УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

ЗА РЕДАГУВАННЯМ ГОЛОВИ ВІДДІЛУ
акад. **Агатангела КРИМСЬКОГО**

Книга V
(1924—1925)

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925

061(47.7)1

Дозволяється випустити в світ
Невідмінний Секретар Академії, акад. *Аг. Кримський.*

Друковано 1200 примірників.
Замовл. 2084.

ДЕ ЩО Є:

Стор.

Акад. Сергій Єфремов, Перед судом власної совісти. Громадська і політична робота В. Б. Антоновича . . . . . 1—12

Петро Рулін, Анджело де-Губернатіс про український театр . . . . 13—19

Володимир Герасименко, Нові матеріяли до біографії С. В. Руданського 20—31

Евтим Філь, Матеріяли до біографії А. Свидницького . . . . . 32—40

Акад. Агатангел Кримський, До життєпису Ст. Руданського (з нагоди 50-літньої річниці його смерти) . . . . . 41—63

В. Станіславський, Листи Пан. Мирного до М. П. Старицького. . . 64—71

Михайло Марковський, Як утворивсь роман „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ П. Мирного та Ів. Білика . . . . . 72—146

Анатоль Машкін, Спроба проаналізувати твір О. С. Пушкіна „Обвалъ“ 147—179

Матеріяли:

Микита Мандрика, Т. Г. Шевченко в болгарському письменстві . . 180—187

Іван Капустянський, Рукописи Гоголя в Полтавському музеї . . . . 188—194

Олександер Кисіль, Лист І. К. Тобілевича до М. П. Старицького . 195—206

Петро Рулін, Студії з історії українського театру . . . . . 207—228

Рецензії:

Віктор Петров, А. Ковалівський, Розвиток етичних поглядів Гр. Сковороди в звязку з його життям, Харків 1924 . . . . . 229—233

Мих. Марковський, А. Белецкий, Старинный театр в России, I, М. 1923 234—235

Павло Попов, Іларіон Свєнціцкий, Початки книгопечатаня на землях України, Жовква 1924 . . . . . 235—237

Акад. Андрій Лобода, А. П. Скафтымов, Поэтика и генезис былин, М. 1924 . . . . . 237—238

Климент Квітка, Труды Государственного Института музыкальной науки, Песни Крыма, М. 1924 . . . . . 239—250

А. Ніковський, G. S. Keller, Über Ellipse im ukrainischen, 1924 . . . 251—25
Всев. Ганцов, П. О. Бузук, Коротка історія української мови, І, Одеса 1924 2
Мих. Марковський, М. Гладкий, Практический курс украинского языка, Київ 1924 26
Акад. **Агатангел Кримський**, Э. Бертельс, Персидский театр, Ленінград 1924 274
Вас. Данилевич, Max Ebert, Südrussland im Altertum, Бонн-Липськ 1921 . . . . . 279—83
Акад. **Гнат Крачковський**, А. Кримський, Історія Персії та її письменства, І, Київ 1923 284-285
Олександер Самойлович, А. Кримський, Історія Туреччини, Київ 1924 36

Частина офіційна:

Звідомлення про діяльність Історично-Філологічного Відділу за 1924 рік . . . . . 289—299
Спис наукових прилюдних доповідів, що їх прочитали були співробітники Відділу протягом 1924 р. . . . . 301—307
Бібліографія того, що друкували співробітники Відділу протягом 1919—1925 р. . . . . 308 і дд.

Перед судом власної совісти.

Громадська й політична робота В. Б. Антоновича.

Не легко говорити про конкретну політичну роботу, ба навіть і загальні політичні позиції людей в обставинах російського життя принаймні [illegible] революції 1905 р. Про отверті політичні виступи, звичайно, й бути не може, бо всяку політичну роботу роблено під свого роду маскою, конспіративно, про людське око невидно. Доводиться реставрувати її з документів, з мемуарів, вражіннів. Але й з цього боку також не все гаразд складається. За умов конспіративности документи — річ небезпечна, і через те вони звичайно не довговікі й доходять до пізніших поколіннів тільки випадково й уривками. Єдиним сталим архівом такого роду пам'яток лишився у нас органи політичної поліції, але він недавно тільки розчинився для дослідуу — це раз, а друге: через свій специфічний характер переховані в них документи, оскільки вони не автентичні, як от листи, програми і т. и., мають вигляд здебільшого кривого дзеркала, збільшуючи в жандармських мислах і зменшуючи в автентичних посвідченнях, в усякому разі викривлючи образ, через те місце перепущений. Сказане до якоїсь міри треба прикласти й до мемуарів. Часто про голосні події не можна було зовсім говорити отверто, або згадувати тільки натяками; не можна було називати людей, щоб їм не пошкодити, давати правдиві й повні характеристики. Отож мемуари, які писано вже далеко пізніше, за обставин вільніших, як і які згадки, натурально позбавлені безпосередности, неповні, не вільні од свідомих помилок. Образ політичного і громадського діяча мусимо відставровувати, таким чином, на підставі неповних, сумнівних або невіроґних даних.

Усі оці обставини що-до особи В. Б. Антоновича побільшуються ще незвичайною скромністю небіжчика, його делікатністю, обережністю — конспіративністю навіть з особистого погляду. Роблючи своє діло, він ніколи не витикавсь на передній план, а скромно лишався в затінку, в юрбі, як любив і говорити про свою особу. Єдиний раз почав він був широко

розповідати про своє життя, але й тут доля ніби навмисне йому пе
немов боючись висвітлити цю постать: надзвичайно цікаві мемуари
новича урвались на самому початку, на найцікавішому, можна ска
місці, коли автор мав перейти як-раз до своєї громадської й по
роботи. Лишаються згадки, матеріял з самої природи своєї наймен
ний. І коли Антонович-учений, Антонович-дослідник і професор
стоїть перед нами зріст — Антонович-політик являється постаттю,
вало невідомости, непевности, недомовок повитою. Для людей, що не
його за цією роботою, що не пережили разом з ним каторжних обста
присмерку громадського життя, не зазнали його впливу — може взага
встати запитання про саме навіть існування цієї сторони в обрізі до
відомого вченого.

Справді Антонович офіціяльно був насамперед ученим, дослідни
професором, що створив круг себе цілу наукову школу, випустив бага
талановитих учнів і наслідувачів, які розробляють науку в тому напр
що показав їх учитель. Мало того — спеціяльністю цього вченого, на
останніми часами, були дисципліни найбільш, здавалося, далекі від ж
тя, від політики: археологія, до-історична культура, нумізматика.
надто цікавий факт: помирає цей учений, — і враз робиться щось дивови
як-раз щоденна преса, газета, веде перед у хорі голосів, що залунали б
над свіжою могилою; як-раз не так наукові, як широко-громадські кр
були найбільш схвильовані цією подією, признаючись, що втратили нав
теля саме в житті та керівника поколінь. Факт це дуже сам
промовистий, як і те, що присвячене пам'яті Антоновича засідання Арх
логічної секції при Академії Наук почалося саме з доповіди про громадсь
політичну діяльність Антоновича. Ці факти свідчать, що за офіціяльн
професією вченого, за добре знайомою постаттю професора стоїть ще т
не випадкова, а органічно з першою звязана постать громадського дія
навчителя не тільки в шкільному розумінні, а й привідці в житті для л
дей, що може й далеко стояли од чисто наукових інтересів свого вчите
І те, що Антонович ніколи вподовж усього свого довгого життя од ц
сфери громадського життя не одходив, що за своєю історичною та археол
гічною працею знаходив час і охоту озиватись на живі запити часу і н
віть на злобу дня — це показує, що політична сфера не була йому тіл
«одхожим, мовляв, промислом», або якоюсь сторонньою, випадковою сферо
а такою-ж потребою духа, як і наукові досліди. Можна, як здогад, сказа
навіть більше. З своєї вдачі Антонович був більше може політиком, і
кабінету загнало його тільки наше загальне політичне лихоліття, але в
раз-у-раз рвався з стін тісного кабінету на люди, на широке поле грома

ського-політичної роботи, на той форум, де кується доля людська. І вже сама поява цієї скромної постати на ширшій арені сталася за таких обставин, які надали їй значіння події, широкої ваги політичного акта, який до певної міри й досі не позбувся своєї актуальности.

Коротенько нагадаю цей вихідний пункт політики Антоновича.

В самий розпал месіяністського мрійництва серед польського шляхецтва, в момент коли державницькі фантазії його мали ніби прибрати реальної плоти, перед пам'ятним повстанням, що кров'ю мрійників надовго загасило було порівчасту актуальність найживіших сил Польщі — пролунав раптом голос, який замість політичного мрійництва та нехай і благородних фантазій («за нашу і вашу вольність») поставив не менш благородне, зате цілком реальне завдання. Поставив його до того-ж не як хороше бажання, красний проєкт чи благородний жест, а як імперативну повинність, як справу совісти, перед якою повинні вмовкнути всі другорядні вимагання. Маю на увазі знамениту «Мою исповѣдь» в «Основі» 1862 р., підписану іменем молодої, але й тоді вже надзвичайно на Правобереччі популярної і серед прихильників та й ворогів людини. Наведу тут центральне, не раз цитоване місце з цього справді таки історичного документу. «Я побачив, — писав тоді Антонович, — що поляки-шляхтичі, які живуть у південно-руському краї, мають перед судом власної совісти дві вихідні точки: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перенятись його інтересами, вернутись до народности, яку колись діди їхні покинули, й невинною працею заслужити все те лихо, що заподіяли вони народові . . . або, якщо моральної снаги на це не вистарчить — перейти в землю польську, де живе польський народ, щоб своєю особою не додавати ще одного дармоїда, щоб нарешті перед самим собою спекатись тяжкого докору, що й я теж колоніст, теж плантатор, що і я посередно чи безпосередно (це, правда, однаково) заїдаю чужу працю, заступаю стежку до розвитку народові, до якого в хату заліз я непроханий». Таку альтернативу «перед судом власної совісти» поставив Антонович. І ота совість підказала йому єдиний з погляду і морального, і політичного вихід: «Певна річ, я зважився на перше», [1]) кінчає Антонович оте класично-гарне місце в своїй «Сповіді». Зважився і пішов тернистим шляхом українського діяча. Характерно для Антоновича, що як це зроблено було по довгому рóзмислі, так і лишилося на довго, ба на ціле життя вже. Навіть самий вираз про «суд власної совісти» стріваємо у його буквально і в листах з 1856 р. — очевидно тоді, коли тільки-но він вирішив

[1]) Антонович В. — Моя исповѣдь. «Основа», 1862 р. кн. I, стор. 94.

був прокляте питання життя, і з р. 1903-го, коли з тим життям треба було зводити вже останні рахунки [1]).

Вчинок, яким виходить Антонович на ширшу публічну арену, був справді героїчний. Довелось йому рішуче і навіки порвати з усім минулим, з наокружним гуртом і пристати до справи, якої майбутність — принаймні за тих часів — темна була ще і непевна. Це характеризує почасти дух часу, що саме почав був пробиватися по тяжкій зморі Миколаєвської реакції, але ще більше виказує воно особу самого Антоновича. Обставини свого виховання, впливи і той шлях логічних міркуваннів, який допровадив до згаданого вчинку, Антонович надзвичайно просто виложив нам у своїх мемуарах і треба тут тую частку навести, щоб цілком і до 'станку вирозуміти поворотний у його житті пункт. «Серед такого суспільства, — пише Антонович, давши яскраву характеристику польського громадянства на Україні 50-х років, — я опинився, скінчивши гімназію, як в осередку зовсім чужому і несподіваному. В гімназії я виростав під впливом іностранця Джидая, чоловіка з глибоким демократичним пересвідченням; виховувався я на літературі, головним робом, французькій. В старших класах успів прочитати твори Монтеск'є, Русо, Вольтера і деяких инших енциклопедистів, під впливом котрих склався мій світогляд. В шляхетській суспільності всякий зустрічавшийся чоловік, всяка аксіома того суспільства робили на мене враження чогось нежданого та архаїчного. Став я придумувати, як на своєму ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Оказалось, що демократичний елемент в краю — це селяни. Тут знов появилось питання що-до народности. Ясно було, що селяни складають народність осібну. Але знання мої по українству були сливе ніякі. Скільки-небудь реальні історичні дані я мав тільки з книжок Скальковського «Исторія Новой Сѣчи» і «Наѣзды гайдамакъ». Про Кирило-Мефодієвське братство, про Шевченка не доводилось мені чути ніколи ні слова. Тим не менше факти говорили сами за себе. Притулюючи слабі знання про українство до загальної демократної (Sic!) французької теорії, я одкрив сам собою українство» [2]). На иншому місці Антонович згадує з дитинства ще читання повістей Михайла Чайківського відомого Садик-баші, письменника з так званої української школи: його

[1]) Див. «Три листи В. Антоновича до А. Мйодушевського», — «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 89, стор. 147, 148 і 151.

[2]) Антонович В. — Автобіографічні записки. «Л.-Н. Вістник», 1908, кн. IX, стор. 395. Тут учителя Антоновичевого названо «іностранцем Діделем», але це очевидна помилка: з инших місць тих самих записок ми знаємо, що Антонович виховувався у Джидая, свого справжнього батька, — шляхтич Бонифатій Антонович, що дав нашому історикові ім'я, був тільки номінально за чоловіка матері Антоновича.

образи, каже Антонович, «засіли мені глибоко в душу і ніколи не стерлись, положивши першу підвалину українофільства» [1]).

Таким шляхом і дійшов молодий Антонович до теоретичних підвалин свого світогляду і перекинув потім моста між теорією і практикою. Згодом дужою хвилею по всій Росії пройде надзвичайно яскравий і чудово з морального боку гарний рух, який зробили ті, кого Михайловський охрестив «кающимися дворянами». Вони теж поставили справу свого життя перед судом власної совісти і той суд теж «от ликующих, праздно болтающих, обагряющих руки в крови» привів їх до табору «умирающих за великое дело любви», а багатьох довів і далі — до самого ешафота... Антонович з товаришами попередив той рух. «Кающиеся дворяне» в їхніх особах народились тут, на українському ґрунті, передніше і краще та реальніше зрозуміли, чого треба народові і як допомогти йому, щоб він на власні став ноги. Попередили вони навіть і в методах праці: вони напр. далеко раніше «пішли в народ», ніж це зробилося модним по Росії з'явищем. «В кінці 50-х р. р., — згадує Антонович, — у кружку нашому появилась думка, що соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людности, і ми порішили всі вакації від початку квітня до кінця серпня ужити на подорожі пішки по краю» [2]). За кілька років таких подорожів, поки на них звернуто згори увагу, Антонович устиг пішки сходити справді всеньку правобережну Україну. Мета у його була, правда, инша, ніж у пізніших пропагандистів, але думка безперечно здорова й корисна для спізнання краю та народнього побуту.

Вороття до народу, як звичайно буває з парадоксальними вчинками, не обійшлось дурно сміливим новаторам, і Антоновичеві довелося чимало й з усіх боків витерпіти ударів, що націлені були на його, як на привідцю й голову цього руху. Сама його знаменита «Сповідь» у «Основі» була відповіддю на напади з польсько-шляхетського боку, — і на літературному ґрунті, отверто, на громадському форумі Антоновичеві, з його твердим переконанням та безмежною щирістю, перемогти було не важко. «Так, пане Падалиця, маєте рацію! — писав Антонович у відповідь на нападки од колишніх товаришів. — З мене справді «перевертень», — тільки ви про одне забули, а саме про те, що слово «одступник» само по собі нічого не варте, бо щоб скласти думку про людину, до якої цього епітета пришито, треба знати, од якої саме справи одкинулась тая людина й до якої пристала, инакше бо слово це безглузде — звук порожній. Справді, — маєте рацію...

---

[1]) Там-же, кн. VIII, стор. 204.

[2]) Там-же, кн. IX, стор. 396.

Я перевертень і я пишаюсь цим, так само як пишався-б у Америці, як-би зробивсь аболіціонистом, або в Італії, як-би, просвітивши свій розум, з папіста зробився чесним, трудящим слугою всенародньої справи» [1]). На таке відповісти було справді важко. Та, лишивши за Антоновичем поле на літературному герці, вороги взялися до инших родів зброї. Польське шляхецтво урядило було над «перевертнями» свій корпоративний суд, на який довелось стати самому з усіх товаришів Антоновичеві. Суд після поясніння Антоновичевого скінчився тим, що господар хати, де одбувалось судбище, щоб якось зам'яти неприємну справу, запросив присутніх до чаю [2]). Навіть у смертельно ображених і мстивих ворогів не вистарчило зважливости на отверте обвинувачення. Натомість посипалися десятками доноси до адміністрації, і Антоновичеві довелося відповідати ще й перед спеціяльною урядовою комісією по «дѣлу объ устройствѣ коммунистическаго сообщества» [3]). Иноді хмари так густо збирались над його головою, що він серйозно задумувавсь, як оповідав мені його товариш П. Г. Житецький, про еміграцію за кордон, до Галичини, і тільки випадково справа повернулась так, що до цього не дійшло [4]).

Може бути, що ці вічні хмари, оцей Дамоклів меч над головою, оті вистежування шпигів, доноси, висліжування подіяли на те, що в Антоновича ще замолоду виробилась велика обережність та конспіративність у політичному поводінні. Згодом це дало навіть привід декому обвинувачувати Антоновича в полохливості, — так, його давній товариш і співробітник М. Драгоманов в одному з листів до Франка характеризує Антоновича — правда, жартома — епітетом: «камень прибіжище заяцом», натякаючи цим ніби на занадто виявлену в йому рису обережности, хоча тут-же-таки, поруч, називає його, нехай, у минулому часі, єдиним справжнім европейцем та енергійною людиною серед усіх киян [5]). Як побачимо з дальшого, обережність у Антоновича була не так виплодом полохливости, як наслідком певного виховання в суворій школі життя, підпертим до того-ж деякими ідеологічними міркуваннями. Треба сказати, що українські шестидесятники набирались свідомости за часів соціяльного перебудування та і в собі самих мусіли перебороти національну й соціяльну спадщину зрусифікованого й сполонізованого громадянства, — тож вони взагалі не доцінювали в житті народа саме політичного момента. Як історик, що перший звернув найбільшу увагу

[1]) Антонович В.—Моя исповѣдь. «Основа», 1862 р. кн. II, стор. 94 і 95.

[2]) Антонович В. — Автобіографічні записки, ЛНВ., 1908, кн. IX, стор. 401-403.

[3]) Там-же, стор. 404-406.

[4]) Єфремов С. — Житецький про Антоновича, «Рада», 1912, ч. 55.

[5]) Драгоманов М. — Листи до Ів. Франка й инших, Львів, 1906, стор. 226.

на соціяльний та національний бік народніх рухів у минулому, Антонович як-раз ці моменти на перший становив план і в сучасному, зостаючись холодним в справах чистої політики. Була це з сказаного погляду повна супротилежність скрізь і всюди насамперед політикові, М. Драгоманову, що вкупі з ним і на літературно-науковому, і на громадському полі працював Антонович. Що це так і взагалі, й що-до особи самого Антоновича, найкраще мабуть показує колективний «Отзывъ изъ Кіева» надрукований в «Современной Лѣтописи» за 1862 р. за Антоновичевим як-раз на першому місці підписом. Збиваючи всякі фантастичні обвинувачення, що виставлювано з усіх боків проти молодого українського руху (сепаратизм і т. и.), автори «Отзыва» заявляють буквально таке, — що ніхто «из нас не только не говорит и не помышляет о политике, но всякое политическое стремление, при настоящем состоянии общества, до того смешно и ребячески наивно в наших глазах, что серьезно даже считаем лишним возражать на этот упрек» [1]). І ще далі: «По нашему крайнему разумению единственная обязанность людей, успевших приобрести высшее образование, состоит в том, чтобы употребить всевозможные усилия с целью доставить народу возможность образоваться, сознать себя, свои нужды, уметь заявить их, — словом, внутренним своим развитием стать на ту степень гражданственности, на которую он возведен законом... Единственное дело истинных друзей народа в настоящее время — спомоществовать развитию народа, не вдаваясь в политические или социальные толки и, ожидая, — додає «Отзывъ» — терпеливо времени, когда народ будет в состоянии толковать с нами о предметах, которые теперь недоступны его умственному развитию, а потому же для него загадочны, темны и ненужны» [2]). Коли навіть одкинути в цій заяві якийсь процент на дипломатію, звичайну в устах людей, яким доводиться виправдуватися од небезпечних обвинуваченнів — факт лишиться все-ж фактом. Безперечно, аполітичність була основною рисою в настрої у наших шестидесятників і, розуміючи вагу політичної волі, всі вони, опріч одного Драгоманова, політику на задній одсовували план перед чисто культурною роботою, в якій єдиний бачили ґрунт і на політичну працю в майбутності. Та робота й захопила головним чином Антоновича: професорування, популяризація наукових здобутків, видавництво, південно-західній відділ Географічного товариства, «Кіевскій Телеграфъ», «Кіевская Старина», всякі культурно-наукові заповзяття широкого громадського значіння аж до літературних виступів

[1]) Передруковано у М. Драгоманова — Австро-руські спомини, ч. 3 і 4, Львів 1890, стор. 306.

[2]) Там-же, стор. 306-307.

(проти Сенкевича, Флоринського, то-що) заповнили головним чином і діяльність Антоновича, і скрізь він був одним з найперших і найдіяльніших членів та робітників. Перед очі ширшої публіки він виходив найбільше в ролі того типу діяча, який виробила тільки Росія за часів самодержавної неволі й який прибрав трохи езопівську назву «общественного деятеля». І щоб дати повний політичний образ такого діяча, завсіди доводиться той неясний термін трохи ретушувати й розшифровувати, одшукуючи в їхній діяльності моментів иншого значіння.

У Антоновича були як-раз такі яскраві політичні моменти, здебільшого колективних виступів, тільки невидні і, з причин конспіративности, сховані од прилюдних очей, і тепер ці моменти доводиться відновлювати на підставі натяків або взагалі неповних даних. Про один з таких моментів оповідав мені небіжчик Житецький. Перед польським повстанням 1863 р., коли здавалося, що поляки можуть справді подолати в боротьбі, українцям довелося на-віч стати перед питанням, як-же їм поводитись за нового ладу. І от,— оповідав Житецький,—«за приводом Антоновича й почали ми ото збирати в Київі міщанські купи, щоб виступити од місцевої української людности за її інтереси, якщо візьмуть гору поляки» [1]). Складена вже була організація, одбувались ширші наради з участю подільського міщанства, але хід повстання не дав приводу виступати активно й організації не довелося показати себе в роботі. Десять років по тому довелося Антоновичеві, разом з цілою київською громадою виступити вже й з політичною заявою. Розумію надрукований у «Правді» 1873 р. «Одкритий лист з України», ініціятиву й редакцію якого дав Драгоманов [2]), але який підписало 31 чоловіка київських громадян, між ними, звісна річ, і Антонович. Протестуючи проти деяких проявів спеціяльно галицької політики того часу, кияни заявляють: «Яко слов'яни й українці ми признаємо себе друзями федеральної системи— с.-е. не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського, однак-же ми бачимо підставу щастя слов'ян узагалі й малоруського народу почасти тільки у основах прогресивних, котрі не мають нічого спільного з конкордатом і ультрамонтанством». Щоб жадного не лишати місця непорозумінням поміж двома громадянствами поділеної кордоном української землі, «Одкритий лист» іде далі й кінчиться виразно вже політичною декларацією: «Хто хоть-би й признавав федералізм країв і рівноправність народностей, але при тому не держиться у питаннях політичних і соціяльних основ свободи і народоправства, а у питаннях культурних—

[1]) Єфремов С.—Житецький про Антоновича,—«Рада», 1912, ч. 55.

[2]) Драгоманов М.—Австро-руські спомини, ч. 3 і 4, стор. 226 і 326-327.

свободи розуму, той хай не покликується на народ і народовців на Україні»[1]). Можна сказати, що на цих саме принципіяльних основах вирядила р. 1876-го київська громада за кордон Драгоманова і хоча-б які потім були між емігрантом та його київськими товаришами непорозуміння[2]), але в головному громада та привідця її Антонович завсіди лишалися на зазначених у «Одкритому листі» позиціях. Инша річ, що не завсіди можна було з ними отверто виступати, — але от напр. маємо посвідчення одного з жандармських полигачів про участь саме Антоновича в спільній з заступниками від ліберальних і радикальних російських течій нараді в 1878 р.[3]), в якій брали участь з другого боку такі яскраві постаті, як В. Осинський, М. Ковалевська, В. Дебагорій-Мокрієвич, то-що. Порозуміння розбилося на пункті терору[4]), нарада практичних наслідків не мала, але самий факт участи в ній Антоновича виразно промовляє про напрям його політичних інтересів.

Фактично від них не одступивсь Антонович і тоді, коли аранжував був одну політичну справу, яка найбільш стягла на його голову докорів за опортунізм та обвинуваченнів од радикальніших людей, насамперед од давнього товариша й співробітника Драгоманова. Маю тут на увазі знамениту «угоду» в Галичині, себ-то порозуміння поміж частиною народовців та заступниками галицької власти, поляками. Історії цього епізоду ще не написано; не опубліковано навіть документів, як не висвітлено й подробиць справи. Можна тільки напевне сказати, що ініціятором та теоретичним оборонцем «угоди» був дійсно Антонович разом з небіжчиком Ол. Кониським. Вони обоє щиро вірили, що це порозуміння, в основі якого було зречення опозиційних виступів за деякі уступки в культурно-національній сфері, допоможе українцям у Галичині стати на власні ноги, щоб потім дужче обстоювати за свої права. Це було теоретичне міркування, переводити угоду практично довелось не їм, а виконавці її з обох боків вели просто політичну гру — і вся справа незабаром збанкротувала. І ініціятори «угоди» сами побачили, що вони помилились, що «угода» не виправдала себе, і охололи до свого порождення, яке на практиці дало хоч невеличкі, а все-ж здобутки для українців. Проте ця нещаслива подія мала инші, вже більш удатні наслідки.

---

[1]) «Правда», 1873 р., ч. 19, стор. 661.

[2]) Про них широко розказано в листах Драгоманова до киян, — див. Драгоманов М. — Листи до Ів. Франка і инших. Львів, 1906, стор. 153-177, 211-220; 1908 р., стор. 4-79.

[3]) «Сводъ указаній, данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ». «Былое», 1907, кн. VI, стор. 123.

[4]) Дебагорій-Мокріевичъ В. К.—Воспоминанія СПБ. 1906, стор. 373-374.

Розчарувавшись у галицькій політиці, Антонович з тим самим Кониським обертаються до організації громадських сил на Україні. Всеукраїнський з'їзд, що з їхньої ініціятиви зібрався влітку 1897 р. й поклав підвалини для всеукраїнської безпартійної організації, справді був подією величезної ваги в політичному розвитку українства в Росії. З цього саме часу й починаються, замість давнішої розпорошеності, колективна робота й консолідовані виступи, які потім виявили себе і поважними маніфестаціями (одкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві р. 1903-го) і особливо організованими виступами підчас першої революції, а також створенням вже чисто політичних українських гуртувань на партійному ґрунті. Антонович приймав найближчу участь у роботі організації, в її з'їздах, в її центральному органі («Рада»), то-що, аж до 1903 р., коли розхитане здоровля вивело його з лав активних працьовників. В житті й роботі названої організації роля Антоновича була величезна. Не вважаючи на притаманну йому скромність, саме життя висунуло його на ролю керівника й голови громади. З звичайними своїми делікатністю, мнякістю й тактом він робив цю роботу і авторитетне його слово завсіди імпонувало, викликало увагу й будило зацікавлення. Стіни історичного будиночка на розі Кузнечної й Жилянської бачили в собі і збори представників од усієї України, і студентські запальні зібрання, і тихі наради центрального органа, що потім директивами розходилися по громадах і керували їхньою роботою. Тут Антонович був справді, можна сказати, «мужем совіта» і часто навіть найбільш заплутані справи знаходили щасливий кінець, коли їх торкався Антонович своїм ясним, тверезим розумом, послідовною логікою і вмінням просто підходити до найтяжчих завдань. На цій громадсько-товариській роботі найкраще можна було пізнати цього визначного громадянина і просто як людину, і я певен, що не у самого мене лишився в пам'яті чарівний образ «заразительного», мовляв про його Житецький, чоловіка, «що якось мимоволі притягав до себе людей і переймав їх своїми думками» і «як організатор визначався великим хистом збирати коло себе й гуртувати людей, заражати їх своїм настроєм» [1]). Може бути, що в цій роботі найхарактерніше й виявився Антонович-політик і громадський діяч. Не маючи нахилу просто з своєї вдачі до голосних виступів і до того специфічного галасу, що неодмінно йде в парі з ними, він може найкраще почував себе в невидній атмосфері товариської конспіративної роботи — і тут справді виявляв великий організаторський талант та вміння єднати людей біля себе. Тут як-раз ставав у пригоді і той надзвичайний хист його — не ставити питання різко, обламувати гострі

[1]) Єфремов С — Житецький про Антоновича, «Рада», 1912, ч. 55.

ріжки, доводити до згоди й порозуміння, — за який йому дорікали иноді опортунізмом. В суті був це не опортунізм, що хилиться куди вітер віє, а високий ступінь культури, що завсіди опирається на признання чужого права, на широку терпимість до чужої думки, і шукає принятнóго для обох боків виходу в конфліктах. Антонович знаходив у собі, коли треба було, силу і волю йти проти води, умів бути твердим і непохитним, — і власне таким він і лишився в основному питанні свого життя, не поступившись тут ані на ступінь з 50-х років аж по самий день своєї смерти. Вже незадовго до неї, р. 1903-го, Антонович у повній свідомості минулого твердою рукою зводить немов-би життьові рахунки свої і ось що пише він з цього приводу до давнього товариша, з яким стрівся ще був на початку свого життьового шляху: «Дуже хутко напевне буде кінець моїй життьовій кар'єрі, — саме час на рахунок совісти sine ira et studio. Усі мої помилки бачу тепер ясніше й докладніше, ніж коли-будь; проте не входючи в деталі, в основних справах думаю, що не помилився, і коли-б трапилось мені життя зачинати наново, то не вагаючись вибрав-би ті самі принципи, бо при найсуворішій критиці, скільки можу судити, не розминувся ні з логікою, ані з почуттям правди... Скоро маю, — кінчає він, — од власної совісти розгрішення, то що про мене думають—мені байдужісінько» [1]). Треба велику мати силу непохитного переконання, щоб так промовити, останні зводючи рахунки перед найвищим трибуналом — отим судом власної совісти.

«Перед судом власної совісти» — оце зміст усього життя нашого славного вченого і громадянина. Цим принципом він жив од першого свідомої думки проблиску аж до останнього зідхання і до його приміряв свої вчинки. Суд власної совісти, суд щирий, невблаганний і непідкупний, допоміг йому, що «в дитинстві мав усі завички паничів і довго поділяв усі кастові й національні забобони» [2]) — слова знов-же з невмирущої «Сповіди» — вийти з того зачарованого кола на широке, ясне й чисте плесо народньої праці. Інтереси народу були тією вагою, що переважила перед судом совісти все инше, і ці інтереси поклав Антонович за підвалину своєї майбутньої праці, праці на ціле життя вже. З цього погляду надто характерно вже й те, як він ставить питання перед судом своєї совісти: або працюй для народу тут, на Україні — значить, для народу українського, або вернись до народу польського і там, на польському вже ґрунті, працюй теж хоч для иншого, але все-таки для народу. І в тому, і в другому разі все-ж народ, маси трудящих людей стоять для його найпершою умовою, праця на народній ниві —

[1]) «Три листи»... «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 89, стор. 151.

[2]) Антонович В. — Моя исповѣдь, — «Основа», 1862, кн. I, стор. 94.

найпершою повинністю і мірилом найвищим життя. Глибокий демократ, він і серцем чув, і розумом зрозумів, що саме в народі, в трудящих масах — увесь ґрунт для життя й діяльности людини, якій чутлива совість не дає «спати, спати і спати на волі», сівши паразитом на шию колективному трудівникові. І минулу долю народу, трудящих мас, до яких пристав він на світанні свого свідомого життя, він досліджував у своїх історичних працях, висвітлював їх з погляду інтересів народу-ж-таки, і цим поклав моста між його минулим та майбутнім. Тим-же мостом мала бути і його політична та громадська робота. Як ми бачили, закроївся він був на політичного діяча ширшої мірки, його ближчі товариші багато сподівались од його, як про це свідчать і Житецький, і Драгоманов, і напевне в иншій країні, за инших політичних обставин він зміг-би на повну широчінь розгорнути свій талант політика й зробився-б мабуть проводирем широких мас людности до кращого життя. В Росії, в обставинах самодержавно-поліційного режиму, сталося инакше. Хіба лиш маленька частка його великих політичних здібностей пішла в роботу, та й то невидну, часто дрібну, без широкого розмаху, без ясних перспектив. Але все-ж і цією навіть часткою Антонович-політик виконав ту присягу, що її зложив був колись, на переломі юнацького віку, перед судом власної совісти.

Акад. Сергій Єфремов.

22-23-III. 1923.

Анджело де-Губернатіс про український театр.

Багато є цікавого в тих шляхах, якими йдучи, дізнавалась Західня Европа про Україну, про існування окремої нації з своєю культурою та письменством. Але тепер, коли ще дуже мало розроблено українську бібліографію, та особливо Ucrainic'у в закордонних виданнях, — щоб прояснити це питання, треба великої підготовчої праці, та численних окремих розвідок.

Ця замітка — спроба прояснити один тільки з небагатьох епізодів інформації Заходу про українське культурне життя.

Натурально, що з усіх проявів української культури найперше почув Захід про її народню поезію: це був такий фактор її духовного життя, у якому своєрідність та художній хист нації виявлялися найяскравіше. В цьому напрямку ще року 1844 було видано книгу Bodenstedt'a [1]) «Die poetische Ucraïne» [2]) — переклади українських дум з передмовою та коментаріями до них.

Але особливе значіння в пропаганді за кордоном ідеї української культури належить, як відомо, М. П. Драгоманову, якого ніби примушувала до цього сама позиція емігранта. Ще року 1873, перебуваючи в Флоренції, він друкує в часописі «Rivista Europea» статтю про український літературний рух [3]), бажаючи інформувати Захід про існування окремої культури [4]).

---

[1]) Німецький поет та перекладчик Пушкіна, Лермонтова й Тургенева; народився р. 1819; був у Москві, на Кавказі та на Україні — див. Meyers Konversalion-lexicokon, III, 117.

[2]) Eine Sammlung kleinruss. Volkslieder, Stuttg. u. Tubing. I. G. Gottäsch. Verlag.— див. Щ у р а т. Боденштедтова поетична Україна — Звіт гімназійних наукових курсів з українською викладовою мовою у Відні. ч. II. Від. 1915 — по рец. П. З а й ц е в а, Зап. I Відд. У. А. Н. Київ. 1919, т. I, стор. 136-137.

[3]) U k r a i n o. Il movimento letterario ruteno in Russia e Galizia (1798-1872). Rivista Europea, 1873, vole 2. Див. М. П а в л и к. М. Драгоманов Льв. 1896.

[4]) «Хоть би який небудь повід був нам в світ висунути носа» — писав 16. х. 1872. Драгоманов з приводу цієї статті — Переписка Мих. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871-1877. Зладив М. Павлик. Львів. 1910, стор. 176.

І галицький рецензент її визнавав, що «в перший раз стає наша література в такому закругленому образі перед публікою Західньої Европи» [1]). Та й справді: стаття ця рішуче йшла наперекір поширеній на Заході, а особливо в Франції думці Духінського про належність українців до польської нації і навіть трохи перелякала цією рішучістю видавця часопису A. de-Gubernatis'a [2]).

Драгоманов увесь час давав у хроніці журналу повідомлення про всякі з'явища українського культурного життя [3]). І таким чином Европа мала певну інформацію що-до України. Ця робота Драгоманова повинна була мати свої наслідки.

Видавець та редактор «Rivista Europea» — професор санскриту в флорентійському університеті — Анджело де-Губернатіс (1840-1913) на протязі всеї своєї наукової діяльности був прихильником порівнавчого методу. Цілу низку дослідів присвятив він студіюванню фольклору саме з цього боку [4]). Двічі він організував спеціяльні видання, маючи на меті встановити духовні звязки між Італією та иншими країнами Европи (Rivista Evropea, 1869-1876; Revue Internationale, 1883-1887).

З такою різноманітністю інтересів Губернатіс не минув і театру. Він написав щось із 15 драм [5]). Року-ж 1882, починаючи видання своєї величезної праці — Storia universale della letteratura [6]) — перший том цілком присвячує театру [7]). В цій книжці Губернатіс характеризує театри різних народів, так Заходу, як і далекого Сходу, і між иншим дає окремий розділ і театрові українському (Teatro ruteno) [8]). Фактичний матеріял для

[1]) Навроцький. Правда. 1873. № 7, 257. Див. №№ 10, 14-16.

[2]) Листування з Бучинським, стор. 264-267, 271, 285, 286, 301-302.

[3]) Наприклад, про М. Вовчка (1870. IV, 346), «Труды Экспедиціи въ Ю.-З. Край» (1873, dic., 201-204; 1874, maggio, 559-593), праці Костомарова (1873, dic. 202, 211), збірник Рудченка (1874, novemb., 646), Вересая (1885, № 1, 416-418)., «Историч. пѣсни Антоновича и Драгоманова» (ib. 410-412). На жаль, я не мав під рукою повного комплекту журналу.

[4]) Див. м. инш. його статтю: «Сравнительная мифологія и ея методы» — Вѣстн. Европы. 1873. № 10.

[5]) Нов. Энц. Слов. Бр. & Ефр. пт. XV, 182-183. — Губернатіс приятелював з Ернесто Россі, славнозвісним італійським трагиком. Див. листи Россі до нього: «Артист», кн. III та IV; 1889, листопад-грудень.

[6]) Всього вийшло 23 томи. Було-б цікаво дізнатись, чи освітлює Губернатіс у цій праці українську літературу. На жаль, у Київі цього видання нема і через те не можна на це питання одповісти.

[7]) «Storia del teatro dramatico per cura di Angelo de Gubernatis». Urlico Hoelpi. Milano. Napoli. Pisa. p. 598. Присвяту Вікторові Емануїлу Неаполітанському датовано 14. III. 1882. (стор. 8).

[8]) Зміст тому: ч. I. Театр Сходу. (19-226): індійський (19-111), перський, жидівський, арабський, китайський, японський, Гватемали, інків; ч. II: Античний, класич-

ньсто він одержав від Цезаря Білиловського [1]); як передмову до цієї частини Губернатіс, даючи загальни йогляд українського літературного руху, малює його міць та буйний зріст. У цьому, безперечно, одбився вплив тої інформації, яку попереду давав у його часопису «Rivista Europea» Драгоманов.

Певна річ, небагато міг розповісти про український театр той невеликий розділ, який дано йому в книзі Губернатіса. Але цікаво, що того ного року, коли тільки починалось друге відродження українського театру, ч ще дуже мало мав у минулому і ввесь був у будучності — на Заході дано звістку про його, а це в перший раз стверджувало існування рости на окремій українській культурі.

було зроблено саме тоді, коли Україна для Заходу була не тільки еніта, але й саме питання про її існування та ім'я так що й инлає [2]).

ом Губернатіс склав свій «Dizzionario biografico degli scrittori temporanei» (1879-1880). Близький до Росії своїми родинними обста-ами [3]), він використував свої звязки та поповнив своє видання східньо-слов нськими матеріялами; невеликі замітки було присвячено й українським письменникам — Антоновичеві, Цеглинському, Драгоманову, Кулішеві [4]). Але,

---

ний театр: грецький (227-302), латинський (303-342); ч. III: Релігійний христіянський атр (343-364); ч. IV: Сучасний т.: італійський (365-456), грецький, еспанський 57-492), французький (493-508). англійський, німецький, голандський, скандинавський, осійський (557-562), український (563-568), польський (569-572), болгарський, сербський, еський, румунський, мадярський. Як бачимо, кількість місця, яке припадає на театр кної нації, не завсіди відповідає його значінню.

[1]) Білиловський між иншим був не зовсім чужий до театру. Він написав драму ря» (1879) та кілька заміток у «Зорі» за 1894 рік — № 4: «Спогади про В. Але-рова». № 7: «До історії нашого театру» — про подоріж трупи Деркача до Парижу. статті він з обуренням говорить про ту балаганщину, яка захопила більшість ських труп.

Які це були звязки, що привели Білиловського до Губернатіса — про це я дізнався.

[2]) Цікаво, що автор иншої, подібної думкою праці, Alphonse Royer, оддавши цілий розділ на російський театр, нічого не каже про Україну — Histoire du théatre contemporain en France et a l'etranger... tom second chap. XIII. Переклад — в «Театральной библіотекѣ» — № 2, 1879, октябрь, 110-120.

[3]) За молодих років він приятелював з Бакуніним і під впливом його навіть кидав на якийсь час наукову працю; дружина його — Бакунінова небога. Двічі він їздив до Росії й, починаючи з 70-х років, був співробітником «Вѣстника Европы». — Нов. Энц. Сл. Бр. & Ефр., пт. XV, 192-193; некролог — у Рус. Мыслі, 1913. III. Галеин, рец. на Dictionnaire international des écrivains du monde latin. Rome et Paris. 1905. Журн. Мин. Нар. Пр. 1906. V. 170-174.

[4]) Про французьке виправлене та поповнене видання (1889-1892) див. замітку Чановського в К. Стар. 1889. № 12, 656-661; 1890. № 4, 185-189.

тут ми не маємо ні Старицького, ні Стороженка, ні Нечуя-Левицького та инших письменників-сучасників цього видання, про яких згадує Губернатіс в «Storia del teatro dramatico». Очевидячки, звязки його з Україною не мали постійного характеру; тому він і не мав певної інформації про її культурне та літературне життя.

А втім, вже геть-геть згодом, коли р. 1904 «Ruthenische Revue» зробила серед учених Заходу анкету про українську справу, — Губернатіс рішуче висловив свої думки що-до політичного устрою Росії і між иншим писав: «Я не знаю українців самих, тільки їх народню літерату[illegible] подивляю і люблю. Поетичний дух переби[illegible]ється крізь життя [illegible]ного народа, який був-би щасливий під свобідним правлінням» [illegible] симпатії не загинули під тягарем численних вражінь, які давала [illegible] тісові його кипуча наукова діяльність.

Нарис про український театр у книзі Губернатіса бу[illegible] самотним в европейській літературі. Тільки р. 1913 — вже украї[illegible] кола Вороний накреслив його шляхи з давніх днів до нашого часу [2]). Се[illegible] усієї літератури що-до українського питання, яку ми маємо за кордоном, театр не звертав на себе жадної уваги [3]).

Подаємо статтю Губернатіса в перекладі.

Театр український [4]).

Кілька років тому [5]) в Европі раптом почали говорити про якусь (di una) українську літературу. Залежність України од Росії, заздрість, якою імператорський уряд дивиться на всенькі прояви інтелектуального руху на Україні [6]), руху, який ніби-то загрожує відокремленням, громадською та політичною незалежністю, яка має — як того боються — устал[illegible] в той день, коли буде визнано незалежне моральне, етнічне та літер[illegible]

---

[1]) Українська справа в европейському освітленню. Збірка статей европейських учених і політиків про руско-українське питання. Впорядкував і видав Вас. Яворський. Відень. 1905, стор. 13.

[2]) Nicolas Worony. Le théatre ucrainien. — Les Annales de nationalités. Bulletin de l'Union de Nationalités. 1913, mars-avril. 149-153.

[3]) див. «Bibliography» в книзі «The Ukraine. Reprint of a lecture delivered on ukrain history and present day political problems by Bedwin Sands. Sec. impression. L[illegible] 1914. p. p. i-vi — Розділ IV, «Ucrainian litterature» дає дуже мало відомостей про укр[illegible]ське письменство і зовсім нічого про театр.

[4]) Ruteno; так passim.

[5]) — Може натяк на статтю Драгоманова р. 1873 та викликану нею полеміку?

[6]) тут «Малороссія» — Picola Russia.

існування українців — оце головна перешкода швидкому розвиткові цієї літератури, як і причина, що мало звісток доходить про неї до Заходу. Історики письменства не вважали для себе за обов'язок студіювати літературу народа, саму національність та культуру (civiltà) котрого ще офіціяльно не визнано. Проте-ж, ця мова дуже багата, здатна щоб з силою та красою висловити будь-яку найвищу думку; це довів недавнечко Куліш своїми перекладами Шекспірових драм [1]), остільки експресивними, що, порівнюючи до них, навіть такий гарний німецький переклад, як Шлегелів, страчує деякі з своїх великих вартостей. Проста українська мова (il volgare ruteno) набирає в цих віршах справжньої ціни літературного язика (lingua). Коли Україна [2]) користувалася з певної незалежности, мова українська (la parlata rutena) обслуговувала місцеве право та лунала також і в старій науковій академії (academia letteraria) в Київі, звідки Петро Великий брав перших законодавців та вчителів свого народу і між иншими Симеона Полоцького (sic!) та Дмитра Ростовського. Але петербурзький централізм зростаючи, хоч і відібрав у вісімнацятьох мільйонів українців дещо з їхніх осібностей — не міг проте ні в якій мірі знищити того своєрідного характеру народу, який виявляється в його співах, легендах, звичаях та у всьому житті, що його мов луна,— завсіди по правді одбиває українська література. Але, якщо Україна і не може здобути од Росії всієї тієї свободи розвитку (espandimento), яка була-б необхідна для її зросту — то за якийсь десяток років завдяки контактові, що встановлюють декотрі її вчені з Заходом [3]) — вже почувається, що зростає в неї свідомість (conscienza) своєї будуччини (futuri destini), виховується (operó nel suo seno) літературний рух, якого не може й не повинен проминути оглядач. Так здійснюється думка (il grido) її великого сучасного [4]) поета Тараса Шевченка, який співає:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине . . .
От де, люди, слава наша,
Слава України [5]).

---

[1]) К о м а р о в. Українська драматургія. Одес, 1906. № 137. Перший том Кулішевих перекладів надруковано р. 1882. Рец.: Зоря. 1882, стор. 327-330.

[2]) L'Ucraina — passim.

[3]) Може натяк на Драгоманова, який з 1872 р. почав працювати в «Riv. Europea».

[4]) напевно, сучасника — в протилежність старим письменникам.

[5]) «La tua gloria, o Ucraina, vive nella tua parola, nel tuo canto, e questa gloria, o madre cara, splenderà eterna, e non potrà mai oscurarsi» — В точному перекладі: «Твоя слава, Україно, живе в твойому слові, в твоїй пісні, і ця слава, дорогая мати, зорітиме вічно і не може зникнути.

Нарід український — зроду (naturalmente) поет, але поезія його чи лірична, чи драматична — завсіди буває реалістична. Українці не знали ні класицизму, ні романтичного сентименталізму; поезія їх — добрий вираз їх почувань та життя; тому й література їх має характер цілком народній та демократичний. Тому і театр їх бере свої сюжети з народу; сеньйор Цезар Білиловський, якому я завдячую цими відомостями про українську драму говорить (dice) мені [1]), що скільки він знає (a sua notizia) існує тільки одна українська драма, яка малює епізод з вищих клас суспільности — це комедія Константиновича [2]) під цікавим заголовком« Будь кінь та з'їздивсь» [3]) (Був кінь, та старий) [4]).

Маємо відомості про деякі релігійні вистави, які відбувалися в Київі в минулому віці в різних місцях (recinti), в цих виставах можна було бачити боротьбу чорта з смертю, з козаком, Юду, Цигана та инше; кожний з цих персонажів танцював та співав на свій лад; здається (vuolsi), що тексти для багатьох з оцих спектаклів написав Полоцький (sk!). Але першим автором регулярних драм українських був Іван Котляревський, якого вважають за справжнього батька українського письменства. Його драми «Наталка Полтавка» та «Москаль Чарівник», які написано р. 1819 і по сей день становлять найкращу оздобу української сцени; їх грали з великим успіхом навіть на петербурзькій сцені. «Наталка Полтавка» це добрий образ життя українського села . . . . . [5]). Сюжет, очевидячки, досить простий і не дуже він різниться од «Tancia» Мікель Анджело Буоннаротті молодшого [6]); як і остання — це селянська комедія. В простоті та натуральності діялогу та правдивості характерів полягає причина тої великої любови, з якою приймають цю пієсу на Україні. Сюжет другої комедії Котляревського в одному акті, «Москаль-

[1]) Може це свідчить про персональну знайомість?

[2]) Напевно Микола Костянтинович, член Старої Громади; р. 1864 скінчив філологічний факультет у Київі; потім був за вчителя й голову земської управи в Чернігові (В. Міяковський. Вступна стаття до «Помийниці», Наше Минуле, 1919. I-II, 77; див. зам. Гн. П. Житецького, ib, 122). В 80-і роки Константинович упорядковував українські аматорські вистави (І. Шраг. Автобіографія, ib, 137).

[3]) Комаров, № 51: «Був кінь та з'їздився», Комедія в 3 діях М. Константиновича К. 1864, стор. 45, 8⁰, 20 к.

[4]) Називаючи пієсу, Губернатіс подає раніш українську форму в італійській транскрипції, а потім переклад її на італійську мову. Надалі подаватиму переклад тільки тоді, коли він дає инші відтінки порівнюючи з українським.

[5]) Коротенько подається зміст пієси.

[6]) Італійський письменник (1564-1646) — небіж великого Мікель-Анджело, автор двох комедій, з котрих «Tancia» — краща. Автора вважають за попередника Ґольдоні — Н. Энц. Сл. Бр. & Ефр. пт. VIII, 598.

Чарівник», здається, взято з «Простака» Гоголя, батька славнозвісного автора «Ревизора» й «Мертвыхъ душъ». З найбільш відомих культиваторів драматичної поезії, наслідувачів Котляревського, називають звісного своїм гумором Квітку-Основ'яненка, автора таких комедій: «Сватання на Гончарівці», «Шельменко—волосний писар», «Шельменко—денщик» (sergente) та «Щира Любов»; Кухаренко, автор характерної комедії, названої «Чорноморський побит»; лірич-ний поет Шевченко, автор історичної драми «Назар Стодоля», новеліст Стороженко, автор драми «Гаркуша»; актор Марко Кропивницький, який написав чимало драм та комедій і між иншими найзнаменитішу (lodabitissima), назву якої взято з прислів'я, яке можна перекласти: «Дай серцеві волю, і воно одбере од тебе волю», але по-українськи більш стисло (Дай серцю волю, заведе в неволю), «Павук», «Невольник», «Помирились», «Гонта»(?), і т. и.; Левицький-Нечуй і Старицький, автори мелодрам. Українці, як це зазначено, посідають навіть добру частину Галичини та Буковини. Між драматичними авторами австрійської України визначаються Данило Млака та Федькович».

Петро Рулін.

Нові матеріяли до біографії Ст. Вас. Руданського.

Село Хомутинці Вінницького пов. на Поділлю, де народився Степан Васильович Руданський, займає низовину на річці Постіл, допливові ріки Бога. В Хомутинцях річка Постіл розливається у великий став, що навколо нього село розкинулось підковою, або в формі хомута, чому, як гадають, і саме село прозвано Хомутинцями. Води тут завсіди багато. Колись тут були лісові нетрі, а тепер ця місцевість більше має вигляд чистого поля з вкрапленими на ньому останками колишніх великих лісів.

До 1860 р. тут жили виключно українці. З 60-х р.р. пан Трельбуш передав с. Хомутинці в оренду жидам, від цього часу вони тут і оселились. Є тут і невеличка кількість католиків, які в звязку з вірою числять себе до поляків.

Селянство, серед якого Ст. Руданський виріс, виявило себе не дуже старанним що-до церковних одправ, а також і до різних церковних церемоній. В новозаписаному літописові с. Хомутинець про це говориться так — «прихожане къ богослуженію, говѣнію, поминовенію умершихъ усердны не особенно; равно какъ и къ богомольямъ. Крестныхъ ходовъ и общественныхъ молебствій не бываетъ».

В 1863 р. тут уперше було відкрито школу письменности [1]).

В селі Хомутинцях священикував іще дід поетів — Іван Руданський (1808-1828 р.), а згодом і батько поетів — Василь Руданський (з 1830 по 1861 р.). З Василя Івановича Руданського був небагатий сільський священик. Він мав п'ятеро душ дітей. Окрім того, він виховував своїм коштом свого молодшого брата Олександра — спочатку в Шаргородській Духовній Школі [2]), а потім у Подільській Духовній Семінарії [3]). Через оцю обмеже-

---

[1]) Матеріяли: а) Лѣтопись св. Іоан.-Богосл. церкви с. Хомутинецъ Вин. уѣз. 1891.
б) Новозаписан. лѣтоп. св. Іоан.-Богосл. цер. с. Хомутинецъ 1898.
Ці літописи переховуються в Кам'янецьк. істор.-археолог. музеєві (кол. церковному).

[2]) Клировая вѣдомость. 1832.
[3]) Клировая вѣдомость. 1839.
} Клірові відомості переховуються в архіві кол. Кам'ян. Духовної Консисторії.

ність в матеріяльних засобах [1]) Василь Руданський раз-у-раз був заклопотаний і роздратований повсякчасними турботами про здобуття коштів [2]) на утримання дітей і молодшого брата [3]).

Із літопису та клірових відомостей видко, що Василь Руданський не скінчив Духовної Семінарії. В 1820 р. він був звільнений «изъ низшаго отдѣленія». Чому саме Василя Руданського було звільнено з семінарії — невідомо, але можна гадати, що або за неуспішність в науках, або через брак матеріяльних засобів. Можлива річ, що те й друге разом спричинилися до цього. В усякому разі, батько поетів не був звільнений за якусь там провину, або за погану поведінку в школі, бо инакше його напевне не були-б прийняли на службу до Духовної Консисторії в тому-ж-таки самому місті.

Таким чином, як бачимо, батькові поетовому не пощастило ще з шкільної лави. І вийшовши він з семінарії, вживає всеньких заходів, щоб здобути посаду священика і тим вийти «в люди» вже без відповідного на те освітнього цензу. В 1824 р. він одержує по Кам'янецькій Духовній Консисторії чин колезького регістратора, а в 1829 р. — губерського секретаря. В цьому-ж-таки році його звільнено з Духовної Консисторії і він висвячується на священика свого рідного села (Хомутинці), бо саме ця парафія була вільна за смертю його батька, Івана († 1828 р.). Місце свого батька В. Руданський заступив у 1830 р. і, певне був з нього дуже ретельний священик, бо мав він щось кілька нагород [4]).

---

[1]) Взагалі, треба сказати, що обмеженість матеріяльних засобів подільського духівництва, під той час, було явище загальне. Ось як за це говорить Чарнецький у своїй книжечці — «Истор. свѣд. о бывш. в м. Шаргородѣ (Могил. уѣз.) Духовн. Семин. и Духовн. училищъ» Кам'янець 1894. — «Православное духовенство Подольской епархіи было въ то время вообще очень бѣдно и сильно затруднялось платить деньгами за содержаніе своихъ сыновей, воспитывавшихся въ училищахъ, потому что церковные причты почти не получали никакого жалованья отъ казны, а за требоисправленія прихожане исключительно благодарили натурою». — Такі-ж самі відомості про матеріяльний стан подільського духівництва можна знайти і в Олесницького в його книжечці «Истор. свѣд. о Каменецк. и Барском Духовн. училищахъ» Кам'янець-Под. 1891. Ці книжечки (Чарнецького й Олесницького) тим більш цікаві, що вони складені на підставі архівних матеріялів Кам'ян. Духовн. Консисторії та вищезгаданих шкіл. В цих книжечках есть матеріял і що-до характеристики часів, за яких С. Руданський учивсь у Шаргородській Духовн. Школі. Тут можна знайти список дисциплін, що їх тоді викладали, спис підручників, тодішню програму цих шкіл, склад учителів, — є в них і чимало матеріялу, з якого можна познайомитися з самим духом тодішнього навчання й виховання.

[2]) Це особливо видно із листа С. Руд. до брата Грицька від 5-VII 1859 р.

[3]) Що справді Василеві Руд—му здебільша доводилося утримувати на свій кошт (а не казенний) своїх дітей і молодшого брата, це видно із клірових відомостей, що збереглися в архіві кол. Кам'ян. Духовн. Консисторії.

[4]) Див. зазначені вище літописи й клірові відомості.

З цього коротенького формуляра видко, що з батька поетового була звичайнісінька собі, аби-яка людина, з вузько-практичним і традиційним поглядом на життя [1]). На його думку, діти священикові мусіли іти по стопах батьківських, а тим більш, коли вони мали на це незбите юридичне право, завдяки своєму освітньому цензові. Отож, непогодження із батьківською думкою, прагнення до вищої світської науки це й були ті головні чинники, що спричинилися до непорозумінніе поміж батьком і сином.

Мати поетова, Теодора Порфирівна, походила із попівської родини з села Павлівки Вінницького повіту. Освіти не здобула жадної, знала читати й писати [2]).

Точно, якого саме року народився С. В. Руданський, не встановлено. Одні з біографів зазначають, що він народився в 1830 р. [3]), другі — 1831 [4]), треті — 1834 [5]), і, нарешті, четверті або поминають це питання, або висловлюються загально, що, мовляв, С. Руданський народивсь у 30-х р.р. XIX ст. [6]). Посилаючись на популярні видання творів С. Руданського часто-густо малоцінні, ми це робимо через те, що з одного боку — ці видання характеризують читача С. Руданського, а з другого — вони, розходячись у великій кількості серед широких кіл читаючої публіки, спричинилися до популяризування імени С. Руд. Головне-ж, відомості, які подавалися в цих виданнях про життя або творчість Руданського, раз-у-раз були єдині, щоб ознайомитись з особою поета. Через те ми иноді братимем на увагу й ці видання.

Щоб установити точно час народження поета, ми звернулися по відповідні матеріяли до архіву кол. Кам'янецької Духовної Консисторії. Мет-

---

[1]) Таким обмеженим священиком був не тільки батько поетів, ба й абсолютна більшість усього тодішнього подільськ. духівництва. Олесницький так характеризує відношення духівництва до освіти: «при недостаточной образованности большей части духовенства тогдашняго времени и его непривычкѣ къ образованію и даже нѣкоторомъ предубѣжденіи противъ образованія, училищной корпораціи, а особенно лицам начальствующимъ, было не мало труда при веденіи учебно-воспитательного дѣла». — Батько Ст. Руданського, що-правда, не належав до тих батьків, котрі вороже ставилися до освіти, і в цьому полягає його велика заслуга перед дітьми. Бо все-ж завдяки його матеріяльній підтримці, його діти здобули нижчу й середню духовну освіту, яка потім дала змогу Степанові вступити і до Медично-Хірургічної Академії.

[2]) Такі відомості маємо у всіх клірових відомостях.

[3]) С. Єфремов. Україн. письм. 1917 р. та инш.

[4]) П. Клепатський. С. В. Руданський. Кам'янець 1921. (Рукопис Кам'ян І. Н. О.) та инш.

[5]) С. В. Руданський. Збірник віршів. Одеса 1918. та инш.

[6]) Н. Петровъ. Очерки истор. укр. лит. XIX ст. Київ 1884; Ст. Руданський «Зоря» 1892. № 13 та инш.

ричної книги ми не знайшли [1]), але знайшли за кілька років клірові відомості церкви с. Хомутинець, а саме — за 1832, 1839, 1843, 1847 і 1853 р. р. На підставі цих клірових відомостей можна точно встановити час народження поета, бо що-року кожна церква складала відомості про священослужителів та їхню родину, після чого ці відомості надсилалися до Кам'янець-Подільської Духовної Консисторії.

В кліровій відомості за 1832 р. у священика В. Руданського зазначено тільки одного сина Григорія одного року. Таким чином, С. Руданський 1832 р. іще не народився. У кліровій відомості за 1839 р., окрім Григорія 8-літнього віку, записані — Степан 6 р. (1833-1839), і Юхим 3 р. В 1843 зазначено — Григорій 12-літнього віку, Степан 10-літнього (1833-1843), Юхим 7, Олександер 3 і Ольга 1. Клірова відомість за 1847 р. дуже цікава з того боку, що в ній не тільки одзначено, якого саме віку кожен із дітей свящ. В. Руданського, ба навіть, точно вказується день і рік народження, згідно з метричною випискою. Тут говориться, що Степан народився в с. Хомутинцях, «гдѣ по метрической книгѣ состоитъ записанъ 1833 года Декабря 25 дня подъ № 31», також одзначено, що Степанові 14 р. (1833-1847). Такий самий повний запис про час народження Степана є й в кліровій відомості за 1853 р. [2]).

Друге невияснене питання, це роки вчення С. Руданського, а також, в яких саме школах він учився. Одні біографи дуже невиразно зазначають, що він учився в кам'янецьких духовних школах. З цього можна гадати, що С. Руданський учився не тільки в Кам'ян. Духовній Семінарії, але й в Кам'янецькій духовній школі [3]). Другі біографи згадують тільки, що С. Руданський учився в Кам'янецькій Духовній Семінарії, а про до-семінарську освіту нічогісінько не кажуть [4]). Нарешті, треті біографи — питання про середню освіту поетову цілком поминають [5]).

---

[1]) Архів кол. Кам'ян. Дух. Консист. перебуває тепер в хаотичному стані. Крім того, з нього раз-у-раз викрадають діла і книги десятками й сотнями пудів, про це свідчать відповідні акти Кам'ян. Архівного Управління.

[2]) Щоб довести, що С. Руданський справді народився 25-XII 1833 р., ми навели аж 5 клірових відомостей. Це зроблено тому, що парафіяльні священики, з тих чи инших міркувань раз-у-раз подавали неправдиву дату віку своїх дітей. Отже, коли ми маємо клірові відомості, які охоплюють собою період часу за 21 рік (1832-1853), і скрізь час народження С. Руданського збігається з 1833 р., то річ безсумнівна, що ця дата правдива.

[3]) Твори С. Руданського, Львів 1912, т. I; П. Клепатський, С. В. Руданський, Кам'янець 1921 (рукопис) та инш.

[4]) О. Барвинський. Виїмки з нар. літер. Львів 1902.

[5]) Н. Петровъ. Очеркъ исторіи укр. литер. Кіевъ 1884.

Переглядаючи клірові відомості, ми бачимо, що С. Руданський в 1843 р. вчився у «Высшему Приходскому» [1]), а в 1847 р. «въ Шаргородскихъ уѣздныхъ училищахъ въ высшемъ отдѣленіи на содержаніи родителей» [2]).

Таким чином, в 1843 і 1847 р. р. С. Руданський учився в Шаргородській парафіяльній і Духовній (уѣздн.) школі [3]).

В Кам'янці-ж Подільськім С. Руданський розпочав науку в Духовній Семінарії мабуть того-ж-таки 1847 р. Видко це з того, що у клірової відомості за 1853 р. занотовано, що «Стефанъ Василіевъ Руданскій обучается въ Подольской Духовной Семинаріи Высшемъ Отдѣленіи на своемъ содержаніи». Коли 1853 р. Руданський вже кінчав семінарію, а в ній треба було вчитись не менш як 6 років (у трьох «отдѣленіяхъ» по два роки в кожному), то й вийде, що до семінарії він мусів вступити 1847, не пізніш як 1848 року.

Тепер цікаво ознайомитися з тими відомостями й споминами, які є у дружини Грицька Васильовича Руданського (Гр. Руданський — старший брат Степанів) — Софії Хомични. Вона тепер проживає в Кам'янці, на Польських Фільварках по Пушкінській вулиці. Їй тепер буде років 70. Походить вона з польської родини Цеслевських. Тепер Софія Хомична завдяки матеріяльній скруті, страшенно підупала й живе мало не жебрущим життям.

На початку цієї весни (1923) до неї приїхав був із Сибіру її син, удовець Микола Григорович Руданський 47 років, який скінчив колись Кам'янецьку міську школу. Дядька свого, звичайно, він не знає. До сього часу видко й гадки не мав, що з його дядька Степана — видатний український поет. Та все-ж, за його допомогою можна дещо перевірити з тих повідомлень, що подає його старенька мати — Софія Хомична.

Запис од Софії Хомични ми зробили аж тричі. Вести запис од неї в її власній хаті було важко, бо вона вдома заклопотана господарством, а

---

[1]) Клировая вѣдомость. 1843.

[2]) Клировая вѣдомость. 1847.

[3]) «Приходскія училища» хоч і були з них ніби окремі школи, та фактично вони становили собою не що инше, як молодші класи «Духовныхъ Уѣздныхъ Училищъ», причому, на чолі, як «уѣзднаго», так і «Приходского училищъ», був один ректор або «смотритель» для цих двох шкіл. Навчання провадилось тими самими учителями. І хоч юридично, як зазначає Чарнецький в своїх «Истор. Свѣдѣн. о бывш. въ м. Шаргородѣ Духовн. Семинаріи и Духовн. училищъ», «приходское училище» було об'єднано з «уѣзднымъ» в $18^{55}/_{56}$ шкільному році, фактично ці дві школи і до цього об'єднання являли собою одну неподільну повітову духовну школу. Тільки до об'єднання в цих двох школах разом треба було учитися 8 років (по чотири в кожній), а після реорганізації всього 6 років.

тепер ще й доглядом за трьома маленькими внучатами. Через те я вдався до завідувателя Кам'янецькою Трудшколою ім. С. Руданського — Євгена Яковлевича Козинця, щоби він допоміг мені зібрати од Софії Хомични всі відомості за Степана Руданського. А треба сказати, що коли Є. Я. Козинець приїхав був до Кам'янця і тут довідався, що ще проживає братова С. Руданського, він із нею познайомився і нераз мав розмову за С. Руданського. На моє прохання — допомогти мені зібрати біографічні відомості від Софії Хомични, Є. Я. Козинець охоче згодився, і я, перші два рази, переводив запис у нього на кватирі, куди запрошено і С. Х. Руданську.

Перший раз я переводив запис, ставлючи запитання. Правда, в деяких відповідях почувалась непевність, але Є. Я. Козинець мене заспокоїв, що і кілька років тому вона говорила те-ж саме.

Коли, хутко по цьому, до Кам'янця приїхав її син — Микола Григорович, я вдався й до нього. На велике моє здивування, він категорично заявив, що в дядька Степана зовсім не було дітей, тимчасом Софія Хомична, як і всі біографи, зазначала, що в нього було двойко дітей. Це мене примусило наново перевірити всі повідомлення Софії Хомични.

Другим разом я вже не ставив їй запитань, як це було уперше, а повів справу цілком инакше. Приймаючи на увагу ту психо-фізіологічну засаду, що старі люди краще пам'ятають своє давне минуле життя, аніж теперішнє, я вдруге повів так справу, що С. Х. почала мені оповідати про своє життя, починаючи з моменту виходу заміж за Гр. Руданського. Підчас її оповідання, я обережно вставляв свої запитання і направляв її розмову в потрібний для мене бік. Такий підход до С. Х. був несподівано гарний.

На методі запису ми через те довше зупинилися, що коли нам довелося оголосити перший запис при Кам'янецькій Науково-Дослідчій катедрі, то дехто з присутніх зауважив, що на повідомлення С. Х. покладатись не можна, бо в 1920 р. од неї переводив запис С. Якимович, якому вона часом одмовляла подавати відомості за С. Руданського, коли-ж він обіцював їй яку-небудь допомогу, вона охоче з ним починала розмову. Це привело до думки, чи не вигадує більше С. Х. Руданська, коли їй що-небудь пообіцяти, аніж в дійсності вона знає про С. Руданського.

Проти цього повстав Є. Я. Козинець. Він зауважив, що те, що він чув сам скількись разів од С. Х., те, що записав С. Якимович і те, що ми записали — цілком збігається.

І ми з цим цілком погоджуємось.

Зазначені вище припущення неможливі вже хоч-би тому, що С. Х. Руд—ка вже занадто стара, щоби вона могла так гнучко вигадувати про С. Руданського, а коли-б вона почала вигадувати, то напевне дійшла-б у

своїх вигадках до неймовірної фантазії, і це було-би зразу помітне. Тому треба визначити, що Софія Хомична просто передає звичайну правду свого родинного життя і життя Ст. Руд.

Після перших двох записів, нам пощастило відшукати в Кам'янецькому Г. П. У. газету «Наш шлях» від 25 червня 1920 р., яку було конфісковано з Кам'янецького І. Н. О. — разом з иншими часописами й журналами. В цій газеті й було видрукувано запис С. Якимовича під заголовком — «Причинки до біографії Степана Руданського.

Наперед треба зазначити, що розходжень між моїми записами і записом С. Якимовича немає. У Якимовича лиш не зібрані всі відомості.

Щоб наново перевірити запис С. Якимовича, а разом з тим і свої попередні, я втретє вдався до Софії Хомични, що з нею вже був добре знайомий.

Справді, С. Х. Руданська уперше познайомилася з Степаном вже після свого одруження в 1870 р., коли вона разом з своїм чоловіком поїхала до нього в Ялту. Підчас розмови з нею виявилося, що вона була з чоловіком в Ялті й вдруге, коли її чоловік був за доглядача Балтської лікарні. В останній (третій) раз Софія Хомична бачилася з Степаном у Балті. В Балту він заїхав до свого брата Грицька по дорозі, коли їздив одвідувати слабу матір, що жила тоді в дочки Ольги Комарницької в селі Кутище, недалечко од Вінниці.

З слів братової видно, що С. Руданський, крім князя Воронцова й Мордвінова, був дуже добре знайомий, навіть у приятельстві, з графом Шуваловим. З котрим саме з Шувалових, встановити не пощастило. Поет частенько бував у його й навпаки. Говорили вони між собою по-українськи й звертались один до одного на «ти».

В таких-же добрих відносинах С. Руданський був і з княгинею Воронцовою (дружиною вищезгаданого Воронцова), і ця теж, як переказує С. Х., розмовляла з С. Руданським по-українському.

Крім знайомства С. Руданського з малярем-артистом Айвазовським, він також був у приятельстві з лікарем Тондєєвим, що його дача була сумежна з тією, де мешкав С. Руданський. С. Х. Руданська говорить, що з Тондєєва теж був письменник. Степан Руданський любив частенько бувати у Тондєєвих. В родині Тондєєвих з Руданським розмовляли по-українськи, особливо дочка лікарева. Одного разу, коли Степан повернувся з вечірки й був веселий, він повинився братовій, що кохає дочку Тондєєва і хотів-би її засватати. Коли-ж Софія Хомична запитала, а як-же буде з Широкою, він махнув рукою й сказав, що Широка не жінка йому.

За инших знайомих Руданського вона не знає.

Софія Хомична мені оповіла, що цар Олександер II подарував Степанові перстень з діямантом. Коли ми почали перевіряти запис С. Якимовича що-до відносин Руданського до Олександра II, то С. Х. тихенько попередила, що тепер небезпечно говорити про царів. Тоді я зрозумів, чого С. Х. так побіжно зазначила мені про царський перстень. Мені вона спростувала, що цар не переховувався у Степана. Але справді, коли С. Руданський їхав разом з Олександром II, якийсь студент кинув у царя бомбу, та тільки-ж бомба тая не потрапила в карету, а вдарилася в стіну сада Мордвінова. Про те, як тримав себе С. Руданський у царя, їй нічого не відомо. У царя бував як лікар, часто подорожував з ним по Чорному морю. В одну із таких поїздок у Степана навіть була кровотока з горла [1]).

Про С. Руданського, як про поета, Софія Хомична дуже мало знає. Але їй було відомо, що з нього був поет. Близькі знайомі С. Руданського не раз запитували у нього про його писання, але Степан Васильович не любив про це говорити. Часами про його писання любив розпитувати артист-маляр Айвазовський, а С. Руданський на те відповідав, — та от там щось «ляпаю». —

Із біографії С. Руданського видко, що він цікавився народньою творчістю. Крім тих етнографічних записів, що вміщені в I т. (Львів 1912) його творів, а також і тих, що вміщені в одному із збірників Драгоманова [2]), єсть ще видрукувані його приказки і в збірникові Номиса [3]). Між иншим Номис у передмові зазначає, що в його було цілих 298 приказок із записів Руданського. Братова каже, що Степан дуже любив розмовляти з простими татарами. В Криму він вивчивсь татарської мови й цікаві розмови з татарами занотовував. Таким чином, дійсно, з С. Руданського був не тільки поет, а й не аби-який етнограф.

В кабінеті, де поет працював, була сила книжок, що були скрізь порозкидувані, лежали навіть і на підлозі.

В Ялті С. В. Руданський завсіди од 11 до 2-ої і від 4 год. аж до пізнього вечора був зайнятий лікарською практикою. З боку матеріяльного в Ялті йому жилося добре.

У батьків погане життя для Степана почалося ще з юнацького віку. Батько поетів, Василь Руданський, як зазначає С. Х., на підставі слів

---

[1]) Відомості про замах на Олександра II-го, та й узагалі про стосунки з царем Руданського — звичайно родинна легенда, бо історія не зберегла нам ніяких звісток про той замах. *Ред.*

[2]) М. Драгоманов. «Малорусск. народн. преданія и разск.» Київ 1876.

[3]) М. Номис. «Українські приказки, прислівъя и таке инше». С.П.Б. 1864.

Степанових та її чоловіка Грицька, був просто помішаний на тому, щоб його сини були священиками, а вони йшли проти волі батькової. Старий В. Руданський був настроєний проти Степана ще й через те, що він якось дуже чудно розумів лікарську справу, він просто гидував нею. Нераз потім брати — Степан та Грицько — згадували, як покійний батько, коли зустрічався з своїм сином Степаном, вже медиком — казав: — «іди, ти трупом смердиш», або не хотів йому руки подавати через те, що він (батько) бере до рук «святеє таїнство», а Степан бере до рук «смердючого трупа». Взагалі, в спомінах братів, батько їхній завсіди виступав людиною роздратованою, з примхами якимись. Така характеристика батька поетового тільки стверджує і доповнює ту, що ми були зробили на самому початку.

Що-ж торкається того, що у С. Якимовича записано ніби Степан дуже любив батька і що-літа їздив до нього, то це, видко, просто не було критично перевірено Якимовичем. Можлива річ, що С. Якимович любов сина переніс на батька. Батько Ст. Руданського помер 8 січня 1861 р. [1]), тоб-то того самого року, як закінчив Степан Медичну Академію, а це й був саме той період, коли батько і син були в надзвичайно прикрих стосунках [2]). В цей час Степан зовсім не їздив додому, а лишався на літні вакації у Петербурзі й жив з репетиторства [3]).

Мати поетова була жінка проста, доброго й чутливого серця. Дітей своїх дуже любила. Коли Степан бідував у Петербурзі, а суворий старий В. Руданський одмовив йому в допомозі, мати, часто нишком од батька, посилала Степанові до Петербургу грошей. Коли Степан Руданський став лікарем, він поїхав був до слабої матери, щоб підтримати її здоровля, та даремне, незабаром після його одвідування вона померла.

Особисте родинне життя С. Руданського було дуже нещасливе. С. Руданський жив з жінкою салдата Широкого — Явдохою. Що за людина, якого походження була Широка, Софія Хомична не знає. Софія Хомична каже, ніби Степан познайомився з Широкою в домі гр. Шувалова. Чи мала Широка яку освіту — теж не тямить, але їй відомо, що Явдоха Широка вміла читати й писати. Степан її вивчив по-українському й часто давав їй читати всякі книжки. Чоловік Широкої був п'яниця. Він дуже часто голодний, п'яний і обдертий з'являвся в дім Руданського. С. Руданський давав йому грошей, часами взував і одягав, тоді Широкий зникав на деякий час, а потім знову приходив. Таким-же бачив Широкого пізніше і М. Г. Руданський (син С. Х.).

---

[1]) Клировая вѣдомость 1861. Новозапис. лѣтопись 1898.

[2]) Див. лист Руданського до брата Грицька від 5-VII 1859 з Петерб.

[3]) Твори С. Руданського, т. II. Львів 1896, стор. 9-11.

Про надзвичайну красу Широкої Софія Хомична оповіла мені, як і С. Якимовичеві, але ще додала, що в Широкої був чудовий голос і вона не раз співала разом з Ст. Руданським.

В розмові з Степаном — Широка вдавалась до нього на «ви». С. Руданський ніколи з нею не виходив «у люди»: — коли він ішов до театру або до якоїсь іншої публічної установи, то Широка лишалась удома; також вона ніколи не виходила й до гостей Руданського. Отже Широка була у С. Руданського за економку, але все-ж, як це признає Софія Хомична, Степан жив із нею, що також записано й у С. Якимовича.

Широка, як каже С. Х., поводилася непристойно, «була худого поведенія», часами зникала на кілька день; «вона-ж Степана й звела у могилу».

У всіх біографіях С. Руданського, в тому числі й у Якимовича, говориться, що у С. Руданського було двоє дітей. До того часу, аж поки я мав розмову з Миколою Руданським, Софія Хомична і мені була казала, що у Степана було двоє дітей. Коли-ж М. Г. Руданський заявив, що то були діти не дядькові Степанові, а Широкого, я знову звернувся до Софії Хомични і вона признала, щосправді то були діти не Степанові, а Широкого. І тут-таки вона завважила, що якби то діти були його, то він їх був-би усиновив, бо «діти тут не причому», а вони всенький час жили під прізвищем Широких. Правда, досить дивно, але Софія Хомична про це не говорила тому, щоб не усугубляти і так багато неприємного для небіжчика Степана.

Діти були Христя й Вася.

Христя побралася з вчителем, а Вася, після Ялтинської школи, був відданий в науку до Київа. Після того, як каже Софія Хомична, Вася пішов «в театри» і десь зовсім зник. Таким чином, С. Руданський, що-до Христі й Васі, був лише їхнім, так-би мовити, опікуном, вихователем.

Цікаво тут зупинитися й на тому, що Петров, розбираючи творчість С. Руданського, каже — «Стихотвореніе «Пьяныця», имѣющее отношеніе къ печальной страсти самого автора», нагадує своїм складом і змістом вірші Кольцова.

Як бачимо, Петров [1]) визнає за С. Руданським «страсть» до алкоголю. Чи справді-ж поет мав таку «страсть»? З таким запитанням я підійшов і до С. Х. Руданської. Вона в категоричній формі заперечує цьому. Навпаки, каже, що Степан не любив уживати алкоголю, а коли йому де-небудь у гостях і доводилось випити одну, дві чарки, то це дуже часто кінчалося різачкою.

[1]) Петровъ. Очеркъ истор. укр. лит. XIX ст. стор. 444.

С. Руданський не міг пити ще й тому, що з нього в Ялті був дуже популярний лікар, йому доводилося часто бувати в аристократичних домах, у самого царя. Не можна припустити, щоб він піячив і бувши студентом, коли саме й написав свого нещасливого «П'яницю» (1860), бо не до горілки йому було, коли він часом й шматка хліба не мав та просиджував по місяцеві й більше без гарячої страви.

Отже визначення С. Руданського, як алкоголика, з боку Петрова єсть вигадка, яку було зроблено згори, на підставі одного віршу, не перевіривши, чи дійсно-ж воно так було чи ні?!

В одній біографії [1]) С. Руданського говориться, що він спромігся собі покупити «ґрунтець» в Ялті, а будинків збудувати не мав змоги, за браком коштів, бо з нього був лікар «безсребренник». Як каже С. Х. Руданська, Ялтинська земля належала не Степанові, а її чоловікові Грицькові. Цю землю, з невеличким будинком (3-4 кімнаті й кухня), Степан покупив у княгині Воронцової на власні кошти Грицька Руданського. Правда, Софія Хомична не одкидає того, що, при купівлі цієї землі, можливо Степан доклав і своїх грошей, але все-ж садиба рахувалась за Грицьком Руданським. Степан, як каже С. Х., не хотів обзаводитись нерухомою власністю не через брак грошей у нього, а просто тому, що його серце не лежало до того.

Тут треба внести поправку, що С. Руданський жив не в братовому будинкові, як це записано у Якимовича, а він жив на дачі Мордвінова, де займав 6-7 гарно умебльованих кімнат.

До запису С. Якимовича про тих осіб, що ніби-то порозбирали книги й папери С. Руданського, треба поставитись критично. Так, коли я провадив розмову з Софією Хомичною Руданською перший раз, а її сина Миколи ще не було в Кам'янці, вона і мені оповіла, що Микола забрав багато паперів з собою, а в тому числі якісь папери й Степанові. Через кілька тижнів після цього, коли Микола Руданський приїхав із Н.-Усурійську, виявилося, що він забрав був з собою лише свої власні документи, а паперів дядькових у нього ніколи не було.

За важливе джерело до біографії С. Руданського, крім архіва кол. Духовн. Консисторії в Кам'янці, також являється архів кол. Шаргородської Духовної Школи. Тепер цей архів може бути або в самому Шаргороді або в Тиврові на Поділлю. Використати цей архів ми не мали жадної спромоги. Також нам невідомо чи зберігся він іще.

---

[1]) Твори С. Руданського Львів. 1912, І т.

Надзвичайно важливе джерело до біографії С. Руданського це архів кол. Духовної Кам'янецької Семінарії. Але цей архів після того, як семінарський будинок зайняв Кам'ян. Сільсько-Господар. Інститут, в 1921 р. був цілком знищений [1]). Усі розшуки з нашого боку не дали жадних наслідків.

Окрім того, за важливі джерела до біографії С. Руданського мусять бути, — архів Петербурзької кол. Медично-Хірургічної Академії, а також і міські архіви Ялти, яких ще й досі, здається, ніхто не використав.

Володимир Герасименко.

---

[1]) Про цілковите знищення архіву кол. Кам'ян. Духовн. Семінарії див. докладну записку кол. завідуюч. Кам'ян. Архівн. Управлінням П. Клепатського від 12 грудня 1922 р. Ця докладна записка переховується в канцел. Кам'ян. Архівн. Управління.

Матеріяли до біографії А. Свидницького.

Ще й досі в літературі надто мало відомостей про життя Анатоля Свидницького. Цих відомостей не досить, щоб скласти повного життєписа письменника і з'ясувати причини деяких його вчинків. Так, напр., дуже мало відомостей про соціяльний та родинний стан письменника, немає відомостей про школи, в яких він учився, не вказано причин, які спонукали його покинути науку в Кам'янецькій духовній семінарії за рік до закінчення, не дивлячись на те, що він добре вчився, і вступити до університету; не з'ясовано також причини розриву між батьком і сином. А деякі наведені в життєписах дані, на нашу думку, викликають сумнів про їхню правдивість.

О. Кониський в статті: «Анатоль Свидницький» зазначає, що у його на руках є іще відомості про життя Свидницького, але йому «здається, що де-з-чим треба ще підождати до якогось часу» [1]). Ф. Матушевський в ст. «Жертвы переходной эпохи» [2]) зазначає, що в літературі є дуже мало відомостей про життя А. Свидницького, і закликає родину, друзів і сучасників письменника поділитись своїми спогадами й відомостями про нього. Та Кониський помер в 1900 р., і невідомо, де поділись тії матеріяли, що в його були, і на заклик Матушевського ніхто не відгукнувся, принаймні нам не доводилось зустрічатись з цим в літературі. А наш талановитий белетрист заслуговує на велику увагу, особливо під теперішній час розвитку українського письменства.

Наші бажання зібрати й поповнити біографічні відомості про Свидницького поки-що дали невеликі наслідки. Архів кол. Подільської духовної семінарії, де вчився Свидницький, цілком знищений; архів кол. Подільської духовної консисторії напівзнищений, а та частина, що залишилась, перебуває в такому хаотичному стані, що немає ніяковісінької спромоги відшукати там всі потрібні відомості.

---

[1]) А. Свидницький «Люборацькі», Київ. 1901, стор. III.

[2]) «Кіевская Старина» 1902, липень-серпень, стор. 193.

Нам пощастило знайти в Кам'янці:

1. Два фотографічні портрети А. Свидницького, з написами на зворотах.

2. Відомості про соціяльний, родинний та службовий стан письменникових батьків.

3. Відомості про Крутянську духовну школу й Подільську духовну семінарію, де вчився письменник.

4. Опис актової книги Київського центрального архіву, що його склав А. Свидницький.

5) Портрети, що їх надіслав до Кам'янця проф. Сіцінському небіж А. Свидницького свящ. с. Домниці Балтського повіту А. Бачинський. Один портрет розміром 9×12 снтм., другий збільшений разів у 2. На портреті Свидницький знятий молодим, в студентському мундирі. Тепер більший портрет знаходиться в Кам'янецькому іст.-археологічному музеї, а менший у проф. Сіцінського. На зворотах обох портретів є написи. На меншому власноручний напис А. Свидницького [1]); на більшому отакий напис А. Бачинського:

«Анатолій Патрикіевичъ Свидницкій родился въ с. Маньковкѣ Гайс у., дѣтство провелъ въ с. Низшемъ Ташликѣ того же уѣзда; въ этихъ приходахъ священствовалъ его отецъ. По окончаніи 4-хъ классовъ Под. Дух. Семинаріи поступилъ въ Кіевскій университетъ, но не окончилъ курса въ послѣднемъ, поступилъ на службу по акцизному вѣдомству. Умеръ въ 1871 году лѣтъ 36-37 отроду, передъ смертью онъ служилъ при Кіевскомъ университетѣ въ должности, кажется библіотекаря. Писалъ мелкія повѣсти изъ быта подолянъ и подольскаго духовенства. Сотрудничалъ въ «Основѣ», гдѣ помѣщены были его «Велыкдень у Подолянъ», въ «Кіевлянинѣ» «Прошлый бытъ правосл. Духовенства», «Гаврусь и Катруся» (и мн. др.) въ Вол. Епарх. Вѣд. («Жебраки»). Краткія біографич. свѣдѣнія о немъ въ ст. профес. Петрова «Очерки Украинской литературы» въ «Истор. Вѣстн» 1882 года сентябрь стр. 529. Къ сожалѣнію въ статьѣ профес. Петрова онъ ошибочно названъ Антоніемъ. Дѣйствительно Антоній Свидницкій былъ въ Подольск. Сем., но умеръ въ 1876 г. 15 лѣт. мальчикомъ. За вѣрность портрета и правдивость всего изложеннаго ручаюсь, племянникъ родной его свящ. с. Домницы А. Бачинскій».

Зазначений в напису «Антоній» був небіж письменників, син старшого його брата Якова. Так, в клірових відомостях Гайс. повіту за 1861 р. в с. Низшому Ташлику значиться парафіяльним священиком Яків Патрикієвич

[1]) За нього скажемо нижче.

Свидницький. «Въ семействѣ у него жена Іуліанія Стефанова 23 г., дѣти: Антоній 2 г., Екатерина 4 г. и Фекла 1 г.». Про цього Антона й згадується в напису.

Бачинський зазначає, що короткі відомості про Свидницького є в статті проф. Петрова, та для своєї замітки він міг запозичити звідти хіба тільки відомості про твори Свидницького. Про життя-ж письменника Петров в зазначених «Очеркахъ» нічогісінько не пише.

Біографи зазначають, що Анатоль Свидницький народився 3 липня 1834 р. в с. Маньківці Гайсинського повіту на Поділлю, де батько його Патрикій Свидницький священикував, і сам письменник, оповідаючи про минулий побут православного духівництва [1]), пише, що з батька його бу священик з 1830 р. Проте, документи, що їх ми познаходили, цього не підтверджують.

В клірових відомостях Гайс. пов. за 1841 р. в с. Маньківці значиться «Священникъ Патрикій Яковлевъ Свидницкій дьячковскій сынъ обучался при церкви читать, пѣть и церковному уставу — рукоположенъ 1832 года Балтскаго уѣзда въ село Крутеньке во Діакона съ грамотою каковая имѣется на лицо, а отътоль 1834 года переведенъ Діакономъ же сего уѣзда къ церкви села Паланки, а 1836-го года рукоположенъ во священника на настоящее мѣсто съ грамотою каковая имѣется на лицо. Лѣтъ 41. Чтеніе пѣніе и катихизисъ хорошо знаетъ. Чтеніемъ с. Писанія и наставленіемъ прихожанъ прилѣжно занимается. Поведенія очень хорошаго». Такі-ж дані маємо в клірових відомостях за 1839 р. і в церковних літописах с. Маньківки за 1891 р. В матеріялах, які були прислані із с. Маньківки Под· Єпархіяльному Статистичному Комітетові в 1891 р. свящ. С. Смоленським [2]), значиться, що з місяця липня «1834 года Маньковку наблюдалъ свящ. с. Паланки Карпъ Лозѣнскій по м. сентябрь 1836 г. Такъ какъ по документамъ церковнымъ за это время К. Лозѣнскій подписывался приходскимъ священникомъ села Маньковки и кромѣ подписей дьячка и пономаря, есть еще подпись діякона Патрикія Свидницкаго, бывшаго въ то время діакономъ села Паланки, то, безъ сомнѣнія, Маньковка была приписнымъ къ сосѣднему селу Паланкѣ приходомъ въ теченіи двухъ лѣтъ, 1835 и 1836 г. г. Съ м. сентября 1836 г. по 1846-й г. въ Маньковкѣ приходскимъ свящ. былъ Патрикій Свидницкій, о которомъ въ клировой вѣдомости за 1840 г. сказано, что онъ обучался при церкви „читать, пѣть, церковному уставу и писать“; 21 ноября 1832 года рукоположенъ во діякона въ село Крутенькое

[1]) «Кіевлянинъ» 1869 р. ч. 92-93.

[2]) Переховуються в Кам'янецькім іст.-арх. музеї.

Балтскаго уѣзда, 1834 г. перемѣщенъ на діаконское мѣсто въ с. Паланку Гайсинскаго уѣзда, а 28 іюня 1836 г. рукоположенъ во священника къ церкви с. Маньковки. Въ 1846 г. перемѣщенъ въ с. Ташлыкъ Гайс. уѣзда». В метричних і сповідних книжках с. Маньківки Патрикій Свидницький, як парафіяльний священик, також підписується тільки з 1836 р.

Наведені документи, здається, досить ясно свідчать про те, що Патрикій Свидницький священикував тільки з 1836 р., а підчас народження нашого письменника (1834 р.) з нього іще був диякін с. Паланки, а разом з тим і приписної парафії с. Маньківки.

Час народження письменника збігається із наведеними документами. Так Бачинський пише, що Свидницький помер 1871 р., 36-37 р. зроду; в клірових відомостях за 1839 р. Анатолеві значиться 4 р.; в іспов. відомост. за 1840 р. — 5 р.; в клір. від. за 1841 р. — 6 р., — всі дати вказують на 1834 р.

Виникає питання, де-ж народився А. Свидницький? в с. Маньківці чи в с. Паланці, яка знаходиться в 4-5 в. від Маньківки. Точних що-до цього даних нам не пощастило знайти. Біографи одзначають с. Маньківку, як місце народження письменника. Коли погодитися з цим, то треба припустити, що Патрикій Свидницький, як диякін с. Паланки й Маньківки, жив під той час в с. Маньківці, можлива річ, в будинку священика, який під той час був вільний.

О. Конiський і А. Бачинський зазначають, що А. Свидницький перебув дитячі роки в с. Нижчому Ташлику, а наведені вище документи свідчать, що до 1846 р., себ-то до 12-літнього віку він жив у Маньківці, отже не аби-яку частину дитячих років він перебув в с. Маньківці.

В 1843 р. А. Свидницького відвезли до Крутянської духовної школи, що в ній він учивсь аж 8 років.

Крутянську духовну школу було відкрито в с. Крутих Балтського пов. в 1833 р. й існувала вона там аж до 1862 р.; згодом її було переміщено до м. Тульчина. До наказу 12 грудня 1850 р. вона існувала за «проєктом» 1814 р. За цим проєктом школа складалася з двох шкіл: «приходскаго училища» і «уѣзднаго училища». «Приходское училище» складалося з двох клас з однорічним курсом навчання в кожній класі, а «уѣздное училище» з двох клас також, з двохрічним курсом навчання в кожній. В першій «парафіяльній» класі викладали отакі дисципліни: читання слов'янського тексту по азбуці, часловцю й псалтирі, читання гражданського друку по книжках для народніх шкіл, коротка св. історія, коротка аритметика, чистописання й нотні церковні співи; в другій класі: коротка св. історія, скорочений кате-

хизис, російська й слов'янська граматика, початкові відомості з граматики латинської, аритметика й нотні церковні співи.

В нижчій класі «уѣзднаго училища» викладали: поширений курс св. історії, поширений катехизис, церковний устав, російську, слов'янську, латинську й грецьку мови, аритметику й нотні церковні співи; в вищій класі: поширений курс св. історії, поширений катехизис, церковний устав, російську, слов'янську, латинську й грецьку мови, аритметику, загальну й російську географію й нотні церковні співи.

Після реформи 1850 р. обидві школи були з'єднані в одну під назвою «уѣздное училище». Викладові дисципліни теж було змінено.

Нормальний штат педагогічної корпорації в дореформеній школі був 6 чоловіка, з такими назвами: 1) «смотритель» і вчитель латинської мови в вищому «уѣздному классѣ», 2) інспектор і вчитель грецької мови в вищому «уѣздному классѣ», 3) вчитель латинської мови в нижчому «уѣздному классѣ», 4) вчитель грецької мови в нижчому «уѣздному классѣ», 5) вчитель 2-го «приходскаго класса» і 6) вчитель 1-го «приходскаго класса».

За отих часів узагалі по духовних школах панувала велика сваволя з боку адміністрації й вчителів. Про це свідчать «Очерки бурсы» Н. Помяловського [1]), «Воспоминанія Каменецкаго протоіерея І. Д. Лотоцкаго» [2]), та инш. А в Крутянській школі, яка була в глухому місці, далеко від культурних осередків, це позначалося особливо. Вчителі й учні завсіди ворогували між собою. Вчителі били учнів різками, а учні і собі намагалися заподіяти якусь прикрість вчителям. Відносини поміж «смотрителемъ» і вчителями теж були ворожі. «Взаимныя отношенія, — пише І. Янушевський, — смотрителей училища и другихъ членовъ училищной корпораціи за все обозрѣваемое нами время (1833-1883 г. г.) ни въ коемъ случаѣ нельзя назвать хорошими, способствующими педагогической дѣятельности: напротивъ отношенія эти вредили ей, разстраивая ея мирное теченіе... такъ или иначе задѣтые смотрителями члены училищной корпораціи были враждебно настроены по отношенію къ нимъ. Вражда доходила иногда до смѣшного; напримѣръ, инспекторъ Аѳанасьевъ, по свидѣтельству смотрителя Козакевича (въ представленіи въ Семинарское Правленіе отъ 24 мая 1849 г.), при встрѣчѣ съ нимъ или кѣмъ-либо изъ его семейства, всегда плевалъ встрѣчному въ глаза. Вражда между смотрителями и ихъ подчиненными по временамъ усиливалась и вызывала разнаго рода разслѣдованія высшаго начальства, обыкновенно оканчивавшіяся оставленіемъ службы при училищѣ

[1]) Н. Помяловскій «Полн. Собр. соч.» СПБ. 1897, стор. 303.

[2]) «Воспоминанія Каменецкаго протоіерея І. Д. Лотоцкаго». Кам'янець 1910.

неугодными смотрителямъ лицами (Въ 1841 г. инспекторомъ Козловымъ, въ 1845 г. учителями: Заморскимъ, Станкевичемъ, Волосевичемъ, въ 1852 г. инспекторомъ Аѳанасьевымъ...). Были случаи оставленія при такихъ обстоятельствахъ училищной службы смотрителемъ (въ 1847 г.) и смотрителемъ вмѣстѣ съ тѣмъ лицемъ, удаленіе котораго было ему очень желательно (въ 1883 г.)» [1]).

За час перебування А. Свидницького в Крутянській школі (1843-1851 р.) там перебувало 25 вчителів [2]).

Подільська духовна семінарія, підчас перебування в ній А. Свидницького (1851-1856 р.), існувала за статутом 1840 р. й складалася з трьох відділів: нижчого, середнього й вищого, з двохрічним курсом навчання на кожному.

Викладові дисципліни по роках було розкладено таким чином:

Нижчий відділ. 1-й рік: катехизис, початки реторики, загальна історія (стародавня доба), початки алгебри, геометрія, грецька й латинська мови.

2-й рік: читання Мусієвих й инших історичних книг «вѣтхаго завѣта», «руководство къ познанію и употребленію церковно-богослужебныхъ книгъ», реторика, короткі відомості про поезію, загальна історія (середня й нова доба), геометрія, пасхалія, грецька й латинська мови.

Середній відділ. 1-й рік: читання учительних книг «вѣтхаго завѣта», церковно-біблійна історія, фізика, природознавство, читання грецьких і латинських письменників з перекладом і розбором.

2-й рік: читання пророчих книг, св. герменевтика, церковно-біблійна історія, природознавство, сільське господарство, логіка й психологія, читання грецьких і латинських письменників з перекладом і розбором.

Вищий відділ. 1-й рік: читання св. письма «новаго завѣта» з тлумаченням, догматичне богословіє, наука про віроісповідання, єресі та розколи, гомілетика, загальна історія християнської церкви, наука про церковну старовину й обрядовість, патристика або наука про св. отців, читання св. отців грецьких і латинських з розбором філологічним, гомілетичним і богословським, початки медицини й загально-народній лічебник і сільське господарство.

2-й рік: читання деяких частин св. письма з докладним тлумаченням, етичне богословіє, «ученіе о должностяхъ пресвитеровъ приходскихъ»,

[1]) І. Е. Янушевскій. «Истор. свѣдѣнія о Крутянскомъ и Тульчинскомъ духовныхъ училищахъ». «Труды Под. церк. ист.-арх. общества». Вып. 12. Кам'янець 1916.

[2]) Список вчителів та инші відомості про Крутянську шк. див. в ст. Янушевського.

гомілетика, основи церковних законів і канонічного права, історія російської церкви, читання св. отців грецьких і продовження медицини [1]).

З наведених програм духовних шкіл і постави там навчання видно, яка схоластичність і мертвотність царювала там у сфері науки й яке свавільство й дикунство що-до виховання. Така постава справи не обминула нашого талановитого письменника. Йому самому довелося пройти цю школу й на своїх плечах перенести всенький тягар тогочасного виховання. В «Люборацьких» він дає нам цілу низку картин, які характеризують цих розсадники освіти й фабрикування прийдешніх керівників церкви й темних народніх мас.

Потрібна не аби-яка сила волі, щоб не впасти в одчай з такого режиму й науки. Зрозуміло, що й Свидницького все це страшенно гнітило, йому хтілося видертися з такої школи і йти шукати живу науку. Сами соціяльно-економічні умови того часу вимагали такої живої науки від тих, хто не хтів одставати від життя. Свидницький порвав із схоластичною наукою семінарії й пішов до університету шукати живої науки.

Слід звернути увагу на причини тих непорозумінь між батьком і сином Свидницькими, які довели до повного розриву між ними, навіть до проклонів батькових. Анатоль покинув духовну семінарію за рік до закінчення й пішов до університету. Це порушувало традиції й патріярхальний спокійний побут у родині Патрикія. З нього була людина мало освічена, він «обучался при церкви читать, пѣть, церковному уставу и писать» [2]). Він знає «чтеніе, пѣніе и катихизисъ хорошо. Прочиталъ книгу Іереміи Пророка» [3]). «Въ воскресные и праздничные дни проповѣди изъ книгъ прихожанамъ прочитываетъ» [4]). Сей був «з тих старих ще пан-отців, що у бакалярів вчилися, після сам бакалярував, а там помаленьку і до попівства дійшов» [5]). З такою освітою далеко не підеш, отож річ зрозуміла, що він не міг зрозуміти тієї жадоби світської освіти, яка зародилась у його сина, і яка відривала сина цілком від дідичної духовної касти. Це розбивало старі мрії батькові бачити сина на духовній посаді, навіть на посаді архірея. Це ті непорозуміння, які були раз-у-раз поміж батьками й дітьми в 50-х роках, вони яскраво відбилися в «Отцахъ и дѣтяхъ» Тургенєва. Причину їх треба шукати в зміні соціяльно-економічних умов життя, що наступила за тих

[1]) Відомості про Под. дух. сем. див. у Д. С-кого «Ист. свѣд. о Под. дух. сем.» Кам'янець 1866 р.

[2]) Клір. від. Гайс. пов. за 1840 р.

[3]) Клір. від. Гайс. пов. за 1839 р.

[4]) Клір. від. Гайс. пов. за 1857 р.

[5]) А. Свидницький «Люборацькі» Київ 1901, ст. 4.

часів. Друга причина,—це ті злидні, які панували в родині Патрикієвій. Сам А. Свидницький, описуючи минулий побут православного духівництва на Поділлі, каже, що батько його не мав за що справити теплу рясу на зіму й ходив у кожусі [1]). Крім того, що на Поділлю, взагалі, «православне духовенство жило тоді вельми вбого» [2]), Патрикій мав дотого велику родину. В клірових відомостях за 1841 р. значиться: «Въ семействѣ у него жена Матрона Лаврентьева 32 г.; дѣти ихъ Іаковъ (обучается читать) 10 л.. Анатолій 6 л., Исаій 4 г., Марія 3 г.», а за 1857 р. ще «Іуліанія 15 л., Амосъ (обучается въ Уманскихъ училищахъ въ низшемъ отдѣленіи) 12 л.». За такого свого матеріяльного стану Патрикієві хтілося бачити свого сина яко мога швидче на посалі, яко мога швидче скинути з своїх пліч зайві видатки на його, а можлива річ і чекати собі від нього допомоги. Цей розрив з батьком дуже тяжко відбився на матеріяльному стані Анатолієвому. В Київі він опинився без усяких засобів до життя, що й не дало йому спромоги скінчити. університет.

Мова в сім'ї Свидницьких вживалася українська й польська. О. Кониський зазначає, що Патрикій Свидницький, проживши 70 років (народився 1800 р.), ніяк не міг навчитися говорити по-московському, а в клірових відомостях про сина його Якова позначено, що «катихизисъ прихожанамъ объясняетъ на малороссійскомъ языкѣ» [3]).

На портреті А. Свидницького, який переховується у проф. Сіцінського власною рукою письменника написані такі вірші:

«Кынь плугъ, козаче быры ніж
Де здыбаешь вороженька, таі заріжь
Анатолій Свидницкій».

А далі:

«Люблю тебэ, братэ
Розумъ твій шаную
На память тобі
Образъ свій дарую.
(Патрикіевичу Свидниц.).

Якому братові письменник дарував свій «образъ» невідомо: кути портрета обрізано, щоб вставити портрет в круглі рямки, і ім'я відрізано.

Опис актової книги Київського центрального архіву, складений А. Свидницьким, ми знайшли в Кам'янецькому істор.-археологічному музеї між ин-

[1]) «Кіевл.» 1869 р. ч. ч. 92 і 93.

[2]) О. Огоновський «Исторія литературы руской» ч. III, відділ 1. Львів 1891, ст. 529.

[3]) Клір. від. Гайс. пов. за 1861 р. с. Нижчий Ташлик.

шими описами того-ж-таки архіву. На обгортці опис має таку назву: «Опись актовой книги Кіевскаго центральнаго архива № 11. Составилъ А. П. Свидницкій. (Оффиціальное изданіе архива). Кіевъ въ университетской типографіи 1879» і на звороті обгортки: «Печатано по опредѣленію Правленія Университета св. Владиміра. Редакторъ Н. Бунге». Актова книга мала отаку назву: «Книга Житомирская гродская, записовая и поточная 1609 г.». Опис займає 29 сторінок дрібним шрифтом, в ньому зареґістровано 445 актів. Коли саме складено опис, не визначено. Можна гадати, що його складено підчас служби Свидницького в Київському центральному архіві в 1869-1871 р

Підводячи підсумки нашій роботі, можна сказати, що нам пощастило знайти матеріяли, які, хоч ще й невповні, з'ясовують освітній, родинний, матеріяльний і службовий стан батька нашого письменника; пощастило добути відомості, як було поставлено навчання в Крутянській духовній школі й Кам'янецькій семінарії, де вчився письменник. В старих біографіях про це так що й нічого не сказано. На нашу думку, ці відомості мають не аби-яку вагу. Вони до певної міри з'ясовують причини тих непорозумінь, які виникли між батьком і сином Свидницькими й причини, чому письменник залишив духовну семінарію за рік до закінчення, а також допоможуть знайти в творах письменника автобіографічний елемент.

Знайдені-ж нами вірші й опис архівної книги додають нову дещицю до творчости Свидницького.

Але, треба зазначити, що цього всього ще надто мало, щоб скласти повну біографію А. Свидницького, й дуже бажано було-б, щоб усі ті, хто має хоч які відомості про життя й творчість письменника, поділилися ними в інтересах науки й суспільства.

Евтим Філь.

До життєпису Степ. Руданського.

(З нагоди 50-літньої річниці поетової смерти).

I.

П'ядесять літ зминуло, відколи помер Руданський (1873), і перед Усеукраїнською Академією Наук стоїть невідкладна повинність — дати нарешті академічне видання всіх його писань. Разом з тим треба було-б якось докладніш вияснити й його життєпис, ще й досі дуже-дуже неосвітлений.

Серед дослідчих катедр, які позасновував на Україні Науковий Комітет Главпрофобру, є в Кам'янці Подільському одна така, де з особливою, великою увагою студіюють українських письменників-подолян. І доходять-таки до певних позитивних здобутків: це видко, хоч-би, із статтів т. т. Герасименка та Філя про Руданського та про Свидницького, надрукованих у V кн. «Записок Іст. Філ. Відд.». Та заразом видко з них, що джерельного життєписного матеріялу і в тих дослідників не гурт.

Тому я вважаю тепер за річ далеко не зайву, ба й потрібну — дещо подати нове, дещо нагадати маловідоме старе. До такого призабутого старого матеріялу належать і два дописи в київській газеті «Рада» 1907 р. з Хомутинців, рідного села Степ. Руданського.

II.

Про хлоп'ячі літа Степана Руданського знаємо ми аж надто мало. В. Герасименкові, на підставі церковних записів, пощастило встановити деякі важливі хронологічні дані: а) Степан Руданський народився 25 грудня (ст. ст.) 1833 року; б) в нього був старший брат Грицько (народ. 1831 р.), двоє молодших — Юхим (трома роками молодший) та Олександер (на сім літ молодший) та дев'ятьма роками менша за нього сестра Ольга; в) учився Степан 1843-1847 р. р. у Шаргородській парафіяльній і духовній школі; а мабуть 1847-1853 р. р. — учився у Кам'янець-Подільській духовній семінарії [1]). Тільки-ж ці сухі й скупі хронологічні дати, хоч і мають безпе-

[1]) Дата 1847-1853 р. р. — здогадна й непевна. Скінчив Руданський курс Подільської семінарії мабуть допіро 1855 р.: це я висновую з дат-підписів під його віршами.

речну вагу, носять характер чисто-надвірній і не дають нам пізнати Степанову хлоп'ячу психіку.

Варто передрукувати в повній основі допис Прохора Ворона, уміщений в «Раді» 1907, ч. 158 (= 13 липня).

На батьківщині С. В. Руданського.

(З подорожніх вражінь).

Все, що має такі чи инші відносини до якого-небудь уславленого чоловіка, який своїми вчинками зажив од широкого круга громадянства любови і прихильности, все це, — кожному звісно, — має свій інтерес. Через те я хотів-би поділитися з шановними читачами «Ради» де-якими враженнями, які трапилося мені пережити, побувавши в с. Хомутинцях, батьківщині незабутнього С. В. Руданського. Хто з нас ще на шкільних лавках не зачитувався його втішними без міри, музикально складеними співомовками? або де тільки не чуть його пісень: «Повій, вітре, на Вкраїну», «Колір чорний» та инш..? Біографія-ж цього-ж поета така коротенька, так мало про нього розказує, що гріх було-б не розізнати од старожилів на батьківщині поета хоч що-небудь про його.

Маючи цей замір на думці, я цього літа якось і помандрував пішки у Хомутинці. Увійшов я в село. Так-собі не зовсім з бідних сіл, але й багатства не дуже-то видко. Тягнеться через усе село широченька вулиця з малесеньким ставочком і містком посеред села. На південь од села видніються рядки тополів Голяківської економії гр. Гейдена, а на ліво його-ж ліс на доволі високих скалах, а внизу широченний став. Пейзаж не поганий. Я попрямував через головну улицю села, шукаючи школи. Коло височенько мурованої церкви недалечко я й найшов її. В школі, як виявилося, дочасно проживав дяк — молодий, риженький, з прищуленими очима і борідкою чоловічина. Познайомилися, стали балакати. Але раптом мене вразила одна штучка: на столі лежало знамените «Вѣче» [1]).

— Це *ви* виписуєте? — не втерпів я, питаючись.

— Еге, — одказав мені дяк: — Славна газетка... Тільки чогось дуже жидів лає, — додав він з тривогою, примітивши мої на газету погляди.

— Ви самі вибрали її? — спитав *я*, буцім байдужісінько.

— Еге, сам, — одказав той спокійніще. Нічого собі! не дорога́ гла́вне...

— Гм!.. А батюшка, — що́ передплачує?

— Він, здається, «Русская Земля» [2]). Так, так.

— А учитель?

— Учитель нічого не виписує; дітей багато, й жінка-б чи дозволила-б.

[1]) Цинічно-чорносотенний орган. *А. Кр.*

[2]) Теж із чорносотенної преси. *А. Кр.*

Я замовк на хвилину. Піп — «Русскую Землю», дяк — «Вѣче», а учитель... — ціле нічого!.. О, поете! щоб ти знав, які тепер поводирі для людей того села, в якому ти родився, того народу, який тобі був такий милий!..

Мимохіть набігла думка в мою голову...

— Знаєте ви що-небудь про Руданського? — запитав я дяка, помовчавши.

— Тут на цвинтарі є похований батюшка Руданський.

— Ага, це його батько. Ну, все їдно, покажіть мені його могилу, — попрохав я.

Пішли ми на церковний цвинтар, балакаючи. Довідавсь я, що мій колега — з Троїцького манастиря, що в Кам'янці. Був «кундієм», як дражнять їх. З дальшої з ним розмови стало мені ясно, що він безневинна людина, нічого чорносотенного і в заводі в ньому нема, а «Вѣче» виписав — ні краплі не вміючи розбіратися в друкованім слові. «Аби дешевше!»...

— От і його могила, того батюшки, — показав дяк.

Проста дерев'яна огорожа, хрест камінний, самий звичайний. Поруч — друга неогорожена могила, матері С. В. Не було-б і знати її, як би не кубічна підвалина з каменю з дірою по-середині, де був хрест, та десь розбився, й не звісно де куски поділися. Над обома могилами здорова, стара груша-дичка розкинула свої деркі віти...

Почав я розпитувати дяка, чи є у них в селі такий чоловік старий, щоб пам'ятав поета Руданського, батюшкового сина. Дяк назвав мені кількох. Побродив я по селі, розпитуючись людей, і нічого не міг дознатися. Нарешті спинивсь коло чоловіків, що будували погріб, і привітавсь до них. Між ними був один старезний дід, на якого я поклав останню надію розвідать що-небудь про дитячі літа поета. Але помилився. Дід був небалакучий і нічого не пам'ятав. Обізвався другий, руденький з клинкуватою борідкою чоловік, як добре вислухав, хто я і чого од них бажаю.

— Та чом не знаєм? знаєм добре його! Я сам служив у батюшки Руданського. Ще хлопцем був, підпарубочим... І панича добре знаю...

— Розкажіть з ласки своєї, — попросив я нетерпляче.

— Чудний, дуже чудний панич був, трудно й пошукати такого, — почав чоловік згадувати. — Ще з малечку вдався такий нецеремонливий; до всякого тобі доступить, до всякого забалакає... Чи бабу тобі стріне, чи діда якого, то так розбалакається, що аж сміх тебе розбере, слухаючи. Ну і жартовливий з лихої години був! Як тепер бачу його, такий веселий... Нігде смутним його не зобачиш, хоч би й яка пригода з ним трапилася. Була в батюшки біла, дуже бриклива кобила. Я йще пам'ятаю: як хотів я на ню сісти, він сказав мені: «Ей, Хвотію! не сідай на цю білу кобилу, бо зазнаєш то-то лиху годину!»... Чудний, чудний був! Був у нас старий Мордко, такий

сердитий, рибу ловив ятірами он у тому ставу. Але панича так любив, Господи! Хоч був скупий он як, але прийде панич до нього з удкою, то й човна йому кращого дасть, навіть сам завезе й покаже, де більше окунці беруться.. Він тоді і столяркою і чим хочте забавлявся, по хазяйству часто помагав другим — чи хлопцям чи чоловікам, просто до всячини він тобі аматор. А скільки він снопів перевозив!.. Батько навіть дивувавсь, а сестра одговорювала од такої роботи...

— А де він зразу вчивсь? — спитав я.

— А в Шаргороді, здається. Так, так, у Шаргороді. Потім ще у Кам'янці і навіть у Петербурзі — на дохтора...

— Знаю, знаю цє.

— А ви-ж звідки знаєте? Може, родичі будете? — запитав мене Фотій.

— Ні, ось із цеї книжечки.

Я розкрив твори Руданського т. І і показав його портрет. Всі робочі, навіть старий дід, жінки дві й діти зійшлися до книжки. Я поглядав на старого діда, думаючи: «Може це обличчя щось і тобі пригадає?». Але той байдужісінько дивився і мовчав.

— Оце, це він самий, — сказав Фотій. Тільки вже з вусами...

Тут я розказав людям, де вмер, і від чого, і де похований був поет.

— А чи не чули, Фотію, од нього яких байок, то-що? — запитав я чоловіка.

— Ого-го, та ще й скілько! Він геть записував їх, розпитував, де хто яку ни знає, і сам складав їх. Ото напише тобі «артикула» так гарно до прикладу, ходить сам по садку, часом з листочком, та й співає його...

— Що сам складе, те й співає? — перебив я чоловіка.

— Еге-ге! Сам і голос прибере тобі. Або прийде до мене чи до других робітників на току, чи так де на оказію яку, — бо й на оказії йти не цурався, — от і заспіває нам артикула свого. Господи, смішив народ! І те пам'ятаю, як він нам співав про жидів, що в Єрусалим з Іванцем брели, як грубих жидів навкруги купи комашні розклав спати Іванцьо...

Фотій розказав байку до кінця. Всі робочі сміялися, переставши робити діло. Я розкрив книжку й сказав:

— От я вам ще трохи прочитаю писань.

Я прочитав зо-три співомовки навгад, де одкрилася книжка.

Потім став перепрошати, щоб не гнівалися, що забалакався з ними і од роботи одстали.

Люди неначе опам'яталися і, сами собі дивуючись, що тільки часу прогаяли, пильно взялися до дерева та сніпків. Я зобачив, що більш не вивідаю нічого. І не помилився, бо Фотій обізвавсь нарешті знов:

— Воно-б то можна багато пригадати, але на думку не найде. Щоб так коли святками навідалися, щоб розбалакалися люди... А тепер нема часу...

Зобачив я, що й досадно трохи дядькам на мене, — ще раз попрохав вибачення й попрощавсь.

— «Чом я, справді, не в свято зайшов!» — пожалкував я.

Було вже з полудня, як я вийшов з Хомутинців до дому.

Прохор Ворон.

III.

Антирелігійність у рідному селі Руданського.

Гумористичних «Приказок» у Руданського є 218, — і ціла їх четвертина (аж 54 приказки) висмівають представників р е л і г і ї (попів, ксьондзів, церковних старост, дяків), глузують з культа святих, беруть на глум церковні таїнства (причастя, в тому числі), і т. и. Декотрі з тих антирелігійних «Приказок» настільки богохульно-порнографічні, що я, вперше публікуючи писання Руданського в 1896 і дд. роках, навіть не зважився їх пустити в друк: довелося так і залишити їх у рукописі.

Ті антирелігійні «Приказки» носять цілком н а р о д н і й характер. Вже й апріорно можна було-б думати, що їх наслухався хлопець-Руданський не де, як у своїх-таки рідних Хомутинцях; мабуть, через якісь причини (що їх варто-б дослідити з соціяльно-економічного боку) хомутинецькі люди виробили собі більше вільнодумности, ніж люди в инших подільських селах.

У В. Герасименка ми про хомутинецьких селян знаходимо й реальну, фактичну вказівку, яка справді стверджує наш апріорний здогад: — Селянство, серед якого Ст. Руданський виріс, — каже В. Герасименко (ст. 20), — виявило себе не дуже старанним що-до церковних одправ, а також і до різних церковних церемоній. В «Новозаписаному літописові с. Хомутинець (1898)» про це говориться так: «прихожане къ богослуженію, говѣнію, поминовенію умершихъ усердны не особенно, равно какъ къ богомольямъ. Крестныхъ ходовъ и общественныхъ молебствій не бываетъ».

Ще характеристичніші звістки подає допис 1907 р., уміщений у київській «Раді» 1907, ч. 89.

Д о п и с.

В і н н и ц ь к и й п о в і т (на Поділлю). В с. Хомутинцях, вінницького повіту, де родився С. В. Руданський, на Благовіщення був повний сход, на

котрім громада одноголосно постановила зменшити духовним плату за треби. Установили таксу таку:

Попові і дякові:
За похорон старого — 1 карб.
„ „ малого — 60 коп.
За шлюб — 1 карб.
За молебінь укупі з акафістом — 30 коп.
За служеніе — 15 коп.
За сповідь (без складки) — 4 коп.
А також не нести натурою: курей, горілки і хусток.

Написали люди два приговори з такою таксою; один екземпляр принесли і до попа. Останній, як прочитав, кинув ним об землю.

— Ти-ж нащо, батюшко, кидаєш? Це наша праця! — сказав один чоловік з депутації.

— Ідьте до благочинного; я не можу на те пристати. Що він скаже! — одхрещувався священик.

— Ідьте, батюшко, краще ви, ми не поїдемо, — сказали мужики. — Це ваш інтерес. Як вам благочинний такий добрий, хай вам із свого жалування вділить...

— Що це ви здумали, люди добрі? Я-ж сімейний чоловік! — благав уже священик, зобачивши, що не жарти.

— Ми також сімейні... Беріть приклад з нас, як ми живемо: по три по штири чоловіки з дітьми на десятині. Вам казна — платить, ланки — вживаєте, а як ще хто по добрій волі щось принесе, то й буде з вас!..

Оставила приговор депутація і пішла.

У вівторок (27-го березня) умерла в когось дитина. До священика прийшло 50 душ селян і 10 уповномочних і сказали, що за похорон заплатять по постанові — 60 коп.

Паноцець одмовився ховати, зразу сказавши:

— Нехай три дні лежить, то не піду!..

— То ми, батюшко, сами поховаємо. Як з нами не погодитеся, то до штунди пристанемо.

Священик після цього сказав, що буде ховати всіх дурно. Дитину поховав, як слід, — і 60 коп., що дали йому, сказав роздати бідним.

Приговор був складений з тієї причини, що перший священик брав за треби менше, ніж теперішній молодий.

[Таке, чисто індивідуальне й чисто місцеве поясніння, яке дає цьому фактові дописувач, безперечно не глибоке. Ми-ж знаємо багато сіл, де попи справді шкуру деруть за треби, а про те побожні люди пнуться-таки до

них, хоч і крехтять і лаються на їхнє здирство. Та навіть з того що каже цей самий дописувач далі, можна бачити, що й по сусідніх селах де попи плату за треби не збільшили, видко такий самий вільнодумний рух. Знати, що це настрій — цілої округи. *А. Кр*].:

[Сход, на якім постановлено зменшити плату за треби, був у с. Голяках ще год тому назад... Цей, так сказать, «антипопівський» рух обхопив у цьому році і инші села. Після Голяків і Хомутинець такий сход був у селі Глинському. Далі — у с. Радівці. Радівський священик вмовляв не робити такої постанови й, між иншим, сказав громаді: «Ви так хочете зробить, як зробили в Голяках; ви голяківським людям не дивуйте, бо в Голяках попадя — «Гапка» (=походить із селян), а піп — «Данило» (=походить із селян). Вони з мужиків, то можуть обійтись без того доходу, а ми ні». А люди радівські й одказались: «Як той батюшка може обходитись так, то можете й ви» — і зробили по своєму, себ-то написали такого приговора і один примірник послали в консисторію.

Цими днями був сход нащот тих самих треб і в с. Рулівцях, але людей було не доволі, і справу одкладено до другого разу.

Духовенство дуже стурбовано цими постановами. Найгірше припадає бідним дякам.] («Рада» 1907, ч. 89).

IV.

Найперші письменницькі проби пера в Руданського. Впливи од російської й польської романтики.

Коли почав Руданський писати? Чи ще на Поділлі, в семінарії учившись? чи (спитає якийсь скептик) може допіру в Петербурзі? І під якими літературними впливами писав він?

«Одесит» у «Зорі» 1886 р., а окрім нього Мих. Комар (коли-б не сам Комар і був тим «Одеситом») в передмові до першого тому творів (1895, ст. 5) заявили, що перші Руданського писання припадають ще на семінарські часи. Та на жаль, вони сами [1]) підкопали були всяку довіру до своїх указівок, бо до таких ніби дуже ранніх поетичних витворів Руданського (ще з семінарського періоду) залічили вони його пісню «Повій вітре на Вкраїну». А вже-ж цю пісню склав Руданський аж у Петербурзі 26 липня 1856 р.: це вже в Петербурзі вдавався він у цій пісні з благанням до вітра — повіяти з півночі на Вкраїну, «де покинув він (поет) дівчину»; — ми точно про це знаємо з його власноручного підпису під автографічним оригіналом, в його рукописній повній трохтомовій збірці його віршуваннів (так званої «пер-

[1]) Краще сказати «він», бо в мене нема ані найменших сумнівів, що «Одесит» і М. Комар — це одна особа. Стверджує їхню ідентичність і С. О. Єфремов.

шої редакції»). Виходить, що в таких питаннях покладатися на свідоцтва «Одесита» та М. Комара — не слід.

Лиш отая автографічна збірка «першої редакції», з точно зазначеними датами (місця і часу, де й коли що писалося) і повинна бути для нас єдиним певним джерелом для всяких наших міркувань про хронологію і місце поетової творчости. Користуватися тими датами тепер легко може кожен, бо 1896 р., видаючи у Львові II і III т. т. писаннів Руданського, я, на підставі «першої редакції», для всіх його поезій 1851-1859 р. позазначав хронологічні дати [1]). І отож не з хистких, збивчивих переказів, а саме з тієї точної автографічної збірки Руданського видко, що віршувати почав Руданський справді таки ще в семінарії, з 1851 р. Варто зазначити, що всі без винятку його поезії 1851-1854 р. р. писано не в Хомутинцях серед сподіваного вакаційного відпочинку, тільки в Кам'янці-Подільському. Бо не в Хомутинцях, а в Кам'янці, це видко з підписів, перебував хлопець навіть улітку, канікулярним часом, — принаймні декотрі роки (Між иншим: чи не показує цей факт, що вже й тоді бували деякі нелагоди з батьком?).

Що-ж саме написав Руданський найпередше?

Коли-б ми зважилися повірити тим (навмання поставленим!) датам, які попідписував до кожної поезії видавець-Комар у I томі «Творів Степ. Руданського» в 1895 р., то виходило-б, що Руданський почав свою творчість переважно з лірики: пісень і романсів. А насправжки було не так. Найперші витвори Руданського, характерні для 1851-1854 р. р. — це довгенькі балади: «Два трупи» (або «Розбійник») 1851, «Вечерниці» 1852, «Упир» 1853, «Хрест на горі» 1854, «Розмай» 1854, «Люба» («Край пещери два дубочки») 1854; — а ліричних віршів було тоді дуже мало: за 4 роки тільки 5 коротесеньких поезій: «Сиротина я безродний» 1852, «Ти не моя» і «Мене забудь» 1854 (обидві в один день 19 лютого), «Чорний кольор», переклад з польського 1854, «Не дивуйтесь, добрі люди» в розгарі літа 1854 (29 червня, Кам'янець-Подільський). Ясно, що Руданський-лірик (так само, як і Руданський-гуморист) — це вже поет петербурського періоду, ще не подільського. На Поділлі з нього був баладно-романтичний епік.

Здається, що українські літературні симпатії викликав у хлопці-Руданському Шевченків «Кобзар». Принаймні, в найпершій поемі Руданського «Два трупи», що починається словами: «Так то було на Вкраїні давньою порою», злегка вже відчувається поетова знайомість із «Кобзарем».

---

[1]) Моє видання Руданського, правда, вже давно вичерпалося; але Юл. Романчук як передруковував Руданського наново (Львів 1912-1914), то дуже точно використав усі мої хронологічні вказівки і нічого не проминув.

Але треба думати, що не міг подільський семінарист Руданський, вихованець губерніяльного города Кам'янця, утікти ані од російського впливу через школу, ані од польського впливу через живе оточення.

Хто-ж із російських письменників міг мати над ним силу? Петров, кажучи про певний російський вплив на Руданського, добачає ідейну схожість між «Еремушкою» Некрасова та «Наукою» Руданського, між п'яницькими віршами Кольцова та «П'яницею» Руданського [1]). Тільки-ж такий вплив (коли він справді одбувся на Руданському) міг-би скоїтися вже аж у Петербурзі, бо «Науку» з її яскравими соціяльними мотивами і «П'яницю» написав Руданський аж 16 серпня 1860 р., після 5-літнього перебування в Петербурзі. А в семінарії на Поділлі він для своєї баладної творчости міг шукати російських зразків хіба в баладах Жуковського. Безперечно, що він їх читав (та мабуть і на пам'ять вивчав у школі?). У поемі «Вечерниці» 1852 р. відчувається несумнівна знайомість із баладами Жуковського, а в «Упирі» 1853 Руданський у чорновику своєму навіть свідомо позакреслював ті строфи, які в нього надто близько збігалися з відповідними строфами «Свєтланы» Жуковського. А от у поемі «Хрест на горі» 1854, що починається словами: «За Київом, коло Дніпра, як синь синіє ліс дрімучий», і початок і всенький віршовий склад нагадують собою велику російську (писану ще 1824) поему «Чернецъ» Козлова, що приятелював із Жуковським і що його поемі «Чернецъ» навіть Пушкін «внималъ въ слезахъ восторга».

Козлов міг для серця Руданського бути навіть ближчим од инших росіян, бо ніби з'єднував собою російську романтичну поезію з польською. Славнозвісний був тоді чудовий російський переклад «Кримських сонетів» Міцкевича, що зладив не хто-ж, як Козлов (1829). А вже-ж і самого Міцкевича і польських романтиків, а надто українофілів (таких, як Залєський) Руданський безперечно знав дуже добре, знав їх з оригіналів. Видаючи II т. Руданського, я ще 1896 р. (на ст. 39) був зазначив, що баладу Руданського «Упир» варто було-б порівняти не тільки з «Свєтланою» чи «Ленорою» Жуковського, ба й з відповідною баладою Залєського. Сам я такого порівняння не перевів, але перед иншими дослідниками, тим паче перед подільською дослідчою науковою катедрою, воно стоїть як невідхильне, обов'язкове завдання.

Варто пам'ятати, що польський літературний вплив міг ійти на Руданського навіть од другорядних письменників. Руданський, як видко з його рукописів, практично знав польську мову наче рідну (чого більше! він нею і

[1]) Н. Петровъ: Очерки исторіи укр. литературы XIX в., К. 1884, ст. 127, 373, 444-5.

віршувати міг вільно!). Разом з тим видко, що знав він польщину не через книжкове вивчення, не через граматичні підручники, а попросту з живої щоденної балачки. Польський правопис у Руданського — неможливий, повний помилок, — а сама мова польська, навпаки, йому аж надто близька. Тому не тільки корифеї польського письменства, якісь там Міцкевичі чи Залєські, могли навівати молодому Руданському певні літературні вподобання; — ба й найзвичайніші вульгарні польські романси, що нашому поетові навіть ймення їхніх авторів були невідомі, могли одбиватися на його творчості. І недурно-ж, перекладавши на вкраїнську мову романс «Чорний кольор» (18 марта 1854), Руданський не зміг навіть зазначити, хто автор того романсу, а попросту написав: «З польського».

V.

Руданський любив етнографувати.

Це зазначає й В. Герасименко («Зап. Іст.-Філ. Відд.», кн. V, ст. 27), покликаючися на ті етнографічні записи, що вміщено в II томі писаннів Руданського (як прозаїчний додаток до віршованих «Світових байок») та в «Малорусскихъ народныхъ преданіяхъ» Драгоманова (К. 1876) та в «Українських приказках, прислівях і т. и.» М. Номиса.

Матеріял тим не вичерпується. Це лиш невеличка частина етнографічної спадщини Руданського.

Вже й з тих споминів діда-Фотія, які (за «Радою» 1907) наведено вище, можна догадатися, що Руданський записував з народніх уст не самісінькі оповідання (легенди, фабліо), ба й пісні.

Згадує й сам він про цілу збірку пісень — у своєму листі 1870 р. з Ялти до свого приятеля-різьбяра В. Ковальова, де пише («Зоря» 1886, ч. 6): «Спасибі землякам (хоч я того ні тілом ні душею не винен), що вони добрим словом пом'янули мене на масницю и що вони охоту з'ясували напечатать увесь мій себ-то труд (а воно велика всячина). На се скажу я, що — пісні подольські, що за них Руданський узяв медаль, се не мої, а мабуть моєго двоюродного брата Александра Андрієвича (із Теліжинець, такая деревня), т. є. сина єдиного молодшого брата моєго батька — Андрія. Мої пісні — в мене; та нікому нот перевірить. Надію маю на одну паню — хорошую, та хворую тяжко, — хоч вона їх через-силом переправить; тогді скільки-небідь виправляні я можу й післати через Вас землякам».

Натурально, повстає питання: де-ж вона тепер, отая збірка пісень?

Той одеський українець (Михайло Комар), який, заховавшися під псевдонімом «Одесит», подав у львівській «Зорі» 1886 р. (ч. ч. 5-6) єдинокомпетентні звістки про поетове життя, принаймні передсмертного його періоду,

каже про Руданського між иншим от що (ст. 79): «Співав він дуже гарно і любив українські пісні, особливо старинні, — і держався старого напіву., І по селах збирав він пісні і заводив сам в ноти. Кажуть, був у нього цілий збірник таких пісень; де вони — ніхто не знає... Шкода, що не знаємо, де тепер той збірник. Вірніш усього дістався він вкупі з ненапечатаними творами Руданського його братові, а той дещо тільки (частину Іліяди) послав в Галичину».

Серед рясних автографів С. Руданського, які належали мені, а тепер належать Українській Академії Наук (Комісії Словника живої мови), є декотрі записи й народніх пісень. Але їх не багато: чотири-п'ять, та й то самісінькі уривки (окрім довгої «Попаді»).

З цього погляду дуже цікавим являється лист до мене од В. Курдиновського, писаний 1907 року. Задля його ваги подаю його в цілості, не викидаючи навіть персональних дрібниць [1]):

Совѣтъ Бессарабскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества
Сентября 20 дня 1907 г. № . . ., г. Кишиневъ.

«Высокоуважаемый г. Профессоръ!

«Мнѣ удалось недавно пріобрѣсть двѣ книги рукописныхъ подъ заглавіемъ: «Народныя малороссійскія пѣсни, собранныя въ Подольской губерніи С. В. Р. т. I. Писни любовніи, т. II. Писни козацкіи, бурлацкіи рекрутскіи, весильніи, велыкодніи и такъ соби. Каменецъ-Подольскъ 1852». Такъ какъ есть основаніе предполагать, что подъ иниціалами С. В. Р. скрывается Руданскій, поэтъ, изданіемъ сочиненій котораго Вы занимались не такъ давно, то я считаю нужнымъ спросить Васъ, не сочтете ли Вы для себя интереснымъ предметомъ вышеозначенныя книги. Хотя я и дорожу ими, но думаю, что Вы гораздо лучше, чѣмъ я, можете ихъ использовать. Если Вамъ угодно ихъ пріобрѣсть отъ меня или временно воспользоваться ими, благоволите сообщить мнѣ по адресу:

«Кишиневъ, Дух. Семинарія, препод. В. Курдиновскому.

«Интересуюсь Вашей малорусской грамматикой. Если удостоите меня отвѣтомъ, не забудьте прислать и свою грамматику.

«Съ совершеннымъ почтеніемъ правитель дѣлъ Бесс. Ц. И.-Арх. Общества *В. Курдиновскій.*

Очевидячки, автор цього листу є ніхто, як той самий Василь Григорович Курдиновський, що тепер перебуває в Полтаві (Колонійська 21) і відомий громадянству, як визначний український діяч. Свого часу (1907) він

[1]) Мова листу—російська, бо В. Курдиновський (це характеристично для 1907 р.) мабуть гадав, що до вченого професора, хоч-би й українця, випадає писати мовою «ученою», «панською».

мені не прислав вищеназваних пісенних матеріялів, бо, видко, моя відповідь не дійшла до нього. Гадаю, що збірка Руданського або залишається ще й досі у В. Г. Курдиновського ціла, або (бо й така була звістка) знаходиться вона в полтавському Пролетарському музеї, куди її мав, кажуть, передати Захар Григ. Курдиновський (теж Колонійська 21), здобувши тую збірку од свого брата. Рання дата (1852!) і великий обсяг (2 тт.) — це не аби-що.

В. Герасименко записав ще звістку од братової Руданського («Зап. Іст.-Філ. Відд.» V, ст. 27), що Степан дуже любив розмовляти з простими татарами, що в Криму він вивчивсь татарської мови, і що цікаві розмови з татарами занотовував. — На жаль, треба гадати, що татарських фольклорних записів Руданського ми вже не знайдемо, і що за ними й слід загув.

VI.

Як треба ставитися до етнографічних записів Руданського?

В якій мірі етнографічні записи Руданського являються зовсім точними?

Треба думати, що пісні та прислів'я позаписувано в Руданського геть дословно, бо самий характер цих родів народньої творчости побільше не дозволяє записувачеві вносити якусь значну суб'єктивну зміну в їхню форму. Що-ж до прозаїчних записів («Байки світовії в людських оповідках»), то аналіза рукописів Руданського та деякі стилістичні спостереження викликають у мені легкий, невеличкий скептицизм.

Переважну частину тих «людських оповідань» чув Руданський (так каже він у передмові, т. II мого видання 1896, ст. 231) од бурлака Вакули в селі Хомутинцях Вінницького повіту. Себто чув од дуже простої людини. А тимчасом у записі тих «Вакулиних оповідок» ми знаходимо в Руданського приміром такі вислови: ...«треблаженне древо, котре ще тогді, як росло, мало вигляд хреста» (т. II, ст. 243). Хто тямить народню мову, тому одразу видко, що фразу з такою конструкцією, як «мало вигляд хреста», не міг Руданський записати безпосередньо з народніх уст, бо жаден селянин так не скаже. Отож не треба думати, ніби Вакула свої «оповідки» диктував, а молодий Руданський там-таки за диктуванням і писав; тільки треба думати, що Руданський уважно слухав бурлака-Вакулу та й силувався добре затямити все те, що той оповідає, а вже потім заносив Вакулині «оповідки» на папір. І не дурно-ж у рукописі «Вакулиних оповідок» ми бачимо, що Руданський потім любісінько перекреслював декотрі речення в уже записаних «Вакулиних оповідках» та й ставив натомість зовсім инші речення або вислови. От, хоч-би, в № 8 («Потоп») Господні слова, сказані до Ноя, попереду читалися були так: «Роби ти, — каже, — корабель та ховайся сам, і увсякої звірини сховай по парі»; але потім це замазано та й зверху

вачеркано (рукою Руданського-таки) вже коротшеє речення. «Роби ти, каже корабель, святий чоловіче». Або, там само в автографі Руданського, було, попереду написано: «сходяться звірі», а тоді викреслено й надписано: «збігаються звірі». Не значні вони ці виправки, не міняють вони самої сути оповідання, а все-ж незаперечимо свідчать, що стилізацію до Вакулиних оповіданнів» міг часом Руданський вносити й свою власну.

Скептик смів-би спитати навіть: «Вакулині оповідки» позаписував Руданський чи негайно після того, як їх чув? Автограф Руданського, в якому містяться «Вакулині оповідки», писано тим пізнім почерком, який являється типовим для автографів Руданського у Петербурзі вже аж кінця 1859 р.; папір, на якому Руданський власноручно написав ті «Вакулині оповідання», і колір чорнила — все промовляє за кінцем 1859 р. Коли-ж ми порівняємо того прозаїчного автографа 1859 р. з автографом поетичної обробітки тих самих «оповідок» (що зветься «Лірникові думи»), то ані найменших сумнівів не може бути, що весь отой прозаїчний автограф 1859 р. «Байок світових у людських оповідках», який ми маємо і де містяться й «Вакулині оповідання», вийшов з-під авторового пера пізніш, ніж автограф поетичної обробітки тих самих «Байок світових» (інакше «Лірникових дум»). Цей факт дозволив-би скептикам малювати собі справу навіть ось як: у Руданського, як віршував він свої «Лірникові думи» (в 1856-ім році), могло ще не бути під руками ніякісіньких етнографічних записів. Чи не можлива-б річ що всі ті оповідання Вакулині, про котрі він потім згадує в прозаїчному автографі 1859 р., були держалися доти попросту в його пам'яті, та й отож допіро вкінці 1859 р., вже за три роки по звіршуванню своїх «Лірникових дум», він надумався — записати на папері і ті народні перекази, які він звіршував перед трома роками? А що перебував Руданський тоді в Петербурзі, то записати народні «оповідки» він міг-би очевидячки вже тільки з своєї пам'яти, а не з живих уст Вакулиних. Коли-би справа одбулася саме так, а не інак, то ясно, що дословної точности в цих пізно написаних «оповідках» абсолютно шукати не слід-би.

Видко, правда, що Руданський пам'ятав усе дуже добре; бо напр. ті перекази, котрі записано безпосередньо вже з народніх уст у Іванова («Этнографическое Обозрѣніе» 1893-ого року) і у о. Д. Лепкого («Зоря» 1895-го року), в основі своїй зовсім не відрізняються од записів Руданського. Тому етнографічної своєї ваги ті прозаїчні записи Руданського будь-що-будь не тратять, принаймні в головній суті. Але треба твердо пам'ятати, що в подробицях, в дрібницях, може там трапитися й дещо зовсім-таки неточне.

Застерегаюся знов, що проти точности пісенних записів Руданського ми таких підозріннів можемо й не мати, особливо проти збірки 1852 р.

VII.

Естетична натура, Руданський був не тільки поетом, ба й малярем. Цікаво було-б, даючи академічне видання Руданського (а це — справа вже близької майбутности), видати щось і з його малювання. Чи залишилася у когось хоч яка невеличка його картинка?

Все, що ми досі знали про малярський хист Руданського, сходить на невеличку замітку Б. Познанського, вміщену в «Зорі» 1886, ч. 9. Ось вона всенька:

«До біографії Ст. Руданського. Окрім письменника, Ст. Руданський був ще й талановитим рисовником. Я бачив його: 1) Маленький визерунок, рисований одним олівцем: Плугатир на полі, роля, в оддалі село з церковцею і вітряками; в небі журавлі. 2) На аркуші цілому, цвітними (=кольоровими. *А. Кр.*) пастелями: Молодиця, йдуча з ярмарку, розтріпана, з брикаючим поросям в руках, — і надпис: «Не мала баба клопоту, та купила порося». 3) Такої-ж міри, те-ж пастелями цвітними, нарисовано: Дівка з відрами по-біля криниці одбивається од парубка, що обхватив її руками і пнеться поцілувати; дівка одною рукою за чуба одтягає од себе голову хлопця. Два послідні визерунки тепер повинні бути у д. Антоновича. Письменних творів Руданського треба шукати в Київі. *Борис П[ознан]ський*» [1]).

Можлива річ, що ті два-три малюнки ще й досі зациліли в бібліотеці проф. В. Б. Антоновича (вона тепер належить Історично-Філологічному Відділові Української Академії Наук, але ще не всі документи в ній покаталогізовано). Та не тройко-ж було малюнків у Руданського, а десь-таки більше. Гадаю (і одеситам найлекше було-б цю справу вияснити), що деяке Руданського малювання могло зберегтися у різьбяра В. Ковальова [2]), або (коли самого В. Ковальова вже нема на світі), то хоч у його родичів. Ковалів близько приятелював з покійним Руданським, і серед тих дуже нерясних (п'ятьох!) листів покійного поета, котрі дійшли до нас, аж троє писано не до кого, як саме до В. Ковальова [3]). І після поетової смерти В. Ковалів

---

[1]) Помилок Б. Познанського проти української мови («йдуча молодиця», «брикаюче порося» і т. і.) я не виправляю, а залишаю все так, як він сам заслав до друку в «Зорю» (1886, № 8, ст. 135).

[2]) З дальшого буде видко, що професією В. Ковальова було не що, як різьбярство. Так само був з нього очевидячки й маляр, бо той портрет Руданського, який опублікувала львівська «Зоря» 1892 р. (ч. 13, ст. 241) має під собою підпис В. Ковальова.

[3]) Інші два листи — то до Грицька Руданського. Вони належали були мені, а тепер я їх подарував Українській Академії Наук.

не переставав шанувати пам'ять свого покійного приятеля. Михайло Комар був подав 1892 р. звістку у львівській «Зорі» (№ 11, ст. 218), що для круглої ніші на надгробному пам'ятникові Руданського Ковалів мав зробити поетового бюста.

VIII.

Характерне листування Степана Руданського з братом Грицьком.

Першрядну біографічну вагу має — петербурський лист студента Руданського 1859 р. до його старшого брата Грицька, — старшого од Степана лиш двома роками. Той лист дає нам прозірнути і в національні і, почасти, в соціяльні переконання молодого студента, і в його ро-

Всіх братів було у Степана трое, та ще й молодша сестра, але найкраще ставився Степан у своїй сім'ї мабуть-таки не до кого, я до Грицька, динну драму.

дарма що своїми вдачами обидва брати не надто скидалися один на одного.

Влучну характеристику дав Степан Грицькові своїм листом з Ялти до В. Ковальова 24 липня 1870 р., тоді як було Грицькові вже літ 40 [1]):

«Щирій Добродію Викторъ Васильевичь! Отсе передъ Вами стоіть братуха мій старшій Григорій Васильевичь; живе вінъ у Каменці Подольскімъ, служить у Д. Як. Колбасина, та у его черезъ добрыхъ людей ласки не мае Зразу бувъ у его Виницькимъ бухгалтеромъ, а теперъ зійшовъ на простого писаря при канцеляріи Колбасина, и теперь у его и служба дарма пропадае, та й грошій бігъ-ма. Приізжавъ вінъ до мене за порадою у сімъ ділі но я лучшоі поради не мігъ ему дати, якъ тільки поіхати до Васъ въ Одессу и попитаться, чи нема хочь у Васъ у Тимченка въ Одессі якогонебудь штатного місця для его. Чоловікъ — мій братъ — не академикъ, но счоти и порядки акцизніі знае, до діла не лінивый, пить не любивъ и не любитъ и пише не безъ товку; одна его біда, що вінъ на словахъ не говіркий и тимъ не въ шанобі у товариства и у начальства. Коли найдеться потрібнымъ взять его спершу на пробу, то вінъ пійде служить до Васъ и на пробу; а коли теперь у Васъ штатного місця немае, то будьте ласкаві не забудьте его, коли такее місце у Васъ буде не подалекъ Одессы.

Кланяйтеся одъ мене и попросить одъ себе и одъ мене объ сімъ ділі добродія Тимченка... Кланяюсь Вамъ, щиро любячій Васъ Ст. Руданській». [24:VII, 1870].

Так от до цього самого Григорія Руданського, свого «братухи старшого», ще тоді як обидва брати були молодими парубками, писав Степан з

[1]) Цього листа оголошено у львівській «Зорі» 1886 р., № 6, ст. 97. Ми не змінюємо його правопису, хоч не віримо, щоб Руданський писав «Васильевичь» (з «ъ»).

Петербургу в літку 1859 року того листа, якого я вище заквалiфікував як першорядне джерело для його життєпису. Хоч свого часу (ще 1895 р.) я вже його був опублікував (у «Житті і Слові»), та не завадить його тепер знов передрукувати:

Петропиль, 1859, VII. 5.

Коханый Грышо, мылый мій брате!

Лыстъ твій видъ 28 марта и пъять карбованцивъ я видибравъ на страстни недили; — не повирышь, якъ ты мене потишывъ передъ святамы: за тіи грошы я хочь трохы [1]) пидновывся на весну, прынаймній пидновывъ старый жупанъ [2]) та шаравары, вставывшы нови червоніи пасмужкы, та щей и на свята зостався карбованець у кешени. Спасыби тоби, братику, за твою щыристь и выбачай мени, що я такъ довго не пысавъ до тебе; бо я тутъ мало що й выненъ. Спершу экзамены, а потимъ праця [3]), щобъ скилькы-небудь поправыты свою долю, затрымала мене ажъ до сего часу; экзамены пройшовъ [4]) ничого, и перехожу въ четвертый курсъ, а робота ище тилькo на половыни, ище треба цилый мисяць посыдиты, щобъ що-небудь пустыты у свитъ, не то щобъ для славы, а хочь для кешени [5]); бо бида такы бидою, а два рокы ще [6]) треба пожыты въ поганимъ петрополи [7]).

Въ кинци мая видибравъ я видъ батькивъ 15-ть карбованцивъ и до решты опорадывся: справывъ соби нови штаны за 9-ть карб. и чоботы за $3^1/_2$, а решту — проивъ; не вмираты жъ съ голоду! Але скажу тоби, братику, гирко мени прыйшлося тыхъ 15 карбованьцивъ; — зъ нымы разомъ я видибравъ видъ батька такый лыстъ, що й самъ бувъ нерадый. Выпысую тоби де-котри мистя; отъ воны:

«Мнѣ обидно, что ты писалъ не самъ, а чрезъ другихъ просишь денегъ, какъ будто считая для себя унижительнымъ просить объ этомъ самъ, —

---

[1]) Не можна розібрати, чи «трохи», чи «трохы»; швидше начеб то з буквою «ы» *А. Кр.*

[2]) Очевидячки, треба розуміти уніформу (мундир) военно-медичну. — *А. Кр.*

[3]) літературна, як видко з дальшого — *А. Кр.*

[4]) =«одбув», себто «я». — *А. Кр.*

[5]) Ясно, що поет говорить тутечки про свої «Співомовки»; але про котру редакцію? Насамперед можна сміливо сказати, що мова тут іде не про нове творінне, а про переписку, бо з 29-го червня до 7-го липня Руданський нічого нового не зложив, тимчасом листа цього він пише 5 липня серед розгару праці; потім він дещо написав нове 7-10 липня — і того-ж таки 10 липня зладив «Преслівля» до тих творів, що містяться в перших двох томах «хронологічної редакції» і вже не писав нічого нового аж до вересня. Отже коли він каже братові, що робота — «іще тілько на п о л о в и н і» і що треба буде «і щ е цілий м і с я ц ь посидіти», то заява його не може стосуватися до хронологічної редакції (адже 10 липня вона вже була цілком завершена). Відсіля виходить, що отсим листом він натякає на «систематичну редакцію» (як я її зву). — *А. Кр.*

[6]) Курс у Военно-Медичній Академії — п'ять год. — *А. Кр.*

[7]) Тут починається друга сторінка; «петрополи» писано малою буквою. — *А. Кр.*

еще горше обидно то, что ты пишешь къ Александру [1]) письмо на мое имя и его просишь за деньги...

«Письма твои, писанныя грубо [2]), ничуть не располагаютъ меня въ твою пользу, а только приносятъ боль сердцу и заставляютъ жалѣть, что я употребилъ все мое воспитаніе [3]) для того только, чтобъ видѣть тебя неблагодарнымъ...

«Вспомоществованіе тебя въ продолженіи трехъ лѣтъ въ петербургѣ било [4]) причиною того, что я затягнулся по шею за васъ въ долги... и за все это я недобрый отецъ? Богъ свидѣтель: я не проклинаю тебя за твою чорную неблагодарность, а дѣлюсь съ тобою и симъ послѣднимъ кускомъ хлѣба [5]).

«Если захочешь написать письмо, то пиши или почтительно, не по малоросійскому, або лучше ничего не пиши!» и проч.

Бильше ничого не треба! тутъ зачеплено и збыто зъ болотомъ все, що було для мене дорогого: мою покирныеть называютъ пыхою, мою правду — цьвикою, мою жалисть — здырствомъ, мою вдяку — чорною невдякою... Мало того: воны личатъ мене годнымъ проклину и заказуютъ мени говорыты зъ нымы моею ридною мовою. И ныхай бы вже я иденъ чытавъ таку ганьбу, а то ии и въ махнывци прочыталы чужіи [6]). Що будешь робыты зъ такымы батьками! Правда, я пысавъ пысьмо до Олександра черезъ батькови рукы, и до батька не пысавъ, але я передъ тымъ пысавъ до него [7]), а винъ замовчавъ,— а яке жъ я маю право пытаты старшого, чому винъ не отвичає, або другымъ запытомъ перерываты его думу? — Я пысавъ до брата, щобъ винъ попросывъ для мене грошій у тата, а самого тата не просывъ; — але чы жъ маю я право просыты чого-небудь у батькивъ, коли я вже, якъ годылось добри дытыни, подякувавъ имъ своимъ торишнымъ пысьмомъ и за силь и за хлибъ и за выхованя? — Своимы лыстамы я ему никгды не цьви-

---

[1]) Олександер Руданський — молодший Степанів брат. Було йому тоді 19 літ (а Степанові 26). — *А. Кр.*

[2]) себ-то по вкраїнському. — *А. Кр.*

[3]) Батько хоче сим сказати: «кошти на вихованнє». Взагалі треба завважити, що отсей російський лист писано дуже важкою, пентюхуватою мовою, яку звуть в Росії «семінарщиною». Тим дивніше — бачити, що піп таки пнеться говорити нею, а од української, рідної, аж одхрещується. — *А. Кр.*

[4]) Так у первописі (не «было»). — *А. Кр.*

[5]) Починається третя сторінка. — *А. Кр.*

[6]) Махнівка — невеличке містечко в Бердичівському повіті Київської губерні, на гряниці Подільської. Єсть і другі місця (села), що теж звуться Махнівками, та я думаю, що Руданський каже не про яку, як про цю саму. Батько його жив у селі Хомутинцях Вінницького повіту Подільської губерні, дак ота Махнівка — близесенько туди. — *А. Кр.*

[7]) Після: «але» спершу було написано та потім замазано: «чы жъ маю я право пытаты старшого, чому ви»... — *А. Кр.*

кавъ, а въ лыстахъ до бративъ, колы часамы що и сказавъ на батька, то́ правда; а що правда, то не грихъ. Остатныхъ [1]) грошій я въ [2]) циле жытя свое у батькивъ не забыравъ: за то, що воны пожалувалы мене два (а не тры, якъ батько пыше) рокы въ петрополи [3]), я ихъ пожалувавъ два рокы въ камянци [4]), просыдивши два рокы на бурсацькимъ хлиби; а то, що батько заплатывъ за прогоны [5]), винъ положывъ бы и такъ на мою выправу [6]). Зрештою, я не думаю, щобы у доброго [7]) батька бувъ тильки иденъ холодный розликъ зъ своимы дитьмы безъ жадного вчутя; добрый батько любытъ и выводытъ дитей черезъ то, що воны — его диты, его кровь, его будуче жытя, а за вчутямъ дитей не обстае, бо знае, що воно залежыть не видъ него, а видъ тыхъ, чые воно. Той — небатько, хто выпомынае [8]) дытыни всю свою трату на него и опомынается вдякы, — то скупый пожычныкъ допомынается довгу! Таты! таты! мы ваши диты, а не довжныкы, мы завсигды маемо васъ за батькивъ, а не пожычныкивъ, — защожъ вы звете насъ невдячнымы?!!

Заказуютъ мени мою ридню мову, — заказуе батько; але въ мене бувъ дидъ, бувъ прадидъ и прапрадидъ — воны мени не заказалы; неслухае батько мои мовы — за то мене и по смерти, може, послухаютъ штырнадьцять мильйонивъ моихъ идномовцивъ. Батько, може, нелюбытъ свои мовы черезъ то, що нею говоратъ у насъ мужыкы, — а нибы то въ москивщыни не говоратъ мужыкы по московській? Да и чымъ мы лучче видъ мужыка? вси мы ривни и у Бога и у натуры.

Оттаке-то, брате! А що жъ тамъ дiется съ тобою? напышы хоть килька сливъ. Якъ можна, брате, прышлы мени пять карбованьцивъ до Спаса, бо на той мисяць не буде вже де й позычыты. Зрештою, колы въ тебе нема — то ничого робыты: буде й такъ, — а въ сентябри, може, що съ Кыива добуду [9]). Будь здоровъ!

Твій братъ Степанъ Руданьс[кій]».

---

[1]) Попереду було: «Лышныхъ», а не «Остатныхъ», та потім замазано. — *А. Кр.*

[2]) Починається четверта сторінка. — *А. Кр.*

[3]) Знов «петрополи» написано малою буквою, бо тоді була мода, щоб писати власні ймення не великою буквою. У Пушкіна в виданні Анненкова скрізь стоїть: «горацій» і т. і. — *А. Кр.*

[4]) в Кам'янці-Подільськім. Не важко звідси вгадати, що Степан був стипендіятом. З рукописів його видко, що він і на літо не їздив додому. — *А. Кр.*

[5]) себ-то гроші за дорогу до Петербурга. — *А. Кр.*

[6]) Звідси видко, де ховалося джерело всіх нелагод у сім'ї Руданських. Батько бажав, щоб Степан зостався попом на його парафії, а Степан того не хтів, так само як і його старший брат Гриць. — *А. Кр.*

[7]) «доброго» переправлено з «нашого». — *А.Кр.*

[8]) Не можна поручитися, чи стоїть тут «выпомынае», чи (але навряд) «воспомынае». — *А. Кр.*

[9]) за рукопис віршів, зведених у «систематичну редакцію». — *А. Кр.*

Помер о. Василь, батько Степана Руданського, 8 січня 1861 р.[1]). А на літо того самого 1861 р. закінчив Степан курс лікарської науки в петербурзькій Військово-Медичній Академії та й, перед тим як поїхати до Криму на лікарську посаду, заїхав на батьківщину, до своїх. В моєму архіві (що я передав його до Академії Наук, але він ще не зовсім упорядкований) є лист од одного з родичів Руданського, писаний до мене 1907 року, де згадують про отодішній Степанів приїзд додому. Приїхав він, десь, несподівано. Його навіть були не впізнали одразу — чи через те, що давно-ж

Грицько Руданський

Степан Руданський

Сестра Руданських Ольга.

його були не бачили, чи через те, що вдягнутий він був в офіцерську форму. Сестра, як угляділа, що він під'їхав до їхньої хати, навіть полохливо кинулася була до матери, наївно гукаючи: «Мамцю-голубцю! Там якийсь москаль приїхав»!.. Та звичайно, що далі привітали Степана дуже сердечно й щиро, — і він загостювавсь у Хомутинцях аж до пізньої осени отого 1861 р. та й аж тоді поїхав до Ялти на службу. Перед різдвяними святками він пише з Ялти до того самого свого старшого брата Грицька ось

[1]) Цю дату смерти о. Василя встановив В. Герасименко на підставі «Клировой Вѣдомости» 1861 р. («Зап. Іст.-Філ. Відд.», кн. V, ст. 28).

якого листа (що я його теж передав до Академії Наук до Комісії Словника живої мови):

«Голубе мій сызый! Соколе мій ясный! Братіку мій рідный, Грыгорку!

Памятаешь, якъ ты прощався зо мною? — нехай тобі помагає Господь на вслкимъ місці, де ступнемъ ступышь и де зъ речамы повернесся. Спасыбі тобі, братіку! Знаешь тую проклятую жыдівськую бухчу? [1]). Мы іі здыбалы за Балтою підъ першымъ горбомъ, — тамъ вона на сыдухахъ сыділа [2]), — и лехе [3]) іі знае, колы и якъ вона до Адесы доіхала. А мы съ паномъ купцемъ (подякуй ему, братіку; тамъ-то хорошій и розумный чоловікъ!) такъ мы съ паномъ купцемъ ще въ суботу до обіда булы въ Адесі. Тилько то [4]) біда моя, що я не попавъ підъ пароходъ и мусівъ тыждень пересыдіты въ Адесі. Правда, небагато я тамъ своіхъ грошей стратывъ, и добріі люды поілы и годувалы; а все жъ такы стратывъ два карбованці, и за ныхъ потому прыйшлося одбуваты. Въ четвергъ сівъ я на пароходъ «Аргонавтъ» и за тры карбованці цілі суткы купався на палубі въ морськіі воді, покы насъ не прыбыло до Севастополя, бо мы черезъ буру збылыся зъ дорогы тай до Евпаторіі не попалы. Въ пятныцю въ Севасто[по]лі обсушывся, а въ суботу поіхавъ до Симферополя. Въ неділю явывся Врачебніі Управі и выслухавъ першу начальнычу похвальбу, що мені грошій не дадуть, бо я, мовлялы воны, просрочывъ [5]). У Оберъ-провіантмейстера прыйнялы мене дуже добре; тамъ я обідавъ, тамъ я и вечеромъ погостывъ [6]) и, шуткуючы, спомянувъ и за тебе [7]). Мені сказалы, що можна, тілько треба тобі увольнытысь [8]) и поступыты до него на службу въ канцелярію хочь на півроку, або на рікъ, ідно — для того, щобъ тобі зізнаты тіі діла, а друге для того, щобъ тымъ часомъ для тебе очыстыты місце смотрытеля магазыну. Але пожды трохы: весною хочь не вінъ то вона прыідуть въ Ялту на воды (морськії), я тогді поговорю зъ нымы якъ годыться, а тымъ часомъ літомъ [9]) може я зібъю

[1]) Якось мені не в тямку, що то воно за «бухча». Мабуть, це іронічна назва для труської жидівської балагули, що раз-у-раз «бухчить», себ-то бухає, бухкає. — *А. Кр.*

[2]) Значиться, або загрузла, або коні пристали. Сидухою зветься дрібна перекупка (Höckerin), що цілий день сидить на базарі коло свого стола та чекає на покупців. — *А. Кр.*

[3]) = лихе. — *А. Кр.*

[4]) Починається другий бік листа. — *А. Кр.*

[5]) Може бути, я не помилюся, коли — порівнявши кінець цього листа — звідси догадаюся, що Руданський приїхав на посаду більше-менче 25 жовтня. — *А. Кр.*

[6]) Починається третя сторінка. — *А. Кр.*

[7]) Себ то чи не знайдеться задля нього посада в Криму. Та певне, що з того нічого не вийшло; брат так і зостався на Поділлі (порівн. пізніший лист Руданського до В. Ковальова, наведений на припочатку цього розділу). — *А. Кр.*

[8]) = одставку взяти. — *А. Кр.*

[9]) бо влітку приїздить до Ялти багацько слабих людей купатися в морі, то лікареві добра практика. — *А. Кр.*

якую копійчыну, щобъ хочь тебе на рікъ прохарчуваты, — тогді и возьмемся за тее діло; а теперь — потерпы! Эхъ, Грыцю, Грыцю! давъ [бы] [1]) Богъ, щобъ хочь ты жывъ не далечко одъ мене! все бъ мені якось одрадніше було. Въ вівторокъ выіхавъ я изъ Симферополя, але на половыні дорогы заночувавъ, бо въ мене не стало грошій, а безъ грошей вражіи [2]) поштари не хотілы везты. Спасыбі ідному подорожньому татарынові, що заложывъ за мене два карбованці тай допхавъ якось до Ялты. И отъ уже два місяці якъ я стараюся въ Ялті на нове господарство: міняю, купую, позычаю, — хочу хочь трошкы прылагодытыся та на місті статы. А то вже надоіло до бісового батька снуватыся по-світі изъ кутка въ кутокъ и прыстановыська не маты.

Будь здоровъ съ празныкамы та зъ новымъ рокомъ!

Твій братъ Степанъ. Ялта 21 дек. [1861] [3]).

IX.

Чи був з Руданського алкоголик?

Безперечно був.

Цьому не хоче вірити В. Герасименко, бо, каже він, «С. Х. Руданська (тобто дружина Григорія Руданського) в категоричній формі заперечує цьому. Навпаки, каже, що Степан не любив уживати алкоголю, а коли йому денебудь у гостях і доводилося випити одну-дві чарки, то це дуже часто кінчалося різачкою» (кн. V «Зап. Іст.-Філ. Відд.», ст. 29). Неправдиву, мовляв, звістку, наче-б то з Руданського був п'яниця, пустив між люди, — так здається В. Герасименкові, — не хто, як акад. М. І. Петров у своїх «Очеркахъ исторіи украинской литературы XIX в.» (К. 1884, ст. 444), і то попросту на підставі поетового віршу «П'яниця». Але-ж — каже В. Герасименко — таке «визначення С. Руданського, як алкоголика, з боку Петрова єсть вигадка, яку було зроблено згори на підставі одного віршу, не перевіривши, чи дійсно-ж воно було так, чи ні» («Зап.», кн. V, ст. 30).

Та В. Герасименко якось не помітив, що акад. Петров, коли схарактеризував Руданського як алкоголика, то спирався зовсім не на віршах Руданського: «П'яниця», а мав иншеє, цілком прихильнеє до поета, біографічнеє джерело, яке акад. Петров не позабувсь і назвати (ст. 443). І той, кого він назвав, це була людина, що близько знала поета — А. Я. Кремінський,

---

[1]) Того «бы» в оригіналі нема. — *А. Кр.*

[2]) Починається четверта сторінка. — *А. Кр.*

[3]) Року не поставлено, та немає-ж сумніву, що лист писався 1861 р. — *А. Кр.*

автор замітки про жартобливу поемку Руданського: «Обманутый солдатъ» (інакше «Варенники»). Замітку тую вмістив Кремінський у «Кіевской Старинѣ» 1882, іюнь (трома роками передше, ніж вийшли в світ «Очерки» Петрова), і починає Кремінський свою замітку про «Обманутаго солдата» (ст. 556) такими словами, дуже прихильними до Руданського: «Помѣщаемое подъ этимъ заглавіемъ стихотвореніе принадлежитъ перу извѣстнаго любителямъ малорусской поэзіи доктора Руданскаго, большого любителя и собирателя малорусскихъ пѣсенъ, автора множества бывшихъ и не бывшихъ въ печати стиховъ и пѣсенъ, а также ходящаго доселѣ въ рукописи и имѣющагося и у насъ (тобто у самого Кремінського.—*А. Кр.*) перевода Иліады Гомера. Покойный Руданскій, обладая большимъ поэтическимъ талантомъ и отличнымъ знаніемъ малорусскаго языка, при иныхъ условіяхъ могъ бы выработаться до степени весьма примѣтнаго поэта и оказать солидныя услуги южно-русской этнографіи, поэзіи, и литературѣ, но не достигъ надлежащаго развитія и преждевременно сошелъ въ могилу по причинѣ того печальнаго недостатка, отъ котораго страдали и истинно великіе таланты, начиная съ отца русской науки М. В. Ломоносова и кончая величайшимъ нашимъ поэтомъ Т. Г. Шевченкомъ...—*А. Я. Кремінскій*».

Роком пізніш од акад. М. І. Петрова писав про Руданського дуже близький його знавець «Одесит», у львівській «Зорі» 1886 (ч. ч. 5-6) і там, кажучи про життя Руданського в Ялті, висловивсь так: «Ні чепурно прибрана хата, ні смачний обід, ні чарка доброї горілки не тягли до Руданського його приятелів так, як сам він, завсіди прихильний, говорливий та співучий» (ч. 5, ст. 79). Бачимо, і в «Одесита» згадка про Руданського асоціюється з чаркою горілки.

Натяк на свою прихильність до чарочки, як на річ для всіх відому, дає й сам Руданський у листі 24 липня 1870 р., писаному з Ялти до Викт., Ковальова (див. в нас початок VIII розділу). Рекомендуючи Ковалеву свого брата Грицька, Руданський застерегає Ковальова, нехай він не думає, ніби з його брата Грицька — п'яниця: «Чоловік, мій брат, до діла не лінивий, пить не любив и не любить». Мовляв: «не гадайте, що за всіми Руданськими поводиться той самий гріх, який ви знаєте за мною».

Та найточніші і, на жаль, найпевніші відомості мушу подати сам я.

1898 р. я запрезентував московському професорові зах.-европ. письменства Мик. Ілліч. Стороженкові нововиданий мною III том творів Ст. Руданського. З цього приводу покійний проф. Стороженко взяв мені оповідати, як він в 1870 роках познайомився в Ялті з С. В. Руданським і дуже часто пересижував у розмові з ним довгі вечори, часом аж до ранку.—«Людина була дуже симпатична», казав проф. Стороженко, «але страшенно любив

пити. Мало того, що сам пив — силувався напоїти свого розмовника. Всі наші довгі балачки асоціюються в моїй пам'яті не инакше, як з незліченними пляшками вина. Руданський вихиляв шклянку за шклянкою і, не вважаючи на всі мої сперечання й протести, підливав мені. Якби я ще який місяць залишився в Ялті, то був-би через нього збавив своє здоров'я, бо мені пити дуже вадить. Знов-же, для Руданського — пити це була органічна потреба, яку мабуть підтримувала одноманітність провінціяльного життя». Проф. Стороженко був кришталево-чиста, ідеально-чесна натура, на ніякі видумки нездатна.

Як бачимо з усього, покійний акад. Петров, назвавши С. Руданського алкоголиком, не допустився жадної вигадки, і схарактеризував він так Руданського зовсім не тому, що в Руданського є вірші про п'яниць. Напевне, акад. Петров не тільки використав друковану вказівку Кремінського, ба, своїм звичаєм, збирав життєписні дані про Руданського ще й од инших людей, котрі поета знали особисто. Кожному-ж бо відомо, що акад. Мик. Ів. Петров, як складав свою історію українського письменства, то вів широке листування і з самими авторами, і з їхніми знайомими. Можлива річ, що в архіві Петрова (а він тепер у Всенародній Бібліотеці при Академії Наук) можна й тепер одшукати відповідні матеріяли.

Акад. Агатангел Кримський.

Листи П. Мирного до М. П. Старицького.

Полтавському центральному музеєві пощастило як може жадному иншому музеєві. В ньому тепер переховуються мало не всі автографи небіжчика Панаса Яковича Рудченка (Панаса Мирного). Правда, дечого в цих автографах бракує. Так, прим., немає повного автографа комедії «Перемудрив», і ще скількись дрібніших. Зате автографи двох його романів «Хіба ревуть воли як ясла повні?» й «Повія» збереглись: першого романа первісна редакція в вигляді оповідання і друга уже в вигляді романа, а другого в двох редакціях (3 частині) і четверта в двох редакціях початку. Опис автографів, що я його склав, обіймає 303 ч. ч., починаючи від невеличкого шматочка паперу і кінчаючи величенькими зошитами. Матеріял цей чекає ще на свого дослідника і має в собі дуже цінні дані як для біографії небіжчика, так і для дослідження розвитку творчости письменника. Особливо великої ваги—дані, що показують участь брата П. Мирного І. Я. Рудченка (Івана Білика) в романі «Хіба ревуть воли». Почасти ці дані вже використала в своїй (недрукованій) розвідці І. Я. Рудинська. Другий роман його «Повія», що його дві частині надруковано в 1883-84 р. р., а третя почалася друком тільки за рік до смерти Мирного (в 1919 р.), так і не скінчений друком досі. До цього роману збереглися в автографах цікаві чернетки листів до М. П. Старицького, що почав був друкувати роман у своєму збірнику «Рада». М. П. Старицький був знайомий з братами Рудченками давно, ще здається з другої половини 60-х р. р. У паперах Ів. Рудченка, частина яких теж попала до музею, зошит кінця 60-х р. виготований очевидячки до друку, де між віршами Ів. Рудченка вміщено і переклад з Байрона Старицького. На жаль, у паперах Мирного збереглись листи Старицького тільки за пізніші часи і то дуже небагато. Нижче наведені чернетки листів Мирного до Старицького торкаються саме роману «Повія». В них наведено план роману і з них можна докладно вияснити час, коли був скінчений він — в 4 частинах. Потім Мирний хтів четверту частину розбити на дві: 4-та: «По всіх усюдах» і 5-та: «В тихій пристані», але зробити цього вже не встиг

і роман кінчається в 4-й частині смертю героїні (відповідно до плану). Дуже-б бажано було, щоб друкування цих листів навело родину Старицького й инших осіб, що з ними листувався Мирний, на думку надрукувати його листи, що за теперішнього часу так тяжко збирати.

Листи писано кулішівкою.

В. Станиславський.

I. [1]).

Шановний добродію

Михайло Петрович!

Щоб не гаяти часу, відповідаю як-найхутче на Ваш прихильний лист од 10 жовтня. Дуже зраділо моє серце, вичитуючи з його про Ваше бажання розпочати видавництво українського літературно-наукового місячника [2]). Годі нам швендяти по чужих сторонах, та запрохувати сусіднього ласки. Пора, давно пора нам [3]) згадати [4]) про це, — у цьому наша (сила) міць і це наше найперше [5]) діло [6]).

Думаючи так, я не гляжу огудно на другі справи і не ставлю їх нижче цієї, — ні. Раз — вільному воля, спасеному — рай, а вдруге — тільки при товариській [7]) спілці усяких справ я жду найбільшої користи для нас [8]). А про те все-таки [9]) не одмагаюся, що літературне діло — наше перше діло. Хто-б що не робив і як його не робив на користь народові, — все то буде носити на собі сліди всесвітнього поступу та [10]) розвою, звісно не без того щоб туди і свого чого не налипло, — одно тільки літературно-наукове діло носитиме на собі чисто народні ознаки [11]). Як-же нам, дбаючим про розвій найкращих народніх основ, не дбати [12]) найголовніше про це! На [13]) Ваш замір, поти прийде дозвіл від уряду на місячник, видавати альманахи теж прихиляюсь. Чим більше виданнів — тим краще, краще що-небудь, чим нічого [14]). Довго і так ми мовчали, хоч, правду кажучи [15]), не мало нам приходилось звідати усяких заборонів. [16])

Викладаючи свої думки про літературну справу, Ви самі, добродію, побачите з цього, що я з найбільшою охотою, чим зможу, стану допомагати

---

[1]) Дати нема, але з дальших листів виходить — 1881 р.

[2]) Закреслено: Гарно, давно-б пора нам згадати про це. [3]) було [4]) було [5]) найголовніше [6]) Я не кажу нічого про другі справи. [7]) спільности [8]) нашого діла [9]) кажу. [10]) освіті [11]) народню особність [12]) про це [13]) І [14]) Викладаючи свої думки про літературну справу, Ви самі, добродію, побачите з усього, що я з найбільшою охотою, чим зможу, стану допомагати Вам у цьому ділі. [15]) не від нас часом [16]) догадатися що.

Вам у цьому ділі. Ви просите яку-небудь виготовану частину з мого нового роману. І то можна. От я тільки не знаю, чи справлюся з переписуванням у такий малий [1]) час, який Ви кажете. Ви самі гаразд знаєте яке нудне діло та переписка, та ще коли її робити самому авторові. А довірити другому — тут, правду кажучи, і нікому. Треба щоб перепищик хоч трохи маракував і в орфографії. Бо про неї Ви нічого і не сказали: Чи з иканням (то, бачте, ы—там де треба и, и — де і) чи кулішівкою думаєте друковати? І чи ъ треба, чи не [2]) маєте думки вживати? Не забаріться сповістити мене, бо на днях думаю запрягтися у переписку.

Що-до гонорару, то я [3]) не знаю що Вам про це і сказати [4]).

Мені невідомо на яких початках Ви думаєте постановити своє видавництво. Коли і на свій кошт, то певно, вигод Ви невеликих ждете від цього. А без вигод — які там гонорари? Гонорар — діло користи, а нам дбаючим про то як-би послужити своєму краєві, думати про гонорари зовсім недоладнє. Одначе, коли Ви вже намірилися платити другим, то й мені гонорара сами определите по середній ціні Вашої оплати.

[5]) Прикликаючи на Ваші заміри [6]) щасливу хвортуну, бажаючи Вам усього доброго

До Вас прихильний.

II.

15 грудня 1881 р.

Шановний добродію

Михайло Петровичу!

Недавнечко [7]) скінчив я перепис першої частини своєї «Повії» [8]) ісклавши руки мав надію подержати її з тиждень [9]) щоб хоч трохи одігнати від себе звичайні при цьому ділі урази [10]) і забувшись ще раз гаразденько її перечитати, — може де знайдеться яка помилка, або незвичайне слово, котре треба-б було иншим замінити. Аж гульк! Ваш лист нагадав мені що сьогодні уже і [11]) той день, котрий Ви виставили як послідній срок у нашій умові. Як приском [12]) мене обдало.

---

[1]) Закреслено: срок [2]) треба [3]) тільки тоді про [4]) Гонорар — діло користи, а нам дбати про те як-би послужити нар[illegible]дові своєму думати про гонорар зовсім не приходиться ладу. [5]) Бажаючи Вам [6]) усяких хвортун (пестощів... долю) [7]) тільки [8]) і то тільки першу частину і мав був скласти, щоб як казав покійний Гоголь «витанцювалось». [9]) подержати її [10]) може [11]) день [12]) варом.

Похнюпивши голову і вибачаючись перед Вами нещотно раз, я мерщі схопив свою рукопись і [1]) налаштував до пошти. Завтра її зашлю. Не дальше як через три дні Ви одержите може [2]) повістку на «цѣнную посылку въ 10 рублей». Це і буде Вам моя праця. В своєму [3]) листі Ви раєте уладжувати її так щоб можна було [4]) друкования розбити не більше як на дві книги. Не знаю, як Ви зробите у сьому разі. Всього роботи чи й вистачить [5]) як на 4 [6]) друкованих листа [7]) і вся вона зведена [8]) в одну книжку [9]). Можна її розірвати і на двоє, тільки тоді прийдеться попрощатися з тим, що зветься «цѣльностью». На другу-ж книжку альманаху, коли Ви маєте пустити її разом з першою я не обіцяю вистачити другу частину, так як біля неї багато треба попрацювати, а зайвого часу тепереньки у мене і геть то небагато [10]). Робіть як признаєте для [11]) свого видання краще. Одного тільки попрошу у Вас: псевдонім (Мирний) виставлений на роботі хай зостається і в печаті.

Тепер, скінчивши з діловим боком своєї праці [12]) познайомлю Вас, шановний добродію, і з самою системою, або планом [13]) роботи, маючи надію, що Ви прихильно приймете мою немудру сповідь. Головна ідея моєї праці виставити [14]) пролетаріятку і проститутку сьогочасну, її побут в селі (І частина) в місті (друга), на слизькому шляху (третя) і попід-тинню — четверта. Гуртом усю працю я назвав «Повія». Цією назвою [15]) народ охрестив [16]) без пристановища тиняючих [17]) людей, а найбільше усього проституток. Вона-ж взагалі обіймає і всі частини назвиська, через те я і зостановився на сьому слові, хоч може слово декому здається і недоладнім. Кожну частину маю надію виготувати так, щоб всяка [18]) мала свою самостійність, або цільність. Коли у селі (І ч.) давить Притиківну свій дука Грицько, то у городі (друга) не легше пригнітить городянський крамар Загнибіда. Дякуючи йому вона улазить у таку напасть, котра згоне [19]) її матір з світу. А без матери що її принажує до села? [20]). Кругла сирота служити вона стане у кого. У городі і [21]) служити краще [22]) і робота легше. Притиківна наймається [23]) у городі до пана (третя частина). Инший побит, вищі звичаї міські [24]) захоплюють її зовсім, з тілом і душею і Притиківна, закохавши

---

[1]) Закреслено: зашивши [2]) посилку разом з сим листом [3]) послідньому [4]) роботу [5]) не більше [6]) лист [7,8]) можна в одну книжку половину пустити, а в другу — другу (коли Ви масте надію [9]) До того розірвати її на двое [10]) не дуже багато [11]) себе [12]) маю надію [13]) своєї [14]) нашу [15]) сам [16]) таких [17]) має самостійне [18]) вона кожна [19]) зжене [20]) приманюватиме до села (у тому селі робити?) А щастя (знову) починається теж з города [21]) робота [22]) легча [23]) зостається [24]) і доладніші убори.

панича, ступає на слизький шлях. Раз ступивши — на хистку [1]) кладку — вона не здержиться і мчиться далі — сторч головою. Про се розкаже 4 частина — по під тинню. Спершу вона співачка у городському садку, потім содержанка колись знайомого їй крамаря, тепер члена губ. зем. управи. Життя-б у розкошах [2]), та раз член сам жонатий чоловік, а вдруге і старий. На лиху годину вона знову стріваєтьсяˊ з паничем, теж жонатим. Старий ревнивий підслухав їх розмову — і Притиківна [3]) знову на улиці [4]). Поти молода — вона ще не подається своїй недолі — і віється [5]) де попало з ким попало, поти догулюється до шпиталю, а там і до безносся [6]). Далі уже нікуда йти, — під темний вечір і москалі одкидаються, а служба в жида і на харч не стає [7]). Зімою вона [8]) плентається в село, — там не без добрих людей, та й замерзає під своєю колись хатою, а тепер жидівським шинком

Такий мій, добродію, план. З часті сяк так зведені, над четвертою прихватком працюю, та раз — ніколи, а вдруге — скорої роботи не хвалять. Правду кажучи і в засилаємій до Вас частині є багато де чого лишнього а. главне через спіх не так упорядкованого, як би то було треба. Сповістіть чи приймаєте мою працю. Якщо вона була не погодиться, то рукопис [9]) передайте братові.

Щасти Вам доле! [10]). До Вас прихильний

П. Р.

III.

26 березня [11]) 1882 р.

Шановний добродію

Михайло Петровичу!

Вибачте мене, що я ще не зібрався одлистувати до Вас на Ваш перший, ще до Різдва посланий, лист, як Ви знову листуєте до мене. Дуже рад, що моя праця прийшлася до смаку, а ще більше буду радіти, коли нею послужу на користь нам рідного діла. Правду кажучи, об сьому я найбільше усього і думаю й дбаю: годі нам бавитися сякими такими казочками та приповісточками, та плачем-співом, хоч і [12]) щирим та бездужним, пора нам поглянути ясними очима на нашу роботу [13]), пора додати їй, окрім любови, і освітнього погляду і посидючої праці, щоб не сміялись побочні люди, щоб не сказали: оце і вони з своїм писком та в пшеничний ряд! На мою думку, тілько дотепною і достойною роботою ми можемо заткнути незажерливі роти

[1]) Закреслено: вона [2]) і нічого [3]) летить [4]) поти молода [5]) гуля [6]) тут [7]) харчів не дає [8]) надужується [9]) запліть [10]) Бувайте здорові [11]) марта [12]) правда [13]) працю.

наших [1]) ворогів, ми засліпимо [2]) їх неситі очі [3]), а тим самим нашу справу поставимо вище ніж вона досі стояла.

Ви певне, добродію, догадуєтесь куди це я стрижу [4]), ведучи таку річ. Стрижу [5]) я туди куди-б і самому не хотілося. Який я не радніший подати [6]) ще частину за-для другого випуску Вашої «Ради», оже не спроможуся [7]). Мене від самого Різдва і досі душять казьонною [8]) роботою та ще й будуть душити [9]) до самісінького палкого [10]) літа, так що я [11]) і досі не довів до кінця [12]) своєї «Повії» і коли доведу — не знаю. Літом спека так мене розварює, що до роботи я зовсім не гожуся, — надія на весну [13]) та осінь. Весна тепер кажу не вільна, а осінь — за осінь ще не скажу [14]) нічого. Уп'ять-же уже й підкінечня робота [15]) показує що треба багато де чого переробити у другій частині [16]) як прийдеться звести усе до купи — то тоді знову треба все передрати та перетрусити [17]). У такій великій праці та ще не за одним заходом робленій, сами, добродію, знаєте [18]), знайдеться де чого і багато лишнього і [19]) не договореного, — лишнє треба геть одкинути, невимовлене договорити. До цього хоч мені [20]) мова і не дуже [21]) завгорює, та все-ж і її треба [22]) причепурити, щоб кажу не стид було, перед людьми показатися. Дуже-б мене уразило [23]) коли-б хто сказав що це [24]) я вже про славу дбаю. Не втаюся: про славу тільки не свого м е н н я а про славу с а м о г о д і л а. У мене одна думка: як би нам [25]) нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні. А чи я це зроблю, чи другий — для мене байдуже. Не пиняйте на мене, добродію, що я на сей раз не даю певного слова. Кажу Вам: не вільно, не зможу виспіти з другою частиною «Повії». У мене є невеличкі образки з життя. Колись малась думка у таких образках [26]) подати (як Щедрін у «Семействѣ Головлевыхъ цілу [27]) низку народніх типів від [28]) дідів [29]) аж до сього часу, звязавши їх до купи однією ідеєю: як з покоління до покоління винародовлювались наші найталановитіші [30]) люди і як тільки освіта посліднього часу знову довела внуків до того погляду що вся робота батьків була одна тяжка [31] помилка і як вони привернулись [32]) до народу. Я не залишив зовсім цієї своєї праці, аже на який час все таки її одкинувся. А про теє кажу у

---

[1]) Закреслено: очі нашим [2]) Нерозб. [3]) Закреслено: Потикатися з совсім не викінченою роботою — більше чим гріх [4]) веду (гну) [5]) гну [6]) до друку. [7]) Раз [8]) і до самого [9]) трохи [10]) теплого [11]) не [12]) не скінчив [13]) осінь [14]) не зовсім [15]) праця [16]) аже коли прийдеться [17]) її прийдеться перетрушувати та перебирати [18]) що [19]) де чого [20]) моя [21]) стає [22]) гаразденько гладити [23]) уразили докори [24]) я собі [25]) і я чи другий [26]) змалювати [27]) низку [28]) за часище [29]) і до [30]) найспособніші наші [31]) тільки [32]) пішли в н а р о д.

мене образків зо два (аркушів на два або й більше друкованих) [1]) може Ви ними заткнете дірку [2]) замість другої частини «Повії»? Сповістіть і я вже знайду як небудь час їх переписати і незабаром до Вас подати.

До Вас щиро прихильний.

P. S. Ольга Петровна знає один такий обрис «День на пастівнику». Я їй колись засилав за-для загряничних [3]) видань. Не знаю, чи він де вийшов? Спитайте її, вона скаже чи погодиться він за-для Вашої «Ради». Другий буде «Батьки», де виведені батьки тих хлопців, що показані в першому образку.

IV.

13... [4]).

Спасибі Вам, шановний добродію, за засилку книжок [5]). Я їх одержав: 4 прим. Гамлета і 3 — Пісень і Дум. Більшу частину послідніх (переклади) мені уже відома по виданням „Правди", де Ви спершу їх друковали, меншої (самостійні твори) я ще піде не бачив і дуже радо стрів їх у Вашому збірникові. Не з меншою жагою накинувся я і на переклад „Гамлета". Переклад Шекспіра [6]) це не малий скок [7]) уперед у нашому літературному поступу. Я колись сам [8]) брався за переклад Макбета і добре знаю що це за морока той Шекспір. Здається так викладно він пише, а проте переповісти [9]) його на нашу мову дуже тяжко. Небагатечко угризнув я Макбета та й кинув. Ваш Гамлет удався. Шкода що тут нігде достати перекладів Куліша [10]): лепське варто подивитися як він дався талановитому перекладчикові Мейсея. Мені тільки одно здається, та [11]) я й сам на собі звідав [12]), що як не плецюй [13]) Шекспіра, а він на нашій мові якось чудно бренить, ні живої речі, а тим більше живих людей. Думаю [14]) від того, що [15]) Шекспір малює ніколи небувалий у нас побут: все то королі, то царедворці, тоді коли ми тепер тільки [16]) хлібороби. Звісно і в нас не без своїх страждань, котрі Шекспір так вимальовував (наприк. пісня про вдову, що вигнав [17]) син, може бути порівняна до короля Ліра) а проте при чужих та нерідних [18]) нам обставинах все то [19]) здається [20]) чужим [21]).

---

[1]) Закреслено: печатних набереться [2]) коли. [3]) Слово не зовс. розібр.

[4]) Дату не скінчено, але лист очевидячки з 1882 р., бо чернетка написана на однім аркуші з попереднім. Закреслено: [5]) Друга частина „Пісень і Дум" [6]) таких творів як Шек. [7]) Не зов. розібр. [8]) було узявся [9]) перекладається [10]) Дуже-б добре було порівняти їх один до другого [11]) що [12]) запримітив [13]) Не зов. розібрано. [14]) мені здається [15]) ми не звиклись до такої речи [16]) гречкосії [17]) вигнану сином [18]) все то чужі нерідні [19]) то воно [20]) не рідним [21]) Ваш переклад розміром сербських дум хоч і додав класичности.

Питаєте за мої праці, сподіваетесь бачити у с ю „Повію“ у другій частині „Ради“. Ох, добродію, гірко [1]) мені Вас зневіряти, а проте приходиться. Щоб надрукувати усю „Повію“ (ще 3 частини), то прийшлося-б одкинути видання „Ради“ бодай чи не на рік, або й того більше. Звести, то я її сяк так звів до купи, довів і до краю [2]) та тільки то й слави, що довів [3]). Багато, дуже багато прийдеться ще над нею попрацювати поти вона стане.... [4]), або як казав колись Гоголь витанцюється. Ще може на другу частину спроможуся, а на всю — запевно скажу ні [5]). Похвалюся остогидла вона мені гірше [6]) гіркого полиню [7]), а проте все таки хочеться довести до пуття. Другого нічого і не розпочинаю, все коло неї копаюся.

Чи одібрали Ви, добродію, мої два образки з життя „День на пастівнику“ і „Батьки“? Коли вони не погодяться до „Ради“, то Ви зашліть їх назад до мене. Вони здадуться до моїх [8]) ще загаданих праць.

Коли-б уже скоріше побачити Вашу „Раду“. Я чув, що найдальше вона залежиться [9]) як до 15 січня [10]). Пересилю як-небудь сей місяць і буду як Бога дожидати.

Бажаю Вам всього найкращого і найлюбішого в світі.

До Вас щиро прихильний.

---

[1]) Закреслено: шкода [2]) кінця [3]) А як не питайте.

[4]) Не розібрано.

[5]) Закресл.: Зелена дуже і кисла як та лісова груша, не вистояла, не влежалася. Та й мороки мені з нею [6]) як [7]) хрін [8]) потрібні будуть [9]) що на 15 січня вона обіцяна [10]) коли-б кажу скоріше.

Як утворивсь роман „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ П. Мирного та Ів. Білика [1]).

Історію утворення романа «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» ще й досі не з'ясовано, як слід, у нашій критичній літературі. Традиція давно вже приписувала цей твір двом братам-письменникам — П. Мирному (П. Рудченкові) та Ів. Біликові (Ів. Рудченкові). Сам П. Рудченко не раз визнавав тут співробітництво свого брата і, наприклад, в одному з своїх листів до редакції «Літературно-Наукового Вісника» писав: «Я передав видання усіх моїх друкованих творів Сіячеві; на першу книжку я вже заслав усе, що мається; на другу повинно разом з «Пропащою силою» піти «За водою», як твори написані мною з покійним братом Біликом» [2]). Але деталі цього співробітництва, можна сказати аж до останнього часу, були так що й зовсім невідомі. Правда, ще р. 1882 В. Барвинський, на підставі, мабуть, тих темних чуток, що доходили до Галичини, в своїому розгляді цього роману каже, що при спільній праці над утворенням одного оповідання може бути ужита така підхідка: один подає план, зарисовує в головних рисах характери, покладає що-найважнішу обстанову,— другий переводить цей план в усіх його подробицях. А може ще й так бути, що один єсть властивим творцем, а другий робить тільки свої виправки і доповнення, виправляє і вигладжує. Так, коли цей роман і справді написали двоє авторів, то ми можемо хіба припустити цей останній спосіб співучасти двох авторів. Правда, в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», ми знаходимо багато частин не однаково оброблених,— не одну важну подію, не одну сторону характеру декотрих осіб цього роману, описано тільки побіжно, мов-би по-хронікерськи, а знов другі

Од редакції. Додатки, що на них раз-у-раз посилатиметься автор, мають друкуватися окремо.

[1]) За спромогу працювати в сприятливих умовах над спадщиною П. Мирного складаю свою велику подяку Івзі Яковлевній Руданській, завідувачці рукописного відділу Полтавського Пролетарського музею.

[2]) Лист від 8/vii 1918 р. За можливість скористуватись цим листом складаю свою подяку Н. Д. Романович-Ткаченко.

події й особи або їх характеристичні сторони, хоч і багато меншої ваги, описано дуже докладно. Тільки-ж це, здається нам, не виходить із-за авторства в-двійзі, а таки з самого способу писати роман» [1]). Далі за розв'язання цього питання взявся проф. Огоновський і, збираючись писати в своїй «Истории руской литературы» про П. Мирного, він удавсь до нього з приводу цього з отаким запитанням: «Котрі частини в пов. Х. р. в. написав Опанас Мирний, а котрі зладив І. Білик? Бо тут, очевидячки, двоякa рука [2])». Невідомо, що відповів на це П. Мирний, але в своїй історії проф. Огоновський так розподіляє працю братів над цим романом: «Іван Рудченко міг зладити ось які глави: 1) Хазяїн, 2) Піски в неволі, 3) Пани Польські, 4) Махамед, 5) Максим старшим, 6) Перший ступінь, 7) Слизька дорога, 8) На волі, 9) Новий вік. Опроче, в деяких главах добачаємо зразки пера Мирного і Білика. Сюди належать іменно ось які глави романа: 1) Товариство, 2) Наука не йде до бука» [3]). Далі проф. Огоновський каже, що в писаннях Білика ми бачимо історичні образи з минувшини, філософічні рефлексії і зразки прозаїчного оповідання [4]). Ми далі побачимо, наскільки правдиві ці думки проф. Огоновського. Нарешті, в 1-2 числі «Червоного Шляху» за 1924 р. з'явилась стаття І. Ткаченка «Літературна спілка П. Мирного та І. Білика», що в ній автор зробив спробу розвязати це питання на підставі вже фактичних даних, того рукописного матеріялу, який переховується в Полтавському Пролетарському музеї. Але І. Ткаченко поставив собі широке завдання — з'ясувати взагалі колективну працю братів на ниві українського письменства і особливо ролю старшого брата Івана в творчій діяльності П. Мирного (крім «Пропащої сили», брати вкупі написали ще й «За водою», і відносно инших творів П. Мирного Іван Рудченко давав своїому братові поради, то-що), і через це не міг присвятити багато місця окремому питанню що-до утворення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» [5]), — і його нарис не подає в цьому відношенні повної картини. Окрім того, І. Ткаченко не мав під рукою ще й останньої редакції цього роману — рукопису 1875 р., що дістався мені від нащадків І. Рудченка [6]). Користуючись цим рукописом, а також і тим рукописним матеріялом П. Мирного, що його так

[1]) «Діло» 1882 р., ч. II, див. Огоновський, История литературы руской, ч III, розд. 2.

[2]) Лист проф. Огоновського від 11 (23) січня 1891 р., пор. лист від 8 (20) XII — 1890 р. Обидва листи переховуються в Полтавському Пролетарському музеї.

[3]) История литературы руской, ч. Ш, розд. 2.

[4]) Ibid.

[5]) Йому в цій статті присвячено $3^1/_2$ сторінки.

[6]) Цей рукопис я передав до Полтавського Пролетарського музею.

старанно зібрано в Полтавському Пролетарському музеї, я й зробив спробу подати повний нарис історії, як утворивсь цей знаменитий роман [1]).

В основу романа «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», без жадного сумніву лягли ті враження, що їх виніс Панас Яковлевич з своєї подорожи від Гадяча до Полтави, яку він зробив на початку 70 р.р. Лаштуючись у дорогу, каже він, «я мав умову думку роздивитись народній побут, познайомитись з народньою таємною думкою, якою він живе, з його „слушним часом", яким він себе тішить і береже для свого сина або онука». Підчас цієї подорожи Панас бачив злиденне життя селянського люду, чув, як нарід лає земство.— «Що-то за земство? — гомоніли селяни — тільки лишня драчка». Всі ці мотиви як відомо, відбились і в романі. Цікаво, що підчас цієї подорожи Панас Яковлевич підслухав і те слово — Маштаки, яким лаяли козаки колишніх кріпаків [2]), і яким лає їх Грицько, один із героїв роману [3]).

Але особливе враження справило на Панаса те оповідання про розбійника Гнидку, яке він почув від молодого поштаря, що віз його до Гадяча. «Бідова голова сей Василь Гнидка був, — розказував поштар Панасові.— На все вдатний, до всього вдався, чи до ремества, чи до роботи якої — його пошли йому дай. Сам чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запалений був. Отута в долині (ми тоді саме спустилися з гори у глибоку долину, уже покриту споришом чи болотяною травою, тоді як гора з обох боків чорніла ще своїми гноїщами та жовтіла глинищами; — перед нами на горі стояли Заїчниці, а за ними синіла чагара з колись рослого і густого лісу), туди далі є озеро; то він, бувало, кожен день бродить з рушницею по-над водою. І вже коли зобачив що, то не втече його рук. Міткий стрілець! Тут він схожувався з своїм товариством і на раду, коли й де їм погуляти.— Хто-ж його товариші були? — Тутешні козаки. Тута їх у його ціла зграя була, а то й три москалі пристали. З Опішньої пушкарі, що з пушок палять. — І заможний він був?— Та чорт його не взяв! Дві хаті там такі збудував, що хоч нехотя задивишся. Тепер їх попечатано, то там ніхто й не живе. Стоять собі-валяться. Одна сова серед печи кричить. — Як-же і де його зловлено?— Аж ось як: Недалеко від Заїчниць,— от як будемо їхати, то й побачимо, жив собі хутором уже здавна один козак. Заможний і грошовитий. Скоту в

[1]) Цю працю я написав був ще до того, як з'явилась в друку стаття І. Ткаченка. А свою доповідь «До питання про авторство повісти Мирного „Пропаща сила" на підставі рукопису 1875 р.» я прочитав ще в 1923 р. в Історично-Літературному Товаристві при Українській Академії Наук» (див. «Записки Історично-Філологічного Відділу», кн. IV, 350 стор.).

[2]) «Правда», 1874, стор. 467.

[3]) «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», 242 стор., видання «Кіевской Старины».

його — повна загорода, а грошей — то й свині не їдять. При йому жили його й сини, аж три. Двох він уже й поженив; у старшого й дитина була, а менший ще парубкував. Сього він уже в москалі готував і грамоти навчив, щоб не так важко у службі було. Ще й дочка у його, так півдівка, була; ото вона одна й зосталася тільки жива. Гнидка добре його знав, знав, що туди так удвох починати нічого, та різдвяних свят, зібравши дванацять самих найздоровших товаришів, і скакнув до того козака празникувати. — Як празникувати? вони-ж їх, кажуть, порізали. — То то-ж і празникували. Змовилися вони, а як стемніло, то й рушили. Приїздять, аж уже на хуторах і спати полягали. Звісно, святки, повечеряли та й рано спати лягли. От сі до вікна, стукають, просяться у хату. Їх не пускають; вони просять хоч шлях показати. Дорога тоді була забита, недавно сніг увалив. Батько й послав парубка. Той тільки-що одсунув двері — вони так прожогом усі в хату, аж дванацять душ. Та й почали правитися. Парубок хотів у вікно вискочити, так хтось з їх як бебехнув з рушниці, та прямо у спину так кулю й увігнав,— той так у вікні й застряв. Вони тоді до жонатих, хто з ножем, хто з сокирою,— повбивали. Зостались невістки, дід та баба і та ще дочка, що як побачила ту баталію, то непримітно залізла під піл, та там і сиділа, дух притаївши. Зостались ото ті: вони їх пов'язали гаразденько та й питають: де гроші? Питали, питали,— мовчать; вони тоді давай у печі огонь розводити; розвели: та візьме жменю соломи, зверне верчик, запалить та до ніг, — отак і пече. Пекли, пекли, та чи то вже так їх запекли, чи може вже ті затялися, — ні слова, та й годі. Стара одначе знемогла, сказала, що в пічурці 50 карбованців замазано. — Виколупали, та знов до неї. Більше, каже, немає. Вони знову пекти, мучити, так ні, не сказала. Тоді вже вони взяли гаразденько усіх поскладали в рядок, зайшли з-за голови, та обухом у голову, так голови й попровалювали. Тоді ото й дитина прокинулася; або може воно й давно прокинулося, та мовчало, а то почало кричать. Кричить, як не розірветься, так Гнидка узяв та й простромив його ножем, як галушку. Коли його питали на слідстві: на що ти, Василю, хоч дитя убив? Що воно тобі заборонило? — Я його, каже, не бив, поки воно не кричало; а як підняло лемент такий, хоч без вісти тікай,— я тоді взяв та й простромив ножем.— Як упорались зовсім, тоді зачали грошей шукати. Шукали, шукали, все перерили, не знайшли, та з тим і поїхали. А та дівчина, що під полом була, як побачила, що вже нікого немає, та як була гола й боса й простоволоса, то так і майнула аж до села. Прибігла до першої хати, а то хата самого Гнидки. І як вона вже тута не піймалась, то вже, видно, сам Господь так її судив. Прибігла, а вже було удосвіта: правда, всі спали, і Гнидка спав з това-

ришами, тільки у другій хаті, що од двору, а в сій, що од улиці, — мати Гнидчина. Вона до сеї то стука у вікно, добивається. Мати слуха: щось стука, — вийшла. Коли гляне — аж дівчина в одній сорочці і уся в крові. — Що се? — питає. Відкіля ти, дівчино? — Я, каже, бабусю, з хутора... розбишаки набігли... батька... матір... братів... усіх, усіх побили, тільки я й зосталася... утекла... — Як утекла? — Поїхали розбишаки. Та я й утекла. — Коли-ж се сталося? — От се недавнечко... вони тільки-що поїхали... багато їх... Цить-же, цить, дівчино, — каже мати: мовчи, то мій син! А вона бачила, як син увіходив у її хату, й без світла руки мив. — Та за дівчину, накинула на неї яку там одежину та тихенько до волості. Там усіх зразу на ноги підняла, та прямо по сиіа й справила.

«Хіба він матері так уже дозолив, що вона на його виказала? — Та вже-ж, видно. Уже-б яка мати на сина сказала? Вона, кажуть, не раз його й просила, й молила; раз і жалілася, так ще її винуватою зробили, а син ще й вибив. — Ну, так далі? — Ну, отож як справила, то їх усіх так сонних і забрали. На другий день до нас в Опішню дали знати слідователеві. Я тоді саме з ним і їхав. Як увійшли у хату, то по кісточки крови було: так усе у крові й плавало; аж страшно дивитись. Таки не аби зна-що — вісім душ положили! Записали ото там усе. Почали їх питати. Так куди? не знали: і духом не знаємо, й не відаємо. Так раз мати доказує, а вдруге дівчина пізнала деяких. Уже щось через тиждень, чи що, усе по правді розказали, як там було; побачили, що не викрутяться. А як вели Гнидку у Полтаву, то нахвалявся втекти та матір порішити. А тепер, кажуть, либонь і з ним уже порішили. — Як порішили? Я чув, що він утік аж з Москви. — Утік-же був, та піймали. Та він хотів ще удруге втекти, так москаль узяв та й застрілив. — Як застрілив? — З дороги, значить, втікав. Гнидка одбіг, а москаль вистрілив та й положив. — А де-ж мати та жінка живе? — Матір прийняв до себе тутешній таки козак. А жінка хотіла було іти за ним, та як розпиталася, що там не можна удвох жити, то й залишила. Живе тепереньки тута з одним чоловіком, тягається. У чоловіка й жінка є, а вона одбила, та й живе з ним. П'янують вдвох, розпутствують.

«Ми виїхали геть од Заїчинець. — Ото дивіться: у долині верби сивіють, ото той хутір. Там їх і поховали усіх. Хотіли саме коло Заїчинець хрест постановити, і на хресті виписати, коли, як і ким вони побиті. Та громада Заїчинська одпрохала, що, мов, худа слава об нас піде. Так їх там у хуторі поховали і хрест постановили.

«Далі, каже автор, я вже не пам'ятаю, що ми балакали з машталіром, знаю тільки, що цілу дорогу балакали, але все те Гнидка собою затер,

зарівняв у моїй пам'яті; тільки сам зостався, як здоровенний іржавий цвях, забитий у білу гладеньку стіну мого спомину; ломив він мою голову і поривав думку розгадати його чудовну появу» [1]).

В иншому місці своєї подорожи, трохи раніш, автор каже, що Гнидка — це трохи чи не на всеньку Полтавщину відомий розбишака, перед двома роками засуджений на каторжну роботу. З Гнидки дуже цікавий суб'єкт, як для етнографа, так і психолога.

«Як такий мирний пахарський побут, з його поетичним почуттям, з людяністю викинув з себе такого злющого зарізюку, котрому нічого не варт проткнути ножем горло маленької дитини, коли вона, прокинувшись, почала в колисці кричати, котрого організаторські сили були такі, що зумів за невеликий час згромадити цілу ватагу усякого люду, і за півроку вирізати з нею до 20 душ в Зінківському, Полтавському, Миргородському, ще либонь й у Пирятинському повітах. Питання, на котре повинен одповісти наш етнограф. Які почуття водили руками сього розбишаки, коли він мив їх у гарячій людській крові, так щиро кохаючи свою молоду жінку? Хай скаже психолог.

«На мій погляд, каже далі автор, Гнидка безталанна дитина свого віку, скалічений виводок свого побуту,— пригніченого усяким панством, зубоженого жидовою,— де все стало і стоїть нерухомо на однім місці, стояло, поки зачало гнити у самому корні. Де одно зогнива, там починається инше заражатись, і при вонючій духоті, яку розносить усе гниле, тяжке стає життя народженому, гірке воловодіння з цвіллю. І от починає воно боротьбу за своє місце, за своє право на життя, починає розшукувати шляху. Де-ж то знайдеш його без освіти, де то знайдеш його у тому непроглядному мороці, який сповива усе і усіх? А тут устає таке питання: не я задавлю, мене задавлять! І кидається чоловік, як звірюка, на все, купається у крові людській і знаходить в тім свою утіху, пораду для свого серця. Коли що кохає, то кохає усею силою своєї мочи (як Гнидка свою жінку), що зненавидить — як вітер змете з свого шляху й дивує людей своїми божевільними вчинками. І справді, Гнидка здивував собою усю Полтавщину, сколихнув тихе пахарське життя од корня до самої верховини; імення його почало переходити од села до села, од міста до міста, а переходячи, почало нарощувати собі таку славу, якої Гнидці може й не снилося. Так, одні розказують, що Гнидка ще змалечку, як підпасачем був, привчав себе до сього ремества. Піймє бувало ягня, обдере живцем з нього шкуру, та й почне батіжком підганяти. Другі, що як з своєї матері знущався — постановить на

[1]) «Правда» 1874 р., стор. 544-547.

гарячу сковороду, та й пече, щоб нікому нічого не розказувала. Третій, як свою жінку кохав, що при їй тільки й зміг розказати свої перешкоди; розказує, а сам рясно, рясно плаче.

Так народня фантазія починає обвивати хоч грізним, а все-ж поетичним словом свого лютого ворога. І хто знає, хто поручиться, що років через 20-30 Гнидка розбишака не займе рядом місце з якими-небудь Гаркушею, Засорним і иншими розбишаками після-гайдамацької пори, котрі уславились по всій Україні, яко боронителі убогих і безталанних од заздрости і пригніту багатих і щасливих. Нарід глибоко чує, він вибачає своїм самим лютим заїзакам, часто і густо величає їх нещасними-безталанними, не вибачає тільки він своїм давнім ворогам, що гнітять та розорюють його беззахисне життя — то панству та жидові» [1]).

З цього ясно, яку загадку завдав Мирному оцей Гнидко, як наш письменник крутив над ним голову, і з'ясувати це питання він і взявсь у своєму романі — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Що ця подія лягла в основу його роману, це видно з того, що деякі місця з цього оповідання увійшли дослівно в його твір (в остаточній редакції, — особливо, що до останнього вчинку Чіпки, який з своїми товаришами вирізав цілу родину заможного Хоменка. У цього Хоменка теж було три сини, як кати, як каже товариш Чіпчин, Лушня, і йдучи туди, товариство взяло з собою рушницю. Розбишаки побили всіх, — урятувалась тільки одна дівчина років десяти, яка й прибігла до Чіпчиної матери. Коли Мотря, мати Чипчина, вийшла з хати на крик, то «перед нею стояла літ десяти дівчина, в одній сорочці, об'юшеній кров'ю, боса, розхрістана, розпатлана, стояла й трусилася». На запитання Мотрине, що це, дівчина почала розказувати: «Ой, лишенько, бабусю... Ой горенько тяжке... з плачем, ледві вимовляла дівчинка. — Я з хутора... розбишаки були... всіх побили... порізали... постріляли... батька... й матір... діда... бабу... дядьків... дядину... маленького братіка... усіх... усіх... Одна я зосталася... одну мене не знайшли... втекла... — Як утекла? — Поїхали... запалили хату й поїхали . . . — Цить... цить, моя дитина! — Зацитькувала Мотря. Я знаю, хто ті розбишаки... Мовчи! — То мій син, клятий! Цить... а то, як почує, не животіти тоді ні тобі, ні мені. — Ходім у волость... у волость ходімо! — шепче вона. — Я змерзла, бабусю... холодно... шепче дівчинка, тулячись до Мотрі. — На, хоч мої старі чоботи взуй!.. Он, платок... юпка... швидче!.. — Похапки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накинула юпку, платок; на свої старі плечі натягла кожушанку й вийшли вдвох тихо з хати». . .

[1]) «Правда», 1874.

Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінький двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: всіх побрали, пов'язали.

Товариство Чіпкине цимра зом було чимале: чоловік десятеро. Між ними були й москалі [1]). Коли Чіпка повернувся з розбою, то він увійшов в матері хату і почав над помийницею вмиватись... Незабаром повходили в хату й инші. Засвітили світло... На кожному видно було сліди свіжої крови... Далі мати почула, як стали в печі вогонь розводити, одежу палити.

Побитих поховали недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменкового хутора, насипали високу могилу, «а на ній стоїть величезний хрест, оглядає навкруги хутори, села, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, згублених в одну ніч «страшним чоловіком».

Матір Чіпчину взяв Грицько догодовувати до смерти.

Чіпка теж був багатий, після того, як одружився з Галею, яку дуже кохав. Перед нею він теж часом сповідався в своїх гріхах (330).

Хата у Чіпки була велика і гарна: вона мала три кімнаті — одна для матери, друга для нього самого, а через сіни — світлиця про гостей. Після-ж того, як його піймали, «хату його опечатали, забили. У ній одні сови та сичі плодилися».

Ще більш матеріялу із того оповідання про Гнидку, яке почув Панас Яковлевич від свого поштаря, він узяв, щоб описати саму сцену вбивства родини Хоменкової в першій редакції свого роману. Ось ця сцена (Перша редакція 1872 р., стор. 57-59):

«Недалеко од Пісок жив собі хутором багатий козак Онисим Кнур. У Кнура три сини, як соколи: два жонатих, один парубок, шукав собі пари. У старшого сина двоє діток: хлопчик і дочка Орися — дівчина літ може, з 10, а в середнього теж двоє — дівчинка по восьмому року і синок — місяців шости.

«Кнур — козак багатий. Кругом хутора десятин сто поля; дворище добре, посеред двору аж 2 хати, хоч коней гони, і двір з одного боку рубленими коморями облямований. Літом Кнур спав з своєю старою та з середнім і меншим сином у одній хаті, а в другій старший син з жінкою, а на зиму, щоб тепліше було та топлива менше сходило, усі збиралися в одну хату. Пріська (теща) давала порядок невісткам, а сам Онисим синам. Жили вони собі добре, тихо-мирно, добро наживали чесною працею, в хазяйстві кохались.

«У ту лиху ніч усі чогось сиділи ввечері, мов сонні, і зарані полягали спати. Старий Онисько лежав на печі і стогнав тихо. Буря ревла-вила,

[1]) А раніше, коли вони ходили грабувати з Максимом, їх було дванадять чоловіка (рук. 1875. 249). Між ними були й москалі-пушкарі (рук. 1875. 248).

кидаючи в вікна лепким снігом. Коли де чує старий — щось загуркотіло, а далі застукало у вікно.

— Ой, ой, одчиніть!

Старий підвів голову, прислухався.

— Одчиніть! — ой, ой!

— Хто там? — гукнув старий з печи і побудив синів.

— Одчиніть Христа ради, — одчиніть! — молило щось під вікном.

— Хведоре, ти молодший, — піди спитай: чого йому треба! — обізвався старий до парубка.

Хведір устав, накинув свитку на-опашки і вийшов у сіни.

— А хто там? — питає.

— Пустіть Христа ради переночувати! — почулося з-надвору.

— Звідкіля-ж ти? хто ти?

— Та здалека... аж з Гетьманського... потаскала лиха година під таку хуртовину... не вхопив тропи, та й збився з шляху, не знайду, куди його. Пустіть, будь ласка: насилу сюди добився.

— Засвітимо та впустимо, каже старий, — не погибать-же чоловікові по такій лихій годині.

Од гомону прокинулася в колисці мала дитина і закричала не своїм голосом. Мати почула, та до колиски — гойдає дитину. — Хведір запалив каганця і пішов до сінешних дверей. Тільки що дзвенькнув засів, як двері подалися — і в сіни ускочило аж 11 душ. Хведір не вспів одуматися, як Чіпка скомандував: — А бери його!

Той, як навісний, ускочив у хату. — Розбишаки! — скрикнув не своїм голосом. Розбишаки за Хведором. Піднявся крик, ґвалт. Хведір кинувся до причільного вікна, рванув рями, брязнуло скло... гогонула рушниця... Хведір скрикнув, ухопився за спину та й зав'яз у вікні. Кров полилась як з кабана. Усі поторопіли.

— Чого стоїте? беріть їх! — гукнув Онисько на синів і кинувся на розбишак. Зчинився бій, крик. Чоловіки (нерозбірне слово) один одного, кричать. Жінки голосять... Старший син ухопив Лушню і насів зверху, як яструб голуба. Хтось підскочив — і зо всього розмаху бебехнув яструба по голові залізним безміном... Той і не здригнув, так, як сніп, повалився з Лушні. Другого сина уложив на місті Притика сокирою. Недовго і старий борюкався: повалили його, звязали. Питали про гроші, старий мовчав, тільки страшно водив по хаті очима. Жінки кричали, здіймали руки до Бога, молилися; дитинка у колисці кричала, як його різачка різала; одна Орися забилась під піч і з переляку лежала, притаївши дух.

Лушня з Притикою метнулися до молодиць; москаль до старої.

Дитинча так кричало, аж страшно слухати.

— Та утиште оте чортеня! (Чи довго ти кричатимеш [1]) — гукнув Чіпка на товаришів (і пространомив дитинку як галушку [1]). Як блискавка заблищав у москаля у руках ніж — і хлинула кров через горло в дитинки... воно затріпалось, захарчало... Ніж там і зостався. Мати, мов скам'яніла, стояла і дивилася мутними очима. А це зразу як скочить — і, як дика кішка, умоталася в Чіпчину голову.

— Ти каторжний! проклятий! — завила страшенно і, припавши, гризла зубами його голову. Московський тесак через спину дістав аж у груди — і положив її на землю.

— Так ти не скажеш, старий чорте, — кричить Чіпка, — ти не скажеш, де гроші?

Старий ні слова, тільки грізно зирнув очима.

— Огню, хлопці!

Хлопці зірвали з дверей матку, почали крутити віхті, — і підпаливши, давай припікати п'яти... Старий Кнур тільки стогнав.

Тимчасом Лушня упорався з невісткою — задавив за горло... Як вальок, скотилась вона з полу на долівку. Старшенький хлопчик і дівчинка впали перед Мотрею навколішки, здіймали руки до Бога, молили, просили... Московський тесак — і їх положив, як ті снопки.

Зостались старі — обоє пов'язані; страшні вони лежали посеред хати, підпливши кров'ю; а кругом їх, як ті чорти, стояли розбишаки, з запаленими віхтями соломи — і припікали п'яти. Старі і од страшенного болю, і з переляку не змогли слова промовити, тільки якось страшно, не то з докором, не то з мольбою дивилися — і якась мутність застилала їм очі.

— Долго ли возиться с ними? — гукнув один з москалів і, замахнувшись, легонув по голові обухом спершу старого, а потім і стару... черепи тріснули, кров заюшила з пробоїн.

— Тепер, хлопці, і сами попораємось — може й горілка є, — гукнув Матня, — випити по трудах.

Хлопці кинулись, порозбивали скрині, повиймали гроші, одежу, збіжжя. Що лихіше, кидали під піч на купу.

Як упорались, хтось замовив: «Чи не краще й хату запалити?». Та Чіпка не схотів.

— Додому час! — гукнув він, і всі разом потягли до Чіпки в двір.»

Під упливом всього того, що Панас Яковлевич бачив підчас своєї подорожи, і особливо під упливом оповідання про Гнидку, він і розпочав був

[1]) Виправлено олівцем Івановою рукою.

свого роману; першу редакцію його він закінчив в 1872 р. В цій першій редакції роман вийшов не великий, він займав 60 аркушів звичайного формату, в аркуш (нумерацію поставлено тільки на одному боці аркушу) і написаний він тільки на самих лівих сторінках аркушів, — праві лишились порожні: на них потім Панас робив свої додатки, а також брат його Іван писав свої помітки й уваги. Заголовок 1 р. був «Чіпка», і хоч 1 р. й було поділено на XV розділів, та розділи заголовків ніяких не мали. Ось головний зміст цієї 1 р., порівнюючи з друкованим виданням: I розділ відповідає II друк. — «Двужон»: Захожий чоловік в Пісках розпитує парубка про Окуня, а далі йде до волости; розмови з приводу цього між парубком і його жінкою; чоловік у волості заявив себе небожем Карпа Окуня — Остапом Хрущем; розмова з писарем, приписка до піщанської громади, сватання на Мотрі Зайцівої, бідній дівчині, розмова Мотрі з матір'ю; Мотря повеселішала на своїм хазяйстві, але була велика бідність. Сум Остапів, розмова його з жінкою про те, що він піде на Дін, бомага з Дону про нього, розмова голови й писаря з приводу цього, розмова їх з Мотрею, слідство, балачки по селу, привід Хруща в Піски, знову балачки по селу, потім знов чутка, що він Іван Вареник, кріпак пана Польського; віддали у москалі. Народився Чіпка — чудно — униз ногами. Знов гомонять про батька Чіпчиного, що це сам куций. Не можна було кумів знайти, охрестив москаль за горілку; піп не хтів хрестити, упросила попадя за моток пряжі. Охрестили Нечипором, а вдома прозивали Чіпкою.

II відповідає III др. «Дитячі літа»: життя Мотрине — усі цурались її дворище пустир, ніхто не приймав на роботу, злидні. За Чіпкою ходила баба Чіпка удавсь гарний, розумний, але неповоротний. Мати била, Оришка жалувала. Діти зобіжали (нема їхніх глузувань із Чіпки). Баба заспокоювала, розказувала йому казочок, оповідала про своє життя, про людей, які вони лихі, про те, що батька його віддали в москалі. Найбільше цікавили Чіпку небо з ясним сонцем, блідим місяцем і блискучими зорями. Розмова Чіпчина з бабою про зорі-душі людей, про Бога-батька, який держить увесь світ і хлібом годує. Вплив цих розмов на Чіпку — думки Чіпкові про Іллю, страх його. Рішинець його бути добрим. Розмова з бабою про те, як люди согрішили і тепер повинні працювати. Під упливом оповідань бабиних Чіпка іде дивитись, де сонце сходить. Трус дома, балачки по селу. Привіз Чіпку чоловік. Мати била, баба заступалась [1]). Історія з хлібом і богом. Як ставилась Мотря до Чіпки. В нього розвивається упертість.

[1]) Всього цього епізоду, як Чіпка ходив туди, де сонце сходить, нема в друкованому виданні. Він був викинутий за порадою Івановою, див. додаток № 1.

III відповідає IV друков. «Жив-жив»: Самотність Чіпчиня. Служба у хазяїна, неслухняність його, хазяїн його вибив, а Чіпка трохи його не спалив Чіпка пасе вівці у діда Уласа. Задоволений з своєї праці. Пасе вівці вкупі з Грицьком. Думки Чіпчині про небо. Розмова з дідом про небо, Бога. Балачки дідові про людей, що вони лихі, грішні. Горобенята. Дід грає на сопілку. Вечір і поворіт додому.

IV відповідає V др. — «Тайна-невтайна»: Чіпка пасе вівці, трохи краще стало життя Мотрине. Але не все було гаразд. Смерть баби і вражіння Чіпки: зробився нервовий, уночі прокидався і кудись збирався бігти — матері казав, що чув голос бабчин. Розмова з дідом про волю, балачки дідові про неправду панів. Чіпка каже, що спалить пана; оповідання дідове про батька Чіпчиного. Розмова Чіпки з матір'ю про батька. Чіпка каже, що батько не добре зробив, не спаливши, не зарізавши пана. Чіпка зробився зовсім хмурий. Розмови селян з приводу волі; горілка розвязує язики: цар, мовляв, дав волю, а пани примушують ще працювати, піп не гарний, держить руку за панів, у Сорочинцях добрий піп — прочитав, як слід, маніфеста, а архієрей заслав його на Сибір. Чіпка слухає такі розмови і весело йому. Де-далі настрій у у селян все більше підіймався, пішли вони до пана вимагати рощоту, пан до справника; приїхав справник з москалями, селян б'ють, в'яжуть, садовлять у в'язницю. Вибили і Чіпку. Мати прохала, не помоглось. Чіпка зник після цього. Мати побивається. Коли це чутка, що стан згорів і сам становий ледві урятувався. Повернувся Чіпка, не каже матері, де був [1]). Діда узяли до двору. Ще хмурніший зробився Чіпка, ходить коло землянки дідової і думає; повертає до села, слухає, що кажуть селяни. Робиться зовсім нервовий, по ночах кричить. Мати радить взятися до хліборобської праці. Чіпка не хоче, йде до громади прохати, щоб вона йому доручила пасти вівці, громада одмовила, і Чіпка взявся за хліборобську працю.

V розділ відповідає I і VI друков. («Польова царівна» і «Дознався»): Закипіла робота у Чіпки. Мотря радіє, а Чіпка все сумний, ходить по полю, вже не слухає і того, про що говорить народ. Що за причина? Далі йде оповідання коротеньке про батька Галиного: який з нього був розбишака за молодечих років — як він зводив дівчат, бив навіть батька; батько віддав його в москалі; вислужившись, він повернув додому з жінкою-московкою і малою дочкою, оселився у хаті, яку залишив йому батько, і почав крамарювати.

[1]) Всього цього епізоду про бунт селян і про те, як вибили Чіпку, немає в V розділі друкованого видання — його за порадою Івановою було перенесено до другого розділу, який в друкованому став VII—III ч. Сліди цього епізоду в друкованому виданні залишилися ще й у VI р.-I ч. — в маленькій сцені (стор. 51), де описуються перші настрої селян, коли до них дійшли чутки про волю.

Потім перебрався на хутір. З чого багатів, ніхто певне не знав. Перша зустріч Чіпчина з Галею (нема опису весни). Чіпка прийняв її за русалку та аж «злякався». Коли вона заговорила, то в його мороз по-за шкурою побіг, але не через те, що «він злякався, ні, йому така люба здалася вона», і він сказав: «Коли ти справді людина, то йди сюди».. Дівчина щезла, а Чіпка довго стояв, витріщивши баньки у небо. Потім задумливий пішов він додому. Коли кобилі давав трави, то з-під трави, як угілля, виглядали її очі. «Згинь, марюко!» аж скрикнув Чіпка і пішов до хати. Другого дня він знов пішов у поле, знов зустрів дівчину, але вона утекла. Думки Чіпчині про те, чия це дівчина. Кохання Чіпчине. Розмова його з матір'ю про москалеву дочку (немає сцени з свинею і кабанчиком). Нова зустріч з дівчиною, коли Чіпка догадався, що вона дочка москалева [1]).

VI розділ відповідає I, II, III розд. III ч. друков.: Чіпка прояснив, він сподівається, що Галя може його покохати. Десятник кличе Чіпку до волости (розмова з десятником). Повернувшись, Чіпка сказав матері, що прийшов небіж Луценків з Дону і хоче одібрати землю, але Чіпка запевняв матір, що землі він не дасть, «зубами держатиме». Скоро прийшов папір з суду, щоб одібрати землю у Чіпки і віддати захожому. Той продав землю і знов потяг на Дін (немає розмови Чіпки у волості). Як уплинула ця звістка на матір. Лютощі Чіпчині з приводу неправди (немає думки судитись). Чіпка в корчмі. Його промова там з приводу неправди. Оповідання Кулика. Докори матери Чіпці за піяцтво, його лютощі. Знову піяцтво. Товариство: Лушня, Матня і Пацюк — їхні біографії. Ще гірше піяцтво. Мотря пожалілась волосним. Чіпка у чорній. Товариші випустили. Чіпка вилаяв матір, взяв її одежу й до шинку. Мати перебралась до сусіди, і Чіпці немає впину. В цьому розділі I р., порівнюючи з друк. вид., немає великого епізоду про Пороха і Чижика (друга половина I розд. і перша половина II р.—III ч. друков.).

VII відповідає V-III ч. друков. Страждання Мотрі, розмова її з бабою. Думки Чіпчині — що він був і що став. Його лютощі. Прихід товаришів. Напоїли Чіпку, борюкання товаришів за горілку. Настрій Чіпчин — йому хочеться гуляти, битись, рубатись. Лушня пропонує іти до пана красти. Чіпка йде якось неохоче. Прийшли до жида. Жид згодився узяти крадене. Накрали чимало, але сторож злякав товаришів, і вони утекли, залишивши Чіпку, який і придушив сторожа (досить широке про це оповідання 27-28) [2]). Розмова на селі за крадіжку. Чіпка прибіг додому, лихий на товаришів, які

[1]) Ні в I, ні в VI розд. друкованого видання немає нічого про батька Галиного, це в друк. вид. увійшло в розд. IV - II ч.—«Махамед».

[2]) В друкованому нема цього епізоду, тільки в кількох словах сказано, як Чіпка забив сторожа (стор. 220). Епізод цей див. додаток № 2.

його залишили самого, і завалився спати. Лютування його на товаришів. Вони, як пішли до жида, продали здобич, але сала жид не прийняв [1]).

VIII — відповідає VI друк. Товариші не знають, що їм робити з салом. Приносять його до Чіпки. Чіпка лютує на них за зраду: він загрожує, що піде до волости і все викаже: будуть товариші пам'ятати за цю ніч, та товариші його заспокоїли, вони помирились і розійшлись, умовившись, що казати [2]). Чіпка ліг спати. Трус. Чіпка трохи не побив старшину за те, що той велів його в'язати. Чіпка у чорній. Дізнавшись Мотря про це, побігла до сина, але її не пустили. Товариство у чорній, розмови, регіт. Випустили їх. Грабунок у старшини. Балачки з приводу цього поміж селянами — це старшині за його неправду. Грабунок у писаря, але нічого не дізнались — тільки старшина одправив молебня.

IX розділ відповідає VII і VIII - III ч. друков. Чіпка закурив, всіх понапував, всеньке село п'яне, бунт жінок; дяк, як на йому жінки їздили (тільки сказано, самої сцени немає). Батюшка замкнув церкву і не правив. А Чіпка, заварivши кашу, утік і заліг на горіще на три дні. І згадує він за свої дитячі роки, каїться, а тут неначе прийшла до нього Галя і докоряє йому за його піяцтво, грабунки, за те, що вбив сторожа (в друков. не так — про сон розказано широко — 244 до середини 247). Довго страждав Чіпка, довго ходив сумний по порожньому городу. Не стало Чіпки, припинилось і піяцтво на селі, навіть товариші забули про Чіпку, крім Лушні, який пішов до Чіпки й побачив, як він молився перед образом та плакав. Лушня зареготавсь, а Чіпка трохи його не вбив. Потім товариші помирились, і Чіпка почав казати Лушні, що треба змінити своє життя: треба грабувати неправдою нажите, але треба зробитись по виду порядними людьми, щоб ніхто не чеплявсь. В цьому розділі I р. немає епізода про бунт селян, він в I р. є в розділі IV.

X відповідає IX - III ч. друк. Товариші стали на роботу. Чіпка працював у сусіда, який дав йому трохи одежі. Чіпка помирився з матір'ю (коротка розмова з матір'ю, хоч і є, як мати докоряла йому). Перебрались у свою хату, скоро з'явилось різне збіжжя. Але Чіпка десь пропадав, і йшли чутки про розбої, тільки на чужих селах. Розмови козаків між собою в шинку про розбої маштаків (колишніх кріпаків). Сварка поміж козаками і простими людьми: прості люди кажуть козакам, що коли відберуть землю, то їм, козакам, урветься, бо вони нагарбали собі землі та й тягнуть руку за

[1]) В першій ред. зовсім немає того матеріялу, який утворює розділ IV-III ч. друков. видання — «Сповідь і покута».

[2]) Цього епізоду нема в друкованому виданні, але в I р. нема епізода про Грицька і Христю (друк. 228-232).

панами [1]). Знов чутки про розбої. Балачки старих людей про те, що тепер робиться на світі. А Чіпка десь усе пропадає, хоч і піклується про хазяйство, так що уже не один хазяїн хтів його мати за свого зятя, та в нього щось инше на душі.

XI — відповідає першій половині I р. IV частини друкованого. Темна осіння ніч. Сцена з матір'ю і дочкою (як у друков. 272). Розмова Чіпки з матір'ю (як у друков. 273). Зустріч в полі з розбишаками, поїхали на грабунок, повернулись до москаля, розмовляють, їдять, з'являється Галя.

XII — відповідає другій половині I розд. IV частини друков. Всі поснули, тільки Чіпка не спить, вийшов у сіни. Галя. Чіпка признається в коханні. Галя відпихає його, докоряючи за грабіжництво; Чіпка обняв її, цілує, але Галя скоро щезла. Прокинулись братчики, випивка, всі потягли додому, але Чіпка забув свого кисета й повернувся за ним. Галя його ждала і віддала йому його кисета, вклавши туди другий, вишиваний.

XIII — відповідає II розд. IV ч. друков. Цілісінький тиждень дощ. Розмова з матір'ю у Чіпки з приводу одруження (як друк. 287). Пішов до Галі Галя смутна, сказала, що засватана за Сидора. Умовляє кинути таке життя Чіпка каже, що не може, бо з нього отаман. Чіпка пішов додому і співав «Зелений дубочку на яр похилився».

XIV = IV і VII розд. IV ч. друков. Чіпка одружився з Галею (нема епізоду оглядин — друк. 311), багато добра навіз йому тесть, всі дивувались щастю Чіпчиному. Як буря, промчалось весілля по двору Чіпки; після весілля довелось йому багато поправляти. Мотря радіє, але по ночах думки обгортають її — як така багачка могла полюбити такого бідного, як Чіпка (як у друков. 317). Галя годить Мотрі, їхня розмова (як у друк. 315). Нова хата у Чіпки. Чіпка полотенщик. Все гарно, хоч і були часом непорозуміння, як звичайно в житті, аж поки переїхала Явдоха-теща після смерти чоловіка (немає сцени смерти Максимової). Сварка матерів, розмова Мотрі з Чіпкою про багату жінку (як у друк. 358). Чіпка згодом почав гримати на матір, знов стало йому сумно, душа прохала «волі, простору». Знову товариство, піяцтво. Оповідання Лушні про своє дитинство (як у друк. кінець 362-364). Чіпка все-таки сумний, десь пропадає. Докори матери. Явдоха допомагала Чіпці він почав уже і до свого брата добиратись. Страждання Галині й її думки (як у друк. 368). Смерть Явдохи, Мотря хоч і жалкувала Явдоху, але раділа за Чіпку. Помипки, грабунок, докори Мотрині. Лушня збив з неї очіпок. Мотря пожалілась волосним. Чіпка напоїв волосних і справа нічим не скінчи-

[1]) Цих епізодів нема в друков. виданні, зате в I р. нема епізода про онуку тієї баби, у якої жила мати Чіпчина (початок IX розділу друков. видання).

лась. Чіпка назвав матір сукою, вигнав з двору, ще нахвалявсь побити. Пішла Мотря у поле, сіла на могилі, і тільки вітер ростеляв плач й крик по траві зеленій [1]). А в Чіпки бенькет. Лушня обвинувачує Мотрю в Явдошиній смерті, почула це і Галя, але не повірила. Розмови по селу з приводу того, що Чіпка вигнав матір. Мати оселилась у сусідки і заслабла. Чіпка перевіз слабу матір до себе [2]). Розмова Мотрі з Галею (кінець VII р. IV ч. друк.).

XV — відповідає VIII-IV ч. друк. Зіма. Мотря і Галя одного вечора пряли. Чіпка сумний. Розмова матери з Чіпкою з того приводу, що у нього немає дітей. Думки Чіпки і Галі про це (нема в друков. 373). Приїзд товариства, глузування Матні з Мотрі, Галя вступилась, товариство пішло в иншу кімнату, злість Галі на Чіпку, піяцтво товариства, пішли на грабіж, сцена вбивства [3]), поворіт до материної хати, Чіпка обвинувачує матір в смерті Явдохи, молитва Мотрина, дівчина, мати донесла, всіх пов'язали, засудили, всі повинились, один Чіпка «гордо і хижо дивився на всіх і як виходив, то (мабуть) кинувся утікати та з матір'ю посчитатися, а тоді вже і з собою порішити». — «Отаке то скоїлось у Пісках через 27 років після того, як жив у їх Остап Вареник. Знову люди почали боятися та одхрещуватися того місця, де оселився був він» — так кінчається роман. В кінці дата 1872 р.

Таким чином, ми бачимо, що перша редакція, порівнюючи з друкованим виданням, можна сказати, удвоє коротша [4]). Передусім вона починалась не так, як друковане видання — не розділом «Польова царівна» (I розд.), а розділом II «Двужон» (той матеріял, який ми бачимо в I розділі друкованого видання в трохи скороченому вигляді — немає в початку широкого малюнку весни — в першій редакції він був у розділі V, де за першою зустріччю Чіпки з Галею зараз-таки іде друга його зустріч, коли він догадавсь, хто вона). Потім в I редак. немає зовсім розділу VII першої частини друкованого видання — «Хазяїн», де оповідається про Грицька, як він ходив на заробітки і нарешті став хазяїном, немає так що й зовсім II частини друков. видання (I, II, III, IV, V, VI розділів другої частини — «Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські», «Махамед», «У москалях», «Максим старшим» — тільки в розділі V першої редакції ми знаходимо коротеньке оповідання про батька Галиного — Сидора Гудзя (потім Махамед): як він бешкетував за молодечих років, зводив дівчат, нічого не робив, бив навіть батька, як батько віддав його у москалі, як він повернувся додому з жінкою і донькою, як переїхав з села на хутір і жив там грабунками (все це уміщено на одному боці листа), що

[1]) В друков. немає другого вигнання матери і сцени, як вона сиділа у полі.

[2]) В друков. цього нема.

[3]) Немає в друков.

[4]) Ми користувались, щоб порівнювати, виданням «Кіевской Старины» 1903 р.

потім в дуже поширеному вигляді увійшло в IV, V, VI розділи II частини друкованого видання, так що з одної сторінки аркушу вийшло аж три розділи. Таким чином, можна сказати, що в I р. майже зовсім не було II част. друкованого видання. Що-до III част. друкованого видання, то в I р. нема епізода про Пороха і Чижика (друга половина I і перша половина II), нема IV розділу «Сповідь і покута». Порівнюючи до IV частини друков. видання, в 1 редакції немає розділів III, V, VI. Окрім того, в деяких розділах друкованого видання, які відповідають I р., ми знаходимо ще деякі інші епізоди, яких нема в I р. [1]): так в оповіданні про першу зустріч Чіпки з Галею (I редак. розд. V) немає широкого опису весни (розд. I друк. стор. 1-2), в розділі I—I р. (II друк.) нема епізода про те, що почували Оришка і Мотря, коли викрився їхній сором (друк. кінець 15-16 стор.), в II ч. (III друк.) про те, як діти глузували з Чіпки (кінець 22-23 друк.), там-же нема широких розмов баби з Чіпкою (24-25 друк.), думки Чіпки про його батька і його страждань (V друк. 49-50 — IV ч. I р.), про зустріч Чіпчину з Галею, коли він ішов в Гетьманське (I-III ч. друк. — кінець 157-158), про те, як товариші привели до Чіпки купця на хліб (III друк. 189-193), нема епізодів про Грицька і Христю (р. VI друк. 228-232, р. VII, 242-244, III-IV ч., 307-310) — взагалі нема нічого про Грицька в дозрілі роки, нема епізода, як дяк возив жінок (VII-III ч. 235); в VIII ч. сон Чіпчин обмальовано значно коротше; в цьому-ж розділі обурення Чіпчине не має такого громадського настрою, як в друк. (254-255), нема епізоду про молоду онуку тієї баби, в якої жила Мотря (IX, 257-258), нема думок Мотриних з приводу того, що вибили Чіпку (260), розмови Мотрині з сином коротші (кінець 242 — початок 245); в IV р. - IV ч. — немає сцени оглядин (311), в VII-IV ч. нема всього, що відноситься до Грицька, докорів Галі (371), в VIII ч. нема про Грицька і Христю і всього кінця роману, починаючи з кінця 380 стор. Але в I р. є такі епіводи, яких нема в друк.: так у II розд. I р. (III друк.) був великий епізод, як Чіпка ходив дивитись, де сонце сходить (I р. 5-6 об.), як він забив сторожа (VII-I р. пор. V-III ч. друк.), в XV розд. I р. (VIII-IV ч. друков.) був значний епізод про вбивство на хуторі.

Нарешті деякі уступи I р. було потім перенесено до инших місць, порівнюючи з друк., напр. про бунт селян.

Скінчивши Панас Яковлевич цю першу редакцію, переслав був її на розгляд до свого старшого брата Івана. Під цей час (на початку 70 р.р.) брати жили в різних місцях: Панас з 1863 р.-1878 р. служив перше в Гадячі, а потім в Прилуках і Миргороді [2]), а Іван зіму 1866-1867 р. був

[1]) Наводимо більш-менш значні уступи.

[2]) Коваленко, Панас Мирний, стор. 4-5, Полтава. 1920 р.

хорий в Київі, а потім служив там-же в державному контролі, а відтіля перейшов до Житомиру (передмову до Чумацьких пісень помічено Житомиром 15 грудня 1873 р.). Таким чином братам доводилось пересилатися рукописами. Панас Яковлевич, як відомо, здобув невелику освіту (14-літнього віку він скінчив вищу початкову школу — і на цьому спинилась його систематична освіта), тимчасом Іван деякий час готувався до іспитів до університету під керівництвом таких видатних свого часу вчених, як Антонович і Драгоманів [2]), і був, очевидячки, за порадника своїому меншому братові, менш освіченому. Під цей час Іван уже виступив на ниву літературної діяльности, й окрім перекладів з Тургенєва — «Тхір і Калінич» і «Біжин луг» («Правда», 1873 р., VI), надрукував в тій-же «Правді» (1873 р.) кілька рецензій, в яких він пред'являє літературі серйозні завдання. «Пора, каже він в одній рецензії, на неї (літературу) поглядати правдивим розумним поглядом освітньої людини, що бажає добра своїому краєві і шукає скрізь — не то в словесності — певної користи для нього». «Щоб покарати якого чоловіка лихого, або які громадські хиби, не слід нападом напускатись на поодиноких людей. Треба розказати, звідкіля і як і де яка хиба, що її піддержує, як вона розпросторюється: тоді вона в пень буде підрублена — і передові люди її зречуться, а за передовими й громада. Тим-то й мають тепер вагу тільки ті письменники, що йдуть громадською соціяльною тропою і соціяльним поглядом озирають життя народа». «Минули епічні поеми, нездарні віршові повісті — настали часи народнього романа і повісти на основі щирого реалізму» [3]). Ті-ж серйозні вимоги ставив Іван і до роману свого брата. Він передусім на полях рукопису поробив чимало поміток і уваг [4]), а потім в кінці рукопису першої редакції на 12 аркушах написав велику критику на цей роман [5]). В своїй рецензії Іван найперше зазначив, що автор дуже вузько подивився на свого героя і намалював його тільки, як розбишаку, не показавши того оточення, в якому він жив. Через це Іван радив своїому братові зупинитися на образі Грицька, товариша дитячих років Чіпки, і відправивши його на Дін (коли це вже потрібно), повернути його додому і намалювати його як чесну, трудящу людину, хай і значним егоїстом, що не дбає про громадські інтереси, людину, яка додержується принципу — моя хата з краю, я нічого не знаю. Далі Іван зазначав, що коли перші розбишацькі вчинки Чіпки до одруження з Галею зрозумілі з психологічного боку, то вони зовсім не зрозумілі вийшли у Панаса після одруження —

[1]) Коваленко. Панас Мирний, стор. 4-5, Полтава, 1920 р.

[2]) Свириденко, Памяти И. Я. Рудченка, К. 1906, 2-3 стор.

[3]) «Правда» 1873, 582-590.

[4]) Див. додаток № 3.
Див. додаток № 4.

з Чіпки була людина заможненька і розбишакувати ради розбою він не міг, не міг він бути і таким звірем, яким його обмалював Панас в сцені вбивства на Хоменковому хуторі. І Іван радив братові показати в кінці роману, як Чіпка, одружившись із Галею, цурався своїх товаришів і зробився справді гарною людиною, але як товариші, коли вони попались, щоб помститись, розказали, як колись і Чіпка забив чоловіка, за що він і був покараний. Або — радив Іван — ще краще показати, як Чіпці, не вважаючи на його геніяльність, на його розум, не було ніякої громадської роботи, а особисто він не був задоволений, бо дітей у нього не було, та й задовольнитись особистим щастям він не міг — це доля Грицьків.

Далі Іван давав братові і деякі поради що-до композиції роману, — що-до порядку фабули оповідання. Так, він радив сцену Чіпчиної зустрічі з Галею поставити на початку роману: «этимъ хоть съ виду и нарушенъ былъ бы естественный порядокъ событій, но зато выигранъ былъ бы въ самомъ интересѣ при читаніи» [1]).

Радив Іван і дещо викинути, що було зайве, напр., те, що Чіпка двічі виганяє матір, також сцену різні на хуторі вважав він за дуже мелодраматичну; радив звернути увагу на картини природи і більше їх принатурювати до переживань дієвих осіб [2]), на саму мову і казав, що треба користуватися всіма художніми засобами, а не тільки одними порівнюваннями, то-що.

Звертав увагу Іван і на зовнішні хиби в оповіданні, на те, що Панас плутає імення дієвих осіб, то-що. Радив назвати роман не «Чіпка», а «Легкий хліб», або «Розбишака». Взагалі Іван вважав роман братів за видатніше явище в тодішній українській літературі: «ты въ малороссійской литературѣ явленіе новое, не по приемамъ, а по мотивамъ. У тебя соціальные мотивы, которыхъ дондеже мы не хотѣли и не умѣли изображать». Наприкінці Іван каже, що коли «мы твоего Чипку простудируемъ вдвоемъ, да пошлемъ еще и въ Италію [3]) для той же цѣли, тогда можно будетъ, поблагословивши, пустить его и въ люди».

---

[1]) Потім це місце було перекреслено кілька разів олівцем і зроблено з боку примітку: «это написалъ, но и зачеркиваю, какъ могущее повредить цѣльности разсказа».

[2]) Причому поклався на повість Тургенева «Вешнія воды».

[3]) Очевидячки, Драгоманову, який тоді подорожував за кордоном і був між иншим в Італії (див Довбищенко «Мих. Драгоманів» — стор. 14) Іван, очевидячки, листувавсь з Драгомановим і здобув від нього згоду продивитись роман, бо в своїх замітках на другу редакцію свого твору Панас Яковлевич пише: «Согласію М. П. на предварительную критику я обрадованъ. Пусть онъ расчинитъ моего Чипку своимъ критическимъ ножомъ и понюхаетъ, не слышно ли гдѣ гнили. Я думаю, мой трудъ его отчасти не удовлетворитъ, мною добавлено въ этотъ нюхательный табачокъ (вѣдь Чипка мой — табакъ, который, если понюхать, произведетъ немало чиханья въ романтическихъ носахъ) романтическаго попелу». Повний текст цих заміток Іванових див. в додатках № 3. Замітки Панаса див. додаток № 6.

В самому рукопису Іван найперше дав заголовки всім розділам — у Панаса вони були без заголовків. Перший розділ Іван спершу назвав був «Рід Чіпки», потім «Замужня вдова», II розділ — «Дитяча пора», потім — «Дитячі годи», III спершу — «Чіпка на волі», «Чіпка підпасач» і нарешті «Підпасач», IV — перше «Півпарубка», а потім «Свій хліб», V — «Незнайка», VI — «Нема землі», VII — «З шинку до комори», VIII — «У чорній», IX — «На волі», X — «Нишком-тишком», XI — «Невзначай свої», XII — «Спізнались», XIII — «Умова», XIV — «На своїм добрі» і XV — «Душі залізли».

Потім на полях рукопису Іван поробив чимало уваг: в цих увагах він часом каже те, що ми знаходимо і в його загальній критиці на роман, про яку ми вже були казали, а часом є і дещо нове. Наводимо тут зміст його головніших заміток. В першому розділі (II розд. друков.) він уважав, що не треба надавати великої уваги тому, що Мотря була за двожоном: балачки про те, що вона породила куцого, могли з'явитися й через те, що народини були дуже тяжкі. В II розділі (III друков.) він уважав за потрібне обмалювати як ставились діти до Чіпки, як вони глузували з нього з приводу його батька. Тут же він мав за потрібне, щоб баба попереду оповідала Чіпці про природу, яка його оточувала, а вже потім про небо. Про Грицька Іван каже, що його не треба одсилати на заробітки, а коли й одіслати, то повернути і обмалювати його як звичайну людину, що наплодить дітей, чесно працює, але громадськими справами аж ніяк не цікавиться. Відносно батька Галиного Іван пише, що треба-б більше за нього сказати. В розділі IX Іван радить Опанасові звернути більшу увагу на психологічні переживання Чіпки, щоб ясно показати, як Чіпка від каяття знов міг повернути до розбишацтва. Відносно бунту селян Іван каже, що краще-б було обмалювати, як приводом до цього було піяцтво селян на гроші Чіпчині, через що вони і пішли до пана вимагати рощоту, а тут грамота урядова підлляла масла в огонь. Чіпку підчас цього бунту висікли, що іще більш його роздратувало. За весілля Чіпчине Іван каже, що було-б цікаво знати і думки його матери з цього приводу. Далі він завважає, що весілля повинно відбуватися не у Чіпки, як це було в I ред., а в його тестя, як звичайно це робиться у народа. За нове розбишацтво Чіпчине Іван каже, що воно не мотивовано: самі сварки матерів не могли його до цього привести. За Галю в останній частині роману Іван каже, що вона якось тут відходить на другий план, і застерегає Панаса, щоб він не зробив з неї Мотрі, тільки молодшої. Відносно сцени вбивства на хуторі Іван каже, що її треба викинути — досить і одного оповідання дівчинки про це. Крім цих головних уваг, є ще кілька дрібних, про які дивись додаток № 4.

Крім усіх цих уваг Іванових на першу редакцію роману, в паперах Панасових ми ще знаходимо неначе план його, накреслений рукою Івана, як він його уявляв, ознайомившись з братовим рукописом. Тут, в цьому нарисі немає нічого нового, порівнюючи з його увагами в рецензії і на полях, тільки що-до поділу матеріялу він радить братові бунт селян перенести із розділу IV до IX, підкресливши зліст Чіпчину за те, що його вибили (див. додаток № 5).

Нарешті, Іван, крім виправок окремих слів і виразів, напр.,— замість наслідством (Панаса) — спадком, Донська волость — станиця, случай — випадок, то-що; замість «А Леско... гордо виступав за дідом, немов пан який» (у Панаса) Іван написав спершу — «мов ад'ютант за генералом», а потім «мов вірний джура за отаманом», що прийняв і Панас (це увійшло і в II розд., а відтіля і в друков. видання)— зробив і скількись вставок в текст I р. Ось найголовніші з них: в VII р., який відповідає V-III розд. друк.,— опис того, як поставивсь Чіпка до пропозиції своїх товаришів піти на крадіжку, і опис його пастрою під цей час (кінець 214 — початок 215, від слів «Украсти? — грізно запитав Чіпка» — до «У-ух, тяжко мені»...), потім кіне цьцього розділу — від слів «...Лушня помітив, як блиснула люлька...» (кінець 218-219) — оце так що й усі виправки Іванові в I р. та його додатки. Очевидячки, під цей час, розглядаючи рукопис Панасів, Іван звернув свою головну увагу на самий сюжет роману, його композицію, ідею, то-що, про що й висловив свої думки в своїй рецензії і на сторінках рукопису.

Переглянувши Іван рукописа роману в його I ред., надіслав його Панасові, і той заходивсь його переробляти. Передусім за порадою Івановою на полях цієї I ред. він поробив різні додатки. В розд. II (III друк.) він написав чималенького уступа про те, як діти глузували з Чіпки з приводу його батька (кінець 22-23 др), і розмову Чіпчину з бабою про свого батька (кінець 25 — початок 26); в цьому-ж-таки розділі він зробив величенького уступа про те, як баба оповідала Чіпці за різні явища з життя тварин (про птахів, волів (24-25 др.), в розділі IV (V др.) він написав великого уступа про думки Чіпчині з приводу його батька і про Бога, який не покарає лихих людей, а покарає їх рука сина безталанного батька (49-50 др.), в розділі V (III р. III ч. др.) він додав оповідання про те, як товариші привели до Чіпки купця на хліб (189-193 др., але тут ще немає, як Чіпка думав продати цей хліб Грицькові — кінець 192 ст. друков.), в розділі X (IX - III ч друков.) Панас поширив первісне коротеньке оповідання, як примирився Чіпка із матір'ю (кінець 262 — до середини 265), в розд. XIV сцену оглядин (311), про те, як Галя умовляла Чіпку покинути розбишакувати, як вона порадила йому вдатися до товариства, але скоро побачила, що заплуталась,

про Грицька і як ставилось до нього товариство (354-365 друк., 365-366 друк.), — усі ці додатки Панас поробив згідно з тими порадами, які дав йому Іван і в своїй замітці і в своїх увагах (див. додатки № 3 і 4).

Після цього Панас почав ґрунтовно переробляти свою I р. і утворив нову II р., яку й скінчив р. 1874. Цю редакцію написано в зошиті на звичайний аркуш, і мала вона у Панаса 160 аркушів (в 320 стор.). Написано її тільки на одному боці аркушу (лівому), правий був залишений чистий, очевидячки, для поміток і уваг Івана. Ця друга редакція уже мала Ш частині.

Перший розділ I частини так що й цілком відповідає I розділові і мало не всьому IV розділові (друга зустріч з Галею) друкованого видання і V першої ред. («Незнайка») і зветься «Польова царівна» (як у друк.). Від друков. вона різниться головне початком розділу — в II р. нема такого широкого опису весни. Тут Панас послухався поради братової і оповідання про знайомство Чіпки з Галею (V розд. I р.) поставив на початку роману, хоч Іван, як ми були бачили, і не дуже на цьому обстоював. Після цієї перестановки I розділ I р. став уже II і мав заголовок «Замужня вдова», який дав йому Іван в I р. (в друк. «Двужон»). Він увійшов в II р. так що й без переробок і взагалі відповідає II розд. друк. «Двужон», тільки в одному місці, після слів ...«Аж ось — не знать звідкіль узялася на селі чутка»... (др. 18) в цій II р. є коротеньке оповідання про батька Чіпчиного, воно скидається на те, що потім розказує дід Улас самому Чіпці; а потім, як і в I р., нема оповідання про думки і страждання Оришки і Мотрі після того, як викрився їхній сором (кінець 15-16 друк.). Ш розд. II р. відповідає Ш друк. і II першої редакції і у Панаса мав заголовок «Дитячі літа», якого дав Іван в I р. В цьому розділі, як і в I р., є епізод про те, як Чіпка ходив дивитися, де сонце сходить [1]), чого нема в друков. Порівнюючи до першої редакції, цей розділ головне відрізняється тим, що ті дописи на полях до неї, про які ми були казали вище, Панас вніс у текст, тільки тут розмови баби з Чіпкою все-таки різняться від друкованого тексту (див. нижче). IV розд. II р. відповідає IV друк. і Ш першої ред. і має у Панаса заголовок «Підпасач», якого дав йому в I р. Іван. В II р. Іван дав йому заголовок «Жив-жив», як у друков. Від друкованого він різниться тільки початком (стор. 30), який як і в I р., трохи коротший, ніж у друков. Остаточно він був оброблений в IV р. 1875 р., про що ми скажемо далі. V розділ II р. відповідає V друк., IV I р. і мав у Панаса заголовок «Свій хліб», що його дав йому в I р. Іван. В II р. Іван

[1]) Через це Іван на початку дав цьому розділові в II р. заголовок «Де сонце сходить», а потім «Замужня вдова з сином і матір'ю», а нарешті порадив зовсім викинути цей епізод.

спершу дав цьому розділові заголовок «Шила в мішку не втаїш», а потім «Тайна не втайна», як у друкованому виданні. Порівнюючи до першої редакції, ми тільки не знаходимо тут величенького уступу про бунт селян, коли становий вибив і Чіпку, за що той його спалив — за порадою Івановою Панас, трохи його змінивши (нема як Чіпка спалив станового), переніс всенький цей епізод до другого розділу II р., IV р. III ч. і крім того, в II р. наприкінці цього розділу ми бачимо оповідання про думки Чіпчині за його батька; його Панас написав був на полях цього розділу в I р. (див. вище) [1]. Крім того, уступ про смерть баби Чіпчиної в цій II р. (як і в I) трохи коротший, ніж в друкованому виданні (стор. 42),— трохи поширений він був уже в остаточній редакції, та про це ми скажемо далі.

Шостий розділ II р. мав у Панаса заголовок «Москаль Гудзь» і оповідає про нього і про початок Пісок: як перше там, де виросли Піски, були тільки землянки (72 стор. друков. до ...«Хіба тільки сусідній пан полковник»...), як прийшов в Піски запорожець Мирон Гудзь (кінець 72), як він там оселився і полював, аж поки наскочив на свого звіря — дівчину, як він з нею одружився, народження сина Івана, вплив батька і матери, перемога матери (73-76 до ...«Кругом усе старе лицарство»...), зміна в умовах життя, Мирон лає нові порядки, одруження сина, онуки, як дід найбільше любив старшого Максима, вплив діда на онука, приїзд в Піски генерала, якому цариця подарувала Піски, бунт селян (коротенько), як Мирон здобув собі вільну, як селяни скоро скорилися генералові (про Лейбу немає нічого), як після смерти генералової в Піски приїхала генеральша, як її зустрічали (паничі смикали хлопців за оселедці), яка була руйнація в Пісках через те, що треба було будувати панські палаци та різні будинки (зносили селянські хати), як тяжко прийшлося піщанам, як вони утікали — все це в поширеному вигляді ми знаходимо в I, II і III розділах III частини друкованого видання (кінчаючи 96 стор. III розд. друков. видання — аж до слів ...«А і не трохи-ж то треба, щоб її наповнити»...) [2].

Так в II р., порівнюючи до друкованого видання, коротенько розказується про початок Пісок (71-72 стор. друков.), про нові порядки, які настали на Україні (кінець 76-77 друков.), про те, як лаяв Мирон нові порядки (79 друк.), про генералів приїзд (82-85 друков.), немає зовсім «про голопузу шляхту», яка сипнула на Україну (82-83), і зовсім нічого не говориться про Лейбу, який приїхав з генералом і згодом правив Пісками (90-91 друк.) [3].

---

[1]) Тільки в друков. виданні немає кінця — дуже гострого — цих думок — див. додаток № 19,1.

[2]) Починаючи з цих слів (96 стор. друков. видання) аж до кінця III розділу (112 стор.) в II р. нема нічого.

[3]) Всього цього матеріялу в I р. немає зовсім.

Далі в рукопису II редакції ідуть якісь неясності. Після IV розділу, що зветься «Москаль Гудзь», іде III розділ «Махамед», який в трохи скороченому вигляді відповідає IV розділові друкованого видання «Махамед»: нема, порівнюючи до друкованого видання, як Іван і Мотря викохували своїх дітей в хліборобському побуті (кінець 114-115 стор. друков.), немає епізода про генеральського бугая (115-117 стор. друков.), немає епізода про сватання Максимове (119 друков.), про бунт декабристів (120), про перші враження Максима на службі (121), про прощання Максима з матір'ю (122-123), коротенько розказано, як сварились брати Максимові за його майно (124-125). Всього цього теж немає в I р., тільки наприкінці розділу V ми знаходимо дуже коротенькі відомості про батька Галиного.

Після III розділу в рукопису стоїть IV розділ «Московщина і москалі»; він так що й цілком відповідає V р. друкованого видання — «У москалях»: немає в II р. тільки коротенького уступу про те, як Максим сумував на Московщині («А бий тебе сила Божа» — 131 друков.). Після цього розділу йде VII (?) «Максим старшим», який мало не зовсім відповідає VI р. друков. з таким-же заголовком: немає тільки уступу про бунти народів за кордоном в 1848 р. (143 стор. друков.), малюнку боїв, в яких брав участь Максим (кінець 143 — початок 145), про перебування Максима в Кримській війні (150 стор.).

Цих розділів — III, IV і VII в I р. немає: тільки наприкінці V розділу ми знаходимо дуже коротенькі відомості про Максима, батька Галиного (див. вище).

Пояснимо ми цю плутанину у нумерації розділів II р. далі.

Після VII розділу (?) в II р. у Панаса йде частина III, що її перший розділ має заголовок «Нема землі»; він відповідає початкові I розділу III частини друкованого видання (до середини 156 стор.) — немає епізода про зустріч з Галею і всього епізода про Пороха — і другій половині III розділу (друкованого видання), починаючи з того, як Чіпка пішов до шинку (середина стор. 176), в першій редакції це був розділ VI [1]). Крім того, в II р. (як і в I) немає сцени з писарем (див. друков. кінець 155 і початок 156 стор.), а просто сказано, що прийшов папер з суду, що землю у Чіпки одібрано; розмову з десятником також, як і в I р., наведено коротше, ніж у друкованому (див. друков. кінець 153 і початок 154). Думки і настрій Чіпки після того, як він дізнавсь, що в нього одібрано землю, теж в II р., як і в I, порівнюючи з друков. виданням, обмальовано инакше: за другою редакцією він не думає битися за землю, а каже тільки, що нема правди, і йде до корчми (середина 156 стор.). II розд. II р. має заголовок «Товариство» і

[1]) Його Іван назвав в I р. «Нема землі».

відповідає Ш розд. друкованого видання «Товариство». В І р. це друга половина розділу VI з тими дописами, що їх поробив у ньому Панас на полях про те, як товариші приводили до Чіпки купця на хліб (див. вище і друкованого видання 189 — початок 193). Порівнюючи з дописами І р., в ІІ р. тут додано думку Чіпчину про те, що хліб цей він краще дурно віддасть Грицькові, ніж має продавати жидові, це ми знаходимо і в друков. виданні (кінець 192 стор.). Ш розділ мав заголовка «Грицько Чупруненко» і відповідає IV друков. «Сповідь і покута». Порівнюючи до друков. видання, цей розділ після першого відвідування Чіпкою Грицька (середина друков. видання стор. 194 — Чіпка пішов шляхом додому, молодиця до хати) має чималенький уступ про те, як Грицько ходив на заробітки, як він, повернувшися додому з грішми, одружився із Христею і зажив хазяїном — в друкованому виданні цей епізод складає цілісінький VII розділ І частини «Хазяїн». В І ред. всього цього розділу ІІ р. немає. IV розділ відповідає V друков. видання, невідомо тільки, який саме він мав заголовок, бо його вишкреблено; в І р. це розділ VII, Іван йому дав заголовок «З шинку до комори». Від друкованого видання цей розділ різниться тільки тим, що в ІІ р., як і в І, в кінці його був величенький уступ про те, як Чіпка забив панського сторожа (див. додаток № 2). V розділ мав заголовок «У чорній» і відповідає VI друков. видання «Слизька дорога». Цей розділ в ІІ р. починається словами «...Спить Чіпка. Совість, задобрена горілкою, його не мучила...» (220 стор.) (немає перших 15 рядків VI розділу друков. видання ...«Хто спускався на громаду з високої гори»... 219-220 стор.); далі оповідається про те, як товариші принесли до Чіпки крадене сало, як Чіпка з ними сварився за те, що вони його самого покинули в коморі, як товариство помирилось, як Чіпка розказав про вбивство сторожа, як товариші пішли, а Чіпка ліг спати [1]), як начальство трусило Чіпку і посадовило його вкупі з товаришами в чорну, як вони там поводились, як Мотря бігала відвідати сина, як товариство визволилось і як воно пограбувало голову і писаря; як після цього Грицько балакав з жінкою за Чіпку. В друкованому виданні немає тільки широкого оповідання Чіпчиного про те, як він забив сторожа (про це сказано від автора в 3 рядках — 225 стор.), і немає епізода про сало. Порівнюючи до VIII розд. І р. (з даним йому Іваном заголовком «У чорній»), якому цей розділ V ІІ ред. відповідає, в ІІ р. додано епізода про Грицькову балачку із жінкою за Чіпку. VI розділ зветься «На волі» і відповідає VII і VIII [2]) друков. і IX — першої редакції під тим-же заголовком, якого йому дав в І р. Іван. Порівнюючи до І р., в цьому

[1]) Цього всього в друкованому вид. нема.

[2]) VII р. друк. видання зветься «На волі», а VIII — «Сон у руку».

розділі II р. є епізод, перенесений за порадою Івановою із розд. IV і значно поширений про бунт селян, як наслідок піяцтва на гроші Чіпки і під його приводом, про те, як вибили Чіпку [1]); додано, як Чіпка прохав Грицька допомогти селянам, але Грицько утік; як вибитий Чіпка напився у корчмі і потім бачив дивний сон (як у друков. — 244 — середина 247), як Грицько, прийшовши додому, знов розмовляв з Христею про Чіпку. Порівнюючи до друкованого видання, тут у цьому розділі II р. ми бачимо, що в одному місці переставлено великий уступ: початок друков. розд. до слів «Ішлося уже до Різдва» (стор. 232) стояв у II р. після слів «Регіт, гвалт. Здуріло село» (середина 235). В порівнянні з I р., тут в II р. думкам Чіпчиним про розбої надано більше громадського змісту, як і в друков. (стор. 254-255). VII розділ відповідає IX друкованого видання («Наука не йде до бука») і X I р. і зветься «Нишком тишком», як і в I р. Порівнюючи до I р., в цьому розділові додано епізода про молоду онуку тієї баби, у якої жила мати Чіпчина (початок розділу друков. 257-258), про думки Мотрі за сина (260); потім в I р. початок цього розділу трохи инакший: Чіпка став на роботу до сусіда, примирився із матір'ю, працює (все це дуже коротенько). Потім Панас на полях I ред. поширив всі ці епізоди (примирення з матір'ю — розмова з нею, як Чіпка і мати перебрались до своєї хати, настрої в селі з приводу волі — як в друкованому виданні з середини 261-269). VIII розділ зветься «Невзначай свої» і відповідає першій половині I розділу IV частини друкованого видання (до «Незабаром усі...» середина 278 стор.) і IX першої редакції під такими самими заголовками. IX розділ зветься, як і в I р., «Спізнались» і відповідає другій половині I розділу IV частини друкованого видання від слів «Незабаром усі...» (середина 278 стор.) і XII першої редакції. X розділ звався «Умовились» і відповідає II розділові IV частини друкованого видання — «Розбишацька дочка» і XIII першої редакції — «Умова». XI відповідає III друков. видання «Козак — не без щастя, дівка — не без долі». Як саме він звався, цього не можна сказати, бо заголовка вишкреблено. В I р. цього розділу зовсім не було. XII розділ звався «На своїм добрі» і відповідав IV розділові четвертої частини («На своїм добрі») і початку VII («Лихо не мовчить») друков. видання до слів: «Такі безперестанні бучі та гризня...» — початок 359 стор. друков., а в I р. початку XIV розд. (теж «На своїм добрі»). XIII розд. звався «Знову за своє» і відповідає VII друкованого видання (з 359 стор. — «Лихо не мовчить») і другій частині XIV розд. першої редакції («На своїм добрі»). Порівнюючи до друкованого видання, в II р. наприкінці цього розділу є епізод,

[1]) Тільки в II р. порівнюючи з друкованим немає прізвищ пана і всіх урядовців (Василя Семеновича Кривинського, Ларченка).

як Чіпка вдруге вигнав матір з хати, як вона заслабла у чужих людей, як Галя сказала Чіпці, що кине його, коли він не помириться з матір'ю, і як Чіпка перевіз до себе слабу матір. XIV розділ звався «Залізли душі» і відповідає VIII р. четвертої частини друков. «Так оце та правда»[1]) і XV першої редакції під тим заголовком, якого йому дав Іван — «Душі залізли». Порівнюючи до друкованого видання, в цьому розділі є епізод, як після Чіпчиного арешту Грицько розмовляв із Христею, що робити з тією сотнею карб., яку йому подарував був Чіпка, і як він вирішив віднести її до слідчого; зате немає в II р. невеличкого уступу, як прощались піщани з арештантами (кінець 381 стор.), і опису палацу Кряжова і корчми Гершкової наприкінці роману (кінець 382-383 стор.).

Таким чином, в II р. ми бачимо такі головніші зміни проти I р.: найперше в ній було уже III частині, хоча II частину через недогляд не було ясно виділено: перша частина мала 5 розділів, II частина теж 5 (про це див. далі), а третя аж XIV. В першій частині Панас V розділ I р. про знайомство Чіпчине з Галею переніс до I розд. і через це всенький порядок дальших розділів змінився: I розділ I р. став другим в II р. і т. д; в III розд. (=III друков.) він теж за порадою Івановою зробив вставку про те, як глузували діти з Чіпки (23 друк.), про розмову Чіпчину з бабою за батька (25-26), про розмови баби з Чіпкою про птахів та скотину (24-25), в IV р. про думки Чіпчині за батька і про бога (49-50) [2]); епізод про бунт селян він теж, за порадою братовою поширивши його, переніс із IV ч. I р. до другого розділу—VI третьої частини. Порівнюючи до друкованого видання, в цій частині не було розділу VII — «Хазяїн», але всенький матеріял для нього був готовий у Панаса в III розд. третьої частини II редак. В другій частині в розділі VI (?) Панас подав уже чимало відомостей про рід Галин, про Мирона Ґудзя, про прадіда Галиного, а ще більше про її батька, присвятивши йому аж III розділи — «Махамед», «Московщина і москалі» і «Максим» старший, тимчасом як у I розд. про нього було сказано дуже коротенько, тільки на одному аркуші. Порівнюючи до друкованого видання в II р. немає другої половини розділу III — Пани польські («А й не трохи-ж то треба» — стор. 96-112), де головним чином оповідається, як розплодилися пани польські і верховодили в Гетьманському. В частині III — головною

[1]) Від друкованого цей розділ різниться тим, що в ньому після слів «Рибонько! серденько... оберталася вона до хрещеника, окриваючи його гарячими поцілунками» (324 середина) — був уступ про почуття молодої матери, що його ми знаходимо і в IV розд. 1875 р., — його закреслив цензор (див. далі і додатки до рук. 1875 р. № 22).

[2]) В друкован. виданні немас кінця — дуже гострого — цих думок — див. додаток № 19. 1.

новиною були розділи присвячені, за порадою того-ж-таки Івана, Грицькові й Христі — розд. III (IV — III част. друков.), кінець VI (кінець VII — III част. друкованого), середина XI (середина III — IV част. друков.) і XI — про те, як Чіпка прохав Сидора зректися Галі (III - IV друков.).

Але немає ще в цій II р., порівнюючи до друкованого видання, епізода про Пороха і Чижика (друга половина I розділу) і перша половина II - IV частини і потім розділів V, VI тої-ж IV частини. Крім того, — деякі сцени розказано в II р. коротше, ніж у друкованому — див. вище.

Закінчивши Панас оцю другу редакцію, написав на неї свої замітки, які вкупі з обома редакціями і надіслав до свойого брата на розгляд. В цих своїх замітках він передусім незавдоволений з того, що V розділ першої редакції (знайомство Чіпчине з Галею) перенесено в I роз. — другої: він гадає, що тепер «она утратила свою силу и вообще то вліяніе на читателя, какое она имѣла въ прежней редакціи». IV розд. йому подобається своєю реальністю і красою дитячого світогляду. Що-до розд. V він вважає, що думки Чіпчині віддають чимсь фальшованим, і запитує брата, чи не краще закінчити гнівний настрій Чіпчин тільки до місця ...«Ні, ти їх не скараєш»... [1]). У II частині він незадоволений з розділів I, II, III, вважаючи їх за якийсь етнографічний екскурс, а не поетичний нарис.

Що-до IV розд. (Московщина і москалі) він каже, що він йому був потрібен «для оправданія извращеній Максима», але гадає, що навряд, щоб він правдиво намалював життя, типи.

Що-до III розд. III частини (Грицько Чуприненко) він каже, що це «новое издѣліе» і запитує брата, чи задовольняє його Грицько, «честная посредственность». Такий самий запит він робить що-до Грицька і з приводу другого уривка про нього, який ми знаходимо в розд. V цієї редакції. VI розд. («На волі» = VII і VIII друков.), як каже Панас, перероблено за тим планом, якого накреслив був йому Іван (бунт селян). Він тільки турбується, чи не дуже тут Чіпку ідеалізовано, і чи не дхне від малюнку бунту селян «нѣкоторымъ барскимъ недовольствомъ». Що-до XI розд. (III - IV частини друков. — «Козак не без щастя, дівка не без долі»), де оповідається про те, як Чіпка прохав Сидора зректися Галі, він запитує, чи не зайвий оцей розділ.

Взагалі Панас був дуже незадоволений з свого твору: він гадав, що його роман дуже погано оброблено, що в ньому є чимало зайвого, а про те, про що треба, так що й нічого не сказано: не обмальовано добре головного типа — Чіпку, мало віддано уваги «общественной дѣятельности и вообще

[1]) Як ми вже були казали, далі в цьому уступі було все викинуто для друкованого видання.

строю жизни общественной, который такъ повліялъ на направленіе Чипки»; мало, або й зовсім не обмальовано діяльність різного начальства (волосних); не показано також, як у Галі могла з'явитися огида до розбишацького життя [1]).

Одержавши Іван від Панаса II ред., почав над нею ґрунтовно працювати. Найперше він хтів був I розд. II частини «Москаль Ґудзь» перенести до I частини і поставив № VI, але згодом передумав і почав із неї тут-таки в тексті утворювати три перші розділи II част. друкованого видання. Спочатку він перекреслив був № VII і заголовок «Москаль Ґудзь» і на полях написав «Частина II глава I Незнайка», але закреслив цього заголовка й написав «Піски на волі», нарешті закреслив і цього заголовка і написав «Займанщина». Нижче проти уступу Панасового «Та недовго пришлося Миронові втішатись своїм онуком» (друков. розд. II «Піски в неволі») Іван на полях написав «II. Піски в неволі» — (кінець 36 стор. II ред.), а на звороті цієї сторінки вгорі «III. Пани польські». Та в самому тексті для цих розділів Іван зробив не багато, так що коли ми порівнюватимемо друковане видання з II рукописом, то можемо сказати, що від 71-96 стор. це текст переважно Панасів з поправками і вставками Івановими [2]): головніші додатки і вставки Іванові в II ред. такі: початок розділу I (71 стор.), про бунт в Польщі, (82 стор.), про нові порядки на Україні (кінець 76 — початок 77) і про Лейбу, хоч не все, а тільки те, що уміщено з середини 90 — («Лейба зостався на хазяйстві» до «Зажив Лейба» — початок 91) і кінець 95—початок 96. Далі на полях II р. Іван накреслив те, що треба було ще розробити в епізоді про Лейбу: «Отношеніе писчанъ къ Лейбѣ, Лейба (гов[орили] иные) добрый человѣкъ. Насмѣшки. Подчиненіе Лейбѣ». Це остаточно було ним розроблено уже в зошиті для «Правди», та про це ми скажемо нижче.

Із варіянтів, що їх написав Іван і які зовсім не увійшли в друковане видання, або увійшли в зміненому вигляді, цікаві ось які. Перший — це початок розділу «Займанщина». «Хто не знав колись славного Гадячу? Гарне місто! Не даром його й гетьманська булава вподобала, та й повернула на себе. А де-ж тепер булава та, горою трупів добута, в сльозах та крові викупана? Ніхто не скаже. Де лежить прах того п'яного дейнека, що з гетьманських попихачів зробився гетьманом, а все-таки навіки зостався попихачем, „холопом", хоч і величався боярином? Ніхто не знає, не згадує. Згадують тільки, що той дейнецький гетьман перший позаводив у Гадячі старшину-дворян, а просте козацтво став під неї горнути. Так про те тепер згадують тільки письменні люди» [3]).

[1]) Ці замітки див. додаток № 6.

[2]) Детально про це див. далі.

[3]) II розд. 32-32 об. В друкованому нема цього уривку.

Другий уривок — це про гетьмана (пор. друков. 76): «Не стало вже гетьмана, не стало нікого, хто-б за просте поспільство оступався. Кругом панство, як гайворіння, облягло Гетьманське. З людей вільних стали якісь панські попихачі. Правда, Піски були вільні козаки, та що з того, коли нікому було поради дати» [1]).

Про генерала, якому дісталися Піски, Іван каже, що він зрадив Костюшка (у друков. немає).

Після всіх оцих переробок Іванових, коли вияснився зміст перших трьох розділів II частини (що-правда, Іван ще не досить обробив його в II ред., а являв він собою якийсь хаос), дальший розділ Панасів III «Махамед» як-раз опинивсь на місці, хоча тепер йому треба було дати число IV; але III так і залишилось (з свого I розд. II част., який Іван виправив на VI і потім так і залишив це число, Панас не виділив розд. II, і через це тут в II ред. не було порядку в нумерації). Іван хтів був назвати його просто «Москаль», але залишив заголовок Панасів. В цьому розділі Іван зробив чималу вставку на полях про те, як інші хлопці Іванові працювали, а Максим лінувавсь, але потім закреслив; потім він зробив вставку про бунт декабристів (друк. 120), трохи поширив оповідання Панасове про бешкетування Максима за парубоцьких років (118) і про сварку братів його за його майно (кінець 124-125). Дальший розділ у Панаса за його нумерацією правдиво мав № IV і заголовок «Московщина і москалі»; Іван закреслив IV, помилково поставив VI і назвав «У москалях». В цьому розділі ми бачимо тільки невеличку вставку Іванову про те, як сумував Максим на Московщині («А бий тебе сила божа» — 131 друков.). Дальший розділ у Панаса має № VII (мабуть у Панаса було V, але виправивши через щось попереднього розділа на VI, Іван і його виправив на VII). Головніші вставки Іванові в цьому розділі такі: про бунти за кордоном 1848 р. і про участь в боях Максима (143-144).

В розділі III-III част. (IV друков. III част.) епізод про те, як ходив Грицько на заробітки і т. д., Іван порадив перенести до I частини. Розділ IV, що його заголовка у Панаса не можна розібрати, Іван спершу назвав був «Перший ступінь» (як і в друков.), але згодом перемінив і написав «Почин», нарешті закреслив і цей і на полях написав «Воли заревли», запропонувавши вибрати Опанасові заголовок, який йому більш подобається. Розділ V починавсь тим, як товариші принесли до Чіпки крадене сало. Іван закреслив цей епізод і почав тим, як Чіпка спав після крадіжки. Цей розділ

[1]) Очевидячки, що в цей час ще не було у Івана правдивого погляду на гетьманщину. В остаточній редакції він так каже про гетьмана: «Не стало вже й гетьмана. Та й навіщо він тоді, кому він тоді здався?» (рукоп. 1875 р. 69, друков. 76).

мав у II ред. заголовок «У чорній», з цим погодивсь спершу і Іван, переніcши тільки № в друге місце; Панас потім додав ще й «після чорної». Переглядаючи ще раз рукописа, Іван погодивсь був із цим заголовком і написав його наново, але потім закреслив і написав «Слизька дорога» (як у друкованому).

В цьому розділі Іван тільки викреслив величеньке-таки оповідання Чіпчине товаришам про те, як він забив сторожа (пор. друков. 225 — де сказано про це на 2½ рядках). В VI розд. «На волі» (VII друков.) від того місця, де описується сон Чіпчин після пілцтва (друков. 242), Іван розпочав новий розділ VII — «Сон і просоння або Зрада і порада» [1]) (див. початок VIII друков. «Сон у руку» 244), а епізода про Грицька і Христю, як вони розмовляли за Чіпку (в цьому розділі він був після сну Чіпчиного), Іван порадив перенести до попереднього розділу (друк. 242), VII розд. II ред. «Нишком тишком» (IX друков. «Наука не йде до бука»), Іван гадав був спершу перерахувати на VIII, потім зробити його I розділом IV частини, але нарешті зазначив його № VIII і назвав «Наука в ліс не йде» (він написав був ще й инший заголовок «Оханувся», але закреслив). У цьому розділі немає ніяких додатків Іванових.

VIII розділ «Невзначай свої» Іван зробив I розділом IV частини, залишивши йому заголовка Панасового. Тут-таки проти цього розділу на полях він накреслив розподіл розділів IV частини: I «Невзначай свої» (111-115), II «Кесет» (115-121), III «Розбишацька дочка» (121-126), IV «На своїм добрі» (135-145), V «На громаді», VI «Земці», VII «Ворог не за горами» («Хатній ворог»), VIII «Воли заревли». Згідно з цим розподілом, IX розділ «Спізнались» він назвав II-им «Кесет», X розділ «Умовились» — III-ім «Розбишацька дочка», XI — (не можна дізнатись, який саме він мав заголовок), IV—спершу «Змовились», а потім «Син і мати», але радив його викинути, як зайвий; XII—«На своїм добрі» — IV, залишивши йому заголовок Панасів. Тут наприкінці цього розділу в II ред. не стає 8 рядків тексту цього розділу — 144 стор. об. рукопису — обривається на тому, що «не все було щастя в хаті Чіпки. Ні, було всього, було...» Іван вставив 24 білі аркуші, на яких він почав вироблювати нові розділи. V розділ спочатку звався «Никихвор Іванович і становий Дмитренко», потім «На службі громаді» і нарешті «На громаді або між людьми»: Чіпка одружився з Галею, став поважною людиною, всі його слухають, хоч він

[1]) Проти I розд. III част. Іван тут-таки в рукопису на полях накреслив і розподіл цієї частини: I) Нема землі (56), II) Товариство (59), III) Сповідь і покута (65-70), IV) Почин (закресл.). Воли заревли (78), V) Слизька дорога (85), VI) На волі (92), VII) Сон і просоння (97), VIII) Наука в ліс не йде (105-111).

сам і не дуже допомагає людям (більше жінка — весілля у Лободи); становий Дмитренко шахрує кіньми: цигани крали, а він продавав; Дмитренко знайомиться з Чіпкою, видурює в нього коня (все це коротенько в друков. 332-333), далі як в друкованому — Чіпка каже Галі, що до них приїде становий; приїзд його, розмова про Галю, дівчина від старшини, новина про земство, прихід сільського начальства, розмова про земство, балачки сільського начальства (друков. 332-338) [1]). Далі йде уривок № 3, що його потім Іван переніс до дальшого розділу VI «Земці», примітка блакитним олівцем — «К земцям» — Як Дмитренко казав селянам, кого вибирати в земство, як Чіпка радив вибирать своїх (як у друков.; трохи скорочено з половини 338 — до ...«Розійшлась громада»... 339). Далі йде розділ VI «Земці», як помер Василь Степанович, як вибрали предводителем його сина, але всім керував Шавкун (його життєпис — як у друков. 329-332), рада панів під проводом Шавкуна. — Шавкун радить панам увільнити селян з землею, бо без землі вони будуть зовсім скажені, але землі дати не багато і взяти добру ціну за неї (у друков. нема). Перші вибори, поз'їздились селяни, рада Дмитренкова кого вибирати, лайка Дмитренка, обрання Чіпчине, радість його, турбування матери з цього приводу (як у друков. — розд. VI «Старе та поновлене» 340-346). Далі йде уривок «В Управі» — див. додатки № 7; з цього уривку так що й нічого не увійшло в друковане видання (V і VI — IV ч.). Проти розділу VI «Земці», на другій половині аркушу, ми знаходимо рукою Івановою писану отаку програму цього розділу: «1) Смерть Вас. Степ. Предводител. синок. 2) Шавкун настроює Дмитренка. 3) Рада у Пісках. Як Дмитренко справився. 4) Що казали пани Польські і Шавкун. 5) Союзъ гласныхъ. Дмитренко ругається. 6) Выборы. Впечатлѣніе домашнихъ отъ всего этого» [2]).

Далі після уривку «В Управі» у Івана йде розділ VII «Хатнє лихо», невеличкий уривок рядків на 10, в якому оповідається, як почалась сварка в хаті Чіпчиній, коли до нього переїхала теща Явдоха (повторювання того, що було у Панаса наприкінці XII розд., IV—за новою нумерацією Івана). На другій половині аркушу проти цих рядків без № написано заголовок «Старе та поновлене» (13 рядків, де оповідається, як Чіпка збирався служити громаді, як Шавкун його усунув, а далі йде уже тільки конспект: «регрессивный налогъ, рѣчи въ земствахъ, разговоръ съ Дмитренкомъ, съ Грицькомъ, съ матерью»). Тут закінчується перерва, яка сталася через те, що Іван уставив 24 аркуші, і продовжується оповідання Панасове з кінця розділу XII (II розд. IV друк.), про те, що хоч і були сварки в хаті Чіпчиній,

[1]) На лівому боці тут на двох сторінках рукою Івановою наведені різні фактичні дані про земство, див. додаток № 17.

[2]) II ред. стор. 150 об. Про плани до цього розд. див. додаток № 16.

бо він був чогось незавдоволений, але вони були звичайні, аж поки переїхала Явдоха, і яка знялася колотнеча, коли вона почала верховодити (кінчається початком VII друков. розділу «Лихо не мовчить» 358 стор.). З 359 стор. друков. видання (...«Такі безперестанні бучі»...) у Панаса починавсь XIII розділ «Знову за своє». Іван закреслив число XIII і цей розділ, який повинен був-би бути за новою пагінацією VII (V — «На громаді», VI — «Земці»), він прилучив до того, який почав на своїх аркушах № VII «Хатнє лихо». Спочатку в тексті Панасовому він почав новий розділ від переїзду Явдохи до Чіпки, поставивши заголовка «Ворог не за горами» і число VI, мабуть чи не через те, що гадав вставити тільки І свій розділ «На громаді». Цей заголовок і число так і залишились незакреслені. XIV розд. II ред., що мав заголовок «Залізли душі» (його дав йому в першій редакції Іван), він, залишивши число XIV, спершу назвав «Ревище», а потім «Так оце та правда (як у друков.). В цьому останньому розділі є вставка Іванова про те, як піщани прощалися з арештантами (381 друк), і наприкінці про палац Кряжова і корчму Гершкову (кінець 382-383). Окрім того, на полях на 181 стор. Іван переписав ту сцену про вбивство на хуторі, яка була в І розд. і яку, за його порадою, Панас в II ред. випустив, але потім сам Іван закреслив її; на 184 стор. він написав цілий епізод про смерть Мотрину; його він теж сам закреслив (див. додаток № 8) і на двох клаптиках паперу, які приліплено до зошита і зазначено 185, він-же написав два уривки: один невеличкий про хрест, який було поставлено на могилі людей, зарізаних Чіпкою (див. кінець друков. 382-383), і другий чималий, де наведено відомості про розбишаку Довбню, що нагадує собою Чіпку (див. додатки № 9). Потім Іван приклав до II ред. на початку її ще другий варіянт про вбивство в с. Пісках Гетьманського повіту (див. додаток № 9-б).

Таким чином, ми бачимо, що в II редак. Іван доклав чимало праці: крім різних виправок і вставок, він із І розділу II частини спершу накреслив матеріял для трьох розділів — «Займанщина», «Піски в неволі» і «Пани Польські» і в частині III після XII розд. (IV друков.) він на 24 аркушах, вставлених у рукопис, накреслив багато матеріялу про панів і земство. Матеріял цей він розбив був спочатку на два розділи V — «На громаді» і VI — «Земці» (з уривком «В управі»). Після всіх цих переробок Іванових II ред., особливо в тих частинах, які він написав, являла собою великий хаос. І Іван заходивсь обробляти свої розділи.

Крім тієї праці над рукописом II ред., про яку ми вже були казали, Іван поробив ще на його полях декілька уваг; про них зараз скажемо. Перша увага торкається того місця в Панасовому романі, де він каже, що Чіпка, одружившись із Галею, чогось скоро почав сумувати і незабаром знов

повернувся до розбишацтва (кінець XII розд., стор. 145). Про це Іван каже так: «Мало выведена упругость Чипки передъ товариствомъ. Общественный элементъ отсутствуетъ. Нужно показать, что личное дѣло (въ видѣ занятія полотенщика) не удовлетворяло Чипки, а общественное привело къ разочарованію, даже къ злости на глупые порядки. Недурно бы вывести Чипку общественнымъ дѣятелемъ — гласнымъ въ земствѣ. Показать, что такое наше земство, выставить все дурныя его стороны. Все хорошее парализуетъ начальство и тупость, индиферентность народная. Разсужденіе, напр., о налогахъ, о школахъ, выборахъ—ихъ несостоятельность. Т. обр. Чипка, разочаровавшись что-либо сдѣлать въ общественной жизни, бросается снова въ личную, а личная представляетъ адъ: ругня свекрови съ матерью, отсутствіе дѣтей, слабая деликатная натура жены (когда ему нужно женщину сильную волею, характеромъ). Оттуда прямой переходъ къ прежнимъ товарищамъ, а отъ нихъ, при посредствѣ Явдохи, къ прежнему занятію — розбишаки. Поэтому ты долженъ непремѣнно заставить Чипку участвовать въ земствѣ, въ общественныхъ дѣлахъ. Это могло бы составить особую главу» (169 стор. II ред.).

Виконати цей план і узявсь потім сам Іван, наслідком чого і з'явились оті двоє розділів V — «На громаді» і VI — «Земці», які він накреслив тут-же в рукопису, вставивши 24 аркуші Друга увага торкається VIII і IX розд. III частини II ред. («Невзначай свої», «Спізнались») (I розд. IV част. друков. видання). На думку Іванову, треба «соединить и значительно сократить изъ 4 части главы I — «Невзначай свої» і II — «Спізнались». «Ты ихъ соедини, сокративши вторую»,—радить він братові,—«она представляетъ свиданіе, но ихъ у тебя и безъ нея цѣлыхъ четыре (два въ первой части, два в четвертой — первый разъ ночью, второй — Умова)». Цю думку Іванову було прийнято в тому розумінні, що в остаточній редакції замість двох розділів ми бачимо тільки один «Невзначай свої» [1]).

Працюючи далі над своїм романом, брати, очевидячки, вагалися що-до того, як їм розподілити тую силу матеріялу, яка в них набралася. Від цих часів до нас заховавсь оглав всього роману, наліплений на обгортці II ред.; його, очевидячки, було складено після всіх тих переробок, що за них ми були казали, перед тим, як переписувати роман у новий зошит. Ось цей оглав:

[1]) Далі епізод про другу зустріч Чіпки з Галею, який в цій редакції за порадою Івановою Панас переніс разом з першою зустріччю до I роз. Іван окреслив червоним олівцем і на початку його поставив № 2. В остаточній редакції цей епізод було перенесено до розд. VI—Дізнався. Епізод про те, як Чіпка ходив дивитись, де сонце сходить, Іван порадив випустити — його нема в друков. виданні. В розд. IV Іван порадив вставити епізод про те, як Чіпка кинувся на вовка, на зразок Хведора (!) у Тургенева — це є в друк. виданні; розд. III-III ч. Іван радив викинути, але він є в друг. виданні (III-IV ч.). Додаток № 15.

Частина друга.

V. Польова царівна . . . 117, 118, 75, 80
I. Двужон 80
II. Дитячі літа 88
III. Жив-жив! 98
IV. Тайна-невтайна 107
VI. Дознався 118
VII. Грицько Чупруненко . 124.

Частина перша.

I. Січовик 1
II. Піски в неволі 9
III. Пани Польські 16
IV. Мекка 28
V. Махамед 41
VI. У москалях 51
VII. Максим старшим . . . 64,

Частина третя.

I. Нема землі 135
II. Товариство 142
III. Сповідь і покута 153
IV. Воли заревли 168
V. Слизька дорога 177
VI. На волі 189
VII. Сон у (просоння [1]) руку . . 205
VIII. Наука не йде до бука . . .

Частина четверта.

I. Невзначай свої . . . . . }
II. Кесет [2]) . . . . . } Нема указівки на сторінки.
III. Розбишацька дочка . . . . }
IV. На своїм добрі . . . . . }
V. На громаді . . . . . }
VI. Земці . . . . . }
VII. Хатнє лихо . . . . . }
VIII. Ревище . . . . . }

З цього оглаву ми бачимо, що частину II друкованого видання брати хтіли були зробити частиною I-ою, розділ I-ий ч. I-ої II ред. «Польову царівну» хтіли розбити на два — V і VI й умістити їх не спочатку роману, а всередині; а далі ми бачимо, що в першій частині уже єсть розділ VII — «Грицько Чупруненко», як і в друков. — тільки під иншим заголовком «Хазяїн»; I розділ I-ої частини (як думалось = I розд. II част. друков.) зветься вже «Січовик» (як у друков.), в цій-же частині є й новий розділ «Мекка» (в друк. нема), в частині IV є розділ II «Кесет» (правда, перекреслений) і розділ V «На громаді» і VI «Земці». Взагалі цей оглав уже багато дечим нагадує друковане видання. Але кінець-кінцем брати не ухвалили цього плану, і III редак. було складено за тим оглавом, що залишивсь серед паперів Панасових при вирізаних з якогось зошиту [3]) аркушах. Ось цей оглав:

Частина перша.	В рук. 75 р. така пагінація	
I. Польова царівна . . .	5-10 (в оглаву 2-8, в тексті 3-8)	
II. Двужон	10-18	**8-18**
III. Дитячі літа	18-28	18-28
IV. Жив-жив!	28-37	28-37
V. Тайна невтайна . . .	37-46	37-46
VI. Дознався	46-53	46-53
VII. Грицько Чупруненко (Виправлено на Хазяїн)	54-62	54-62
Частина друга.		
VIII. Січовик	65-73	65-73
IX. Піски в неволі . . .	73-79	73-79
X. Пани Польські . . .	80-92	80-95
XI. Мекка	92-105 [4])	
XI. Махамед	105-115	95-105
XII. У Москалях	115-128	105-118 (було 105-128)
XIII. Максим старшим . .	128-136	118-126 (було попереду 128-136)

[1]) Закреслено
[2]) Теж.
[3]) Що це за зошит, ми скажемо далі.
[4]) Закреслено.

Частина третя		Рукоп. 1875 р.
XIV.	Нема землі . . .	139-146	129-143
XV.	З легкої руки (нема нумерації)		143-152
XVI.	Товариство . .	146-156	152-163
XVII.	Сповідь і покута	157-172	163-178
			Перший ступінь
XVIII.	Воли заревли .	172-180	178-187
XIX.	Слизька дорога .	181-192	187-199
XX.	На волі	193-204	199-211
XXI.	Сон у руку . . .	205-216	211-222
XXII.	Наука не йде до бука	216-228	222-234

Частина четверта.			
XXIII.	Невзначай свої .	231-244	237-251
XXIV.	Розбишацька дочка	245-254	251-260
XXV.	Козак не без щастя, дівка не без долі	254-268	260-274
XXVI.	На своїм добрі	268-282	274-283
XXVII.	Новий вік	283-295	289-302
XXVIII.	Старе та поновлене	296-308	302-320
XXIX.	Лихо не мовчить	308-322	320-334
XXX.	Так оце та правда	322-333[1])	334-345

Цей оглав так що й цілком уже відповідає друкованому виданню — тільки VII розд. I част. зветься «Грицько Чупруненко», в II частині є XI розділ «Мекка», XVIII розд. III ч. (V друков.) має заголовок «Воли заревли» (замість друков. «Перший ступінь»), а XXVII — IV частини (V друков.) замість «На громаді» попередньої ред. зветься «Новий вік» (як і в друков.), і XXVIII (VI друков.) замість «Земці» — «Старе та поновлене», теж як у друкованому.

З якого-ж зошиту ті вирізані аркуші й той оглав, про які ми оце були казали? Це, очевидячки, аркуші й оглав з тієї третьої редакції, яку склали брати, обробивши всенький той матеріял, що за нього вже говорилось раніше.

Це передусім аркуші, котрі мають пагінацію 95-105 і становлять собою частину розд. III ч. II р. «Пани Польські» (див. додаток № 10 і 11 [2]).

Далі з кінця 105 аж до 108 йде розділ «Махамед»; кінчається цей розділ на 106 стор. словами ...«Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає.»; стор. 107-108 написано на инакшому папері (жовтому, такому, як у рук. 75 р. — стор. 109); це продовження попереднього «иноді на полі й умирає» (пагінацію на цій стор. 107-108 виправлено). Далі йде оповідання за дітей Івана, батька Максимового — ті варіянти, що їх Іван Рудченко написав був на полях II р., про те, як двоє синів Іванових працювали, і тільки Максим лінувавсь (II р. стор. 40-40 об.); кінчається 108 стор.

[1]) Стільки сторінок, як і в III р рукопису 1875 р.; див. нижче.

[2]) З усього цього уступу в друк., як і в IV р, залишилась тільки загальна картина того, як правили пани польські повітом (частина III розд. II ч. друков. з 108 стор. аж до IV розд. „Махамед“ — кінець 112) та в розд. VII — III ч. друков., де в II р. Іван повставляв прізвища урядовців, які приїхали на бунт піщан, є деякі відгуки з цього уступу — Кривинський, що колись за виборів був справником, Котолуповський становий Ларченко, що колись «на обіді вихваляв, як поет Василя Семеновича віршами» ... (239 друк.).

III р. — „перекази дідові про козачу волю, про бої та чвари не зломило ні тихе материне слово, ні поважне бабине про щасну господарську долю". В рук. 75 р. на стор. 109 ми й бачимо продовження цього: «Не вмерли ті приповістки без сліду, не пропали марно, на онукові одкликнулись. Не даром Максим так полюбив діда»... — Ці слова в рук. 75 р. закреслено і в ньому 109 стор. починається: ...«Душа його прохала волі, молоді сили простору»... Всенький уривок про Махамеда (6 рядків кінця 105 стор., 106 і початок 107) так що й цілком відповідає друкованому текстові IV розд. II ч. кінець 112-114 до ...«От і почалось завжденне, на перший раз для дітей любе призвичаювання»... Уривка, що починається цими словами до ...«Січові оповістки про запорозьку вдачу»... (середина 115 друков.) Панас написав уже для IV р., й увійшов він туди в трохи зміненому вигляді.

Далі від III редак. залишився аркуш стор. 130-140 розд. XV «Нема землі» — починається він так, як у друков., і сливе відповідає друков. текстові, тільки тут в III редак. був ще коротенький епізод про те, як Чіпка ходив, щоб побачити Галю, але батько її був удома, і він повернув до себе. Кінчається 140 стор.:... «Коли так може тижнів через два після того, як кликали Чіпку»...

Далі серед оцих аркушів є аркуш з пагінацією 303-304, починається він ...«Сидів (Дмитренко) над його (Чіпки) душею»... (друк. 348), кінчається цей епізод словами ...«Устранить гласного Варениченка по неблагонадежности» (як у друк.). Далі, тут-таки на цій 303 стор., йде характерний уступ про те, як раділи пани, що усунули хама, і як вони ображались поводженням «мужичих гласних», які ганьблять честь шляхетського імення. Потім тут-таки йде оповідання про тестя Чіпчиного (як він поїхав здоровий, а повернувсь слабий — сцени смерти немає) і про напад на Красногорку. Далі описуються муки Чіпчині, жах, щоб і його не схопили, не кинули у в'язницю, злість його, що він не дошукався правди, а погнався за щастям, побоювання за Галю, — і він зробився дуже смутний (в друков. це описано не так — див. 350). — На полях тут ми знаходимо й увагу Іванову: «Онъ можетъ жалѣть на неудачу, а на несчастье другихъ, которые остались тѣмъ же, чѣмъ были». Далі йде про те, що Чіпка хотів їхати в земство, але на перешкоді стала хороба тестева, а покликати лікаря не було як, бо все-б виявилось (очевидячки, хороба Максимова була в звязку з нападом на Красногорку, коли його побили — як це і радив зробити Іван в своїх замітках на I редак. І Чіпка не поїхав на раду, не поїхали й инші селяни — бо була робота — радили самі пани. На раді вони ухвалили платити собі не аби-яке жалування, провели регресивний податок і назвали його прогресивним — проти цього місця Іван робить помітку, що «Лучше объяснить, чѣмъ оба чужіе слова употреблять, тѣмъ болѣе»... (далі нема) дарма, що він сам користувався

цими словами в своїому тексті II ред. У друков. в трохи зміненому вигляді це є на стор. 353.

Серед аркушів, вирізаних з зошиту III ред., є ще кілька аркушів, очевидячки, тільки виготуваних для неї [1]). Це найперше ті аркуші, що мають заголовок «V Земці» і VI «Старе та поновлене» (нумерація 1-22 — з боку аркушів). — Це обробка того матеріялу, що його в хаотичному вигляді накреслив Іван у II р. в розд. «VI Земці» і V «На громадській службі». Перші п'ять аркушів відповідають друкованому тексту розділу V «Новий вік» з 325 аж до середини 332. Далі з 6-10 іде оповідання про Чіпку після його одружіння з Галею, про те, як його поважали, як він познайомився з Дмитренком — матеріял узято тут із V розділу Івана «На громадській службі» II ред., тільки тут він трохи скорочений (немає докладно про те, як Дмитренко менджував кіньми) і так що й відповідає друкованому з середини 332 до «VI Старе та поновлене». Тільки цей уривок починався в цих аркушах словами ...«Вештаючись раз-по-раз по ярмарках... Чіпка став відомий на цілий повіт»... (друков. 333). Щоб більше звязати цей уривок з попереднім, Іван вставив олівцем в цих аркушах фразу, яка увійшла і в друков. видання — «Настав новий вік і для Чіпки. То таки що тихе... а то таки й на громаді серед людей Чіпка не останній» (середина 332 друков.). Те, що далі йде в друкованому, як люди хвалили Чіпку, в цих аркушах було після «Вештаючись»... Цю фразу в цих аркушах Іван написав олівцем перед знайомством Чіпки з Дмитренком і додав про те, як він видурив у нього коня. Взагалі ці аркуші відповідають друков. з середини 332 — до VI «Старе та поновлене», 340. Далі йде VI розділ «Старе та поновлене». — Річ зрозуміла, що цей заголовок вставлено вже пізніш, він ділить один розділ V «Земці» на двоє — V «Земці» і VI «Старе та поновлене». Цей розділ VI займав аркуші від кінця 10 і мало не до кінця 22 стор. і так що й відповідає друков. розд. IV част. — немає тільки епізода, як умирав тесть Чіпчин (кінець друков. стор. 351-352), а також епізода про те, як Чіпка їздив до Пороха, щоб той написав йому скаргу, і епізода про урядовця і шляхтичів. Ці епізоди написав Панас для IV ред. Після розд. VI — в цих аркушах стоїть заголовок «Лихо не мовчить» розд. VII др., але тексту немає.

Далі є один аркуш, на якому уміщено той матеріял, що знаходиться в друков. з середини 333 (...«Приїздить з ярмарку»...) до кінця 335 — все це єсть

[1]) А може це й нова обробка матеріялу для IV ред. Очевидячки, III р. було вирішено переробити, і кожний з братів почав оброблювати певні частини — Панас про Пороха і Чижика, про дворян і урядовця, Іван свої частини про земство і т. д. Не знаючи, напевне, на які сторінки припадуть його частини, Іван і не ставив нумерації посередині, а на боках. Не все з цього матеріялу, як показано, увійшло в друковане видання.

уже в Івана в V розд. II ред., крім розмов Чіпчиних з Дмитренком про Галю і прихода дівчини (кінець 334 і мало не вся 335). Нарешті, є ще 9 сторінок без нумерації, які містять в собі кінець роману, що відповідає друкованому — з 377 і аж до кінця; тільки на цих аркушах є сцена Мотриної смерти; її написав Іван в II ред.; тут її перекреслено, і нарешті на самісінькому кінці різні міркування про можливість появи Чіпки, які не увійшли в друкований текст (див. додаток 21).

Цю третю редакцію Іван обробив і переписав (на аркушах його рука) в окремий зошит, якого мали відсилати до цензури. Про склад цієї редакції ми можемо судити з того оглава, якого наведено вище, та з тих аркушів, які описано вище [1]), а також і по тих слідах, що залишились в рукопису 1875. Рукописа цього було надіслано до цензури 30 жовтня того-ж-таки року, і дозвіл його друкувати було одержано 3 листопаду, за вийнятком деяких місць, закреслених червоним олівцем цензора і зазначених на вхідному аркуші рукопису [2]). Деякі з цих місць невеликі — одно-дві слові, або один-двоє рядків, а деякі були й чималенькі, навіть на кілька сторінок (напр., підряд 4 сторінки рукопису 310-313). Що-ж лякало цензора, які думки або вирази він закреслював? Це передусім те місце, де він побачив зневагу до царя. Балакають люди за лева. — «Його, мабуть, один наш цар тільки й зможе піймати, а нашому братові не сікайсь!» каже Грицько. — «Так! цар тобі ловитиме!» увернув дядько Остап. — Пошле таких, як ти... От і лови!.. — А як я не схочу? — То голову зітнуть. — Та як-же його таке піймати, коли на його і глянути страшно?.. — Цареві до того діла немає. Сказано: лови! то й лови»... (стор. 56). — Далі закреслював цензор ті місця, де був хоч будь-який натяк на революційний рух, напр.: уступ про повстання поляків за приводом Костюшка (73), про повстання декабристів (101), про бунти селян з приводу «слушного часу» (231), навіть про боротьбу козаків за свою волю (289). Дуже старанно позакреслював цензор і всі ті місця, де говориться про панів, про те, що вони нічого не роблять, а тільки п'ють та гуляють, та користуються працею кріпаків, напр.: ...«Чому не гуляти (панові), коли люди йому привозили по два рази на рік оброки, коли вони, як ті воли, робили на нього по чотири дні в тиждень та зносили у двір курей, гусей, яйця?» (стор. 85); або: ...«А мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, — панові не треба було (за кріпацтва)»... — (стор. 291). Особливо старанно викреслив цензор великий уступ (в 4 сто-

[1]) Ці листи див. додаток № 10 і 11.

[2]) Перераховуючи заборонені місця, цензор помилився і одного, закресленого червоним олівцем на стор. 56, де йде розмова про лева, не занотував. Він був проминув ще три місця, але потім вставив — стор. 101, 231 і 287.

рінки), де описується, як урядовець, надісланий од губернатора розслідувати неправильні вибори в земство, яке тоді тільки-що було заведено, скоро поєднався з дворянами і на бенькеті, улаштованому для нього, пив за єдність «привилегированного сословія» з адміністрацією, щоб «зорко слѣдить за революціонными элементами», підтримувати «государственный строй», — берегти «его отъ напора безумныхъ соціалистическихъ идей, которыя теперь злочинці разсѣиваютъ всюду» (312). (Уступ цей див. додаток № 13, б.).

Нарешті закреслив цензор і одне місце, де дуже природньо описується, як гробаки їдять мертву бабу Чіпчину в могилі (39), — див. додаток № 22, стор, 6, № 7) і друге, де цензор, мабуть, побачив якусь аморальність в опису почуття молодої матери, що бажає мати дитину (287), див. додаток № 22, стор. 19, № 17. Але друкування дозволеного рукопису чомусь затягнулося [1]), і його захопив Валуєвський наказ від 18-30 травня 1876 р. про заборону творів красного письменства українською мовою. І вперше цей роман надрукував за кордоном у Женеві М. П. Драгоманов р. 1880 [2]). Яким текстом користувався Драгоманов для свого видання, напевне сказати не можна, але є деякі дані, що у нього в руках був саме наш рукопис. Річ у тому, що в Драгоманівському виданні є кілька таких ясних помилок, які ми знаходимо і в нашому рукописові, і тяжко припустити, щоб автори, посилаючи новий список за кордон, не виправили їх (цих помилок немає в инших виданнях, зроблених, як ми далі побачимо, за виданням Драгоманова). — «А чого-ж старі люди кажуть, що за морем уже землі немає, а тільки три к о т и... на них і земля держиться... — То може, воно (лев) там, між тими к о т а м и, й водиться! — одказав третій чоловік (рук. 56, так і у Драгоманова 70, у виданню-ж «Кіевской Старины» (62) і «Віку» (80) — кити, в II р. у Панаса кити [3]); або — превсходітство (р. 83, Др. 107) — скрізь — превосходітельство (К. С. 96, В. 121), або — царстує (рук. 84, Др. 107 — скрізь — царствує); або у Драгоманова надруковано точнісінько так, як написано у рукопису: на в город (рук. 159, Др. 208, чого немає в инших виданнях К. С. 189, В. 235, і другий раз по в городу — 156, Др. 204).

Зустрічаємо у Драгоманова і ті недогляди, які є в рукопису, і які теж трапляються в инших виданнях, напр.: з завзятих січовиків п о к о р о б и в покірних волів (р. 83, Д 106; К. С. 96, В. 120 і Л. 87 — поробив; та як

[1]) Роман думалося друкувати в Петербурзі в друкарні Стасюлевича коштом Івана Рудченка; про це ми довідуємось із об'яви на останній сторінці обгортки рукопису.

[2]) Б. Лепкий в своїй передмові до цього роману, виданого у Львові «Українською народньою бібліотекою», неправильно каже, що цей роман уперше вийшов у Женеві в 1882 р. (див. «До читачів»), — пор. Франко, «Нарис історії укр.-руської літератури», 199.

[3]) У львівському виданні «Української народньої бібліотеки» теж надруковано «коти, котами» — 57.

пихорне його руки своїми (р. 52, Д. 65), так К. С. 58 і В. 74 (тільки пихоне), Л. — руками 52; Та хіба можна засипати у рік... яругу, котрий копався (р. 289, Др. 356, скрізь — котра К. С. 326, В. 403), журба Христина ширшала (р. 196, і скрізь так Д. 252, К. С. 229, В 285) — Л. 206 — Христини.

Головний-же довід на те, що наш рукопис був у руках Драгоманова, це те, що в його виданні иноді надруковано такий варіянт, який в рукопису закреслено, але так, що його легко прочитати, і який Драгоманову, очевидячки, здавався кращим, ніж новий: так, напр., в рукопису раніше стояло: «Стала нудьга виглядати його очима, журба обнімати його голову»... — в рукопису останні три слові закреслено фіялковим чорнилом і написано: (журба) невимовна гнітити його душу і серце» (12), але старий варіянт показався Драгоманову кращим, і він його надрукував; або: «Стали її (Мотрю) сусіди обходити, а зустрівшись, сторонитись» — у рукопису закреслено фіялковим (16), у Драгоманова надруковано (20); «Та так кожен день» — в рукопису закреслено фіялковим (37), у Драгоманова є (25) і т. д, Инші-ж варіянти, зроблені фіялковим чорнилом, він уводить в своє видання. напр.: «чорні» (рук. 5, Др. 6), «обізвалась вона перша» (5, Др. 6), «усміхаючись і разом запрохуючи очима» (6, Др. 7), «лютих» (69. Др. 85), «Парасю» (179, Д. 232) та инш. Увів Драгоманов в своє видання і великий уступ із першого розділу, теж перероблений фіялковим чорнилом, який починається словами: «Недалечко від хатнього порогу»... (7, Др. 9). Далі фразу — «Буяє вона (доля) вгору, зеленіє, як рута» (р. 3), закреслену чорним чорнилом, але так, що її легко прочитати, він теж увів в своє видання (3), хоча в инших подібних випадках він цього не робить і не друкує, напр., фрази — «Оса прожогом впивається в квітку!» (р. 81), то-що. Важко собі уявити, щоб у новий рукопис, який посилався за кордон, знов були внесені старі варіянти, раз уже закреслені: очевидячки, Драгоманов, чи той, хто порядкував його виданням, вільно поводився з тим рукописом, який був у нього в руках, а таким і був той, про який ми говоримо. Крім того, наш рукопис у всякому разі призначався для друку: бо на останній його обгортці показано, які видання Ів. Яковлевича, а також і инші українські книжки, продаються в книгарнях Петербурга і Київа; потім тут коло заголовку романа «Хіба ревуть воли» поставлено 187, останнього числа нема, бо ще не було відомо, коли вийде роман, а його думалось перше друкувати в друкарні Стасюлевича. Трохи-ж вільно ставиться Драгоманов до тексту рукопису, як ми побачимо і в инших випадках.

Що-ж являє собою цей рукопис? Без жадного сумніву, це автограф Івана Яковлевича. Передусім його написано рукою, що зовсім скидається на руку Івана Рудченка, яку ми бачимо і в II р., і вона різко відрізняється від

тієї, якою писані листи Панаса Яковлевича. А потім по всьому рукопису зроблено чимало виправок фіялковим, чорним та зеленим чорнилом, які цілком відповідають тій руці, якою написано й рукописа, і які мають характер власної, авторської руки — вони змінюють не тільки окремі літери та слова, ба й цілі вирази, а один великий уступ тут-таки в рукопису за старою редакцією, т. с., наново витворювався фіялковим чорнилом (починається він словами — «Недалечко від хатнього порогу»... див. додаток № 22, розд. V, прим. 46). Окрім того, в самому рукопису залишились сліди того, що текст його в значній мірі складався при переписуванні. На стор. 197 ми читаємо таку фразу: «Дивлячись на сумну Христю, думка Грицькова дяді в рядку закреслено слово «висновувала» і написано) знай верталась, тай верталась назад». Це слово висновувала не міг написати переписувач, а тільки автор, який в процесі переписування зміняв вирази; або: «Одним одна вулиця (закреслено в рядку «заборами» і далі написано) парканами» (107) [1]).

Уже з того, що говорилося, видно, що наш рукопис має силу виправок. Можна навіть установити, що він пережив довгу історію. Передусім, можна помітити, що при самому переписуванні первісний текст значно перероблювався. Річ у тому, що пагінацію в рукопису в багатьох місцях переправлено, і це залежало не від помилок, а від того, що старі аркуші вирізувались і вставлялись нові. Так, без ніякого сумніву, після 44 сторінки було вирізано принаймні чотири аркуші. На 45 сторінці пагінацію не переправлено, отже це був новий аркуш, на якому писалось нову редакцію. На жаль, не можна навіть приблизно сказати, що було написано на цих вирізаних аркушах, але окремі літери, які залишились на корінцях цих аркушів показують, що їх написала та-ж-таки рука, що й усенький рукопис. Далі, пагінація в рукопису посередині аркуша йде так: на другій сторінці тексту стоїть 4, і з боку аркушу, де звичайно ставиться пагінацію, нічого не витерто, папір тут сірий; від 5-13 сторінки перше пагінація стояла збоку, але й посередині аркушів ці числа стоять на вишкребленому або на переправлених числах: так ясно, що раніше посередині стояло замість 6—8, замість 12—14; там, де тепер стоїть на вишкребленому 9, збоку раніш було 18, а де тепер стоїть посередині на вишкребленому 11 — збоку було раніше 13. Цю частину написано на мішаному папері, але він скрізь відрізняється від першого аркушу. Ясно, що тут рукопис пережив якусь переробку. Старіша частина—це сторінки від 5 до 13.

[1]) Доводи на те, що цей роман переписував і оброблював Іван, ми знаходимо і в його замітках на цей роман — «Первый листъ я переписалъ наново и, по-моему, онъ вполнѣ отдѣланъ». (Замітки на 3 редакцію роману додаток № 12).

Перший-же аркуш являє собою нову, остаточну версію для IV ред. Цей аркуш кінчається словами «Голос то вливався в душу якимсь невідомим щастям». Між цими словами і початком 5 стор. («Парубок стояв, як зачарований») перерви немає, але раніше замість 5 стояло 7, отже, до цієї сторінки неначе повинен був бути ще один аркуш. Із матеріялів, що належать до цього розділу, ми не бачимо, щоб тут було вставлено будь-які нові епізоди, і значить виправка тут пагінації залежала: 1) від того, що перший аркуш в остаточній редакції було наново переписано, про що каже й Іван у замітках на III р., а 2) пагінацію на першому аркуші було остаточно змінено: раніше він починався 5 стор. (див. оглав III р. — попередні сторінки, очевидячки, йшли на титульні аркуші), а в остаточній вона починалась з 3 стор. Сторінки від 5-13 містять головну частину I р. і II розд., кінчаючи словами — «Тихо, тільки веретена сюрчать» (друков. початок 13 стор.). Від 13-19 на боках перше пагінації не було і ці числа стоять посередині не на вишкребленому і ніде не виправлені; папір проти попереднього сірий, такий самий, як і першого аркушу. Починається ця частина сумом Остаповим: «О-ох! важко зідхнув Остап»... і кінчається початком III розділу «Дитячі літа»: «...Не судилось Мотрі щастя... не сподівалась замужнею вдовою»... Ці аркуші довелося переписати через те, що тут у II р. в остаточній редакції було вставлено чималенького епізода про почування Оришки і Мотрі, коли викрився їхній сором (кінець 15-16). Від 19-45 пагінація була перше на полях, нова посередині стоїть не на вишкребленому, але в ній є виправки; папір жовтуватий, що відрізняється від попереднього і дальшого. Кінчається ця частина Чіпчиними словами: «Чому він (батько) їх (панів) не вирізав, не випалив?» Через зміну пагінації на попередніх аркушах довелося міняти її й тут. Після 44 сторінки, як ми уже були казали, вирізано принаймні 4 аркуші. Від 45-55 першепагінації на полях не було і виправок в ній ніяких немає; папір сіруватий. Містить ця частина кінець V розд., VI і початок VII, кінчаючи «...Панам на игрушки» (початок 61 стор. друк.). Переписувати ці аркуші довелося головним чином через ті вставки, що їх було пороблено в розд. VI, починаючи з «...Чіпка так і припадає»... до «...Знявся і пішов»... (середина 53 друк.). Від 55-61 пагінація перше була на полях, посередині вона стоїть не на вишкребленому, але все-таки якісь виправки в ній єсть; папір мішаний; після 56 — ясно вирізано один аркуш; містять ці сторінки далі розд. VII, кінчаючи: «Як на корисного жениха, особливо»... (початок 68 друк.). Зміна в пагінації сталася через попередні виправки. Від 61-99 на полях пагінації не було і виправок в ній нема; ці сторінки написано на сірому папері і містять вони кінець VII р. I ч., I, II і III і три сторінки IV («Махамед») II част. Кінчається тут IV розділ словами: «Переплакав Ма-

ксим та й знов за своє»... (кінець 117 друк.) [1]). Від 99-126 пагінація перше була на полях, причому посередині замість 99 перше стояло 109 (ще раніше з боку було 95) і дальша пагінація 110, 111... кінчаючи 126 стор. (за попередньою пагінацією 136). Сторінки 96-106 написано на дуже жовтому папері, що різко виділяється, й неначе являють найстарішу частину рукопису, бо дуже побиті і вліплені до инших аркушів, не таких жовтих. Починається 99 стор. закресленою фразою якось так, що вона неначе являється продовженням того, про що оповідається на стор. 73. Розділ I на 73 стор. кінчається так: «Од таких переказів (діда) січова кров голосно загомоніла у серці малого внука. Максим полюбив діда більше батька, матери і прийшлись йому до-вподоби його розкази страшні, а иноді й смішні; полюбились йому дідові вичити, розумні, правдиві, добрі... Старий січовик надхнув свою душу в молодісіньку душу онука». 99 стор. починалась такими закресленими словами: ...«Не замерли ті оповідання без сліду, не пропали марно — на онукові одкликнулись. Не даром Максим так полюбив діда». Ясно, що ця фраза перебуває в безпосередньому звязку з попереднім уступом. Правда, його, без жадного сумніву, було перероблено, щоб між ним і тим, про що розказується, починаючи з 99 стор. (парубоцький вік Максимів) вставити більш поширене оповідання про панів польських (розд. II і III), а також і про Максимові дитячі роки, що ми бачимо наприкінці III ч.; його написано густенько-таки, щоб підігнати останню 98 стор. до дальшої. Містять ці сторінки продовження IV, V і VI розд. Через вставки і зміну пагінації на попередніх аркушах довелося міняти її і тут — див. далі. Від 107-126 іде біліший папір, але не такий, як там, де пагінація одразу ставилась посередині. Далі дві сторінки випадає на заголовний аркуш III ч. Від 129-149 знов іде сірий папір, пагінації на полях не було і ніяких виправок в ній немає. Містять вони I і II р. III част., кінчаючи описом того, як Чіпка, після того, як у нього відняли землю, запив. «Жидівка мотнулась з свитою в другу кімнату, кинула на бебехи» (середина 177), і знов помітно, як на останніх аркушах писалось густо, щоб підігнати їх до дальшої сторінки 149, де попередню пагінацію змінено (раніш було 143). Переписувати тут наново аркуші довелось через вставку великого епізоду про Пороха і Чижика (друга половина I, перша половина II р. — III част.). Від 149-201 (попередня пагінація 143-195) пагінація перше була на полях; потім через те, що раніше посередині замість 149 стояло 143, і далі перше була инша пагінація — до 309 стор.; папір жовтуватий. Міститься тут кінець II розд., III-IV р. і початок

[1]) Тут було пороблено чималі переробки, через це й довелось ці аркуші переписувати наново — див. далі.

VII розд. III част., кінчаючи ...«Пацюк на язиці, як на балалайці, вибиває і один тільки» (початок 234 друк.). Від 201 пагінації на полях не було, але через попередню виправку і тут посередині пагінацію виправлено; папір жовтуватий. Уміщено тут до 309 стор. мало не ввесь розділ VI, VIII, IX-III част., I-V і половину VI розд. IV част., кінчаючи Чіпчиною думкою «Живцем не податися в руки» (середина 348). Від 309 — до кінця (345 стор.), пагінації на полях не було, але знов від 317 ми бачимо в ній виправку посередині — замість 317 було 305, далі 306... до кінця 333 стор. старої пагінації. На аркушах-же від 309-317 пагінацію одразу поставлено посередині і ніяких в ній виправок немає. Це нові аркуші, що на них було вставлено епізод про дворян і урядовця.

На підставі того, що в рукопису є такі аркуші, на яких перше пагінація стояла на боках, а потім тут-таки її було виправлено, можна сказати, що це найдавніші аркуші нашого рукопису (5-13, 19-45, 55-61, 99-129, 149-201) — близько 100 стор. — це розділ I (без першого аркушу), розділ II (без кінця), увесь розділ III, увесь розділ IV, мало не ввесь V (без кінця), середина розд. VII («Хазяїн»), — I частини друк.; розд. IV «Махамед» (без початку) і всі розділи V і VI другої частини, друга половина розділу II-III част. (піяцтво Чіпчине, після того, як у нього відняли землю), III, IV, V, VI і початок VII («На волі») — III част. — причому найдавніші аркуші, — це аркуші від 99-106 (вони жовті і дуже побиті), де описується парубоцький вік Максимів і початок його служби в москалях. Це, мабуть, маленька частина найдавнішого, ще не закінченого переписуванням тексту в нашому рукопису [1]). Коли цей текст не задовольнив авторів, його було перероблено, і переписування його почалось наново, причому було вставлено чотири аркуші з попереднього зошита з виправкою пагінації на боках. В цей новий текст і входили всі ті аркуші, які зазначено вище. Але й новий текст не задовольнив авторів, він був перероблений, і почалось нове його переписування з пагінацією посередині. Переписування цього тексту було закінчено стор. 333. В цей текст, окрім зазначених вище, увійшли аркуші (за первісною пагінацією) від 195-303 і від 305-333 (за виправленою від 201-309 і від 317-345). Тут ми знаходимо розд. VII «На волі» (початок його ми бачили й у попередньому тексті — тут-таки оповідається про бунт селян і т. д., як і в II редак. і в друкованому виданні) і потім розд. VIII і IX — третьої частини (як і II редак. і в друков. виданні) і всю IV частину, як у друкованому, крім сцени бенькету дворян з урядовцем (рук. 1875 р. 310-314). Але і в цьому

[1]) Весь цей матеріял відповідає друкованому і II редак. (тільки матеріял розд. VII — «Хазяїн» було взято, як це ми уже були казали, з середини III розд. III част. II редак.

тексті знов було пороблено не аби-які переробки, так що довелось вирізувати давні аркуші, вставляти нові й міняти пагінацію посередині. Таких нових аркушів було вставлено близько 52 [3-4 початок першого розділу, 13-18 — II розд. — від моменту, коли батько Чіпчин Остап пішов на Дін до кінця, 45-54 — кінець IV розд. — думки Чіпчині про батька і розділ VI «Дізнався» і початок розділу VII «Хазяїн», 61-62 — кінець розд. VII «Хазяїн» — як поводився гордо Грицько і як, нарешті, він одружився з Христею [I частина]; мало не ввесь цей матеріял є і в II редак.; 65-98 (I, II. III і початок IV розд. «Махамед» — кінчаючи історією з буґаєм — все це є і в друков. виданні; в II-же редакції тут був розд. VI (1 ?) «Мирон Гудзь», що з нього Іван тут-таки в тексті накреслив три розділи «Займанщина», «Піски в неволі» і «Пани польські»; 129-148 (друга половина I р. і перша половина II розд. III ч. — епізод про Пороха і Чижика (в II редак. нема), 309-316 — бенькет дворян з урядовцем і сцена смерти тестя Чіпчиного (у друкованому немає першого епізоду, а в II редак. немає обох).

Таким чином, ми бачимо, що в III р., що мала 333 стор. [1]), передусім не було епізодів про Пороха і Чижика (що складає матеріял другої половини I розд. і першої половини II розд. III част. друкован. видання). Ці епізоди написав Панас уже після того, як третю редакцію уже всю переписав Іван: первісна їх редакція залишилась в окремих аркушах, написаних Панасовою рукою з поміткою до 141 стор. II частина в III р. (як видно з рукопису 1875 р.) кінчалась 136 стор., дві сторінки припадають на оглав III частини (138); перший розділ III ч. в III р., як і в друков. і II р., починався тим, як у Чіпки відняли землю (це розказано було на 3 стор. до — 141 — III р., пор. друков. 153-157), а далі оповідалось про те, як Чіпка одразу запіячив. От тут між цими двома епізодами і було вставлено великий епізод про Пороха і Чижика. Але не все те, що написав Панас у додаток до IV р. увійшло в рукопис 1875 р. і друковане видання (у Панаса тут Пороха обмальовано ще гірше, ніж у друкованому: так він радить своїй сестрі Гальці, щоб вона віддалась Чіпці і вкрала у нього гроші, але Галька не захтіла цього зробити, дарма що з неї була повія, бо «він добрий». Не ввійшло в друковане видання і оповідання від автора про те, як Пороха було прогнано з служби — в рукоп. 1875 р. і в друкованому виданні про це розказує сам Порох [2]).

Крім инших незначних епізодів, що їх написав Панас у цих додатках до IV р., ми знаходимо в них і епізода про дворян і урядовця; правда він має тут трохи инакший вигляд, ніж у рукоп. 1875 р. Ось головний зміст

[1]) Оглав, що ми були наводили вище, теж має 333 стор.

[2]) Уривки з цього епізоду, що не ввійшли в друковане видання, див. додаток 18.

цього уривку в додатках Панасових: приїхав урядовець робити слідство на скаргу Чіпчину (за те, що його було усунуто з земства) . . . «В 12 годин чиновник производив слідство. Усі, як один чоловік, сказали одно, синок (Василя Степановича — предводитель) додав у тій речі, яку написав йому Шавкун, що жалоба Вариниченка «є акт раздора, который желаютъ поселить между 2 сословіями, вооруженіе неимущихъ классовъ противъ имущихъ съ цѣлью осуществленія безумныхъ соціалистическихъ идей, ниспроверженіе государственного строя, отрицаніе всякихъ семейныхъ и нравственныхъ началъ і багато такого говорив з виученої речі синок, на кінці додав: интрига такъ глубоко распустила свои корни не только среди жалкой и неразумной массы, но къ стыду дворянства и между нами отыскиваются адепты безумныхъ соціалистическихъ теорій. Это грозитъ всеобщимъ разрушеніемъ, если только сильная рука администраціи въ союзѣ съ [1]) . . . . . привилегированнымъ сословіемъ не подавитъ столь [2]) . . . . . и пагубного стремленія.

. [Всі дивувались красномовності річи]. Чиновник вислухав річ, заспокоїв всіх, промовивсь за адміністрацію, что она сильна (все це слова Панасові), тогда только, когда въ сознаніи каждого сильно чувство долга, обязанностей і що він постарается доложить Е. Пр. о такихъ глубокихъ симпатіяхъ къ администраціи, которыми полны дворянскіе сердца въ подавленіи всякого рода интриги. [Після цього дворяни підкупили Пороха через Карпа Саєнка, щоб той більше не писав про них, і епізод кінчається, як п'яний Саєнко впупі з Порохом і його сестрою Галькою танцював на улицях Гетьманського] [3]).

Всенький цей епізод про урядовця і дворян було вставлено в Ш р. між 302 — і 305 стор. в значно зміненому вигляді: немає нічого про Саєнка, а розмова дворян з урядовцем відбувається на бенькеті [4]). В Ш р. оповідалось тільки про те, як Чіпку усунули з земства (348 друков.): не було про те, як Чіпка поїхав до Пороха, як Порох написав йому скаргу, — не було всієї сцени «дворяни і урядовець», не було і сцени про смерть тестя Чіпчиного (в II р. тільки коротенько сказано, що він помер) — сцену про урядовця й дворян і було уложено на 8 сторінках, які й було вставлено в Ш р. між 302 — і 305 стор. (за новою пагінацією через вставку попередніх аркушів між 308-317).

Далі за радою Івановою (див. нижче замітки його на Ш р. і додаток № 12) Панас поробив додатки до IV розділу Ш р. «Махамед». — В своїх

[1]) Не можна розібрати, що написано.

[2]) Теж.

[3]) Епізод цей в первісній редакції див. додаток № 13-а.

[4]) Епізод «дворяни і урядовець» за рукоп. 1875 р. див. додаток № 13-б.

замітках Іван каже: «разскажи, что вотъ, молъ, на селѣ жилъ Иванъ да Мотря — стор. 106. О ихъ хозяйствѣ. У нихъ, молъ, трое дѣтей, которыхъ они тоже желали вести по тому пути, по которому сами жили. Два сына покорилися, а третій, наслушавшись дидовыхъ переказовъ про войны та чвари, не хотѣлъ молъ и знать. Ну, дальше, как хочь принорови Махамеда». Згідно з цією порадою, Панас і поробив для IV р. свої додатки, які зазначив до стор. 107-109 — вони відповідають рукописові 1875 р. (стор. 97-99, і друков. 114 — кінець — до кінця 117). («У такому побуті бажали Іван з Мотрею своїх діток зростити — вигодувати»... — кінчається епізодом про бугая на стор. 117).

Потім у цих дописах до IV р., згідно з новим епізодом про Пороха, ми знаходимо зміну оповідання про те, як Чіпка поставився до того, що в нього було одібрано землю: тут він вирішує судитись і каже матері, щоб вона давала гроші (кінець 156 — початок 157 друк.). Далі йде епізод про зустріч з Галею (кінець 157-158).

Далі ми знаходимо на цих аркушах епізод про те, як Чіпка їздив до Пороха, як він йому написав скаргу (кінець 348-349 друков.), про смерть тестя Чіпчиного (349 кінець — початок — 353 др.).

Що-до инших вставок, що їх було внесено в III р., то вони відносяться, головним чином, до тих розділів, які обробляв Іван — про панів польських (I, II і III розділи II ч.) і про нові порядки, які настали на Україні після скасування кріпацтва (V «На громаді» і VI «Земці»). Що-до перших трьох розділів II ч. друков. видання («Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські»), то вони в III р. мали мало не такий самий вигляд, як і в друкованому, але III розд. в III р. кінчавсь на 108 стор. друков. видання словами «Стали тоді величати хутір Красногоркою»... і далі вже йшов розділ IV «Мекка», що починавсь так, як і в друкованому на 108 стор.: «Хто з гетьманців не знає Красногорки»; далі багато говорилось про рід Василя Семеновича і Петра Степановича (приблизно так, як 109-111 друков.; далі в друков., кінчаючи словами на 111 стор. «Треба (служити), — то й треба» є пропуск, бо в III р. далі говорилось про вибори до земства, про змову панів польських і їхніх прибічників, кого вибирати, про сами вибори, як провели своїх, як через три роки нові були вибори, і як знов провели своїх. Далі в III р. було, як у друков. на стор. 111: «...Заверховодили пани Польські в Гетьманському, як у себе на царстві...». Закінчувавсь цей розділ оповіданням про опозицію панам Польським Трьох Петрів (див. додаток № 10 і 11).

Всі ці чотири розділи («Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські», «Мекка»), мало не в такому вигляді, в якому вони увійшли в III р., Іван переписав ще й в окремий зошит, щоб послати їх до друку в галицькому

місячнику «Правді». Про це ми дізнаємось і з заміток Іванових на цю Ш р., що за них ми скажемо далі, і з окремого зошиту, в якому уміщено всі ці чотири розділи — в примітці до нього сказано ось що: «Подаємо ш. читачам «Правди» на показ нову роботу в нашій словесності — уривок великого роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Взятий з народнього життя роман цей од початку до кінця ведеться на соціяльній основі. Нас просять завважити, що на цей уривок треба дивитись, як на необроблені ще коректурні листи, котрі при виданні цілого роману може де-в-чому будуть і перемінені. Написали Панас з Іваном Білики». Перші три розділи в цьому зошиті так що й цілком відповідають друкован. і рукописові 1875 р. (до 108 стор. друков.); IV-же розділ «Мекка», що спочатку містив у собі всенький той матеріял, про який ми вже говорили були з приводу вирізаних аркушів з Ш р., має силу виправок і, нарешті, подає той текст, який ми бачимо в рукоп. 1875 р. і в друкованому виданні. В рукопису 1875 р. залишився навіть слід заголовку цього розділу, як залишивсь він і в оглаві до Ш р. В середині 92 стор. 75 р. було написано заголовок «Мекка». Цей розділ починавсь словами «Хто з гетьманців не знає Красногорки» (стор. 108 др.). Розділ оцей, після того, як його було перероблено в цьому зошиті, що призначавсь до друку в «Правді», увійшов, але вже без заголовку (заголовок було витерто) до рукоп. 1875 р. у такому вигляді, в якому ми бачимо його в друков. виданні. Що-до розділів V «Новий вік» і VI «Старе та поновлене» (IV частина), то вперше накреслив їх Іван ще в II ред. — під заголовком V «На громаді» і VI «Земці» (він тут навіть накреслив і заголовок нового розділу «Старе та поновлене», в кінці своїх аркушів, не зазначивши ще ч° розділу); потім, розташувавши всенький той матеріял, що знаходився в цьому первісному нарисові розділів V і VI, инакше і присвятивши першу частину V розд. новому малюнкові загального становища на Україні після знесення кріпацтва, він утворив розділ V під заголовком «Новий вік», в який увійшло чимало матеріялу із передніх двох розділів («На громаді» і «Земці»): так про Шавкуна він переніс сюди матеріял з VI розд. «Земці» (рукоп. 1875 р. і друков. 329-332); матеріял-же про Чіпку (друга половина 332 — до середини друков. 338) він узяв із розд. V; кінець-же розділу V (рукоп. 1875 і друков. вид. з середини 338-370) і початок VI «Старе та поновлене» (до кінця 378 друков.) він узяв із первісного нарису розділу VI «Земці», викинувши так що й усе те, що було в розділі VI, озаглавленому «В управі» (див. додаток № 7).

На цю третю редакцію заховались в Панасових паперах і замітки Іванові. Що-правда, не багатенько дають вони для зрозуміння складу цієї редакції. Видко, що вона справді відповідає тому оглавові, який ми були

навели вище. VII розд. I ч. зветься «Чупруненко», є розд. VIII «Січовик», IX «Піски в неволі», X «Пани Польські», XI «Мекка», XII «Махамед», XIII «У москалях», XIV «Максим старший» (II частини), розділи (XVIII «Воли заревли», XIX «Слизька дорога» і XXII «Наука не йде до бука» III частини, є XXVII «Новий вік» і XXVIII «Старе та поновлене» IV частини. Видима річ, що в розділах про панів Польських були уривки, присвячені Колодязю, Озерянському і Степанидці, що робили опозицію панам Польським (див. додаток № 11 [1]). Видно також, що в цій III р. були деякі епізоди, що згодом в остаточній редакції були викинуті, напр. сцена ськання Христею Грицька, яку Іван вважав за грубу.

Взагалі-ж Іван у цих замітках дуже турбується про розділи VIII, IX, X і XI (присвячені панам Польським) і питає брата, чи не краще їх зовсім викинути. Що-ж до розділів «Новий вік» і «Старе та поновлене», то хоча він і вважає, що ці розділи випадало-б переробити, особливо викинути геть усе, що торкається панів Польських, але він гадає, що без них не можна перебутися, бо «не будетъ общественнаго разочарованія героя». Нарешті, він каже, що «по народности нашъ романъ выше Нечуя. Но зато по отдѣлкѣ — далеко намъ. О рамкахъ я не говорю. Мы не сравнились съ узкимъ миркомъ семейной жизни». Тут Іван, либонь, має на оці роман І. С. Левицького «Хмари», що вийшов у Київі р. 1874 (див. Огоновського, Історія літератури руської, ч. III, I відділ, стор. 581) [2].

Серед паперів Панасових заховавсь ще один цікавий уривок, напевне невідомо ким написаний: він являє собою спробу написати сцену, як сікли Чіпку і як він потім себе почував. В II р. у Панаса цей уривок мав такий вигляд: «Довго його били, клято били. Цурупали летіли»... (Іван закреслив — і написав — «Од пруття цурпалки летіли»), кров вище чоловіка у горі сцяла (Іван закреслив і написав: з тіла кров у гору цівкою сцяла), шматки м'яса так і розлітались (Іван це закреслив). Ані крикнув Чіпка, ані застогнав». — Далі йде сливе так, як у друкованому — 241. — В I р. тільки коротенько сказано, що Чіпку становий вибив. В уривку, що за нього ми кажемо, ця сцена має такий вигляд:

...«Довго борсався Чіпка мовчки; ще довше ёго били — а він мовчав. Уже цурупалля різок с кровью і шматками тіла геть розліталось — його все-таки сікли, а він мовчав. Не зосталося й шматочка шкури на тілі, кров лялася на землю. Шмагають Чіпку по стовчаному живому мъясу, тільки пучки міняли. Пани дивились, хижо раділи, а він все-таки мовчав; досадно

[1]) Докладно як переробив Іван ції розділи дивись Плани Івана до розд. V і VII в II р.

[2]) Див. додаток № 12.

було панам, а далі узяв їх и острах: чи не вмер бува під лозиною. Звеліли: «годі». Підвели Чипку, поставили: блідий, як смерть! Ледві на ногах стоїть, хитаєтця з боку на бік, та без всякої мисли дивитця по сторонам, нічого не памъятаючи, наче допіро з неба звалився. Пани аж облизувалися, раділи, москалі росправляли пучки, ждучи чергового, перелякані люди стояли, як мъярці. Перший обізвався пан Польський: «А що, злодюго, щимить?» Неначе водою облив хто Чипку: памъять зразу вернулась, остаток крови кинувся в лице, налив очи. Памъять зразу прокинулась, як несамовитий зіркнув Чипка на пана, зціпив і підняв кулаки, — да й тільки: обезсиляни руки повисли батогами, очи зразу знов потускніли, бо прокинулись мислі. А це одразу так стало соромно. Жалость підступила до серця — захтілось плакать; як-би де слово почув людське Чипка, заплакав би як дитина.

«И поплівся Чипка до дому, хитаючись, як пъяний—насилу йшов. Коли це зразу різки засвистіли, хтось загомонів-закричав: хтось змінив уже Чипку. Спішить, хапаєця Чипка, утікає од того крику: ноги насилу несуть, от-от упаде; ніхто не йде поддержать Чипки, ніхто не проведе додому, ніхто вже й не дивиця на його. Грубе полотно ростирає живе мъясо, огнем пече — от-от упаде Чипка. Голова хилиця на груди, в очах темніє — а ззаду хтось кричить — ляментує Чипка хоче утекти, в чоботях кров хлюпає. — Чипка не чує за тім криком-ляментом, що так і ріже в уши, аж шпильками коле в покалічене тіло. Спішить Чипка, покидаючи слід крівавий. Приходитъ домой? и падаетъ въ обморокъ [1]). Очнулся и ему показалось, что его разбудилъ крикъ сѣкомыхъ. Страшная жажда — нѣтъ силъ встать и некому подать воды. Опять сонъ и бредъ. Ночь. Будто кто-то кричитъ у волости, Поднялся, рубаха присохла къ тѣлу. Вышелъ воды напиться. Вышелъ на дворъ. Картина ночи. Въ настроеніи Чипки нѣтъ злобы, она подавлена сознаніемъ безсилія, ничтожества. Опять сонъ и бредъ. Восходъ солнца. Нашелъ водки. Крѣпкій сонъ. Проснулся бодрѣе, — вотъ уже подваливаетъ злоба. Чипкѣ необходимо проболѣть. Крикъ сѣкомыхъ долженъ по временамъ чудиться нѣсколько дней. Не знаю, какъ тамъ у васъ дальше, а я бы подослалъ къ нему или мать, или еще лучше жену Грицька, и вотъ почему необходимо, пробудить въ читателѣ какъ можно болѣе жалости къ Чипкѣ, а это наилучше сдѣлать, выставивши жену Грицька съ ее глубокой скорбью около болящаго».

Очевидячки, цю сцену написав хтось для нашого роману в його Ш р. З заміток Іванових з приводу цієї сцени (див. додаток № 14) видно, що

[1]) Примітка Івана: «по всѣмъ правиламъ искусства».

вона відноситься до 202 стор. рукопису — і справді в Ш р. рукопису 1875 р. на 202 стор. (за попередньою пагінацією ця сцена знаходиться на 202 стор., за новою-ж пагінацією, це в рукопису 1875 р. — 208), ми бачимо сцену, як бив становий Чіпку. З цього уривку в рукопису 1875 р. ми бачимо тільки дві перші фрази: «Довго борсався Чіпка»... «Ще довше його били» (далі ідуть крапки на $1^1/_2$ рядки і щось витерто). В друкованих виданнях «борсався» — (як у рук. 75 р.) змінено на «боровся». Очевидячки, хтось, кому Панас переслав свого рукописа Ш р. на розгляд, написав тут свою сцену і додав далі пораду, як продовжувати роман. З слів — «не знаю, какъ тамъ у васъ дальше», видно, що цьому порадникові було надіслано не ввесь роман, а тільки його частину, кінчаючи цією сценою XX розд. Крім цієї сцени, порадник, якому Панас надіслав першу частину свого роману в Ш р, очевидячки, поробив деякі свої помітки на полях. Іван у своїх замітках (див. додат. № 14) дуже гостро поставився як до цих заміток, так і особливо до самої сцени: всі підкреслені місця в уривку він уважає за дуже невдалі що-до мови, самого порадника зве «маратслемъ» і каже, що він зробив тільки одну розумну увагу (до стор. 109 — Ш р.): — «Единственно вѣрное замѣчаніе марателя о Максимѣ. Онъ представленъ не любящимъ работы, а потому живымъ».

Рука, що нею писано уривка, про який ми оце казали, неначе нагадує руку І. С. Левицького. Можлива річ, Панас послав йому, як уже відомому тоді письменникові (І. С. Левицький в ці часи уже написав «Дві московки» («Правда» 1868, і окремо 1872 р.), «Гориславська ніч», «Правда» 1868, окремо 1872 р. і 1874 р.), «Причепа» («Правда» 1869 р. і окремо 1872 р.), «Запорожці» («Правда» 1873 р., і окремо того-ж року, а також 1874 р.), «Хмари» (1874 р.), «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі» («Кіевлянинъ» 1874 і «Правда» 1874 і окремо 1874), [1]) свій роман на розгляд. Сліди неначе руки І. С. Левицького залишились (див. про це нижче) і в остаточній редакції нашого роману — рукопису 1875 р. Треба дійсно погодитись з Іваном, що уривок написано дуже невдало.

Ми вже були бачили, які зміни й вставки поробили брати в остаточній редакції роману — рукопису 1875 р. Коли текст роману після вирізок і вставок було вже остаточно встановлено в рукопису 1875 р., тоді почали детально його обробляти. Це робили олівцями—чорним, блакитним і червоним (крім закреслювань цензора) і чорнилом чорним, зеленим та фіялковим. Розглядаючи ці виправки, ми можемо сказати, що перш за все частину їх або деякі помітки було зроблено чорним олівцем рукою Івана Яковлевича. Річ

[1]) Огоновський, Історія літератури руської, ч. Ш, 1 відділ 580-581.

у тім, що в первісній редакції того уступу, де описуються думки Чіпчині про про те, як його бабу їстимуть гробаки в могилі, одно слово «кинули» підкреслено чорним олівцем, а далі все місце, починаючи від «...Од кого вона (смерть)?» аж до кінця чотири рази перекреслено тим-таки олівцем і на полях рукою Івана Яковлевича чорним чорнилом була зроблена помітка, якої, на жаль, не можна добре розібрати, бо її вишкреблено; а втім у ній усе-ж-таки ясно виступають слова: «Все... треб» — мабуть — «все треба переробити». І справді, у новій редакції, яку написано на папері, наліпленому на цій первісній редакції — слово «кинули» замінено «опустили», а всеньке місце, починаючи від «...Од кого вона..», — перероблено так, як у друкованому (42). Те-ж самісіньке ми бачимо й у первісній редакції другого уступу, заліпленого теж папером (початок IV розділу). Перше Іван Яковлевич хтів був злегка переробити цей уступ і після «самотою» ставить + і √, такий-же + поставлено і після слова «ради», слово «запарток» підкреслено чорним олівцем, над «та» поставлено ним-же — «хоч», але потім всенький цей уступ було закреслено чорним олівцем, заліплено папером, на якому й написано надруковану редакцію (30); у ній слова «запарток» немає і вирази переставлено так, як показують хрещики — себ-то фразу: «Забереться»... і т. д. перенесено після «самотою». На наліпленому папері ми бачимо редакцію більш поширену, як у первісному тексті (який відповідає I і II р.). Мабуть, ці переробки й поробив Іван Яковлевич, бо в иншому місці він тут-же в рукопису по старому тексту виробив новий. Далі на полях рукопису ми зустрічаємо ще чимало вишкреблених якихось місць, де теж, без ніякого сумніву, були помітки Івана Рудченка: хоч їх і не можна прочитати, але рука його виступає ясно: стор. 61, де можна розібрати тільки одне слово г л а в ы, стор. 105, 126, 232, 237, 239, 317 і ин. Ці помітки є як там, де перше була давня пагінація, так і там, де стоїть нова. В деяких місцях у рукопису проти цих поміток є виправки, напр., на стор. 126 — додано зеленим слово «москаль», на 258 закреслено чорним «Кров у жилах стигла, розум мутився», в деяких нема. Далі по всьому рукопису ми бачимо підкреслені чорним олівцем слова; коло них часом стоїть знак запитання [1]), або знак запитання стоїть на полях рукопису, або чорним-же олівцем вставлено яке-небудь слово, або ним-же взято в дужки і підкреслено цілий вираз. Всі ці помітки такого самого характеру, що й попередні, і належать також Іванові Рудченкові. Підкреслювались такі слова, які, очевидячки, викликали якесь непорозуміння у нього, напр.: чмелена (14), одсахнувся (17), ярміс (124), цвікай (208) і ин. Підкреслені

[1]) Такий-же знак запитання стоїть і проти початку IV розділу, що подібно до другого уступу, проти якого є помітка Івана Рудченка, що його треба переробити, був переправлений так само, як і цей останній.

слова потім рідко виправлялись, так, напр., підкреслено слово «скушно» і коло нього поставлено знак запитання, воно закреслено чорним чорнилом (329); підкреслено «те» і закреслено фіялковим (58), підкреслено «винуватого» — теж (171), закреслено чорним взяте в дужки чорним олівцем — «Оса прожогом впивається в квітку» (81), закреслено фіялковим закреслене і взяте в дужки чорним олівцем «вкупі з Понятовським» (71). Деякі з виразів, внесених чорним олівцем, було потім наведено різними чорнилами, напр.: було написано «віриш у правду» й виправлено чорним олівцем так: зверху над «віриш» написано «шукаєш,» а над «у» в слові «правду» поставлено «ы» (порів. раніше із помітки Івана Яковлевича — г л а в ы), потім цю виправку було наведено так — «шукаєш» наведено чорним і ним-же в слові «правду» «ду» переправлено на «ди», а ы олівцем так і залишилось; було написано чорним олівцем «нове» і наведено чорним (320); «діравіє» виправлено чорним олівцем на «дірчавіє» і наведено зеленим (230), причому «ч» написане зверху олівцем — залишилось. А деякі виправки так і не наведено чорнилом, напр.: «зразу» (127); слово «запарток», підкреслене в первісній редакції початку IV розд. і зовсім викинуте в другій редакції (стор. 28), раніше зустрічається в рукопису, де хлопці називають Чіпку цим прізвищем (21) — з приводу цього в зазначеному уступі і йде мова.

Очевидячки, деякі слова й вирази просто викликали сумнів в Івана, і він, підкреслюючи їх, залишав їх на смак братів. Панас і собі, переглядаючи рукописа, що його брат переписав уже в остаточній редакції, висловлював і свої думки: так, напр., на стор. 292 ясно Панасовою рукою було зроблено дві помітки, одну з них все-таки можна розібрати — в тексті проти другої помітки стоїть: «з моторненького, опецькуватого хлопчика зробилась якась тупиця»... На полях проти цього місця залишилось рукою Панасовою «Из б . . . а», мабуть, «із бідового хлопця», але цей вираз не внесено до тексту. В иншому-ж місці його вираз приймався. Так, на полях його рукою було написано слово «несподівано» (воно теж вишкреблено, але так, що можна прочитати), воно внесено в текст і поставлено там замість якогось витертого (246). Всі ці виправки й помітки (підкреслення і т. д.), безперечно, було пороблено доки рукописа було подано до цензури; адже в тому новому уступі, де описуються Чіпчині думки про те, як його бабу їстимуть гробаки в могилі, є фраза, яку викреслив цензор.

Деякі незначні виправки окремих слів і виразів чорним олівцем міг зробити Іван і потім (після того, як рукопис було повернуто із цензури).

Але є виправки окремих слів чорним олівцем, зроблені й иншою рукою; рука ця неначе нагадує руку І. С. Левицького. Річ у тім, що на обгортці рукопису, де перераховуються ті видання І. Я. Рудченка і взагалі ті україн-

ські книжки, які продаються в книгарнях Петербурга і Київа, є додатки, що їх, безперечно, зробив І. С. Левицький. Такою-ж рукою є скількись виправок і в рукопису. Це виправки тільки окремих слів, — напр., «робити» замість «пахати» (147), «на останку» замість «на заключку» (71), «завсідними» замість «завждешніми» (329), «завсідні» замість «завждешні» (328). Ці виправки залишились не наведені, — їх, мабуть, було зроблено вже як рукопис повернули з цензури, бо з такими виправками надсилати рукописа до цензури не можна було. До цих пізніших виправок належать і виправки Івана Яковлевича, не наведені чорнилом [1]).

Хто саме поробив виправки чорнилом та блакитним олівцем, напевне сказати не можна, але мабуть це теж було зроблено, як рукописа було повернуто з цензури. Рідко вони торкаються виразів, а здебільша перероблюють окремі слова, а головним чином правопис. Зроблені вони не досить уважно, бо раз слово «здихнув» виправлено, а другий ні, теж «глядя» і т. д. Часом одне слово закреслено і червоним, і блакитним, напр. «до губернатора». З того, що червоним олівцем часом тільки підкреслювано слово, напр., «чуство» (197), що на полях проти підкресленого блакитним олівцем слова «пістрота» стоїть неначе рукою І. С. Левицького «ряботинь» (54), а над підкресленим (теж блакитним олівцем) «сплошним» (54) написано його-ж-таки рукою «суцільний», — можна гадати, що ці виправки або швидче вказівки робив саме він, хоч є й такі виправки цими олівцями, які нагадують руку Івана Яковлевича, напр., «чоловічках» (147) або виправки окремих літер на 225 сторінці.

Що виправки цими олівцями було зроблено до виправок зеленим та фіялковим чорнилами, видно з того, що потім деякі з них наводились різними чорнилами, напр., «А тепер» закреслено блакитним і потім зеленим (197), «здихнув» виправлено на «зітхнув» і червоним олівцем і зеленим чорнилом (132).

Що виправки зеленим та фіялковим чорнилами (а також частина-олівцем — Івановою рукою) було зроблено вже, як рукописа було повернуто з цензури, довід на це ми бачимо в тому, що в уступах, закреслених цензором, цих виправок так що й нема, дарма що вони могли з'явитися, приміром, у великому уступі на 4 сторінках; до того-ж подавати до цензури попокресленого рукописа, от як, приміром, ми бачимо в рукопису чималенький-таки уступ («Недалечко від хатнього порогу»), вкрай перероблений фіялковим чорнилом, видима річ, не можна було. Окрім того, нашу думку

[1]) Ми вже були бачили, що неначе рукою І. С. Левицького була навіть написана ціла сцена для роману — сцена, як били Чіпку.

можна ствердити ще й тим, що на обгортці рукопису таким самим зеленим чорнилом виправлено й прибране імення авторів — Мирного — Білика: ці імення, написані чорним чорнилом [1]), виправлено зеленим на «Панаса і Івана Рудченко». Очевидячки, автори, здобувши дозвіл від цензури, хтіли виступити уже отверто — до цього, як відомо, Панас Рудченко друкував свої твори в галицьких часописах під прибраним іменням Мирного («Лихий попутав» — «Правда» 1872 р. і «П'яниця» — там-же 1874 р.) [2]). Коли-ж вийшов Валуєвський наказ, то нашим письменникам, що були урядовцями (Панас в 1878 р. служив у скарбниці на Полтавщині [3]), а Іван від січня 1875 р. до лютого 1877 р. був за урядовця для особливих доручень у волинського губернатора, а з квітня 1878 р. був перше за керівника канцелярією київського генерал-губернатора, а згодом пішов іще вище) [4]), — небезпечно було підписувати свої імення під закордонним нелегальним виданням, особливо надрукованим Драгомановим в Женеві, — отож роман і вийшов під псевдонімами Мирного-Білика.

Останні виправки це були переробки, зроблені фіялковим чорнилом. Це, ми думаємо, на тій підставі, що в рукопису є такі випадки, коли виправка, зроблена зеленим чорнилом, закреслювалась, і новий варіянт писався фіялковим, напр.: було написано чорним «питала вона», виправлено зеленим «запитала вона», кінець-кінцем закреслено й написано фіялковим «обізвалась вона перша» (5), було написано зеленим «круглі», виправлено і написано фіялковим «чорні» (5).

Всі ці виправки мали на меті найперше удосконалити мову твору. Відомо, що в творах Панаса Рудченка ми зустрічаємо силу русизмів. Багато їх і в тій редакції, яка повернулась з цензури: так ми тут знаходимо «чуством» (195), виправлене чорним олівцем на «почуттям», і потім наведене чорним чорнилом, «чувство» (197) підкреслене червоним олівцем, і переправлене чорним на «почуття» (це слово так і залишилось невиправлене в одному уступі, що його закреслив цензор (287), хоч тут-таки в ньому ми зустрічаємо і «чуття», виправлене з якогось слова, якого не можна розібрати, але, здається, не з «чуства»), «угли» — поправлено зеленим «кутки» (197). Подібні виправки робив, очевидячки, Іван Яковлевич. Далі ці виправки мали на оці дати художніший вираз тому, що хтів висловити автор, або закреслити те,

---

[1]) Ці прибрані імення написано чорним чорнилом по вишкребленому, — очевидячки, раніше стояли якісь инакші.

[2]) Франко, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Л. 1910, стор. 198.

[3]) Коваленко, П. Мирний, стор. 5.

[4]) Краткія біографическія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности Ив. Як. Рудченко, Окрема відбитка з часопису «Україна», К. 1907 р., стор. 4.

що йому здавалось зайве або невдале. Так, прим., описуючи на стор. 186, як Чіпка мимоволі йшов за своїми товаришами, автор каже: «[так ведмедь іде нехотя за циганом: опинається, а все-таки йде] [1]). Хто розкаже, що той ведмідь думає, — той хай розкаже й Чіпчину думку. Може скажуть: ведмідь тим іде, що кільце в носі? А чого йде Чіпка, самохіть іде? Хто про те знає?» — Але розуміючи, що поет повинен читати в душі свого героя, уявляти собі психічні мотиви його вчинків, автор переробив це місце так: «Серце щось недобре віщує. Страх не страх: якесь темне почуття холодить серце... Холод пронизує душу... У думку закрадається питання: куди се? чого се? за ними?.. за товаришами?.. Обдурює сама себе думка — і тягне Чіпку далі та далі. Тягнеться він тихо-помалу, не маючи волі остатися, покинути братчиків, тягнеться, одурений підлеслою думкою, забиває в серці страшне почуття» [2]).

Часом давалась ширша, детальніша картина того, що було намальовано раніше — це ми бачимо, напр., на початку IV розділу, де описується дитинство Чіпчине, або в опису думок Чіпчиних про те, як мертву бабу їстимуть гробаки в могилі [3]).

Часом закреслювались такі місця, які здавались зайві або недоладні; напр., оповідається про те, як баба розказувала Чіпці казки, провадила з ним розмову про все, що його цікавило. «Їй любо було одкривати світ його очам,— утішно думати, з якою натоптаною головою виросте її онуча». І далі йде закреслене місце: «І вона переказувала все, що уміла і як уміла, з своєї старої в його молоду голову. — Баби у нас — то наші скарбівниці. У їх головах сивих, що вже в могилу дивляться, позаховувалось все пережите людьми, передумане. І спасибі їм! Баби наші не все забирають з собою гробакам на поталу — вони багато дечого залишають онукам. Вони — бувальщина і джерело будучини. Яка та — така і друга!» (24), — мабуть, через те, що Іван не вважав за можливе мати звичайну забиту бабу Чіпчину за якусь ходячу історію [4]).

Дещо було закреслено, очевидячки, за-для цензури, напр.: «Ішов 1848 рік. Заворушились французи» — і далі закреслено — «і махнули свого короля геть з престолу (119). Трохи далі там-же закреслено: «Загомоніли піддані проти своїх королів»; ще далі — «Це вже нам була не первина. Ми вже ходили раз боронити Турка од його бунтовливого холопа — Білого Орапа» [5]).

---

[1]) Слова, взяті в дужки, залишилися в тексті.

[2]) Проти цієї переробки на полях нема ніякої помітки і вона зроблена в тексті по закресленому Івановою рукою.

[3]) Ці переробки, як ми були казали, належать Іванові Яковлевичеві.

[4]) Знов на полях нема ніякої помітки проти цього місця.

[5]) Всенький той уступ, де знаходяться ці вирази, на полях обведений чорним олівцем, мабуть, Іваном Яковлевичем.

На стор. 120 закреслено: «Погасили в сусіда вольнолюбиву пожежу,—тепер і самим безпешніше». — Закреслювалися иноді й такі місця, які були звернуті проти панів, і які здавались дражливими: «Панові що? Хіба пан думав про гірку працю, хіба йому слід до того свою панську увагу звертати» (153) — це закреслено зеленим чорнилом, значить, як рукопис уже було повернено з цензури: очевидячки, під гнітом тієї реакції, яка тоді (наприкінці 70 р.р.) де-далі все збільшувалась, було бажано уникпути таких місць, які могли зайво дратувати.

Деякими закресленими виразами Іван потім скористувався в иншому місці: так це було з тим уступом розділу V першої частини, де описується мінливість людського щастя; розділ цей згодом у трохи зміненій формі було внесено на початок третьої частини (друковане видання, розд. I, част. III, стор. 153, початок). На місці-ж закресленого (4 рядки) вставлено один рядок, в якому висловлено ту-ж-таки думку, тільки коротко [1]).

Часом одне слово або й цілий вираз зазнавав кілька виправок. Так, напр., перше було якесь слово, написане чорним чорнилом; воно було виправлено зеленим на «круглі», але й цей епітет не задовольнив, і було написано новий, фіялковим, «чорні» (5); було написано чорним — «питала вона» потім виправлено зеленим «запитала вона», нарешті, фіялковим така остаточна редакція — «обізвалась вона перша». А то ще: було перше написано чорним чорнилом якогось варіянта, який важко навести, бо дещо в ньому вишкреблено, потім він був перероблений зеленим, причому було залишено кілька слів із давнього варіянту, і новий текст мав такий вигляд: (щось вишкреблено) (починається зеленим) не (далі чорним) вспіло одно (далі зеленим) гаразд (чорним) забутися — друга приключка приключилася й перевернула життя Чіпки, (далі було чорним) уразила (замість первісного — розкопирсала) його гаряче серце, але, нарешті, останнє речення — «й перевернула»... закреслено фіялковим, і написано «котра обізвалась на всім останнім житті Чіпчинім» (40) [2]).

Що-ж, нарешті являє собою рукопис 1875 р., порівнюючи до друкованих видань? Цих видань, як відомо, три — Драгоманівське 1880 р., видання «Кіевской Старины» 1903 і «Віку» 1905 р.[3]) Ми вже висловили свою думку,

[1]) Проти закресленого місця там на полях нема ніякої помітки.

[2]) Проти цього місця були на полях якісь помітки, але від них нічого не залишилось. Детально про всі ці виправки див. Додатки та варіянти до рукопису 1875 р. Додаток № 22.

[3]) Нам відомо ще галицьке видання цього роману Української Народньої Бібліотеки, та воно являє собою, як і зазначено на обгортці, незмінний передрук з першого видання — Драгоманова.

що Драгоманів, друкуючи цей роман, мав у руках рукописа 1875 р. Але хоча він старанно передруковував усі ясні помилки, навіть оригінальні написання слів (на в городі, по в городу — див. вище),— він вільненькотаки поводивсь з нашим рукописом. До свого видання він уніс мало не всі виправки, які ми знаходимо в нашому рукопису, але чомусь не скрізь додержувався виправок фіялковим чорнилом, а брав давній варіянт, написаний чорним; що-правда, він уніс в своє видання великий уступ, перероблений фіялковим чорнилом. Уступ цей починається словами ...«Недалечко від хатнього порогу»... (р. 7, Др. 9). Певно, давній варіянт часом здавався йому кращим, хоча з цим не завсіди можна погодитися. Так, прим., розмовляє у волості Остап Хрущ з головою і писарем про свій поворіт на батьківщину (р. 10-11). Коли розмова скінчилась, то за новим варіянтом фіялковим чорнилом — писар ...«разом з головою й пішли у другу хату»... — як і треба; Драгоманів-же бере давній варіянт — «у волость»,— просто недогляд попередньої редакції, бо розмова відбувалась саме у волості. Але справді краще сказати, як написано чорним: «Стала нудьга виглядати його очима, журба обнімати його голову — ніж журба невимовна гнітити його душу і серце»... (12, Др. 15), ніж виправлено фіялковим; або краще: «Не вспіло одно гаразд забутися — друга приключка приключилася й перевернула життя Чіпчине», як написано чорним, ніж: «друга приключка приключилася, котра обізвалася на всім останнім житті Чіпчинім»... (40), як виправлено фіялковим.

Далі, у Драгоманівському виданні часом два речення сполучуються в одне: так, прим., на 32 сторінці рукопису ми читаємо: ...«А куди, руда?— кричить Грицько на овечку, що одрізнилась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку. — Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку ухопити свіжої травиці»... і т. д. Драгоманів викидає, починаючи з «з обніжку» і кінчаючи «до зеленого», й виходить одне речення (39). Те-ж саме 261, 266.

Немає часом у Драгоманова і окремих виразів і цілих речень, що їх ми бачимо у рукопису, прим.: «Од тих переказів січова кров голосно загомоніла у серці малого онука. Максим полюбив діда більше батька, більше матери» (р. 73, Др. 90). На 143 стор. рукопису випущено у Драгоманова цілого рядка з думок Чіпчиних: ...«Тут ще тільки заклюнулось, та й то...» (Др. 187). Часом Драгоманів вставляє цілком нові речення. В рукопису стоїть: «Що то за люба розмова! — Так ти покинеш? цокинеш, мій голубе, таке життя? допитувалась вона (Галя) Чіпки»... (266). У Драгоманова: «Що то за люба розмова. — Чіпко, голубчику... Признавайся, любиш? — Люблю, Галочко. — А скажи: покинеш?.. покинеш таке життя?» (Др. 331).

Иноді Драгоманів виправляв і окремі слова, часом дуже вдатно: так, напр., замість «считав» він друкує «вважав» (22), замість «уші»—«уха» (5), замість «теряючись»—«плутаючись» (8).

Але в нього зовсім немає великого уступу про бенькет дворян з урядовцем, що за нього ми були говорили вище, немає також і чималенького уступу, де описуються почуття молодої матери, що бажає мати дитину (р. 287, Др. 354). Окрім того, в уступі про лева (цензор його теж закреслив) у Драгоманова викинуто геть усе, що могло бути за образу для царя: немає того, що за небажання ловити лева з наказу царевого неслухняному «голову зітнуть», що цареві немає ніякісінького діла до того, чи страшно, чи ні ловити такого звіря (Др. 70). Мабуть, усі ці пропуски було зроблено за-для цензури, щоб цей роман не був такий страшний для читачів російської України. Що-до двох инших видань цього роману — «Кіевской Старины» та «Віку», то їх, очевидячки, зроблено за Драгоманівським виданням, хоч і є в них деякі незначні відміни, що певне належать редакторові або-ж коректорові. Що ці видання були передруком з першого, це нам доводять тії помилки, що трапляються у всіх трьох виданнях, — в рукопису їх немає. На стор. 197 і 198 у Драгоманова мова мовиться за Микиту, так само, як і в рукопису 151), але далі у Драгоманова помилково замість Микити двічі надруковано Максим; це ми бачимо і в инших виданнях («К. С.» 179; «В». 223). В обох виданнях немає тих самих виразів на один-два рядки, коли рівняти до рукопису, як це ми бачимо і у Драгоманова. Приміром: «Сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло». (р. 9, Др. 11, «К. С.» 9, «В». 14). «Він усе хмурнішав та хмурнішав»... (р. 40, Др. 49, «К. С.» 43, «В». 56). Трохи перероблені у Драгоманова місця повторюються слово в слово і в инших двох виданнях: див. вище наведені два речення про вівцю, яку завертає Грицько (Д. 39, «К. С.» 34, «В.» 45-46), уступ про лева (Др. 70, «К. С.» 62, «В.» 80), то-що. Але у «К. С.». немає великого уступу про те, як москалі прописували «слушний час» селянам, в «В.» він є, у тій самій, трохи зміненій формі проти рукопису, що й у Драгоманова (р. 231, Др. 293, «В.» 330).

Але в останніх двох виданнях є й одміни, порівнюючи до видання Драгоманова; вони всі полягають в заміні одних слів иншими — у Др. (6) — «манила», як і в рукопису (5), «К. С.» (4) і «В». (9) — «вабила», у Др. «одказав» (7), як і в рукопису (поправка фіялковим — 5), «К. С.» (4) і В (9) — «одмовив», у Др. (267) — «вдосталь» (як і в рукопису виправка зеленим і чорним олівцем — 203), в инших виданнях цього слова нема, у Др. (11) «не свідомий», як і в рукопису (8), «К. С.» (8) і «В» (13) — «невідомий», Др. (61) «обітря», як і в рукопису (49), «К. С.» (54) і «В.» (69) — «повітря» та инш.

Є різниця і між усіма трьома виданнями, або тільки одно чим-небудь різниться: так давній варіянт... «Стали її сусіди обходити, а зустрівшись, сторонились», — закреслений фіялковим чорнилом (р. 16), — є у Др. (20) і «К. С.» (17), але нема його у «В.» (20 ч.); скрізь — «щитала» (р. 171, Др. 223, «К. С.» 203), — «В» (252) — «вважала».

Що-ж, нарешті, являє собою друкований текст роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні», що в ньому належить якому письменникові? Докладно це можна з'ясувати тільки критично видавши цей твір, точно зазначивши всі вирази того чи иншого письменника. Ми з'ясуємо це питання тільки що-до змісту і тих мотивів, які складають цей роман, а також і що-до головніших уступів, які дають змогу охарактеризувати літературну маніру кожного письменника. І тут ми можемо сказати, що мало не вся перша і третя частина належать Панасові; в II ч. Панасові належать розділи XI «Махамед», XII «У москалях», XIII «Максим старшим», а в IV частині усі розділи, окрім V «Новий вік» і VI «Старе та поновлене», котрі належать Іванові, що-правда, в VI є текст і Панасів. Що-ж до перших трьох розділів III ч. — «Січовик», «Піски в неволі» і «Пани Польські», то тут переплітається праця обох братів — отже вони являють собою спільний твір обох письменників, хоч більша частина тут належить Іванові. Далі, розглядаючи докладніше склад кожного розділу, ми можемо одзначити ось що: I розділ I част. належить Панасові, але Іван поробив в ньому чимало виправок в словах і виразах [1]), а уступ про весну, про вид парубка (др. 1-2), про голос Галин, епізод «Мотря годує свиней» — значно переробив, користуючись з Панасового тексту [2]). II розділ належить Панасові, але і в ньому Іван поробив багато виправок в словах і виразах; окрім того, початок розділу — це текст Панасів у переробці Івановій і всенький уривок про почування Оришки і Мотрі після того, як викрився їхній сором (кінець 15-16 стор. друкованого), либонь належить Іванові, адже його нема в II р., він новий в IV р. (нові аркуші), написав його мабуть Іван, коли остаточно складав IV редак. (принаймні в паперах братів немає вказівок на те, щоб цей уривок належав Панасові). Третій розділ належить Панасові (з чималими виправками Івановими); тільки два уривки: 1) про те, як баба розказувала казки Чіпці (друков. 24-25) і 2) про те, як вона його знайомила з світом, (з середини 26-27) — являють собою переробку тексту Панасового Іваном [3]);

[1]) Характер цих виправок див. далі «Уривки Панасові з багатьма виправками Івана і остаточне оброблення деяких Панасових уривків Іваном».

[2]) Характер цих переробок див. далі «Зразки, як переробляв Іван текст Панасів».

[3]) Див. 2 примітку на цій сторінці.

IV розд. текст Панасів (з чималими виправками Івана); початок його про дитячі роки Чіпки — (стор. 30) мабуть, текст Панасів, та його переробив Іван для остаточної IV редак. V розд. текст Панасів з чималими виправками Івана: уривок про смерть баби Чіпчиної, мабуть, Іван остаточно обробив для IV р.. VI розділ текст Панасів з багатьма виправками Івана, двох невеличких уступів цього розділу не має ні I, ні II р. — перший уступ — це середина 53 стор. від «...Чіпка так і припадає...» до «...Неділя...», і другий — від «...Неділя...» до «...Знявся і пішов...» — вони вперше з'являються в остаточній IV ред. VII розд. — текст Панасів, Іванових виправок обмаль. I розд. II ч. — спочатку текст Іванів (стор. 71), далі текст Панасів, виправки Іванові невеликі — стор. 72 до «...Хіба тільки сусідній пан полковник...», далі текст Іванів до «...Адже, як недавно Піски настали...», далі знову текст Панасів з чималими виправками Івана (72-76 до «Кругом усе старе лицарство поставало»), потім текст Іванів, вироблений з тексту Панасового (кінець 76-77), причому тут є ціле речення, взяте з Панасового тексту, напр. «...Піднялись були за Дніпром гайдамаки, та й ті повертались у розбишаки, а не в справжніх лицарів...» (стор. 77), далі йде текст Панасів з великими виправками Івана (78 до 82), причому середина 79 стор. від «...Стануть розказувати...» до «...Не врядигоди дивись...»—це Панасів текст, що його переробив Іван, а сцена сватання у Кабанця і кінець цього розділу «Прийшлися цікавому хлопцеві» — з'являються тільки в зошиті для «Правди» і мабуть належать Іванові. Чотири рядки II розд. текст Панасів, 12 рядків про бунт в Польщі — Іванові, про «голопузу шляхту» (кінець 82-83), — мабуть, текст Іванів, бо його немає в II р., а в зошиті для «Правди» є тільки натяк на цей уступ, вперше-ж в повному вигляді він з'являється тільки в IV р.; всенький епізод про генерала в II ред. у Панаса (кінець 83-91 друков.) розказано коротенько (немає нічого за Лейбу і за те, як генерал «охрестив» одного селянина), — Іван поширив його своїми вставками і тут у цьому епізоді уступи і фрази Панасові переплітаються з уступами і фразами Івановими [1]), адже епізод про Мирона на 85 стор. — текст Панасів з виправками Івана, а 86 стор. текст Іванів про те, як повернувсь Мирон з вільною (87 стор.) текст Панасів; далі до кінця стор. 87 — Іван переробив текст Панасів; стор. 88-89 до «Правда, деякі гарячіші» — текст Іванів, далі кінець 89 — текст Панасів, та Іван трохи змінив його; далі стор. 90-91 текст Іванів, а втім тут трапляються і фрази Панасові, що їх переробив Іван [2]). Початок III ч. текст Іванів (10 рядків), далі 92-96 до «А і не трохи то

[1]) Напр., на стор. 84 в Івановому тексті Панасова фраза: «Селяни, як жуки, загули».

[2]) Уривок — «Не погано і піщанам»... до «І тини скрізь калачиком позаплітані» (кінець 91 стор.).

треба» текст Панасів з різними вставками Івана [1]); далі від середини 96 аж до IV розділу (112 стор.) нема в II р. — це, мабуть, текст Іванів, що з'являється вперше в зошиті для «Правди». Текст розділів IV, V і VI — II ч. належить Панасові, а Іванових виправок обмаль. А втім, є деякі його вставки — в розділі VI про бунт декабристів (120 друков.), в розд. V про сум Максимів (131 стор.), в розд. VI — про бунти за кордоном (143) і про участь Максимову в боях (144-145), про вплив старшинування на Максима (142); мабуть його-ж-таки вставки і в Ш р., бо в II ред. у Панаса їх немає — про перші враження Максимові на службі — стор. 121, про те, як прощається він з матір'ю (122), про розмову батька Максимового з жінкою, про те, як вона провела сина в москалі (123), про чисту Максима (150). Окрім того, є місця, які подають переробку Панасового тексту: про вплив дідового оповідання на Максима — середина 115 («Січові оповістки»... до «Ось з-за села»); про парубоцькі роки Максимові (з середини 118 — і початок 119), про сварку Максимових братів (з середини 124-125); часом натрапляємо і на вставку і поодиноких фраз Іванових: напр., після «Так день у день, день у день вставлено: «„І на що-ж це воно? кому воно здалося оця муштра? для чого?“, думали вони, вертаючись з учення (130), «не те, що нудна щоденна муштра, котра — як думав Максим — нікого не знобить, на гріє. І він цілком оддався тій роботі» (141). В розділах Ш част. виправок Іванових взагалі небагато, хоч є деякі місця, які йому належать: початок 1 розд. Ш ч. — вісім рядків (153), далі уривок, починаючи з «Украсти? грізно запитав Чіпка»... до «Чіпка стояв, як зачумлений» (214-215), «Гайда, братця!» до... «У-ух» (225), «Лушня помітив, як блиснула люлька»... до «Хтокало» (218-219), початок розділу VI «Спить Чіпка» (219-220); на стор. 237 і 239 Іван вставив імення пана і урядовців і в цих розділах є й такі місця, яких немає в II р., їх мабуть уставив Іван в остаточній редакції — про те враження, яке справило слово «Дін» на Мотрю, про думки Мотрині (кінець II розд. стор. 181), про те, як німець хвалив Чіпку (264); є й переробки Панасового тексту — про те, як жили Мотря і Чіпка після того, як вперше почули, що в них хотять одібрати землю (155), про розмову Чіпчину з писарем (кінець 155 — початок 156), про вбивство сторожа (в II р. Чіпка широко про це оповідав, тут передано це від автора на $2^1/_2$ рядках — 225), про те, як били Чіпку (241).

Текст перших чотирьох розділів IV ч. належить Панасові, виправок обмаль, вставок так що й немає. Можемо зазначити тільки одну фразу Іванову — «Доля прикрила їх (Чіпку і Галю після одруження) своїм затиш-

[1]) Напр., стор. 95 — п'ять рядків Панасових, один рядок Іванів («Доброго, кажуть, дожидать треба, а лихе само прийде» ($6^1/_2$ рядків Панасових, двоє Іванові) «Знов велено»... до «позносили»), далі текст Панасів, кінець 95 стор. — «Де-ж пак» — текст Іванів в II р.

ним крилом» (314 стор.); V розд. належить Іванові і первісний його текст в хаотичному вигляді ми знаходимо в II ред. в розд. VI «Земці»; перший уступ цього розділу в друков. виданні — до «Самому царкові Гетьманському» — це остаточне оброблення того нового варіянту, який написав Іван до початку VI розділу в II ред. на полях; цей варіянт було поширено в III ред. в розд. V «Земці» і уже остаточно оброблено в IV ред. для розділу V «Новий вік», відкіля він перейшов і в друков. видання. Другий уступ «Самому царкові Гетьманському» і третій «Перш усього загомоніли» — це початок розд. VI «Земці» в II р., відкіля в обробленому вигляді він перейшов у розд. V «Земці» III р. і остаточно в V р. «Новий вік» IV ред., а відтіля і в друков. вид. Четвертий і п'ятий уступ «Та часи тепер були...» і «А тут як на те...» (327 стор.) — це нові уступи в III р., в II р. їх не було; оброблені остаточно для IV р., вони увійшли відтіля і в друков. вид. Далі аж до середини 332 стор. («Настав новий вік і для нашого Чіпки») — це первісно хаотичний текст VI розд. «Земці» II р.; потім його було оброблено для III р. і в остаточній обробці він увійшов в IV р., а відтіля і в друк. видання. Далі — аж до кінця цього розділу — це матеріял із V ч. II ред. «На громадській службі». Спершу його було оброблено для V р. III ред. «Земці» (було випущено тільки величеньке оповідання про те, як Дмитренко менджував кіньми і видурив коня у Чіпки), а потім для IV р. (причому було вставлено розмову Дмитренка про Галю і з Галею — 334-335, епізод про прихід дівчини 335, про Чіпчину розмову з Галею з приводу його служби громаді — кінець 334 — початок 340 — це написано олівцем в III р.), відкіля весь цей матеріял увійшов і в друков. видання. VI розділ теж належить Іванові, хоч і не ввесь. Сторінки 340-343 (до середини) це оброблення того хаотичного матеріялу, що ми знаходимо в розд. VI «Земці» II р., для VI р. III ред. «Старе та поновлене;» він потім увійшов і в IV р., а відтіля і в друк. вид. З середини 343 до «Вернувся Чіпка додому» (кінець 345) — це новий варіянт олівцем в II р. до розд. VI «Земці»; його потім, уніс ши до нього деякі мотиви давнього тексту, було оброблено для VI р. III р. «Старе та поновлене», відкіля в остаточній обробці він увійшов і в IV р., а відтіля і в друков. видання. З кінця 345 і аж до середини 346 — до «Радів Чіпка» — це оброблений текст того матеріялу, що ми бачимо в розділі VI «Земці» II р.; він увійшов в III і IV р., а відтіля в друков. вид. З середини 346 — до «Чіпка нічого того не знає»... (кінець 347) — це переробка того варіянту, що накреслив Іван (олівцем) на полях до уривку II редак. «В управі» (в цьому варіянті оповідалось про те, що зробили трус у Чіпчиного тестя і знайшли браслета жінки предводителя, через що зробили трус і в Чіпки, і, дарма що нічого не знайшли, викинули його з гласних) — для III р. цей варіянт було перероблено так, як у

друкован.; в такому вигляді ми бачимо його і в IV р. рукопису 1875 р. З кінця 347 і аж до «...Упала ця вістка...» (кінець 348) — це уривок, який ми бачимо тільки в Ш р., в II р. його нема. Від слів «...Упала ця вістка...» (кінець 348) — аж до «...А в Гетьманському пани раділи...» (початок 353) — це текст Панасів в дописах для Ш р. — тільки в Ш р. Іван не вніс сцени Максимової смерти (тільки сказано, що він помер); ця сцена є вже в IV р., відкіля вона перейшла і в друк. видання. Далі з 353 аж до VII розд. іде текст Іванів із уривка «В управі» в II р., оброблений трохи инакше в Ш р. (податок у Ш р., як і в первісному тексті, наз. регресивним — у друкованому вид. «якийсь чудний налог з землі — в кого її більше, той платить менше, а в кого менше, з того і бери»; нападаєтьсяна Чіпку за його промови про земство не Дмитренко, як у друков., і в Ш р., а Шавкун); відтіля він у зміненому, як зазначено, вигляді увійшов і в IV р., а далі і в друков. видання. Далі аж до кінця роману йде текст Панасів з деякими виправками і вставками Івановими. Так, наприкінці VII р. II р., де оповідалось про те, що Чіпка вдруге вигнав матір, що вона заслабла, і Галя сказала, що кине Чіпку, коли він не помириться з матір'ю — усе це Іван викинув, а вставив тільки коротеньке речення — «На другий день пішов по селу гомін...» Наприкінці 375 стор. додав, мабуть, Іван про півня, що є і в Ш р., також про думки Галині після того як пішло товариство на грабунки (376), чого немає у II р. і є в Ш р. В середині 379 стор. є вставка Іванова в II р. «Червоне зарево»; вона увійшла і в Ш р., а в IV тільки було додано одне речення «...а навкруги собаки валували...», як і в друков. На стор. 381 Іван зробив у II р. вставку про арештантів, як з ними прощались люди. Нарешті, наприкінці роману ми бачимо дві вставки Іванові в II р. «А недалечко од Пісок» і «А посеред села», які були внесені і в Ш-IV р., а останній уступ роману «Минув рік» — аж до кінця роману — це переробка Панасового тексту Тепер, на підставі всього того, що ми досі говорили, для нас зовсім ясно, як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», і яку участь брав у ньому Іван. Панас задумав роман ще на початку 70 р. під упливом всього того, що він бачив на Україні і особливо під упливом оповідання поштаря, що віз його до Гадячу, про розбійника Гнидку. Р. 1872 він закінчив 1 ред. свого роману, що її написано дуже нерозбірно, наче чернетку, і надіслав її на розгляд свого брата. Перша редакція мала заголовок «Чіпка» і, головним чином, оповідала про його життя: тієї широкої картини суспільного і соціяльного життя, яку ми бачимо в остаточній редакції, тут не було. З психологічного боку останні вчинки Чіпчині, коли він, одружившись з Галею, знов повернув до розбишацтва, було не мотивовано. Під упливом Іванової поради Панас у II р. звернув на це увагу і намалював постать Грицька,

як типового представника того звичайного суспільного тла, на якому різко виступали такі поодинокі протестанти, як Чіпка; а втім він усе-таки так що й не торкнувсь того соціяльного устрою, який доводив таких одиниць до кривавого протесту. В своїй замітці до II р., яку Панас скінчив р. 1874, Іван знову звернув на це Панасову увагу і потім сам, мабуть умовившися з братом, заходивсь виконувати цей план. Внаслідок цього і з'явились його розділи про панів польських (поширені, порівнюючи з тим, що дав Панас в II р., а головне звязані з життям героя — Чіпки) і особливо розділи про ролю панів після скасування кріпацтва (спочатку «На громаді», «Земці», а потім «Новий вік» і «Старе та поновлене»). Після того, як спільними силами братів у роман було внесено ці розділи, утворилась уже III р. Вона давала вже широкий малюнок того суспільного і соціяльного устрою, на тлі якого з'являлись такі постаті, як Чіпка. В остаточній IV р., яку являє собою рукопис 1875 р., це тло було тільки поширено — епізоди про Пороха і Чижика, бенькет урядовця з дворянами, а матеріял про панів польських і їхніх прибічників було значно скорочено, бо в ньому було багато не типового, а індивідуального. Таким чином, ми бачимо, що широкий соціяльний зміст роману — це справа Іванова.

Окрім того, Іван доклав багато праці що-до композиції самого роману, до розподілу його матеріялу на розділи, частини, ба навіть дав мало не всім розділам і частинам ті заголовки, які ми бачимо в друкованому виданні.

Та праця Іванова над романом цим не обмежилась. Він ще чимало попрацював над стилем роману, над його фразеологією, то-що. Сліди цієї праці ми вже бачили в рукопису 1875 р. Їх ще більше в попередніх редакціях, особливо в II-ій. Тут є цілі уступи, що їх написав або переробив Іван; вони потім увійшли в друковане видання, в трохи зміненому вигляд Вище ми уже були зазначили ті уступи Іванові, що увійшли в друковане видання.

Тепер подивімось, як Іван перероблював і виправляв текст Панасів.

І. Зразки як переробляв Іван текст Панасів.

Панас.	Іван.
1. «Надворі розляглась весна красна. Усе кругом розвернулося, розпустилося, розцвіло пишним квітом. Сонце ще не вспіло наложити своїх палючих слідів на рослині; — зелена вона, як рута, а сонце ясне та тепле, як погляд любої дівчини.	*Поробивши чимало виправок в самому тексті Панасовому II р., Іван, нарешті, утворив такий текст цього уривку: його він написав на окремому аркуші, якого наліпив перед початком роману.*
«Хороше у такі часи на полях. Земля споєна теплими дощами, обігріта теплом ясного весняного сонця, буйно жене з себе усяку рослину, — усе так з землі і	«Надворі весна. Усе кругом розвернулося, розпустилося, зацвіло, зазеленіло. Сонце ще не вспіло положити своїх палючих слідів на поля: зелені вони, як рута

лізе — кажуть люди. Поле безкрає море. Розіслало, розкинуло навкруги *(затерто далі одно слово)* зелений килим, такий *(затерто далі одно слово)* аж сміється у вочіх. Над ним сине прозоре небо та ясне сонце хвилює золотою хвилею і обливає новим теплом та сяєвом. Коли не коли здійметься з-за гори невеличка хмарка і як злодій пополотнівши і витягшись у довгу й тонку мотузочку, крадеться по небоспаду, поки знов не сховається за гору, або не перерветься і не розлетиться, мов дим. Кругом *(затерто одно слово)* парно; дзвінке жайворонкове щебетання, як срібний дзвіночок, стоїть у тому пару, у тому сяєву і любо дрижить-тремтить, переливається; до його з землі піднімається перепелячий крик *(затерто одно слово)*; сюрчання коників у траві; тихий, таємний гомін поля, шепотіння рослини... Все те зливається до купи, до гурту, обвиває все якимсь сном, якимись чарами. Вам там легко, любо, весело, стихають у серці недавні незгоди, заволікаються забуттям всякі муки, стихнуть, засипають. Груди глибоко вдихають в себе польові пахощі й легко видихають їх. Ви щасливі, любите дуже і прощаєте глибше у той час».

2. «Йшов парубок. Свита на ньому доброго ягнячого сукна, не застебнена, з-під неї виглядала біла сорочка, і чорний каламайковий пояс, котрим підперезані були китаєві матнисті штани і на голові сива шапка з решетилівських смушків, на ногах добре змазані дьогтем шкапові чоботи».

а само сонце — ясне та тепле, як погляд любої дівчини.

«І гарно-ж в таку годину. Теплі дощі напоїли землю, сонце пригріло і жене земля з себе паростки. «Усе так і лізе!» кажуть люди. Поле, що безкрає море — скільки зглянеш: розіслало свій зелений килим — аж сміється у вочіх. Над ним сине, прозоре небо, на небі ясне сонце; на ланах сонячних — хвиля; під хвилею хліборобська доля. Вітрець ледве дише, та й то з теплого краю. А згори на землю лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок; тремтить-дрижить, переливається, мов застигає. А з землі піднімається вгору перепелячий крик, у траві сюрчать коники; шепочуть проміж себе билини, тихотаємно гомонить поле. Дивний то гомін— немов ті чари — пеленає в дрімоту. Дивишся і не дивишся; дишеш і не дишеш, слухаєш і не слухаєш. І гарно тобі, і легко тобі, і любо тобі, й весело. На серці стихають негоди, в душі засипають муки, на думку не лізуть клопоти. І самому хочеться жити, хочеться бути щасливим і бажав-би, щоб усім щастя сміялось — прощаються людські неправди».

Цей уривок в значно зміненому вигляді увійшов в ред. 1875 р.., а відтіля без зміни в друковане видання [1]*). Проти того місця, де у Панаса говориться, як хмарка... крадеться по небоспаду... Іван у дужках поставив «Тургенев»* [2]*).*

[Йшов молодий чоловік]. «Не багатого роду», казала (убрана — *закреслено)* проста свита, накинута на опашки. «Та чепурної вдачі», — додавала [1]) чиста, біла [2]) вишивана сорочка та червоний пояс, що підперізував китайчані матнисті штани. Тільки добра шапка з (своїх — *закреслено)* сивих решетилівських смушків, на правий бік перехилена, видавала хло-

[1]) Можна думати, що й остаточна обробка цього уривку так, як у IV р. і друков., належить Іванові, бо в своїх замітках на Ш р. він пише братові: «первый листъ я переписалъ наново,» — див. дод. № 12 — спочатку.

[2]) *В І р. (розд. V) цей уривок мав у Панаса такий вигляд*: Раз у неділю доброї весінньої пори зібравшись Чіпка пішов довідуватися на поле, як воно там пшениця, жито і другі хліба. Ішов він собі тихо і мовчки. Кругом поля зеленіли, вітерець подихав, сонечко так любо гріло, немов усміхалось з ясного неба, і у Чіпки зробилося на душі одрадно, на серці весело; воно тьохкало і тихо билося у його широких грудях, котрі то високо-високо підіймалися, то низько опускалися, удихаючи і видихаючи любу весінню прохолоду. Ось доходить він до свого поля.

3. «Літ за двацять до крепацької волі селом Пісками йшов собі захожий чоловік».

4. Як жайворонкове щебетання, піднімався він (*голос Галі*) високо-високо стовпом угору, довго стояв, дрижав, розливався у легкому польовому повітрі, знову піднімався і лився (*не розібрано слово*) без перестанку, без угаву якоюсь тугою плакучою, якимсь жалем невимовним.»

(Баба розказувала Чіпці казочку про горобця, доброго молодця).

5. «Хоч і дуже любив Чіпка ті казочки і з великою охотою їх слухав, але його дитячу голову більше клопотали инші речі, клопотало його життя, що (*не розібрано слово*) кругом нього, виливалося то в людській розмові, то в скотиняччому реві, птичому щебетанні, то зелені рослин».

6. «І все Чіпку займало, усе зачіпало, і про все він розпитував у своєї баби. Найбільше його дивувало небо з (землею—*закресл.*) ясним сонцем, блідим місяцем і блискучими зорями. Так йому бабуся і почне усе викладати; то иноді слуха Чіпка, слуха та слухаючи і засне, а иноді й розщебечеться, як той соловейко».

п'ячу натуру. Бо й справді — йшов парубок. На виду молодий ще, літ, може, до 20, та й то чи с. *Так і в друков., тільки замість* [1]) одмовляла, [2]) *після* біла — на грудях вишивана сорочка, виглядуючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехиляючись набакир, натякала на парубоцьку вдачу. Йшов справді парубок. На перший погляд йому може літ до двацяти добиралося».

«Літ за 20 («а може трохи й більше»—*закреслено*) до («того случаю» *закреслено*) кріпацької волі, а може й більше, з того самого Ромоданового шляху (у село Піски — *закресл.*), що йшов парубок, вступав (якийсь *закреслено*) у село Піски захожий («чоловік» *закреслено*)— *у друков.* «якийсь невідомий захожий».

Як жайворонкове щебетання, він розливався в високім просторі, опускався нижче до землі, замирав-терявся на полях розлогих, піднімався знову догори, під хмари, а відтіля лився якоюсь плакучою тугою, якимся невимовним жалем.

В рукопису 75 р.: Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий так і розходився на всі боки, то розлягався в високім просторі, то слався по землі, по зелених житах *(останні 3 слова написано по вишкребленому)*, то замирав (*було* наче) оддалеки на полях розлогих, то вливався в душу якимсь несвідомим щастям. *Так і в друков. 3.*

Іван замість цього написав свій варіянт, який увійшов і в р. 75 рук. і в друковане виданнл—від слів «Чіпка слухає й дума»... *до* «І розказує йому баба» *(стор. 27).*

«Оце було літом («в суботу»—*закресл.*) як зайде вже сонце і спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати, простеле рядно перед порогом, — бо в хаті душно—посідають («обоє»—*закресл.*) дожидати Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, а коли й ляже. І просить Чіпка, щоб баба розказала що-

небудь. То баба й почне йому викладати. Слуха Чіпка, слуха, то иноді й засне слухаючи. А иноді розщебечеться, як той соловейко. Уже і ніч настала. Засвітили зорі, замиготіли, заіскрились. Задивився Чіпка на небо». *Так і в друков. з деякими незначними відмінами.*

7. Ті, що недавно виселились до Пісок, потягнуть руку за Мироном, почнуть лаяти Хмельницького, що, чому він не привернув їх до турка. Під турком легче-б було жити, він дальше, та й м'якіше, ніж москаль.

Ті, що недавно виселились до Пісок, повтікавши од панських лапок, потягнуть руку за Мироном, почнуть лаяти Хмеля— «чому його перша куля не минула, що він не привернув їх до турка, а пригорнув до москаля».

В друков. цей уступ значно зміненний—79 стор.

8. *Кінець роману у П. в II р.—після слів* «що як те страховище, позирав з воріт на шлях своїми витрішкуватими очима *(стор. 382).* — Аж поки жид Лейба не купив за безцінок того міста і не завів шинка. То під вечір иноді мороз подерав по шкурі п'яного, як згадають — хто хазяйнував у тому будинку».

Спочатку Іван в II р. так переробив цей уступ: «А здалека з середини села увесь, як в огні, палав колись страшний палац. Тепер (*закресл.* — «він») чорнів страшний палац і немов посилав привіта отій пустці—своїй родичці. Одначе швидко він остався сиротою і ту пустку купив за безцінок новий Лейба і завів шинок. Отже все ще й тоді иноді під темний вечір мороз подерав поза шкурою веселих п'янюг, як глянуть вони на хрест, що стояв, мов старець схилився, над шляхом. Зараз згадають, хто хазяйнував тут». *Потім цей уступ тут-же в II р. було наново перероблено так, як ми бачимо його і в друков. виданні— в такому-ж вигляді він був і в III р. і залишився в IV.*

II) Уривки з багатьма Івановими виправками в II р.

Панас	Іван.	Рук. 75.
Хутко-ж, Чіпко, мені корову напувати, бо ще-ж треба її колись і доїти,—вже без докору гукнула до парубка мати, увіходючи у сіни.	Не гайся-ж, сину, мені напувати корову, бо треба її ще колись і доїти! всетаки з докором гукнула мати, вступаючи в сіни.	Негайся-ж мені корову напувати, бо треба (ж) ще колись її й доїти! (усе таки) з докором гукнула з сінешних дверей мати. *Друк. трохи відмінно: нема слів, взятих в дужки, крім того:* з докором гукнула мати вже з сінешних дверей.
Чіпка не чув того гуку. Він уже випустив корову з загороди і одвязував кобилу од ясел у стайні. Скоро по-	Та син не чув того докору. Він уже випустив з загороди корову і одвязував од ясел кобилу. Швидко	Син (уже) не чує[1]) того докору. Він випустив з загороди корову, одвязав од ясел кобилу, — погнав до

[1]) Друков. —чув.

гнав, скоро назад вернувся. Тільки все одно вона з очей не зникла. Коли клав кобилі на ніч трави у ясла, то з-під трави йому здалося, що заблищали двоє чорних очей.

— Та згинь, Марюко! крикнув він, кидаючи траву, — от причепилась. І позаперавши усе, скоріше пішов у хату.

погнав, швидко і назад вернувся. Позаганяв в загороду худобу. А як підкладав на ніч кобилі трави у ясла, то з трави заблищали мов дві жарини — двоє чорних очей.

— Та згинь, Марюко, крикнув він, кидаючи траву. От причепилася! Та швидче запер загороду і пішов в хату.

водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв в загороду худобу, набрав в оберемок свіжої трави. *(Далі іде новий текст по вишкребленому).* Зелена трава нагадала йому зелену корсетку: заманячила піби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей. «Згинь ти, Марюко», скрикнув він, випростуючи руки*). «От причепилась!» Швидко**) зачинив загороду і пішов у хату. *(Так і в друк., крім слів, взятих у дужки).*

«Дівчина сиділа (собі) на обніжку, на зеленій траві, і плела вінок з (сокирок), ромену, трав'янок [1]) і других квіток, що росли по полю. Сиділа вона собі спиною до того місця, звідки [2]) скрився Чіпка [3]). Кругом неї (квітки) [4]) порозкидані (лежали) [5]), вона [6]) [їх звязувала], сплітала до купи і стиха співала якусь [сумну] [пісеньку] [7]). Вітер [тихенько] [тяг] і розносив [8]) її журливі [9]) співи. По сумному личку [10]) [видно було, що вона журилась чогось, думала якусь тяжку думку, не дослухаючись до того, що співала тихо. Правда, і співала вона не пісню, а так, що Господь на душу положив, що само з серця просилося-лилося»]. ***)

В рукоп. 75 р., як і в друк. тут ми бачимо значну відміну:

Дівчина сиділа на обніжку, на зеленій траві, та плела вінок з ромену, сокирок, трав'янок і других польових квіток, що тут-же недалеко на луці розстилались чудовим цвітним килимом, напували пахощами повітря. Вона сиділа спиною до того місця, звідкіля підкрався Чіпка. Кругом неї обсипано було квітками, натрушено травою і повна хвартушина того польового добра розстилалась на колінах. Дівчина знай опускала туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір до другого, сплітала до купи, перев'язуючи гнучкими петровими батогами. Одначе, робота ця забрала не всі її думки: дівчина стиха співала. Тихенький подихав вітер, ворушив (рук. 75 р. шевелив) її невеличкі чорні кучері, що повибивались на висках з товстої та довгої коси, маяв червоною широкою стьожкою, заплетеною в косу, і розносив по полю журливу пісню. По сумному голосу, по задуманому личку можна було помітити, що дівчина не жила без лиха (*Друк. 54*).

*) Друк.: З трави руки. **) Друк.: Швиденько.

***) *Слова взяті в дужки Іван закреслив. Вставив Іван:* [1]) Сокирок. [2]) Звідкіля. [3]) Парубок. [4]) Лежали. [5]) Квітки, а. [6]) Брала квітку за квіткою. [7]) Пісню. Тихенько подихав. [8]) По полю. [9]) Ті. [10]) Можна було помітить, що й вона жила не без лиха, що й її гнітила якась невесела думка.

Як виправляв Іван текст Панасів навіть в останні часи, перед утворенням IV редакції, ми можемо бачити із отаких прикладів:

Панас.

Чіпка, як вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Його лихо мчало у місто, йому хотілося перелетіти туди. Шлях лежав по-уз його землю, по-уз москалевий хутір, та не дивився Чіпка тепер ні на голу стерню землі, ні на Гудзів будинок—одно чесав, похиливши голову на груди, та слухаючи того голосного гомону, який підняло його стривожене серце. Туга його давила, жаль і досада; у думці перед очима розверталася страшна утрата землі. — Що тоді? думав він, — усе пропало. Землі не стане — її не стане. Бий вас сила Божа, прокляті! промовив він у голос.

Тепер він саме проходив по-уз москалевого двору: на хвіртці стояла Галя і давно вже дивилась на його, хоч він за своєю досадою і не примічав того.

— Кого-ж хай поб'є сила Божа?—любенько обізвалась вона до його. Чіпка підвів голову і затішався. Він не ждав її бачити у такий час; тепер бажав краще провалитися, аби її не бачити, з нею не балакати, він не міг зовсім говорити тепер. Лайка та прокльони бігали у його в думці, а слова доброго не було. Грізно, сердито зиркнув він на Галю, аж з її виду збігла весела усмішка. Вона ще ніколи не бачила його таким і злякалась того страшного погляду.

— Лихих людей, Галю, попихаючи голос, одмовив Чіпка на її питання і повернув до хвіртки. Галя повернулася, скочила у двір, зачинила хвіртку і чутно тільки залопотіла двором.

Іван.

Чіпка, тільки вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Лихо його мчало у город; йому в одну минуту хотілось перелетіти туди. Шлях лежав поз його землю, мимо москалевого хутора. Оже не дивився тепер Чіпка ні на чорно-жовту стерню, ні на Гудзів білий будинок; він одно чесав шляхом похнюпивши голову. Туга, жаль та досада обхопили його серце; у думці вертілося одно лихо—утрата землі. «І що я без землі? думав він... людський попихач... наймит. Без землі — усе пропало. Землі не стане — її не стане. О, бий вас сила Божа, прокляті! не зчувся сам, як промовив у голос, саме порівнявшись з хвірткою у москалів двір.

На хвіртці стояла Галя. Вона давно вже його нагляділа,—та він не примічав її.

— Кого то ти проклинаєш так? любенько обізвалась вона до нього. Чіпка підвів голову — і став, як вкопаний. Він не ждав її бачити у такий тяжкий час. Побачивши, зовсім змішався. Він стояв, дивився на неї—і не міг слова вимовити: його лихо одібрало у його і мову. Одна лайка та прокльони бігали у нього на думці, а слова не було. Він сердито зиркнув на Галю і пеначе здув веселу усмішку з її ясного виду. Вона ще ніколи не бачила його такого грізного погля-

В р. 75 р. і друк. ми бачимо такі відміни від тексту Івана. В друков. такий текст:

Чіпка тільки вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Лихо його мчало у город; йому хотілося перелетіти туди (текст Панаса). Шлях у Гетьманське лежав повз його землю, мимо московського хутора. Та не дивився тепер Чіпка ні на чорно-жовту стерню на полі, ні на білий верх, що один тільки й виглядав з-за високого паркану москалевого двору. Чіпка чесав шляхом, заклопотаний однією думкою — про землю. І що я без землі? вертилося в його похнюпленій голові.— Людський попихач, наймит. Без землі — нема волі. Земля тебе годує.. хазяїном робить А без землі — усе пропало, і моя надія пропала.— «Щоб ви самі пропали, прокляті! сам не зчувся, як зірвались слова з язика. — «Кому то ти добра такого жичиш? любенько обізвалась Галя до його, на хвіртці стоя. Вона вже давно його нагляділа, тільки він не примічав її. — Несподівана стріча як обварила Чіпку. Він підвів голову, подивився — де він, глянув на Галю — і не міг слова вимовити. Галя стояла і собі дивилась на його, ніби з усмішкою, — ніби раділа, що так несподівано захопила Чіпку, що він замішався. — А, бач, перелякався й ти, а ще парубок! зацокотала вона. Чіпка сер-

І вона втекла гірко вимовив сам до себе Чіпка, — не схотіла підождати. Подивився на ворота, немов хотів їх поглядом знести, похитав головою, підняв ноги і знову почесав, тільки видко шляхом.

(Дописи Панасові після утворення II ред.).

Чіпці стало шкода і Галини, страшної і божевільної Галини і Волоха, уже п'яненького. [Обох їх заїдала нужда, обом їм далася вона у знаки — *закреслено*]. Як бажав у сей час Чіпка — бути багатим, — він-би поміг їм, він-би врятував від нужди. «Бог зна,—дума Чіпка, — може се довело і Галину до божевільности і Волоха до випивки. Що то багатство, достатки: і тепло при йому, і затишно. Багато за його люду полягло, багато сил витрачено та ще й поможе (?) й стратиться. Господи! де ж твоя правда? Ось тепер і в мене»... І розігріта думка почала перед ним свої визерунки виводити... *(Дописи на аркушах).*

Світом приїхав від губернатора чиновник на слідствіє по жалобі Варениченка, та розпитавшись прямо покотив на те п'яне гульбище. Увійшов у хату, привітався та й подав «синові» до рук папір від губернатора.

ду — їй чогось страшно стало.

Лихих людей, Галю,—попихаючи голос, ледве одмовив Чіпка і повернув до неї. Галя собі повернулася, скочила у двір, зачинила хвіртку і тільки чутно залопотіла двором.

І вона втекла! гірко вимовив сам до себе Чіпка. Подивився він на ворота—мов би поглядом зніс їх, похитав головою; повернувся і знову почесав, тільки видко шляхом.

(*Виправки Івана в Панасових дописах. В самих дописах Панаса виправок Івана немає. В р. 75 р. так як у друкованому*):

Чіпці так стало шкода божевільної сестри Пороха та малих діток! «Може вони голодні й холодні», думав він. «От, як-би багатство, — чи дійшла-б вона до сього?.. Як-би то багатство.—А то— от, останню землю одбирають». Знову повернула його думка на землю, — почала перед ним свої виводи виводити. *(др. 164).*

В самих дописах виправок Іванових нема.

Світом задзеленів дзвінок. *Див. додаток № 13, б.*

дито зиркнув на неї — наче здмухнув веселу усмішку з її веселого личка.—«Лихим людям, Галю», понижаючи голос, ледве одмовив Чіпка на перше питання, та й повернув до хвіртки.

Галя собі повернулась, скочила у двір, защепнула хвіртку і тільки чутно — затупотіла двором.

І вона втекла! — гірко вимовив Чіпка: не підождала, не побалакала. — Поглянув він на ворота, на хвіртку, мов-би поглядом зніс їх, і похитав журливо головою, повернувся—і знову почесав далі.

В р. 75 р. ми бачимо тільки незначні відміни в словах в порівнянні з друкованим текстом.

— У 12 годин, каже, приступимо до діла, а тепер піду спочину, — та й вийшов з залі.

Як грім торахнув, як блискавка шморгнула поміж юрбою п'яного панства. Все зразу затихло, немов замерло. Як виходив чиновник з залі, його рипучі ступні чутно було серед тії тихої тишини. Ось вони вже в коридорі, в сінях, ось і замерли. Задзвенів дзвінок, ірвонули коні — поїхали. Пішов тихий-тихий гомін по хаті, наче вітер повіяв поміж листвою — то пронеслося шептання.

III. Остаточна обробка деяких варіянтів Іваном для IV р.

Було в III р.

Посеред двору, недалечко від хати, стояла не молода вже молодиця, бідненько зодягнена, — годувала з помийниці свині. Свиня на ввесь ріт хламала, а коло неї крутився, не знав, з якого боку підступити, невеличкий кабанчик: йому притьмом бажалося встромити в помийницю свій гостренький писок — і він знай однихав ним свиню від помийниці. Свиня не піддавалась. Як-же він уже геть-то обридав їй, вона поверталась і зо-зла кусала ненажеру. — «Гладкий, аря! кричала на його молодиця. — Ще не наївся. — От проклятий! ціле корито випив — ще лізе».

Кабанчик буцім-би то й слухав. Одходив трохи в бік, підіймав одно ухо вгору, друге опускав униз, поглядав скоса на свого ворога та жалібно гув. О же, як тільки свиня виймала з помийниці своє рило, та зажерливо рвала на землі шматки витягненого сухаря, — кабанчик прожогом кидався до помийниці, мов три дні не їв. Тоді молодиця шукала дубця й одгонила ненаситу прожору уже прутом...

Розділ IV у III р. починавсь так:

Отак жив Чіпка, ріс, виростав в голоді та у холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він усе самотою, самотою. Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виро-

Виправлено в IV (р. 75 р.) так, як у друкованому (стор. 7), тільки замість хапати — хламати, одгонила... криком-кричала на, *після* ненажерами нема нічого, *після* аж поки — стоїть — не.

Іван мабуть заліпив цей текст і мабуть сам написав той, що ми бачимо у друкові. — стор. 30.

док», «запарток», та не забував і бабиної ради. Забереться було в бур'яни, нарве квіток, назбира кузьок, та з ними й грається нишком... А хай-би хто зайняв його! Чіпка нікого не боявся, бо Чіпка ще не бачив страшного, а тільки чув від баби про бога грізного, так-же бог страшний злому, а Чіпка бога не боїться, бо Чіпка добрий».

3. *Уривок про смерть баби в III р. мав такий вигляд:*

«Лежить баба на столі у хаті, хрест в руках, свічка в головах. Та-ж баба — тільки очі заплющила, рот зціпила. Прийшов піп, дяк, люди зійшлися, — узяли бабу, понесли на кладовище, укинули у яму й загребли... Мотря плаче, Чіпка не плаче. Йому тільки чогось страшно та жалко. «Нема баби», думає він. «Умерла баба. Не буде більше баби... Смерть узяла бабу. А що-ж то за смерть? Хто її знає?.. Од кого вона?.. Кажуть: од Бога! На що ж він добрих бере? Що вони кому заподіяли?.. Невже і він живе кривдою? Ой ні! ні! Тут щось не те, щось друге. Говори, дивись, а тут — рот зціпило, язик одібрало, очі заклепило... Кидають тебе у землю, черви точать... Не чуєш! Ух! страшно, страшно».

Цей уривок в III р. Іван заліпив клаптиком паперу, на ньому його рукою було написано мало не такий самий варіянт, який ми знаходимо і в друк. виданні і який мабуть чи не він-же таки й написав, тільки в IV р., порівнюючи до друкованого після «німота» *було остаточно вставлено фіялковим чорнилом* «непробудна», *а* «нерозгадана» *було виправлено на* «нерозгаданий» *і віднесено до* «холод».

Таких прикладів, коли Іван, користуючись з Панасового тексту, витворював свій, можна навести силу-силенну — але всі їх можна встановити тільки критичним виданням роману. Але і з того, що ми говорили й наводили, видко, як багато попрацював Іван і над стилем, і над фразеологією роману.[1]) І коли ми порівнюватимемо мову, образність обох братів, то важко котромусь з них дати перевагу. Тут ми бачимо щасливе сполучення двох не аби-яких художніх сил, які тільки в такому випадкові й могли утворити щось певне, щось артистичне. Що-правда, з усієї роботи, яку проробив над романом Іван, видко, що думка у нього була гостріша, глибша як у брата — отже Іван був і старший, знов-таки і освіту здобув вищу, до всього мав безпосередні зносини з Драгомановим. Та художнім хистом своїм брати, можна сказати, стояли на одному рівні. І велика шкода, що Іван кінець-кінцем так захопився службою, що згодом зовсім покинув літературну діяльність.

Історія, як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», окрім цікавих даних про художню діяльність наших письменників, подає чимало матеріялу що-до історії української думки на Україні[2]) за 70 р. р. мину-

[1]) У своїх замітках на III р. він каже, що крячкою сидить над рукописом (див. додаток № 12, стор. 3) — цей рукопис був у нього 4 місяці (див. там-же, стор. 5).

[2]) Цікаво, що починаючи працювати над романом, приблизно ще в 1874 р., брати захоплювались гетьманщиною, — див. додатки № 19 і 20, — а далі вже вони почали звертати свою головну увагу на соціяльні питання (див. додатки № 19 і 20).

лого сторіччя, показуючи, як вона глибоко сягала в причини народнього горя і як вона розвивалась у звязку з подіями в російській державі. Задумано його в невеликих-таки розмірах (на початку 70 р.р.), як картину приватної нещасливої долі Гнидки-Чіпки, хоча й через громадську неправду (через втрату землі). Та далі роман цей, в міру того, як розвивались нові економічно-суспільні відносини, що складалися на Україні, після скасування кріпацтва, все більше й більше поширювавсь різними епізодами про хабарництво урядовців та сваволю панів (епізод про Пороха і Чижика, Пани Польські), а в картині бенькету дворян з урядовцем ми вже бачимо ту реакцію, яка запанувала в російській державі в середині 60 р.р., в її повному розквіті, і чуємо відгуки того руху, який зветься «хожденіемъ въ народъ» (початок у 1873 р.): на бенькеті мова мовиться «про напоръ безумныхъ соціалистическихъ идей, котрі тепер злочинці розсівають всюди». Цю сцену написано дуже гостро (особливо в первісній редакції у Панаса) і б'є вона, т. с., не по голоблях, а по коню, показуючи, як «привилегированное сословіе», «имущіе классы» вкупі з адміністрацією дбали за народній добробут. І величезну шкоду було зроблено для розвитку українського письменства тим, що цей роман не міг з'явитися свого часу серед української публіки: він робив перелом в історії українського письменства й показував широкі обрії служіння словом інтересам народу. Автори в цьому романі справді виконали ті обов'язки письменника, що їх ставив собі Панасів герой Телепень в його оповіданні «Лихі люди» (Товариші). І цілком слушно каже Б. Лепкий, що коли славетний М. Ю. Юзефович писав у своїй записці 1871 р., що сучасне українство є «ничто иное, какъ попытка, которой маскируется чистѣйшій соціализмъ», то він неначе мав на думці й оцей роман — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Те поширення громадської думки у наших письменників, особливо у Івана, про яке ми були казали, і яке відбувалося під упливом тієї реакції, що поширювалась у російській державі вже з середини 60 р., можна гадати (на підставі тих матеріялів, що стосуються до історії романа «Хіба ревуть воли»), робилось ще й під упливом М. П. Драгоманова. З ним, очевидячки, Іван підчас утворення роману листувався, бо Панас у своїх замітках на I ред. пише, що він «согласію М. П. на предварительную критику (романа) обрадовался». Отже в утворенні цього роману є й Драгоманівська частка — коли не його безпосередні поради, що він їх міг подати, то його глибокі думки. Їх він посіяв у Івана, коли той під його проводом готувався до вступу в Київський університет. Думки ці в середині 70 р., коли остаточно склались погляди й самого Драгоманова, виллялись у Івана в певний громадський світогляд, який потім, в 80 р. р., на жаль, значно змінився.

Михайло Марковський.

Спроба проаналізувати твір О. С. Пушкіна „Обвалъ".

Дробясь о мрачныя скалы,
Шумятъ и пенятся валы,
И надо мной кричатъ орлы,
И ропщетъ боръ,
И блещутъ средь волнистой мглы
Вершины горъ.
Оттоль сорвался разъ обвалъ,
И съ тяжкимъ грохотомъ упалъ,
И всю тѣснину между скалъ
Загородилъ,
И Терека могучій валъ
Остановилъ.
Вдругъ, истощась и присмирѣвъ,
О Терекъ, ты прервалъ свой ревъ.
Но заднихъ волнъ упорный гнѣвъ
Прошибъ снѣга...
Ты затопилъ, освирепѣвъ,
Свои брега.
И долго прерванный обвалъ
Неталой грудою лежалъ,
И Терекъ злой подъ нимъ бѣжалъ,
И пылью водъ,
И шумной пѣной орошалъ
Ледяный сводъ.
И путь по немъ широкій шелъ,
И конь скакалъ, и влекся волъ,
И своего верблюда велъ
Степной купецъ,
Где нынѣ мчится лишь Эолъ,
Небесъ жилецъ.

Перед нами один з найбарвистіших творів Пушкіна. Він приваблює й чарує яскравою образністю змісту, гармонізованим з ним звукописом та принадою ритмостилістичної своєї концепції. Коли яскравість і принада не підлягають сумнівові: композиція й ритмостилістичне «я» віршу даються, щоб їх науково проаналізувати, то далеко не так просто справа стоїть з

душею, ідеєю даного твору. Адже-ж життя його, як і всякого иншого, в осередку читачів та літературно-художньої критики часом не збігається з тими амоціяльними рухами, яких мимоволі вкладав поет у процесі праці над твором. От через це останні зустрічають у літературі й житті далеко неоднакових тлумачів.

Це й зрозуміло, бо тут усе залежить од властивостей того, хто аперцепує: його світопочуття та світогляду — цих двох боків аперцепційної природи читача й критика. Адже «поетичний образ у кожного, хто розуміє його, й у кожному окремому випадку розуміння знову й знову утворює собі знаҷіння»... (Потебня, Изъ записокъ по исторіи словесности, 57).

«Знаҷіння його мінливе, можна визначити його тільки в кожному окремому випадку, здебільша-ж воно безмежне» (там-ж, 101. Докладніш: Машкин, Критические воззрения Потебни). Так казав Потебня, посилаючися на думку Гумбольтову, який запевняв, що кожен витвір мистецтва не ἔργον, а ἐνέργεια. Инакше кажучи, читач поетичного твору аперцепує його, витворюючи нові образи й новий зміст — ідею. Це твердження геть аж до теперішнього часу не тільки не відкинуто, ба й навпаки — його підтверджено низкою дослідів і мають його за непохитний закон, що визначає сприймання мистецьких творів.

За яскраву ілюстрацію до даного явища може стати й життя серед читачів Пушкінського О б в а л у. Так, одні з категоричною певністю заявляють, що О б в а л ъ — художнє відтворювання сторінки з життя кавказької природи (Бєлінський, Аненков); инші вбачають в О б в а л ѣ боротьбу вільних гірняків з їхнім гнобителем—Російським Урядом (Поліванов-Венґеров); треті характеризують О б в а л ъ як епізод з особистих переживаннів самого поета. О б в а л ъ це тільки символ цих переживаннів (автор даної праці). Де-ж правда? З ким погодився-б поет? Чи він указав-би на четверте тлумаченння свого твору? Відповісти на ці питання можна, детально аналізуючи явища, що попереджали творчість О б в а л а та йшли поруч неї. Тільки така аналіза може дати ключа до правильного тлумачення віршу, що його розглядається. Перейдімо до неї.

Бєлінський, а за ним Аненков, і разом з ними, звичайно, більшість літературних робітників та читачів, бачать в О б в а л ѣ художнє зображення кавказької природи. Бєлінський каже: «Для Пушкіна вона (природа) була, повна невимовле́нного, але мовчазного зачарування, жива картина. За зразок Пушкінського замилування природою можуть правити пієси: «Т у ч а» й «О б в а л ъ» (Бѣлинскій, Статьи о Пушкинѣ, Ред. Ив. Разумника, т. II, ст. 88). «Не вважаючи на різний зміст цих пієс, обидві вони — малярство в поезії» (там-же, ст. 90).

Аненков ствердже думку Бєлінського. Він каже: „«Донъ», «Делибашъ» (7 вересня), «Монастырь на Кавказѣ» (20 вересня), «Кавказъ» (того самого

числа й місяца), «О б в а л ъ», з французьким поясненням до заголовку в дужках «Avalanche» (29/30 жовтня) — все це нечувано свіжі й разом з тим сміливі картини природи, що являють собою перлини описової поезії". (Аннепковъ, Матеріалы для біографіи А. С. Пушкина, т. I, ст. 220).

Якушкін активніший: він у своїй полеміці з приводу розуміння О б в а л а Полівановим, як твору, що символізує боротьбу гірняків з росіянами, категорично запевняє: «для жодного читача, гадаю, немає сумніву, що в даному вірші ніякісінької алегорії знайти не можна: Пушкін просто змальовує картину природи, яку він бачив сам (перша строфа) й переказує випадок з обвалом, про що він чув... Всенька пієса просто дає малюнок кавказької природи, без ніякої алегорії» (Якушкинъ, Статьи и замѣтки о Пушкинѣ, ст. 150-155).

Збільшувати кількість прихильників такого погляду на вірш, що цікавить нас, та наводити витяги їхніх творів для мети цієї праці зовсім не потрібно. Треба було тільки встановити тип тлумачіння, що, звичайно, досить ясно зроблено за допомогою наведених цитат. Прихильники розуміти О б в а л ъ як «описову поезію», без ніякого втілення та алегорії, частенько посилаються на опис Пушкіним обвалу в прозі, в його «Путешествіи въ Арзерумъ». Це місце з «Путешествія» конче треба навести цілком не тільки, щоб зміцнити твердження Белінського — Анєнкова — Якушкіна, але також і в інтересах дальшого викладу. Ось воно: «Дорога йшла через обвал, який стався наприкінці червня року 1827. Такі випадки бувають звичайно кожних сім років. Величезна брила, зриваючись, засипала Межигір'я на цілу версту та загатила Терек. Вартові, що стояли нижче, чули страшенний гуркіт і побачили, що річка хутко мілішає й за чверть години затихла й виснажилась. Терек прорвався крізь обвал не раніш як за дві години. Ото він був жахливий.

Ми круто підіймались вище й вище. Коні грузли в пухкому снігу, під яким дзюркотіли струмки...

Тоді я почув глухий гуркіт. „Це обвал", сказав мені п. Огарьов. Я оглянувсь і побачив збоку снігову брилу, яка зсувалась і поволі з'їздила з крутизни. Малі обвали тут часті. Торік російський візник їхав Крестовою горою; обвал зірвався: страшна брила звалилась на його підводу, проковтнула віз, коня й селянина, перевалилась через дорогу й покотилась у провалля із своєю здобиччю». (Пушкинъ, у вид. «Просвѣщеніе», т. I. 477-8).

В примітці до цього уривку з «Путешествія» коментатор-редактор Морозов додає: «Пушкін їхав Військово-Грузинською дорогою по Байдарському межигір'ї, що славилось багатством на снігові обвали... Решту від зимніх обвалів зустрів і Пушкін, підіймаючись угору по Байдарському межигір'ї» (там-же, 677).

Тут маємо два факти: відомий обвал року 1827, за нього Пушкін знав тільки з чуток, та малий об ал, що його поет спостерегав особисто.

До того-ж наш мандрівник був почасти знайомий і з наслідками — він проїздив по останках одного з них.

Порівняння прозаїчного та поетичного обвалу, а так само порівняння Обвала з творами Кавказъ, Монастырь на Казбекѣ, Донъ Делибашъ, Не плѣняйся бранной славой, що їх написав Пушкін під вражінням кавказької обстановки, — змусили тлумачити Обвалъ як тільки «описову поезію».

Але навряд чи правильно буде так підходити до розуміння Обвала. Коли-б тут був лише звичайний опис природи, то акт творчости був-би епічний, але в Обвалѣ Пушкін далеко не епічний. Третя строфа, що закінчує перший акт поетової творчости (вірш витворено двома заходами: перших три строфи 29 жовтня, решту дві — 30), ясно говорить про особисту зацікавленість Пушкіна в герці між обвалом та Тереком. Персоніфікація останнього — rocativus ethycur на його адресу, явне співчуття йому — все це говорить за те, що Пушкін має на оці не звичайний опис природи. Ця остання була тільки repoussoir'ом для художника, як це можна спостерегати хоч-би у поетів Озерної Школи в Шотландії, а в першу лінію у Ворсворта, що його описи природи Пушкін шанував (Див. нарис у чорнетці «Суровый Данте не презиралъ сонета», Пушкинъ подъ ред. Брюсова, т. I, ст. 32):

И въ наши дни плѣняетъ онъ поета;
Ворсвортъ его орудіемъ избралъ,
Когда вдали отъ суетнаго свѣта
Природы онъ рисуетъ идеалъ.

Вірші «Кавказъ» та «Монастырь на Казбекѣ» говорять саме проти наведених поглядів згаданих літературних критиків, бо ці твори, як побачимо в дальшому, теж не являють собою тільки «описову поезію». Тут-же досить зазначити, що Терека, який «бьется о берегъ въ враждѣ безполезной», прирівнюється до нестриманої вільности, що її «закопы тѣснятъ». В Обвалѣ вільність Терека тимчасово стіснив спіговий обвал, який зірвався з надхмарної височини. Такий самий repoussoir є природа і в Монастырѣ на Казбекѣ: пишне шатро Казбека конче потрібне для поета.

Туда бъ, сказавъ прости ущелью,
Подняться къ вольной вышинѣ.

каже Пушкін, і ця думка проходить крізь увесь твір нашого поета.

Природа, таким чином, не є самоціль; вона тільки тло для зображення душевного настрою та переживаннів поетових, як те ми зустрічаємо у Рафаеля та Рубенса, у Леонардо та Веронеза, як те є і в поетів «Озерної школи», що її добре знав Пушкін.

Це й зрозуміло. На прагнення Пушкінове до природи впливали соціяльні умови його існування. Належав поет до верстви того великопомістної шляхти, що поволі біднішала й втрачала економічний ґрунт, такий необхідний для її незалежного існування; це ми спостерегаємо й у родині

Пушкіних, особливо-ж в самого Олександра Сергійовича. Раз-у-раз не стає грошей, — у звязку з цим продаж та закладання своїх маєтків; неможливість, через це, мати самостійне становище в суспільстві, і, як наслідок цього, образливо-зневажливе відношення тих кіл, що не відчували ще своїх злиднів, — усе це не могло не породити навіть у життерадісного Пушкіна відчуженість од суспільства, замкненість у своєму власному світі. Окрім того, й суспільно-політичні та культурно-історичні умови суспільства за часів поетових були ворожі для вільного розвитку його таланту. Пушкіна мало хто розумів у літературній критиці, його завсіди ображали цензурні утиски, отже він справді був самітній і до того-ж ворожий до навкружного суспільства.

Соціяльно-витворена роздратованість уже збіднілого поміщика, що виховувавсь ще за умов родини з незалежними поглядами, примушує поета сказати: «оставилъ я людское стадо наше» (нарис «Еще одной высокой важной пѣсни», Пушкинъ, ред. Брюсова, ст. 343) та «бесѣдуя одинъ съ самимъ собой, чту самого себя» (там-же), причому курсив у його чернетках-нарисах зробив він сам. Для «людского стада» в нього Ювеналів бич (нарис «Муза пламенной сатиры», там-же, 342).

О, сколько лицъ безстыдно-блѣдныхъ,
О, сколько лбовъ широко-мѣдныхъ,
Готовы отъ меня принять
Неизгладимую печать

заявляє раздратований поет, з напрочуд сильною, самостійною шляхетською психікою. Але він самітній. До того-ж він гордий з своєї самотности, як доводу на обраність та духовну перевагу. З цими прикметами він «людской чуждается молвы», він спокійний тільки в самітньо-гордовливому замилуванні природою. Тут його царство, але й у ньому немає гармонії, як немає її й у житті тієї соціяльної категорії, що до неї належить Пушкін. Тут та сама дисгармонія. В Кавказѣ протиставляється два світи: один спокійно-величній, де відкрито таємниці природи; другий — світ людини, де вільна молодість — Терек завсіди під утисками своїх ворогів. У Монастырѣ на Кавказѣ та Обвалѣ маємо, звичайно, ті самі мотиви.

Таким чином, у даних творах Пушкін підходив до природи не з описового боку її, а використовував її, щоб зображати свої почуття, свої переживання у відповідні моменти життя. Природа в окремих своїх виявах символізувала задушевні висловлювання поета.

Сходячись віч-на-віч з природою, Пушкін не розчинявсь у ній, не оповідав про свої doleduce, подібно до зрівноваженого бюргера, якому самітність і чужа, й ворожа, й тяжка. З Пушкіна — не Ламартін. Він самітній і гордий з своєї самоти серед природи. Тільки тут він вільний. Не дарма поет звичайно прирівнює себе, своє внутрішнє вільне «я» до вітру. Досить згадати вірші «Узникъ», «Аквилонъ», «Поэтъ идетъ», «Не дай

мнѣ Богъ сойти съ ума». Другий бік свого «я», що завсіди б'ється серед суспільства, поет втіляє в Тереку. Досить пригадати його «Кавказъ», Обвалъ (у цій праці мова мовиться за Пушкіна трицятих років).

Але обидва ці «я» похідні від одного явища в політично-соціяльному житті, суб'єктом якого й був Олександер Сергійович. Він тільки на лоні природи виявляв владу в замилуванні нею й знаходив задоволення для свого гордо-індивідуалістичного світорозуміння.

Повертаючись до Обвала, конче треба занотувати, що й тут природа Кавказа лише repoussoir для зображення переживаннів Пушкіна, про що свідчить й ясно окреслена особиста зацікавленість поета в результаті боротьби між Тереком й Обвалом, і звичайні символи, наприклад, Еол, що лежить побіч з шумливими хвилями звільненого Терека — знову «лишь вѣтеръ да я» — Еол і Терек. Так закінчується й твір, що його ми розглядаємо.

Наведені міркування, здається, не дають уже нам змоги стверджувати, що Обвалъ — перлина описової й тільки описової поезії, без ніякої алегорії або символу. Навпаки, Обвалъ — весь алегорія, весь символ. Природа — тільки певна підхідка, щоб розгорнути боротьбу иншого роду, боротьбу земну.

Про цю земну боротьбу, втілення її в герці між Тереком і Обвалом, пишуть багато; серед них мабуть чи не перший Поліванов занотовує дане явище, заявляючи: «Цей вірш разом з Кавказомъ може правити за приклад до того, як користувавсь в описових своїх віршах Пушкін зображенням природніх явищ для цілей ліричного віршу... Вірш Обвалъ цікавий своєю ідеєю, яка зрозуміла з вибору уявлінь, їх прирівняння і, звичайно, вислову для них... Поет знаходиться на схилі до Тереку. Він описує обвал, що був близко цього мосту. Терек, головний предмет опису, змальовано в поетичному втіленні в момент приниження («вдругъ истощенъ»... і далі). Риси приниження та боротьби описано в явищах ріки під снігом обвалу: звуків її (ревъ), сили натиску води (упорный гнѣвъ), повіди її (освирѣпѣвъ), її бризків під снігом, укритим кригою. В останній строфі вищу міру приниження висловлено в опису пути через обвал, тих, що їдуть по ньому. В цьому їх описі теж бачимо градацію: гордий кінь, що гарцюючи уторює шлях через ріку, не так ображає Терека, як млявий віл, а цей не так як верблюд, що служить на користь купцеві, який веде його. Останні два вірші, як сильний контраст, змальовують звільнений Терек: прирівняння купця (що служить низьким корисним цілям) до Еола (бога вітру), небесного мешканця, — утворює цей контраст.

У втіленні Терека не можна не бачити рис з вдачі тих непокірливих гірняків, що їм властивий такий погляд на торг та инші життєві явища. У втіленні виявили себе ідеальні риси дикого народу, який, заховуючи незалежність, не терпить підлягати владі, навіть і блискучій:

«Оттоль (себ-то з блискучих верховин) сорвался разъ обвалъ» — строфа друга. Поета вразила краса цього явища; звідси його співчуття Терекові (стилістичний вираз для цього співчуття — форма заклику та боротьби: «О, Терекъ» — vacativus ethycus). Руйнуюча сила опору знайшла собі поетичний вислів в образі повіди («затопилъ, освирѣпѣвъ, свои брега») (Сочиненія А. С. Пушкина, Изд. 3-е Льва Поливанова, т. I, 299-300).

Це твердження Поліванова знайшло собі прихильників. Так у виданні Брокгавза за редакцією Венгерова, Н. Лернер, посилаючись на додатки в чорновому тексті «Кавказа», що їх видрукував він у «Вѣсахъ» (Вѣсы, 1908 р., № 3), нерішуче висловлює в примітці до Обвалу (Полное собраніе сочиненій А. С. Пушкина, Изд. Брокгауза, т. V, XXXVII) такі думки: «З чорнової строфи «Кавказа», де Пушкін прирівнює Терека до „буйной вольности“, до вільного плім'я, що сумує під чужою владою, видко, що Пушкін не так уже „просто описував“ природу, але міг надавати й Обвалу алегоричного розуміння». І в иншому місці, відносно Кавказу, до якого допіру прирівнюється Обвалъ: «змисл пієси можна поширити: у ній є не тільки опис кавказької природи, але також (в останній строфі) алегоричне зображення боротьби Кавказу з північними завойовниками. На це особливо ясно вказує спроба продовжити пієсу, що починається з прирівняння бурхливого Терека до деяких кавказьких племін» (там-же, X, XXIII). Продовжімо цю паралель випискою з статті Н. Лернера «Неизданные стихи Пушкина» (Вѣсы, 1908, № 3, ст. 57), де він подає закреслену в чернетці строфу, якою закінчується «Кавказъ»!

Такъ буйную вольность законы тѣснятъ,
Такъ дикое племя подъ властью тоскуетъ.
Такъ нынѣ безмолвный Кавказъ негодуетъ,
Такъ чуждыя силы его тяготятъ.

Зараз-таки за цими віршами Лернер пише: «Образ Терека, що б'ється, неначе звір у клітці, в тісних берегах, нагадав Пушкінові ще грандіозніший образ — полоненого Кавказа, закутого російською владою. «Черкеси нас ненавидять», писав Пушкін («Путешествіе въ Арзерумъ»). «Ми випираємо їх з вільних пасовиськ, їхні аули зруйновано, цілі племена понищено». Сказане про Кавказъ mutatis mutandis відноситься й до Обвалу.

Ось таке друге тлумачення Обвала: Терек — символ гірських плємін Кавказу, обвал — російське військо, що перемогло Кавказ.

Проти такого тлумачення сперечавсь ще Якушкін, кидаючи на адресу Поліванова (Якушкинъ, Статьи и замѣтки о Пушкинѣ, ст. 153): «І яка тут подібність до російської боротьби на Кавказі. Обвал (себ-то, за Поліановим, російське військо) завалив ріку Терек (втілення гірняків, їхньої вдачі та поглядів), але Терек попереду пробився під обвалом, а потім обвал і зовсім зруйнувався, так що там, де раніш був шлях через обвал, тепер летить лиш Еол». Властивий Поліванову погляд, догадується Якушкін, навіяно, мабуть, Споромъ Лермонтова, де справді є втілення кав-

казької природи. Але Обвалъ не Споръ: результативні висновки зовсім инші, рівно як і сама структура та композиція віршів.

Але чи можна взагалі припускати, що в Обвалѣ символізується боротьбу Кавказа з Російським Орлом. Спробуймо перевірити наведене вище твердження.

Уважно переглядаючи «Путешествіе въ Арзерумъ», ми не знайдемо там жадного рядка, який хоч-би натякав на можливе звільнення кавказьких гірняків з-під влади російської зброї. Швидче навпаки. Поетів патріотизм (треба згадати Олеговъ щитъ, Клеветникамъ Россіи та Бородино, написані того самого періоду) говорить за перемогу над кавказькими тубільцями. Але тільки иншим шляхом Пушкін чекав цієї перемоги. Він говорив: «Нас оточують народи, що плазують у пітьмі дитячих збочень, і ніхто з нас не думав препоясатись та йти з миром і хрестом до бідних братів, досі позбавлених світла справжнього. Чи так ми виконуємо християнський обов'язок?» (Путешествіе въ Арзерумъ). Такий погляд Пушкін повторює і в иншому місці. В листопаді того самого 1829 року (Лернеръ, Труды и дни) Пушкін розпочав «Голуба» за таким програмом (Пушкинъ, изд. «Просвѣщенія», т. III, 593-4): 1. Похорон. 2. Черкес-християнин. 3. Купець. 4. Раб. 5. Убивця. 6. Вигнання. 7. Кохання. 8. Сватання. 9. Відмова. 10. Місіонер. 11. Війна. 12. Бій. 13. Смерть. 14. Епілог. В міру того, як Пушкін писав окремі частини своєї поеми, він закреслював відповідні цифри. Така доля спіткала 7 перших цифр. На восьмій частині поему перервано. Але самий план її, так само як і розгортання сюжету, говорить за те, що серед черкесів з'явиться місіонер. Пушкін вірив у перемогу над Кавказом, в інтересах цивілізації Росії, але перед зброєю перевагу давав хрестові.

В Пушкіна не трапляється й гадки про герць між Росією та Кавказом з такими самими наслідками, що й в Обвалѣ. Російська шляхта того часу, незалежно від її ієрархічних соціяльних категорій, не могла й думати про перемогу над Росією — цією шляхетською вітчиною, особливо Пушкін. За це свідчать його патріотичні твори. Але чернетки закінчення Кавказу, що їх опублікував Н. Лернер, ніби спростовують твердження, що його розвивається тут. Тимчасом це-ж не «варіянт», а тільки чернетки ще не сконструйованого твору, які відпали при його обробці.

В додаток можна ще навести один рукописний начерк:

Тѣснятъ его хладно (молча) кремнистые своды.
Такъ дѣтскую юность законы тѣснятъ,
Такъ чуждыя силы надъ нимъ тяготятъ...

Від начерків перейдімо до друкованого тексту Кавказа, в тім вигляді, в якім з'явивсь він у редагованій автором збірці своїх віршів з року 1832.

Кавказъ.

Кавказъ подо мною. Одинъ въ вышинѣ
Стою надъ снѣгами у края стремнины:
Орелъ, съ отдаленной поднявшись вершины,
Паритъ неподвижно со мной наравнѣ.
Отселѣ я вижу потоковъ рожденье
И первое грозныхъ обваловъ движенье.
Здѣсь тучи смиренно идутъ надо мной,
Сквозь нихъ, низвергаясь, шумятъ водопады;
Подъ ними утесовъ нависли громады;
Тамъ, ниже, мохъ тощій, кустарникъ сухой;
А тамъ уже рощи, зеленыя сѣни,
Гдѣ птицы щебечутъ, гдѣ скачутъ олени.
А тамъ ужъ и люди гнѣздятся въ горахъ,
И ползаютъ овцы по злачнымъ стремнинамъ,
Гдѣ мчится Арагва въ тѣнистыхъ брегахъ,
И нищій наѣздникъ таится въ ущельи;
Гдѣ Терекъ играетъ въ свирѣпомъ веселью;
Играетъ и воетъ какъ звѣрь молодой,
Завидѣвшій пищу изъ клѣтки желѣзной;
И бьется о берегъ въ враждѣ безполезной,
И лижетъ утесы голодной волной...
Вотще! Нѣтъ ни пищи ему, ни отрады:
Тѣснятъ его грозно нѣмыя громады.

Чернові начерки зазначені вгорі відносяться до-кінця допіру наведеного віршу й органічно зливаються з ним. Тому й розглядати їх нарізно не можна. Крім того, весь Кавказ розпадається на дві рівні частини. В першій змальовується, як Пушкін, відійшовши од натовпу людського, зіткнувсь з природою. Поет самітньо й царственно стоїть «надъ снѣгами у края стремнины». Нижче — народження струмків, перший рух обвалів, смиренний похід хмар. Тут немає людини. Тільки орел нерухомо майорить врівні з поетом. Ніхто не заважає поетовому настроєві величнього замилування. Частина друга: «а тамъ ужъ и люди гнѣздятся» — боляче й з певною зневагою зауважує поет. У цім царстві людей далеко не все гаразд; людське життя звязане з небезпекою, ворожнечею та кайданами — «нищій наѣздникъ таится. Терекъ бьется о берегъ въ враждѣ безполезной, тѣснятъ его грозно нѣмыя громады».

Царство природи протиставляється царству людини. Такий поділ не суб'єктивний. За нього композиція даного твору — його ритмо-стилістична цільність. У перших двох строфах малюється Пушкіна в природі. В двох других строфах — світ людини. І це, звичайно, не випадковий збіг.

Кавказ, таким чином, дає нам природу repoussoir для висловлювання поетового «я». На сцені, на авансцені — дволикий Пушкін: один «оставившій людское стадо», через це величньо-спокійний з «царственной

главой»; другий — «среди дѣтей ничтожныхъ мира», де «буйную вольность законы тѣснятъ» и «чуждыя силы его тяготятъ», де розлютований Терек поет «в враждѣ безполезной тщетно бьется о грозно нѣмыя громады» — невблаганні підпори свого політично-соціяльного побуту.

Як-же бути з наведеними вище черновими нарисами? Другий — той що його наводить Брюсов, тільки зміцнює висловлене твердження. Що-ж до першого, то його в тій частині, де говориться про розлютований Кавказ, відкидає й сам поет, як органічно не звязаний з усією концепцією Кавказу та його ідеєю. Про це свідчить і тенденція різних «варіянтів» віршу, що його розглядається, — вона єсть у Брюсова (ст. 301).

Таким чином, Кавказъ, як рівнобіжний довід на те, що й в Обвалѣ можливий символ боротьби розлютованого Кавказу з російським урядовим військом у герці між Обвалом та Тереком, — навряд чи має під собою будь-яку підпору. Ба й сам Пушкін уважав за цілком природню та доцільну перемогу Росії над Кавказом, але иншими засобами, про що ми вже були казали вище.

Ceterum censeo Carthago delenda sit, говорив колись сліпий Катон у римському сенаті. Знову й знову хочеться підкреслити, що в Обвалѣ поет, використовуючи матеріял з царини кавказької природи, вивів на сцену свої особисті переживання. Ці переживання склались наслідком економічної, соціяльної та політичної ситуації, особливо несприятливої за-для розвитку вільнолюбного таланту Пушкіна. Процес творчости над Обваломъ не був епічний, що вже занотовувалося, а безумовно ліричний. Природа, та ще така психологічно й тоді просторово близька, як кавказька, дала поетові низку явищ, яких він метафоризував, влив свою душу в споріднені з ним явища, поставив їх, як загальне тло, й утворив стрункy, яскраву, повну поетичної ілюзорности позірну картину природи. Фактично природа ця тільки тло. На сцені — Пушкін. Але попереду зупинімось на моментах, що йшли побіч з твореннням Обвала, Кавказа та Монастыря на Казбекѣ. Мова мовиться про три твори Пушкіна, бо вони органічно звязані поміж собою й становлять своєрідну трилогію, маючи тільки розміщення в трохи иншому порядкові, а не в хронологічній послідовности їхнього з'явлення в світ. Пушкін у третій частині своїх віршів, виданих р. 1832, розміщує їх так: Кавказъ, Обвалъ, Монастырь на Казбекѣ.

Що-ж викликало до життя трое оцих творів, споріднених своїм настроєм?

Пушкін з дієвої армії на Кавказі приїхав до Москви. Там у горах, під впливом нових вражінь та інтересів сьогоднішнього дня, він був порівнюючи вільний: його не дратували матеріяльні незручності столичного життя, не було Бенкендорфовських утисків у формі імперативно «дружніх» порад, не стісняли московські салони та петербурзькі балі. Але як тільки Пушкін покинув Кавказ та з'явився у Москві (близько 20 вересня р. 1829, Лер-

неръ, Труды и дни), його знову спіткала стара недоля. Вона, по вільному кавказькому житті, здавалася особливо тяжка й безумовно викликала в поета глибокі сумні переживання. Приниженість од боргів, розхитане господарство, зневажливий тон можновладників з великих поміщиків, які ще не відчували кризи, що насувалася на них, холодний прийом (там-же) у Гончарових, цензурні причепки в звязку з рукописом Бориса Годунова,— усе це не могло пройти безслідно для Пушкіна. Йому знову хочеться одійти від цього життєвого дріб'язку, або, принаймні, хоч на якусь часинку забутись за нього.

На допомогу поетові приходить постійна його супутниця, особливо в недолі життєвій, рима, що її благодатну ролю підчас сумних своїх переживаннів, поет відчув того самого року.

Твой привычный милый лепетъ
Усмирялъ сердечный трепетъ,
Усыплялъ мою печаль.
Ты ласкала, ты манила,
И отъ мира уводила
Въ очарованную даль.

(Вірш «Рифма»).

Ця «очарованная даль» у вересні й жовтні була близька Пушкінові: враження від Кавказу, його природи були свіжі й психологічно близькі поетовій душі, бо на вишинах її немає людини, немає «людского стада», яке конче треба підганяти «Ювеналовымъ бичемъ». Ця «очарованная даль» сполучалася з настроєм Пушкіна й була для його зображення тільки за символ. Кавказ — протиставлення двох світів: один велично-спокійний світ Пушкіна, другий — світ, де натовп плює на поетів вівтар, і поет даремно бореться проти ворожих йому стихій. Цю боротьбу зображено в Обвалѣ. Поет, подібно до Терека, веде бій з ворожою стихією, його принижено: йому доводиться жити — текти під залізною п'ятою державного та суспільного механізму. Але, змагаючись з цими умовами, його творчість розбиває кайдани:

Услышишь судъ глупца и смѣхъ толпы холодной.
Но ты останься твердъ, спокоенъ и угрюмъ,
Ты царь: живи одинъ дорогою свободной.
Иди, куда влечетъ тебя свободный умъ!

Поет у своїй творчості вільний. Тому, в наслідок герцю поміж Обвалом і Тереком останній знову вільний: обвалу немає — натомість летить Еол, до якого Пушкін так любив прирівнювати творче надхнення поетове.

Але Пушкін чудово знав, що поет, психофізіологічна одиниця, змушена жити серед індивідів такого самого роду, але тільки з иншою соціяльною, а тому й психічною конструкцією; забуття можливе тільки тимчасове, на-

приклад, у Маліннiках у родині Вульфів, де Пушкін і був у період творення Обвалу. Пушкін чудово знав, що близьке завтра готує принади цієї боротьби, принади підневільного становища в суспільстві. От через що поет часом хтів-би зовсім одійти від світу й, нарешті, зазнати благодатного спокою. Він пише (Монастырь на Казбекѣ):

Высоко надъ семьею горъ,
Казбекъ, твой царственный шатеръ
Сіяетъ вѣчными лучами.
Твой монастырь за облаками,
Какъ въ небѣ рѣющій ковчегъ,
Царитъ, чуть видный, подъ горами.
Далекій вожделѣнный брегъ,
Туда бъ, сказавъ прости ущелью,
Подняться къ вольной вышинѣ,
Туда бъ, въ безоблачную келью,
Въ сосѣдство Бога скрыться мнѣ...

Кавказъ — двоїсте життя поетове. Обвалъ — боротьба його з суспільством. Монастырь на Казбекѣ — змагання відійти від суспільства. Названі глибоко ліричні твори становлять, таким чином, своєрідну трилогію, що тільки на її тлі й можна аналізувати Обвалъ.

Тепер переходимо до нього. Обвалъ відбиває низку боляче тяжких переживаннів Пушкіна, які частенько відвідували його в звязку з життєвою недолею — вічною поетовою сопутницею. Від неї він не міг сховатись і в Маліннiках, маєтку Вульфів, де любив гостювати часом довгенько (р. 1828 більш як місяць; есть листи Пушкінові з Маліянніків за період од 27/х до 26/хі, Листування, т. II, ст. 79-81). Року 1829 в-осени приїхав туди поет 14/х, від'їхав 5/хі. Про день приїзду можна судити з його листа до Вульфа, там-же 10/хі. Пушкін уже в Петербурзі писав Бенкендорфові (ib. 98), відповідаючи на його листа з Петербурга до Москви з 14/х. Лист цей не застав Пушкіна там і звичайно був надісланий назад, де його й здобув адресат. Знавши звичку Пушкінову відповідати Бенкендорфові другого-жтаки дня, можна припустити, що він приїхав до Петербургу числа 6-9 листопаду. Пушкін за зазначений період з цих маєтків нікуди не від'їздив, а тим більш до Болдіна, звідти дуже далекого. За це говорять дати. В звязку з цим конче треба внести поправки й додатки до «Труды и дни» Лернера й виправити помилку Брюсова (Пушкинъ, 302), який зовсім безпідставно заявляє, що Обвалъ було створено в Болдіні. Написано твір, що його розглядаємо, 29-30 жовтня року 1829. Тут у цьому маєтку, так само як і в сумежних з ним Берневі, Павловському, що утворюють з першим ніби єдину родину, близьку й рідну для Пушкіна, яка давала йому «вдали отъ суетнаго свѣта» відпочинок, ці переживання все-таки мали й ґрунт під собою, а мюді й привід, особливо в-осени року 1829..

Малюнок «Зима. Что дѣлать намъ въ деревнѣ» написаний 2 листопаду, створено, безумовно, в Малінніках — Бернові, а не в Петербурзі, як каже Брюсов. Пушкін до Петербургу приїхав числа 6-9/I. Живши в цих шляхетських кублах, Пушкін не завсіди міг сказати, «куда какъ весело» або «какъ жизнь, о Боже мой, становится полна». Він малював, днів двоє по тому як було створено «Обвал», й инші боки цього сільського життя, й себе на їхньому тлі.

... Вотъ вечеръ: вьюга воетъ,
Свѣча темно горитъ; стѣсняясь, сердце ноетъ;
По каплѣ, медленно глотаю скуки ядъ,
Читать хочу; глаза надъ буквами скользятъ,
А мысли далеко... Я книгу закрываю;
Беру перо, сижу; насильно вырываю
У музы дремлющей несвязныя слова.
Ко звуку звукъ нейдетъ... Теряю всѣ права
Надъ рифмой, надъ моей прислужницею странной:
Стихъ вяло тянется, холодной и туманной.
Усталый, съ лирою я прекращаю споръ,
Иду въ гостинную, тамъ слышу разговоръ
О близкихъ выборахъ, о сахарномъ заводѣ;
Хозяйка хмурится въ подобіе погодѣ,
Стальными спицами проворно шевеля,
Иль про червонного гадаетъ короля.
Тоска. Такъ день за днемъ идетъ въ уединеньи.

В ці моменти сільського життя зажурений поет, підпадаючи загальному настроєві, в думці був по-за цим життям; невеселі образи — плоди дум одне по одному відвідували його й боляче відбивались на його переживаннях. Про це свідчить і сам поет у допіру наведеному уривку. «А мысли далеко», каже він, а трьома рядками вище: «стѣсняясь сердце ноетъ».

Що-ж змушувало боліти поетове серце? Дати відповідь на це питання — це значить виявити мотиви написаного, звичайно, за таких переживаннів, твору Обвалъ. Адже Обвалъ писалося там-же, де й «Зима» й мало не одночасово — їх розділяє якихось двоє-троє днів. Де-ж тоді були далекі думки Пушкіна, що змушували боліти його серце? Що турбувало? Що хвилювало поета? Дати повну відповідь на ці питання це річ неможлива, бо про даний період (осінь року 1829) Пушкінового життя є надто вже мало документів. Тимчасом їх досить, щоб накреслити ці питання та підійти до їхнього розв'язання. Докучливі думки, в різних комбінаціях, що з'являються на сцену, свідомости в схвильованій поетовій душі, зводилися до таких явищ, порядок переліку яких не говорить, звичайно, про таку саму послідовність їхню в уявліннях Пушкіна: думки про шлюб, розхитане господарство та борги, про невдачу цензурну (тоб-то й фінансову), в звязку з Борисом Годуновим, про урядове опікування над творчістю, про відношення суспільства та

журнальної критики до поета та його художніх творів. Усі ці думки, одна за одну чіпляючись, мучили поета.

Ось факти: Пушкінові дозволено було сподіватись сприятливого кінця його сватання на Гончаровій, про що свідчить поетів лист до Н. М. Гончарової з 1 травня р. 1829 (Листування, т. II, ст. 92-93). Приїхавши-ж Пушкін з Кавказу до Москви, зустрів дуже холодний прийом у родині майбутньої дружини; це Олександер Сергійович занотовує в листі до Н. М. Гончарової в половині квітня р. 1830 (Листування, II, ст. 130-31). Враження від цього прийому довго не могло зійти з постової пам'яти: три місяці по цьому, намагаючись знову покинути батьківщину (7 січня р. 1830), Пушкін просить дозволу їхати з посольством до Китаю (Лернеръ, 203-3) і пише в елегічному уривку (елегічний уривок з 22 грудня р. 1829):

Поѣдемъ, я готовъ, куда бы вы, друзья,
Куда бъ не вздумали, готовъ за вами я
Повсюду слѣдовать, надменной убѣгая . . .
. . . . . но, друзья,
Скажите: въ странствіяхъ умретъ ли страсть моя,
Забуду ль гордую мучительную дѣву.

А в Маліннiках враження про цю зустріч було ще живіше в пам'яті й, звичайно, спогад про ню боляче відгукувався в серці Пушкіна.

Що-ж викликало холодний прийом? Вороже відношення Наталі Миколаєвни? Ні, зовсім інші міркування. Про них говорить Пушкін у своєму листі до Бенкендорфа з 16 квітня р. 1830 (Листування, т. II, ст. 133-4): матеріяльна незабезпеченість поетова та політична його неблагонадійність, чого не могли вибачити Пушкінові люди з иншого табору, иншого соціяльного сточення.

Таким чином, думки про холодний прийом, про сватання викликають до життя два инших болючих питання: матеріяльне становище поетове та урядово-громадянська опіка над ним. Розмова про близькі вибори, про цукроварню в маєтку Вульфів тільки поглиблювала настирливі переживання Пушкіна, в звязку з його господарчими утрудненнями.

Не дурно він говорив у таких випадках: «тоска». Але вигук—вигуком. Практично-ж не раз доводилося замислюватись, як вийти з тяжкого матеріяльного становища збіднілого шляхтича; господарювати він не міг, не вмів і не хтів. Звичайно, що думки зосереджувалися на тому, щоб придбати кошти, видавши свої твори. Тоді він видає свої «Стихотворенія», друкується в журналах та альманахах, клопочеться перед царем про дозвіл видати Бориса Годунова, що могло-б дати Пушкінові суму як на той час поважну. Зібрати недоїмки — ось мета його приїзду в Старицький повіт (лист до Вульфа з 16 жовтня р. 29, Листування, 96), та очевидячки це не давало бажаних наслідків. За кілька день по приїзді до Петербургу Пушкін пише до І. А. Яковлева: «Тяжко мені бути перед тобою винним, тяжко й просити виба-

чити, тим більш, що знаю твою delicacy of gentleman. Ти їдеш цими днями, а я ще весь у боргах. Дебітори мені не платять... В усякому разі *ти перший* здобудеш свої гроші... поки-що я на мілизні й дряпаюсь (лист до І. А. Яковлева, Листування 100, курсив мій, *А. М.*). «*Ти перший*», а других, третіх, п'ятих, десятих, звичайно, у Пушкіна була сила-силенна, особливо картярських, про це свідчить і наведений лист, де повідомляється про двадцятитисячний програш. Гра Пушкінова заводила його в залежне становище. Булгарін навіть міг сміливо запевняти, що поетову мандрівку влаштували грачі, в котрих він був у лабетах. «Йому, мабуть, обіцюють золоті гори на Кавказі, а коли побачать гроші або поему, то виграють та й годі». «Булгаринъ Бенкендорфу. Сухомлиновъ, Изслѣдованіе, т. II, ст. 214). Наведені факти зайвий раз свідчать про залежне матеріяльне становище поета, що його, безпорадного в комерційних операціях, не раз доводило до розпачу.

Плани Пушкінові видати «Бориса Годунова» в цей період розбиваються. «Борис Годунов», якого відправлено було Бенкендорфові ще в листопаді р. 1826, не здобував дозволу друкуватись щось близько трьох з половиною років (закінчено «Бориса Годунова» в жовтні р. 1825; Лернеръ, 126), надіслав його Пушкін Бенкендорфові $^{29}/_{I}$ 1826 (Л., 144), здобув $^{9}/_{XII}$ (146). Знову рукопися представив Бенкендорфові Плетньов 20 липня р. 1829 (192). Вимагалося справки про попередню доповідь 22 серпня (195). В осени року 1826 питання про надрукування знову ставилося в уряді й здобуло розвязання негативне. Це наводило поета на сумні думки в звязку з фінансовими утрудненнями та з опікою над його творчістю.

Думки про вишукування коштів не могли, таким чином, не турбувати Пушкіна, особливо в період, що його студіюємо. Тяжке фінансове становище було тісно звязане з урядовою опікою не тільки над його творами (при всьому тому треба мати на увазі й мету, з якою поет приїхав у Старицький повіт [лист до Вульфа з $^{16}/_{X}$] — зібрати недоїмки, що завсіди нагадувало про розхитане його господарство), але й над поетовою творчістю, про це свідчить низка листів. Наведемо конче потрібні цитати з двох: Бенкендорф 12 липня р. 1827 в листі до царя каже про Пушкіна: «З нього таки чималий гульвіса, але коли пощастить справити його . . . . . , то це буде корисно». Цієї таємниці урядового піклування не міг не викрити розумний і проникливий поет. Таке піклування тяжко переносити йому, з ним він бореться за волю своєї творчости, про що говорять і вірші («Поэту», «Поэтъ идетъ» та низка инших) і листи (Листування, т. II, 133). Пушкіна. Все це змушує поета відходити в царство символів, щоб вільно висловлювати свої думки («Пѣснь о Вѣщемъ Олегѣ»). Цей гніт мучив вільнолюбного поета безумовно і в Малінніках. Ще болячіше відбивався на духовній особі поета поліцейський догляд за ним: у листі до Бенкендорфа з 16 квітня року 1830 він просить припинити цей догляд, на що здобуває холодну

відповідь: догляд і не встановлювалося (лист Бенкендорфа з 28 квітня року 1830, Листування).

По урядовій опіці пішла опіка «свѣта», яка в основі своїй мала, по-перше, погляд на Пушкіна з боку ще міцної економічно та ідеологічно шляхти, яка ставилася до поета з образливою поблажливістю, а по-друге, погляд преси, спорідненої з цією шляхтою, особливо можновладним шаром її. На чолі цієї преси стояв Булгарін — один з найяскравіших представників тих надхненних «критиків» Пушкіна, що вказували шляхи його генієві. Приїхавши Пушкін на Кавказ, одразу-ж помітив це. В первісній редакції передмови до «Путешествія» поет признається: «В газеті (політичній) вилаяли мене не жартома за те, що повернувшись я видрукував вірша, який не відноситься до захоплення Арзеруму»... В одному з своїх віршів («Поэтъ идетъ») поет так змальовує взаємини між своїми керівниками та собою:

Куда? Куда?
Дорога здѣсь! Ступай сюда!
Напрасный трудъ — поэтъ не внемлетъ.
Идетъ, куда его влекутъ
Мечты свободныя.
Таковъ поэтъ. Какъ Аквилонъ,
Что хочетъ, то уноситъ онъ.

«Дорога здѣсь, ступай сюда» — не могла не мислити так само Гончарова, що жила поглядами своєї класи. Як свідчить лист Пушкінів до Бенкендорфа з проханням клопотатись перед царем про дозвіл йому, Пушкінові, одружитись, Гончарова теж була незадоволена з поетової творчости. Поет через це особливо страждав, бо таке відношення до його творів та погляд «общества» на них оддаляли надію на сприятливий кінець сватання Пушкіна.

Нарешті, критика. Вона часом так надокучала поетові, що йому доводилося думати про заступництво з боку «властей предержащихъ»; про це може свідчити хоч-би лист Пушкінів до І. М. Снєгірьова: «Дуже прошу пояснити, чому саме не пропускаєте ви примітку, доставлену мною до М. Телеграфу. Мені дуже треба, щоб її було видрукувано, й коли буде відмовлено, я буду змушений звернутись до вищого начальства із скаргою, на небезстороннє відношення невідомо до кого» (Листування, 90-92).

Це було в квітні року 29-го. В осени, коли поет повернув з Кавказу, критика теж негостинно зустріла його. «Ще у Владикавказі в Пущіна на столі», каже Пушкін, «знайшов я російські журнали. Перша стаття, що кинулася мені на очі, саме розглядала один з моїх творів (мова мовиться про «Полтаву». VI. 688. Вѣстн. Евр. 1829, 16 і 9). В ній лаяли мене й мої вірші» (П. VI. 520). В жовтневому листі до Плетньова, в звязку з «Полтавою», Пушкін повідомляє: «Критики, з усією важністю, закидають мені

необґрунтований погляд на шведського короля»; далі поет доводить цілковиту хибність таких критичних міркувань.

Напевно можна сказати, що в моменти суму в Маліннікаx саме ці питання особливо різко повставали перед Пушкіним і змушували боліти його серце. Вони викликали окремі, вже конкретні, картини, образи, факти, різним способом комбінували їх, але мотиви, що викликали їх з підсвідомої сфери в сферу поетової свідомости, коли не тотожні, то безумовно близькі до вище наведених. Всі ці тяжкі думки «нестройно», порізнено, часом без ніякого видимого звязку, під тяжку хвилину одвідували поета в Маліннікаx, гуртувалися, кінець-кінцем, навколо його особи, яку скрізь переслідують. У поета спалахує змагання до волі, він протиставляє своє «я» суспільству, намагається відійти від його тяжкого деспотизму. Адже-ж у цьому патос творчости Пушкінової в період 29 і дальшого року.

В трицятих роках (Пушкинъ. Ред. Брюсова. «Не дай мнѣ, Богъ, сойти съ ума», ст. 356), в умовах ще незмінених, Пушкін казав:

Когда бъ оставили меня
На волѣ, какъ бы рѣзво я
Пустился въ темный лѣсъ
И пѣлъ бы въ пламенномъ бреду.
Я забывался бы въ чаду
Нестройныхъ чудныхъ грезъ.
И я бъ заслушивался волнъ,
И я глядѣлъ бы, счастья полнъ,
В пустыя небеса.
И силенъ, воленъ былъ бы я,
Какъ вихорь, роющій поля,
Ломающій лѣса.

От про цю волю, про свою незалежність од деспотизму суспільства, про незалежність своєї творчости мріяв поет. На цю думку невідмінно наводили його инші думки, подібні до вище зазначених. Зажурене поетове серце за найтяжчого момента цих сумних, але завсіди сполучених з протестом, переживаннів, не могло психофізіологічно не викликати відповідних емоцій, за якими пішло «Лирическое движеніе» й акт творчости «Обвала». За особливо тяжкого для Пушкіна періоду року 1829 було багато в нього аналогічних переживаннів, а разом з ними й відповідних актів творчости (невдачі в звязку з сватанням, ускладніння з цензурними утисками та боргами). Через це й тільки через це з вересня року 1829 з-під пера Пушкінового з'являється чимало творів, в яких поет особливо гостро й боляче почуває свою самотність серед чужої йому обстановки.

Зайвий раз може стати за довід на це й те, як особливо угрупував Пушкін свої вірші. Так, у частині третій своїх віршів поет розміщує їх так: «Кавказъ», «Обвалъ», «Монастырь на Казбекѣ». А на рік раніше в «Сѣверныхъ Цвѣтахъ»: «Поэту», «Отвѣтъ анониму», «Монастырь на Казбекѣ», уривок

«На холмахъ Грузіи», де говориться про кохання з Гончаровою, «Обвалъ». Таке угрупування, що його викликала, безумовно, психологічна близькість між віршами, як-найкраще вказує на переживання поетові за згаданого періоду. Дане-ж угрупування посередньо відносить «Обвалъ» до розряду глибоколіричних творів. Усі ці творчі акти концентрували в своєму процесі найрізноманітніші явища, що знайшли собі місце в сфері поетичної творчости, звичайно, не механічним шляхом. Усі вони проходили крізь призму узагальнюючого філософського «я» художника та складались у певні образи й відображались в індивідуально-відокремлену, викінчену єдину художню цілість.

Що-ж за філософське «я» було властиве Пушкінові за той період його життя, якого оце розглядаємо? Відповідь: егоцентризм його творчого мислення, цілковита воля, цілковита незалежність його поетичного слова. Це не егоцентризм Лермонтова, не егоцентризм Печориних, де світ до певної міри мав насолоджувати «я» Григорія Олександровича. У Пушкіна вільна як вихор поетична думка й творчість художника. Тут егоцентризм інтелектуальний, протилежно Печоринському — анакреонтичному та епікурейському. Ця воля до вільної творчости, а через це — зненависть до будь-якого деспотизму, що обмежує цю волю та особу поетову, надає особливої привабливости, особливого зачарування поезії великого генія. Експресія, властива творчості його, тільки збільшує це зачарування.

До чого зводиться соціологічна суть згаданої аперцепційної здатности Пушкіна? Вона зросла на ґрунті розладу між поетом та суспільством через причини не раз уже згадані вище. Цей розлад властивий не самому тільки Пушкінові, ба й цілій соціяльній категорії з тодішньої інтелігентної великопомісної шляхти, із зрушеною господарчою базою. Різна тільки міра, якою виявляється цей інтелектуальний егоцентризм та напрям його шляхів. Особливо інтенсивна ця філософська концепція в Пушкіна: надто вже безнадійна міра розриву між поетом та суспільством. До того-ж його світогляд у той самий бік скеровував і той французький вплив, що його поет зазнавав з дитинства. Раціоналістична філософія, яка звідти йшла, пропові́дувала культ особи. Правда, цей культ у різних системах двоївся: з одного боку окремий індивід мусить скеровувати свою самітність на благо людини й благо свого «я» розчинювати в колективному блазі «я» — колективу (антропоцентризм); з другого — проблеми мого блага для мене закон (егоцентризм). Пушкін за даного періоду розладу з суспільством, а також розлад суспільства з ним — особливо тоді, коли змагання й до особистого щастя було мало не домінантою — мимоволі вбирав у себе цю останню індивідуалістичну тенденцію (Пушкинъ, ист. II).

Але протести Пушкінові, що з'являлися у формі різких поетичних виступів, було скеровано проти суспільства, як збіговиська з окремих індивідів, що завдавали утисків його творчо-надхненній особі, але не проти тих суспільних відносин, які тоді панували в житті. Наприкінці двацятих

років ще не були загострені класові протиріччя, особливо в місті, й суспільні взаємини здавалися споконвічними, непорушними, принаймні для тієї соціяльної групи шляхти, до якої належав Пушкін. Через це в його поезії, зокрема в «Обвалѣ», протест має не соціяльний, а тільки індивідуальний характер, протести — проти деспотизму й за волю думки-слова.

Ось така призма, що крізь неї заломлюються різні аперцепції та думки поета — Пушкіна; ось такий фокус, що в ньому концентруються його настрої й виявляються творчі досягнення.

Таким чином мотиви, що стали за канву для «Обвала», можна вважати за встановлені. Встановима також й аперцепційна здатність Пушкіна, символ віри його. Не можна встановити тільки таємницю творчости: як сполучалися глибоко ліричні переживання поетові з відповідним епізодом з життя кавказької природи, відомим з мандрівки до Арзеруму. Щоб сягати вглиб цієї таємниці, немає досить признань-свідоцтв, і хиткі ще методи наукових психологічних дослідів. Проте, необхідно завважити, що спосіб символізувати природні явища був не тільки досить відомий Пушкінові (взяти-б хоча озерну школу шотландських поетів, у поезії яких Кесвікське озеро було тільки зовнішнім виразом для глибин свого світоспізнання, що зачаровувало й Пушкіна — досить згадати як любив він Вортсворта), ба й властивий великому поетові. Досить указати на «Пѣснь о Вѣщемъ Олегѣ» — це уявлювана розмова автора пісні з імператором. «Монастырь на Казбекѣ» й особливо «Кавказъ», з чорновими матеріялами до нього, дають ще більшу змогу стверджувати, що поет використовував картини природи, щоб висловлювати найглибші бажання свої. До того-ж, за періоду, коли писалося «Обвалъ», ще свіжі були враження від суворої й могутньої природи Кавказу, куди Пушкін під цей час посилав свого Онєгіна мандрувати.

Образи «Обвалу» трапляються й у низці инших творів: Терек завсіди «свирѣпый», «злой», «шумный», завсіди під утисками ворогів — «нѣмыхъ громадъ», «тюремныхъ» скель, проти яких провадить він боротьбу, далеко не завсіди з однаковим успіхом. Ці символи при аналогічній властивості творчої напівсвідомости здобували більшу тривкість і стали за матеріял до асоціяцій переживаннів поета з епізодами кавказької природи, з її дивовижним багатством на чуттєві враження, та до співзвуччів у настрої поета. Не можна думати, що Пушкін до ідеї підбирав образи з цієї природи, навмисне символізуючи їх: зміст і форма, ідея й картини повстають у творчому уявлінні, звичайно, одночасово.

А втім символізм «Обвала» таки не витримано, як то було в «Пѣснь о Вѣщемъ Олегѣ». В нього довільно вривається особистий елемент, що виявляє себе не тільки у тоні всього твору, але й у фактах мови, про що свідчить усенька третя строфа.

Порівнюючи зазначені дані про суб'єктивність «Обвала» з тим, що говорилося, щоб ствердити ліризм при аналізі прихильників тільки описової

поезії та алегоричности боротьби завойованого Кавказу з російськими переможцями, можна зробити висновок: ідея даного твору—боротьба вільної стихії (читай: вільної поетичної творчости) з тимчасовими перешкодами, в яких домагання людей відограють не аби-яку ролю. В наслідок цього герцю стихія стає знову вільна й за суперника їй може стати тільки Еол, що до нього Пушкін звичайно прирівнює своє творче «я». Отака загальна концепція твору. Отже тільки про неї й доводиться говорити. Вбачати якусь символіку в окремих словах, а потім у рядку по рядку це була-б велика помилка. Конче треба занотувати тільки загальну концепційну суть та розкрити її.

Щоб ствердити дане тут розуміння, можна притягти й дані з мови «Обвала». Навіть коли побіжно читати його, впадає в око велика сила слов'янізмів: брега, могущій, влекся, ревъ (а не рёвъ) (Будде, Опытъ грамматики языка Пушкина, ч. I, ст. 23). Всі вони вкупі з иншими фонетичними даними (алітераціями) дають величній тон твору, який нагадує вірші: Пророкъ, Поэтъ, Поэту. Конче треба завважити, що наприкінці 20-х років Пушкін уже витворив свою літературну мову. Під цей час його реформаторська натура зовсім звільнилась од вимови з високопарним одтінком, що Пушкін робив цілком свідомо, як то знати з редакцій твору, якого розглядаємо.

Своїм тоном та словоужитком даний вірш за періоду, що його розглядається, безумовно середній з «Монастыремъ на Казбекѣ», «Кавказомъ», «Въ часы забавъ», «К...» (сонет), «Поэту», «Отвѣтомъ анониму»; це вже багато говорить за відповідну символічність «Обвала», зайвий раз стверджує тлумачіння його, подане вгорі.

* * *

Раніше було зазначено, як з порізнених явищ зовнішнього оточення й, звичайно, внутрішнього світу поета поволі складались у його творчому запалі де-далі все визначеніші образи, що кінець-кінцем зливались в індивідуально-відокремлену, викінчену й ясно визначену художню цілість. Але цю останню визначає не тільки асоціяція двох вище зазначених явищ. Не меншу ролю у витворюванні даної художньої цілости відограє ще третій елемент, органічно злитий з першими й від них невідділимий, це стиль твору, що, безумовно, являє собою частину його змісту. Різні хімічні елементи твору допомагають одне одному здійснювати завдання цілого. Стиль має, головним чином, завдання емоціональне—співзвуччя настроїв художника. Але через те, що це співзвуччя буває далеко не рівномірне протягом усього твору, то річ цілком природня, що художня єдність цілого припускає й єдність окремих частин його—в даним разі не тільки строф, ба й окремих віршів Обвала.

Ця художня єдність, невідділима від змісту твору, в загальному й цілому, виявляється вкупі з ним. Проте, поет далеко не відразу охоплює цю

цільність твору. Він, по першому нарисі, працює й далі над своїм віршем, щоб дійти більшої художньої єдности, більшої гармонізації чуттєвих форм з ідеєю твору. З'являються варіянти, окремі редакції, що свідчать про свідому роботу художника над своєю творчістю.

Таку картину спостерегаємо й в Обвалѣ Пушкіна.

Єсть, окрім оригіналу (з ним я познайомився завдяки ласкавості М. К. Козьміна, одного з редакторів академічного видання творів Пушкіна. За дозволом М. К. тут наводиться й копію з оригіналу, яку призначено для 7-го тому творів поета, що готується до друку), який має иноді до трьох редакцій окремих віршів, редакція трохи різниться від оригіналу — «Сѣверныхъ Цвѣтовъ» («Сѣв. Цв.» 1831 рік), а потім виданої поетом року 1832 третьої частини своїх віршів. Усі ці редакції дають змогу спостерегати роботу художника над Обваломъ, з метою надати останньому більше гармонійности, більше поетичної цілости, а разом з тим більше конче потрібної емоціональности, яка надає поетичної ілюзорности віршові й нез'ясимої чарівної привабливости. Не дурно-ж протягом мало не віку даний твір Пушкінів не перестає бути найпрекраснішим з прекрасних.

Обвалъ (avalanche)

(мрачныя)
Дробясь о (хладныя) хладныя скалы,
Шумятъ и пѣнятся валы
кричатъ
И надо мной (парятъ) орлы
И ропщетъ боръ
блещутъ
И (дремлютъ) средь волнистой мглы
Вершины горъ 94
(Оттоль) Оттоль разъ (оттоль)
Сорвался (нѣкогда) обвалъ
И съ тяжкимъ грохотомъ упалъ
всю (здѣсь) тѣснину
И (онъ) (ущелье) между скалъ
Загородилъ
И Терека могущій валъ
Остановилъ
Вдругъ истощась и присмирѣвъ
О Терекъ, ты прервалъ свой ревъ
прибѣжа —
Понесся въ Каспій присмирѣвъ
заднихъ
упорный Но волнъ (отставшій) дикій гнѣвъ
Прошибъ снѣга
(Ты) Ты) и) затопилъ освирѣпѣвъ
свои брега).

Прорванный
И долго (снѣговой) обвалъ
Неталой грудою лежалъ
И Терекъ злой подъ нимъ бѣжалъ
И пылью водъ
шал
И мутной пѣной о́ро (ж)
Ледяной сводъ
путь по немъ широкій
И (по обвалу) (путникъ) шолъ
скакалъ
И (мчался) конь и влекся волъ
И своего верблюда велъ
Степной купецъ
Теперь (лишь) (ход) ходитъ лишь
Гдѣ нынѣ — Эолъ
Небесъ жилецъ
30.

Ось такий автограф. Хтось поставив олівцем ліворуч угорі число 1829, що показує рік, коли був написаний вірш, а червоним атраментом 94, випадково, звичайно, проти віршу «Вершины горъ». Дане число є помітка жандарської управи на паперах, що лишилися по смерті Пушкіна. Автограф на сірій чвертці звичайного на той час паперу, з рясними водяними паралельними лініями згори донизу та з рідкими поперечними.

На перший погляд впадають в око два факти: єсть инший заголовок, якого поставлено по слові «О б в а л ъ» у малих дужках і не відділено від першого ніяким знаком; через це він і починається з малої літери: avalanche.

Другий, що впадає в око, факт говорить про два моменти в творчій праці. Момент перший — тон початкових строф; за ними поет поставив значка, рівного рисці, який закінчує роботу, й число «29 ок», що показує на час, коли було написано дану частину «О б в а л а». Її уміщено на лицевому боці чвертки. На другім боці йдуть дві останні строфи з віньєткою-закінченням, що скидається на тричі повторену згори вниз велику літеру «З», посередині пересічену рискою, а трохи збоку цифра «30», що говорить про закінчення віршу. Тому його й відносять до 29-30 жовтня (Див. «Труды и дни»).

Цікаво відзначити, що перший акт творчости являє собою закінчене ціле: Терек знову вільний. Дві дальші строфи говорять уже про инше, говорять, як то побачимо в дальшому викладі, з меншою експресією, про тимчасову, порівнюючи невелику, затримку в прудкому русі Терека, — про крижане склепіння, що, звичайно, спало на пам'ять поетові з його щоденника — «Путешествія в Арзерумъ».

Крім названого автографу, був ще й инший — відомий з друкованого тексту «Обвала» в Сѣверныхъ Цвѣтахъ за рік 1831. Цей другий автограф мало в чому відрізняється від першого. В ньому передусім бракує avalanche. Далі, замість хладныя скалы з'явились мрачныя скалы, замість мутной пѣной — шумной пѣной, замість ледяной сводъ ледяный сводъ, замість шелъ — шолъ, і, нарешті, передостанній вірш оригіналу, обробку якого було не закінчено, Теперь (лишь) (здѣсь) (тамъ) (ходъ) ходитъ лишь Эолъ, здобув форму: гдѣ нынѣ мчится лишь Эолъ.

Редакція року 1832 мало не зовсім тотожня з редакцією «Сѣверныхъ Цвѣтовъ». Тут тільки відновлено такі форми оригіналу: шолъ-шелъ, велъ. Брак «трема» над «е» в Альманаху, проте, можна віднести на рахунок коректора, який додержувався звичайної тоді транскрипції, що відбивала на собі властиву деяким шарам суспільства вимову в таких фонетичних умовах звука «е», підо впливом давньої російської та церковно-слов'янської мов.

Що-ж до розділових знаків, то в оригіналі, за рідким хіба вийнятком, їх бракує. В Альманасі перед злучником «и», що з'єднує низку самостійних речень, їх немає (може й не з Пушкінової вини); в редакції року 1832 зазначені протинки поставлено.

Порівняння оригіналу з пізнішою редакцією не дає ніяких нових даних. Воно говорить тільки про не цілком викінчену редакцію оригіналу. Всі п'ять картин даного твору виражено яскравими, дуже характерними мазочками, причому число цих останніх доведено до мінімуму. Не можна жаден штрих, жадне слово викинути й замінити на инше, не порушивши художню цільність усього твору. Коли порівнювати редакції, можна помітити пильну роботу самого автора над віршем. Художній механізм останнього приковує до себе увагу читача й утворює певне враження мужности, навіть суворости, що, звичайно, гармонує й з унутрішньою формою твору.

Цю гармонію збільшує й звуковий бік останнього й самий ритм його. Перевага в акустичному відношенні твердих голосових, особливо там, де змальовується дикішу й бурхливішу природу; з'явлення чергувань у звуках, що утрудняють швідкість вимови — л:р:в (29:30:27) — 86 на 198 шелестівок, себ-то 3:7; велике число алітерацій шелестівок — 65 у 240 стопах; однотонні чоловічі рими; перевага закритих складів, особливо наприкінці віршу; то прискорений, то тихий темп ритму, — все це досить яскраво змальовує похмуру картину з суворої природи Кавказу. Кожну викінчену картину цієї природи, однорідну цінністю своєю з иншими, висловлюється й однаковим числом віршів й однаковою будовою їх у строфі: 8:8:8:4:8:4, причому кожна строфа має в собі зовсім самостійний ритмо-синтаксичний період. Це й зрозуміло, бо вона являє собою окрему цільну картину, з певним унутрішнім та зовнішнім колоритом. Однаковий тип рим говорить про те, що окремі картини тісно звязано між собою.

Переходимо до першої строфи. Вона своїми асонансами 17:11 (25:45), своїми римами *ры* та *ор*, своєю алітерацією — сполученням шелестівок, що перешкоджають плавко вимовляти слова, та повторенням шиплячих, своїми кінцевими ударними твердими римами: скалы, валы, орлы, боръ, мглы, горъ — утворює враження суворости, бойової дикости кавказької природи. Вірш четвертий: и ропщетъ боръ своїм сполученням роп — боръ лиш підсилює зазначене враження. Звукові ефекти відміняються тільки в п'ятому та шостому вірші строфи, що її розглядаємо. Тут уже немає тієї активної дикости, про яку говорилося в перших чотирьох. Тут спокійне виблискування снігових гірських верховин зображається й м'якішим асонансом (5:13) й алітерацією на *е*: блещутъ средь волнистой мглы. Раніш-же переважала алітерація на *р*. Мало того: тут і ритм віршу инакший — розмір його ямбічний, а там трапляються й пеани, які, через цілком психо-фізіологічні умови нашої мови, прискорюють вірш, що як-найкраще гармонує з його змістом.

Можна подумати, що наведене вгорі — індивідуальні враження автора цієї праці. Щоб одкинути такий погляд, можна послатись на численні факти що-до роботи Пушкіна над своїми творами з метою відновити їхній емоціональний бік, зокрема й над Обваломъ. У первісній редакції першої строфи алітерація була трохи инша, як це зазначалося вгорі. У процесі вже свідомої роботи над віршем замість початкових слів, що не гармонували із змістом його (треба пам'ятати, що стиль — матеріяльна частина змісту його), з'явились инші: хладныя (мрачныя); (парятъ) кричатъ; (дремлютъ) блещутъ. В результаті — враження змінюється.

Але сучасний читач, не обізнаний з наукою про мову, йде часом буває далі — він каже: щоб утворити цю емоціональність, Пушкін не пошкодував мову, припустивши навіть у вірші певну какофонію: він римує скалы — мглы, а треба вимовляти скáлы. Але й це не так. У сучасній Пушкінові літературній мові, особливо в мові самого поета, тут рухомий наголос. Ось факти:

Тамъ, гдѣ море вѣчно плещетъ
На пустынныя скалы,
Гдѣ луна теплѣе блещетъ
Въ сладкій часъ вечерней мглы,
(Талисманъ),
То Римъ его зоветъ, то гордый Альбіонъ,
То скалы старца Оссіана.
И съ дѣтской легкостью межъ тѣмъ летаетъ онъ
Во слѣдъ Бовы иль Еруслана.

Тут, таким чином, наголос рухомий, і це при певних фонетичних концепціях властиво мові Пушкіна. Із аналізи слів з плавким сполученням наприкінці можна стверджувати, що вони являють собою особливу групу слів з нестривким наголосом — то на пні, то на суфіксі. Дослідник мови Пуш-

кіна — Євген Федорович Будде робить такий висновок (Будде, Опытъ грамматики языка Пушкина, ч. I, ст. 107-108): «Пушкін у словах з плавким сполученням викрив нахил зберегати наголоси назив. відмінку однини у всіх формах обох чисел, причому наголос на пні буває в Пушкіна в таких словах завсіди можливий: навіть і в тих випадках, де він у назив. в. однини стояв на закінченні». Такий висновок професор засновує на низці численних даних.

Строфа друга що-до своєї будови та гармонії цієї будови із змістом її ще характерніша. Тут відділення величезної снігової брили від гірської верховини зображено слівцем о т т о л ь, що при вимові потрібує особливої енергії за-для того, щоб відділити *т* у наголошеному складі од *т* у складі ненаголошеному: о т - т о л ь. Така вимова нагадує про ту енергію, завдяки якій відділилась, ніби відштовхнулась, снігова брила від рідної їй верховини на одному з кавказьких кряжів. Вірш Пушкінів спочатку бренів так: С о р в а л с я н ѣ к о г д а о б в а л ъ, потім він, замість н ѣ к о г д а, вставляє р а з ъ; далі поет вставляє посеред віршу о т т о л ь, закреслює його й переносить на початок віршу, знову закреслює й нарешті відновлює його як початкове слово у вірші; раніш-же початковим було с о р в а л с я, про що свідчить велика літера в чернетці. Весь цей вірш, з правильною алітерацією на *л* та *р* — л: р: л: р: л, причому склади з звуком *л* наголошені з його середньою й останньою наголошеною стопою — в а л ъ: с о р в а л с я о б в а л ъ, з його перевагою твердого асонансу (6 : 2); з браком різкости у вимові звуків — ніби домальовує картину початкового повільного відділення обвалу від незмірного снігового простору.

Далі йде падання. Його характеризує різкий гуркіт, чому відповідає у вірші накопичення шелестівськ (13 : 8), а хуткість діяння відображають порихій та ямб. Наслідки падання — тіснину запружено й бурхливу течію «могущего» Терека зупинено. Вірші чотирьохстопні, при восьмистопних инших, і порихії як-найкраще свідчать про моментальність у результаті обвалу: з а г о р о д и л ъ, о с т а н о в и л ъ. Брак логічних павз серед віршів збільшує це враження. Фонетична конценція не відразу далася поетові й у третьому вірші даної строфи. И о н ъ у щ е л ь е м е ж д у с к а л ъ — писав спочатку Пушкін. Далі поет закреслював о н ъ, надписуючи тут: и з д ѣ с ь у щ е л ь е м е ж д у с к а л ъ. Така фонетична концепція не відповідала змістові, тому в поета йде дальша обробка віршу, в наслідку якої й повстає: и в с ю т ѣ с н и н у м е ж д у с к а л ъ, де з а м і с т ь с в и с т я ч и х а л і т е р а ц і й п р и д у в н і.

Цікаво ще завважити, що в усіх редакціях вал Терека названо м о г у щ и м ъ, словом, що зрідка трапляється в Пушкіна; звичайно — м о г у ч і й. Але перше звичайно сполучується з силою, незалежною, творчою о с о б о ю, в и з н а ч н и м б о р ц е м — р е ф о р м а т о р о м: К ъ м о р ю — Байронъ, Братья Разбойники — старший з них, Полтава — Петро.

Строфа третя. Терек ніби виснажив свій гнів й ущух. Треба завважити, що цей вірш Пушкін вставив пізніше — між рядків. Онъ прервалъ свой ревъ. Далі поетъ, очевидячки, мав на думці направити вщухлого Терека спокійно нести свої води в Каспій; про це свідчить і дальший вірш автографу.

Але дане явище не відповідало художній правді всього твору й передусім настроєві поетовому. Він рішуче, «жирно» закреслює цей вірш. І непорушна енергія невгамовних хвиль розлютованого Терека не мириться з обвалом. Почався герць. Не легко далася перемога вільній річній стихії, та й перемога, як то знати з дальшої строфи, не була цілковита. Затяжність боротьби передається низкою павз, перевагою ямбу, накопиченням шелестівок; енергія хвиль — частим *р* та відповідною алітерацією. Затяжність борстьби наче відбилася й на поеті: йому не відразу дався цей вірш. Ось його варіації в автографі: Но волнъ оставшихъ дикій гнѣвъ — Но̀ заднихъ волнъ дикий гнев — упорный (приписка ліворуч од віршу, навскоси, як і результат: но заднихъ волнъ упорный гнѣвъ, хоч дикій і не закреслено в автографі).

Вірш, що малює бурхливу лютість Терека, по прориві снігової стіни, має два ямби з останнім наголошеним, що вказує на ту хуткість, з якою, вирвавшись з-під обвалу, Терек у своєму вільно-гнівному русі залляв свої береги. Короткі вірші, не мавши на собі перохіїв, відзначуючись консонансом, що не утруднює вимови, свідчать про скорість Терекової течії. За це говорить також і те, що довгість голосових у цих чотирьохстопних віршах, чергуючи з короткими, не дає, коли вимовляти вірш, вражіння короткости, моментальности, як то ми бачимо вгорі. Та й накопичення шелестівок (7 : 4; 5 : 4), особливо у вірші прошибъ снѣга, не дозволяє вимовити його хутко, а в наведених угорі зустрічаємо протилежне явище.

До певної міри дисонансом у даній строфі бренить ревъ, римуючись з гнѣвъ. Це може здаватись як уступка часові та звичаєві певного суспільства, звичаєві, проти якого повставала реформаторська натура художника Будде, Опытъ грамматики языка Пушкина, ч. I, ст. 23). Але треба рахуватись із тим, що наприкінці 20-х років поет звільнився від цього звичаю й, навпаки, сам диктував літературі свою Пушкінську мову. Тому доводиться вжиток ревъ уважати за цілком свідомий, що гармонує з усією лексичною структурою твору.

Тут треба занотувати роботу Пушкіна над двома останніми віршами, що тоном своїм наближаються до другого: «О Терекъ, ты»... Ось процес поетової творчости: Ты, потім це слово закреслено й підписано и затопилъ освирѣпѣвъ. Далі Пушкін відновлює персоніфікуюче Ты, закреслюючи *и* перед затопилъ. Дане явище відбилось було й на останньому вірші, якого поет почав був писати з першого елементу літери Т, але закреслив його й поставив Свои брега. Весь цей синтаксичний період

спочатку в Пушкіна кінчився був великою експресією: знаком поклику, якого в дальшій обробці віршу поет закреслив.

Строфа ця, як остання в першому творчому акті, вкупі з знаком поклику й свідомо відновленим Ты, зайвий раз підкреслює особисту зацікавленість та глибокий ліризм творця Обвала. Конструювання цієї строфи, в її історичному аспекті зайвий раз підкреслює, що наш погляд і на ідею даного твору правильний.

Боротьба скінчилася. Терек несе свої могутні хвилі під крижаним склепінням обвалу. Й так було довго, довго, зо дня в день. Вірш, як найліпше, характеризує цю затяжність тривким своїм ритмом: два ямби та пеан при чоловічій римі в довгих віршах, два ямби в коротких. Тут немає різкого асонансу або алітерацій. Дисгармонійний вірш автографу: и мутной пѣной орошалъ замінено вже для «Сѣверныхъ Цвѣтовъ»: и шумной пѣной орошалъ, що показує, як турбувався Пушкін про емоціональність віршу та його звукопис: (ш:н:н:ш) шумной пѣной орошалъ, замість попереднього одного ш у даному вірші. *Р* та *л*, що часто трапляються, надають плавкости віршу (15 плавких при 37-ми инших шелестівках).

Строфа далась Пушкіну легко. Тільки в першому вірші И долго снѣговой обвалъ з'явилось замість снѣговой—прорванный, що другий акт творчости над віршем формально з'єднує з першим. І в цій строфі немає лінгвістичної помилки. Слово ледяной має й иншу наголошеність ледяной, однаково законну в мові Пушкіна, про що свідчить уже не раз процитований нами дослідник поетової мови (Будде, там-же, 77-79). В друку, й у «Сѣверныхъ Цвѣтахъ» і в «Стихотвореніяхъ», проте, зустрічаємо вже ледяный, слово, що вже не має рухомого наголосу в даній формі.

Кінцева картина так само картина мирна: вона малює тимчасову ролю обвалу. Такому звичайному явищу відповідає розмір віршу—ямб при одному початковому пеоні в третьому вірші. Лише п'ятий вірш, що змальовує хуткий рух Еолів, має кінцевий пеон, при чоловічій римі, що гармонує й з змістом віршу. Що-ж до звукового складу даної строфи, то вона кожним своїм віршем малює найрізноманітніші картини, каже Брюсов (Брюсов, Стихотворная техника Пушкина, Соч. Пушкина въ изд. Брокгауза, т. VI).

И путь по немъ широкій шелъ—алітераціями на п і ш та цезурами відображається саму путь. У вірші и конь скакалъ и влекся волъ різними алітераціями на *к* та на *в* передано різну скорість у скаканні коня та повільному русі вола. Ту саму повільність у рухах верблюда в дальшому вірші передала теж алітерація на *в*: И своего верблюда велъ. Двоє останніх віршів своєю звязаністю, своїми цезурами, вибором повноголосого

слова «Эолъ» та напівримами «небесъ-жилецъ» справляють враження небесного простору:

Гдѣ нынѣ мчится лишь Эолъ,
Небесъ жилецъ.

Таким чином і ця строфа своєю будовою, своєю віршовою стилізацією гармонує із своїм внутрішнім змістом, через що цей останній стає яскравіший, чіткіший. Але поетові далеко не відразу далась ця стилістична мальовничість. Ось процес його творчости, щоб дійти її.

Вірш перший: И по обвалу путник шелъ. Поставлено в дужках по обвалу та путникъ і підписано: путь по немъ, широкій.

Вірш другий: И мчался конь и влекся волъ. Поставлено в дужках мчался й надписано після «конь» скакалъ.

Вірш третій: без змін; що-до волъ — велъ говорилося вгорі, рівно як і про шолъ — шелъ — шелъ у другому вірші.

Вірш четвертий — без змін.

Вірш п'ятий — не відразу дався поетові; в оригіналі він лишився не розроблений, так що за останню редакцію треба вважати ту, що в «Альманахѣ». Роботу над ним Пушкін проводив таку: Теперь (лишь) (ходъ) ходитъ лишь Эолъ. Під лишь стоїть поставлене в дужки слово здѣсь, а над (ходъ) — теж у дужках (тамъ). Таким чином незакреслене лишається: Теперь ходитъ лишь Эолъ, що дало в друку звучне: Гдѣ нынѣ мчится лишь Эолъ.

Вірш шостий — без змін.

Підсумок допіру переведеним спостереженням над окремими картинами твору, що його розглядаємо, приводить до такого висновку:

Ритміка «Обвала», що переважає над метрикою, його звукові сполучення, його строфічна будова, його лексикологія — тісно звязані з тими образами, яких вони виявляють. Иншими словами казавши, всенька структура віршу, весь його стиль гостро гармонують з його внутрішнім «я». «Обвал» — моністичний.

Через цю гармонію, неодмінну ознаку всякого поетичного твору, повстає та художня єдність, що змушує не лише чути про ті чи инші життєві явища, але й відчувати, милуватись з них, входити в їхній світ та жити одним з ними життям.

* * *

По аналізі внутрішньої та зовнішньої форми «Обвала», рівно як і мотивів, що визначають його зміст, конче треба перейти до відшукування прототипу твору, що цікавить нас. З цією метою вже не раз переводилося спроби. Йшли вони в різних напрямках. Спочатку зупинялись були на Томасі Мурі, потім — на Бернсі, нарешті — на Баррі Корнвелі. Щоб точніше визначити названий прототип, конче треба зупинитись на аналізі кожної з зазначених теорій.

У першу лінію — Мур, твори якого були дуже поширені в дворянських кублах за періоду, що його розглядається. Їх знаходить Пушкін і в Малінніках року 1829. У відомому листі до Вульфа поет повідомляє, що застав він там Ганну Миколаєвну з флюсом та з Муром. Можна далі припустити, що знічев'я в селі захоплювався ним й Олександер Сергійович. Цей Мур викликав низку уявлінь, асоціяцій, що відбилося й на будові «Обвала», який ритмостилістичною своєю суттю нагадує инший вірш Пушкіна «Эхо». При цьому треба зауважити, що це «Эхо» звичайно у виданнях поетових творів ішло в супроводі заголовку «Изъ Томаса Мура». Звідси висновок — Томас Мур з його «Эхомъ» являє собою і співджерело «Обвала». Але досліди останніх років досить наочно довели, що вказівка на Томаса Мура не належить Пушкіну. Це — діло видавців.

Їх захопила, певне, сама лиш спільність заголовку. Ритмікою та своїм художнім змістом «Эхо» Томаса Мура нічого спільного не має з твором Пушкіна під тим самим заголовком.

Низка инших дослідників, за вказівками Дружініна, бачили в «Обвалѣ» вплив Роберта Бернса, якого не міг не знати Пушкін: в його бібліотеці були твори названого письменника, видані р. 1829; деякі з книг почасти були розрізані (Модзалевскій, Библіотека Пушкина, 180). Дружінін упевнено висловлювався за те, що «на Пушкіна справляв велике враження Роберт Бернс». «Нам завсіди здавалося, що конструкція слів в «Обвалѣ», чисто Бернсівська, не есть випадковість», писав Дружінін у своїй статті «А. С. Пушкинъ и послѣднее изданіе его сочиненій» (Библ. для чтенія, 1855, 130 т., 74 ст., у III-му розділі. Та й справді в Бернса багато творів з подібною ритмо-стилістичною конструкцією. В одному лиш першому томі його творів їх до сорока (The works of Robert Burns, London, 1891, 6 томів). Але не можна на підставі тільки наведених даних говорити про вплив Бернса на Пушкіна за цього періоду. Пушкін психологічно був далекий од нього: Роберт Бернс «женственно-м'який, надхненний романтик» (визначення М. В. Яковлева в його статті «Послѣдній литературный собесѣдникъ Пушкина». Пушкинъ и его современники XXVIII, 26) не гармонував з ображеним та протестуючим Пушкіним. Не дурно останній за зазначеного часу не занотував творчости англійського поета.

З Альбіонових співців психологічно близьких до Пушкіна був инший поет, мало відомий у межах своєї батьківщини. Принаймні за нього мало не зовсім не згадують історики літератури; навіть у спеціяльних енциклопедіях говориться за нього лиш кілька рядків (Chamber's encyclopaedia of englich literature. London. 1903. 223 ст. та The new international encyclopaedia. Now Jork, 1907, 428 ст.). Творів даного автора немає ані в Петербурзькій Публічній Бібліотеці, ані в Академії Наук, ані в Московській Рум'янцівській Книгозбірні, ані в Бібліотеці Історичного Музею, ані в бібліотеці Англійського Клубу часів Пушкіна. Проте, останній любив, пере-

кладав, «наслідував» цього англійського поета. Ім'я його — Бріян Проктер (Bryan Waller Procter), у літературі — Баррі Корнвел (Barry Cornwall), один з представників уже не раз згаданої озерної школи. Низка його творів (одинацять друкованих аркушів дуже дрібним шрифтом в дві шпальти) з'явилась поруч творів трьох инших англійських письменників у збірнику, виданому р. 1829 у Парижі: The poetical works uf Milman, Bowles, Wilson aud Cornwall (цей збірник єсть у Петербурзькій Університетській Бібліотеці). Даний збірник Пушкінові був добре відомий: за період з р. 1829 поет переклав багато віршів Корнвеля, що були в названому збірникові; за кілька годин до смерти Олександер Сергійович просив Ішимову зробити для «Современника» низку перекладів з драматичних творів Корнвеля, що їх було видрукувано знову-ж у даному збірнику (Пушкинъ и его современники. XVI в. Лернер. Замѣтка о Пушкинѣ, 4 ст.).

Чи був відомий Баррі Корнвель Пушкіну до осени р. 1829? М. Казмін у своїй статті «Взглядъ Пушкина на драму» (П-н и его современники) на це питання дає позитивну відповідь. Він гадає, що Пушкін знав про Корнвеля з Revue Encyclopedique, р. 1820, де названому письменникові співається дифірамби (VII, 569 ст., бібліограф. від.) та вважається його за одного з найулюбленіших поетів того часу. Його твори, припускає далі М. Казмін, могли бути відомі Пушкіну й до р. 1829 з сторінок англійських Review або Magazine. І справді, в низці «Оглядів», особливо Единбурзькому, трапляються Корнвелеві твори. Проте, Пушкін не міг до р. 1828 насолоджуватись англійською поезією, бо не знав мови. Лиш з допіру названої дати з'являються в Олександра Сергійовича переклади, вільні наслідування та епіграфи з англійської мови. (Докладніше: Цявловскій. Замѣтки о Пушкинѣ. Розділ 2: «Пушкинъ и англійскій языкъ». П-н и его современники, XVII-XVIII). З р. 1830 Корнвель уже викликає надхнення в Пушкіна. «Домикъ в Коломнѣ», «Осень», «Заклинаніе», «Пиръ во время чумы», «Я здѣсь», «Пью за здоровье Мэри», «Скупой рыцарь», «Моцартъ и Сальери» — всі ці твори, що їх написано було р. 1830, свідчать про вплив Корнвеля. Його вплив трохи слабшає в наступнім році, хоч про нього свідчать «Каменный гость», «Эхо» (Подробиці в Яковлева в процитованій статті).

Який-же висновок? З року 1828 вплив англійських поетів на Пушкіна зростає. Рік 1830 — кульмінаційний пункт його. Домінує Баррі Корнвель. Уже й цих даних досить, щоб припустити вплив названого поета на Пушкіна й року 1829, тим більш, що паралель між «Обваломъ» та «A sea shore echo» наявна, про це говоритиметься далі.

Тепер од аргументів формального характеру перейдімо до соціяльно-психологічних.

Корнвель належав до тієї частини поетів озерної школи, яка надхнення своє брала в тенденціях характером позитивістичних, а не романтичних.

Реалістичне світоспізнання, иноді яскравий протест проти звичайности, умов життя в суспільстві, иноді насмішкувате відношення до них, а через це нерідко почуття самотности, боротьба з злиднями,—все це характеризує творчість Баррі Корнвеля та зближує її з творчістю Олександра Сергійовича Пушкіна. Це й природньо, бо соціяльно-психологічні джерела в них, коли не однакові, то значною мірою споріднені. От за цю психологічну близькість Пушкін і полюбив твори англійського поета. Полюбивши він їх, не міг не аперцепувати, вкупі з унутрішньою формою твору, й форму зовнішню: його художню концепцію в ритмо-стилістичному її змісті. Довід на це — драматичні сцени Пушкіна й низка вже згаданих угорі творів, що говорять про Корнвелів вплив. Щоб ілюструвати цей вплив, зупинімось на творі Олександра Сергійовича «О бѣдность, затвердилъ я, наконецъ, урокъ твой горькій. Чѣмъ я заслужилъ твое гоненіе». Порівняймо ці вірші з відповідним місцем з глибоко-ліричного монолога Фредериго, головного персонажа Корнвелевого «Сокола». Ось його слова: «О бідність, чи зрозумію, нарешті, твій гіркий урок? Ти, що так багато влади маєш над цією прекрасною землею; ти, сувора противниця втішного статку; ти, що спати не даєш, скажи, що я зробив тобі, що ти таких жорстоких утисків завдаєш мені?».

Таких ілюстрацій можна навести багато, але це значило-б до певної міри повторювати статтю Яковлева «Послѣдній литературный собесѣдникъ Пушкина» (Пушкинъ и его современники, XXVIII). Названі вгорі вказівки досить добре визначають характер «запозичення». Але це останнє йде далі. Внутрішня форма иноді тягне за собою й форму зовнішню, її мелодію, її риму, її ритміку, нарешті, її художній стиль та концепцію. Це остільки очевидно, що на спеціяльних доказах зупинятись не доводиться.

Перейдімо до «Обвала». Доводиться поставити його в звязок з Корнвелевим твором A sea shore echo — «Прибережна Луна», що відображує душевний настрій поета. Настрій цей, безумовно, був рідний і Пушкінові, який трохи пізніше (рік 1831-ий) витворює своє «Эхо», мало не цілком тотожне й зовнішньою й унутрішньою формою з названим твором англійського поета. Звуки «Прибережної Луни» не тільки відповідали настроєві Пушкіна в-осени року 1829, коли поет особливо гостро відчував свою самотність, свою залежність од цілої низки замахів на свою творчу волю, але ці звуки своєю емоціональністю нагадували Пушкінові таку близьку йому величню природу Кавказу, де він знаходив одпочинок своїй схвильованій душі. Вірші

Стою у дикихъ береговъ,
Я внемлю клекоту орловъ
И слышу волнъ голодный ревъ...

хіба не нагадують «Кавказъ» або «Обвалъ»? Звичайно, так. Тут той самий настрій, ті самі картини, той самий мужній звукопис. Але це переклад «Прибережної Луни», якого зробив Єлачич. Ось його перша строфа:

I stand upon the wilde sea-shore
I see the screaming eagle soar
I hear the hungry bilows roar
And all around
The hollow answering caves out-pour
Their stores of sound.

І таких строф — вісім, своєю художньою концепцією одна на одну схожих. Коли прирівнювати їх до ритмо-стилістичної структури «Обвала», знаходимо тотожність. Ця тотожність од форми зовнішньої йде далі — до форми внутрішньої, що змальовує иноді однакові картини й передає цілком споріднений настрій. Тут ті самі секстини 8:8:8:4:8:4 з чоловічими римами та звуковою алітерацією; ті самі величньо-царственні орли та хвиль голодний рев; та сама бентежна самітність поета, що намагається високо нести свій творчий світильник, хоч необізнана чернь і хитає його триножник. Тут усе рідне Пушкіну. Звідси цілком природній і висновок: «Прибережна Луна» Корнвеля стала за співджерело для Пушкінського «Обвала». За співджерело, а не перше джерело, бо цим останнім були ті умови, що давали надхнення поетові та визначали його творчість. Корнвель дав тільки зовнішню форму та символ, переносячи поета «въ очарованную даль», таку близьку й рідну для Олександра Сергійовича.

Співджерело, таким чином, знайдено. Воно знайоме поетові було й до осени року 1829, що стверджує й нашу робочу гіпотезу про вплив на Пушкіна не раз згаданого збірника чотирьох англійських поетів з названого року. Гіпотеза перетворюється на догму — непреложне твердження про вплив творчости Баррі Корнвеля на Пушкіна в силу певних психічних моментів уже з осени року 1829. «Обвалъ» був першим творчим актом, що увібрав у себе цей вплив.

* * *

Перед нами пройшло всіма сторонами одне явище — творчий процес над «Обваломъ»: стимул до нього, його мотиви, його форма, шляхи його розвитку й, нарешті, продукт цієї творчости — вірш. Синтезуючи всі ці моменти одного явища, тепер з більшим пересвідченням можна стверджувати, що зовсім не мали рації ті дослідники, які в «Обвалѣ» бачили лиш «описову поезію» — сторінку з життя кавказької природи. Звичайно, не мали рації й ті, що припускали в цьому творі символіку: боротьбу вільнолюбних гірняків з російським урядом. Всебічна аналіза віршу з достатнім фактичним матеріялом говорить проти двох наведених тверджень. Лишається третє. Наведені вгорі аргументи говорять за нього. Цілком чітко вони оповідають про те, що «Обвалъ» — глибоко ліричний твір Пушкіна. Тут автор «въ минуту жизни трудную», коли невблаганно-грізні брили соціяльних умов особливо

тяготили його, величньо заявляв, що ці умови не зможуть приголомшити вільну особу поета. Вона зуміє звільнитись од усіх життєвих кайданів та сказати:

Ты — царь. Живи одинъ. Дорогою свободной
Иди, куда влечетъ тебя свободный умъ,
Усовершенствуя плоды любимыхъ думъ,
Не требуя наградъ за подвигъ благородный.
Онѣ въ самомъ тебѣ. Ты самъ — свой высшій судъ.
Всѣхъ строже оцѣнить умѣешь ты свой трудъ.
Ты имъ доволенъ ли, взыскательный художникъ?
Доволенъ? Такъ пускай толпа его бранитъ,
И плюетъ на алтарь, гдѣ твой огонь горитъ,
И въ дѣтской рѣзвости колеблетъ твой треножникъ.

Анатоль Машкін.

Т. Г. Шевченко в болгарському письменстві.

Вплив Т. Г. Шевченка на болгарське письменство і інтерес до нього з боку болгарських поетів і письменників можна відзначити трьома такими періодами.

Перший період найбільшого впливу — це шісдесяті роки минулого століття до визволення Болгарії з турецької неволі (1878 р.).

Другий період — роки 1885-1910, коли про Т. Г. в Болгарії неначе забувають, згадуючи тільки врядигоди.

Третій — це минуле десятиліття і теперішні часи, коли інтерес до творчости українського генія знову прокинувся.

В першому періоді, коли болгарський народ стогнав у турецькім ярмі, доля українського і болгарського народів була спільна. Дарма, що перші борці за волю болгарського народу знаходили притулок, ба навіть шукали єдиної допомоги у гнобителя українського народу — в російської імперії, усе-ж вони розуміли, оскільки доля України до долі Болгарії подібна і як ці обидва народи ідеалами своїми один одному рідні. Та в отрутній атмосфері московсько-петербурзького імперіялізму, шукаючи в ньому поратунку для свого народу, болгарські патріоти могли не добачати боротьби українського народу з цією-ж-таки імперією, або-ж навіть стати на боці гнобителів, що серед болгар стало помічатися згодом. Та цього не сталося, бо залунав голос протесту геніяльного українського поета: голос, що подібного йому в Росії ще не чули.

На Пушкіна болгари дивились як на аристократа слова, Жуковським тішилися за його солодкий сентименталізм, але в творчості їхній нічого для себе рідного, відповідного до своїх ідеалів, ідеалів боротьби за волю Болгарії, не знаходили.

Не те з творчістю Шевченка.

Неволя народу, як нації, лихо, як працюючої класи, всенька соціяльна неправда, знущання з святих прав людини, все те лихо, проти якого сміливим словом виступив Т. Г. Шевченко в оборону свого народу, було таким самим лихом і для болгарського народу. Ідеали і бажання українського народу, виспівані поетичним словом Т. Г. Шевченка, були одночасно ідеалами й мріями болгарського народу.

Болгарському поетові, — каже сьогочасний болг. поет Ст. Чілінґіров, — «не зоставалося нічого иншого, як замінити «Україна» на «Болгарію», гетьмана на болгар. царя, Дніпро на Янтру, Дунай чи Вардар, широкі степи й самітні могили на Балкана чи Пірін, москаля на турка, злого пана на злого фанаріота (експлоататора - грека)» [1])

Отож не дивниця, що навіть і в тій отрутній, як вище сказано, атмосфері, Т. Г. Шевченко став для болгарських борців за найлюбішого поета, пророка їхнього, ідейного провідника.

Під його вплив цілком підпадає перший з доби боротьби за визволення Болгарії болг. поет Ксенофонт-Райко Жінзіфов. Він не тільки перекладає Т. Шевченка, він бере його форму вірша, черпає з нього мотиви й ідеї для своїх творів, іде до краю його стежкою. З нього стає такий самий ворог російського царизму, який був і з Шевченка; дбаючи, щоб Росія допомогла Болгарії визволитись, Жінзіфов одночасно дбає й за те, щоб заступити російському царизмові всі шляхи до Болгарії.

Як відомо, він цілком поділяв ідеї Кирило-Методіївських братчиків.

Під таким-же дужим упливом був ще й инший тогочасний болгарський поет Любен Каравелов, а трохи згодом і Петко Славейков.

Усі вони жили в Росії і бували й на Вкраїні.

Перші переклади з Шевченка — це переклади Р. Жінзіфова. Р. 1863 він видає в Москві збірника «Новобългарска сбирка», і в ньому із 186 сторінок перекладами з Шевченка займає 42. В цьому збірнику видруковано такі переклади:

1. «Тополя» (стор. 133 - 140).
2. «Тече вода в синє море» (стор. 140).
3. «Вітре буйний, вітре буйний» (стор. 141 - 142).
4. «Нащо мені чорні брови»... (стор. 142 - 143).
5. «Утоплена» (стор. 144 - 150).
6. «Катерина» (стор. 150 - 172).

Через п'ять років Жінзіфов друкує в журналі «Общи Трудъ» (1868, рік I, кн. 3, стор. 32 - 35) «Посланіє Шафарикові», далі в журналі

[1]) Сборникъ въ честь на Ив. Д. Шишманова. София. 1920. стор. 65.

«Свобода» (1870, рік I, № 35, стор. 274-275) «Казашка Пѣсенѣ» (З «Гамалії» — «У туркені на тім боці»)...

На другий рік він друкує іще дві поезії в журналі «Читалище» (1871 р. кн. 15, стор. 474-475): «Минають дні, минають ночі» й «І день іде і ніч іде»...

В тому-ж-таки році і тому-ж журналі кн. 23, стор. 735-736, кн. 24 стор. 774-776 і в кн. I, рік II, стор. 42-48, в кн. II, ст. 80-83, він друкує «Наймичку» (Ратакиня).

Року 1873, в тому-ж-таки журналі Жінзіфов друкує «Причинну», (рік III, кн. 12, стор. 1114-1120) та «Ой три шляхи широкії» (кн. 12, стор. 1141-1142).

Року 1874 він друкує у часопису «Вѣкъ» (ч. 12, ст. 3, ч. 21, ст. 3-4, ч. 25, ст. 4) іще три вірші: «Калина» (Чого ти ходиш на могилу), «Вітре буйний, вітре буйний» і «Ой, чого ти почорніло».

Любен Каравелов почав друкувати свої переклади в 1870 р.

Цього-ж-таки року в журналі «Свобода» (ч. 44, стор. 347 і ч. 52, стор. 410) видрукувано: «Нащо мені чорні брови», «Породила мене мати».

Обидві ці поезії передруковані потім у першому томі творів Л. Каравелова (стор. 16, 21-22).

Р. 1871 Каравелов друкує переклад з дозволеної російською цензурою частини поеми «Іван Гус» (під назвою «Еретик») в часопису «Свобода» ч. I, стор. 3 (твори т. I, стор. 22-23) і «Тече вода в синє море» ч. 17, стор. 131 (твори т. I, стор. 39).

Р. 1873 у журналі «Училище» (рік III, кн. 13-14, стор. 107) Каравелов надрукував два переклади: «Учітеся, брати мої»... і «Я ридаю, як згадаю».

Ці два вірші видрукувано в I томі його творів з увагою, що переклад зроблено р. 1869.

Між рукописами Каравелова, що переховуються тепер у народній (національній) бібліотеці в Софії, є ще переклад (чорновий) поеми «Неофіти», невидрукований і досі.

І Каравелов, як і Жінзіфов, ідейно наслідував Т. Шевченка. В журналах «Свобода» і «Независимостъ» (друкувалися в Румунії) він обстоював ідеї Кирило-Методієвського Братства, й, між иншим, пише: «між слов'янськими племенами стане порозуміння тільки тоді, коли кожне плім'я стане незалежне і коли кожна народність збереже свої племінні ознаки»... («Независимостъ» 1873 р., р. III, ч. 44).

Минуло одинацять років (1874 - 1885), за які нічого не друковано з Шевченка болгар. мовою. Аж року 1885 з'являються три переклади Петка Р. Славейкова (під його ініціялами) у журналі «Периодическо Списание» кн. 15, стор. 426 - 428: «Думи мої, думи мої», «Кобзар» (частина 3 «Перебенді» — «Вітер віє - повіває»...) та «Сиротина», «Така її доля, о, Боже мій милий!..»

Треба ще завважити, що р. 1881 у часописі «Славянинъ» ч. 8, стор. 58 з'явилася стаття про Т. Г. Шевченка Д. Ц. Коцова (піддиректора Націон. Бібліотеки).

На цьому й закінчується перший період.

За 1877 - 78 р.р. Болгарія визволяється спід турецького ярма й унаслідок цього, як-найжвавіше заходиться будувати форми свого державно-національного життя. Розуміється, що поезія боротьби за волю, протесту проти гніту, страждання і туги поневоленого народу стає для Болгарії минулим, про яке, навіть, згадувати не хтілося. Тепер для неї наступив час кипучого вільного життя, час нових радісних пісень (хоча для них так співця й не народилося).

Про великого поета України болгари забувають, а натомість підпадають підо вплив російської літератури, літератури держави-визволительки. Болгарських поетів і болгарську інтелігенцію починають захоплювати «громадянські» мотиви Некрасова, згодом Надсона.

Ні доля українського народу, ні його геніяльний співець, що напував живою водою творчости перших поетів Болгарії, вже не цікавлять ані болгарських письменників, ані болгарське громадянство. Слов'янофільські ідеї болгар одходять далеко од ідей Кирило-Методієвських братчиків, починають панувати погляди про необхідність «единої й неділимої», а тому й великої Росії, хоча себе саму Болгарія боронить усіма рішучими засобами од політичного поневолення Петербургом.

А втім, наприкінці дев'ядесятих років у болгарській літературі з'являється плеяда молодих талантів (яка, між иншим, також раптом і зникає). Вони захоплюються чужими поетами, а з - поміж них і Т. Г. Шевченком. Та перекладають його не з оригіналу, а з російських перекладів. Так Ів. Бєлєв у журналі «Българска сбирка» (кн. 7, стор. 701 - 702, 1895 р.) надрукував переклад «Вітре буйний, вітре буйний»... А. Д. Іхчієв (під псевд. Діамантін) надрукував у журналі «Ученически другаръ» (кн. 9-10 стор. 393, 1898 р.)

«Думка» («Тече вода в синє море»...). Той самий автор у журналі «Животъ» (кн. 9-10, стор. 574, 1899 р.) надрукував «Ой, одна я, одна, як билинонька в полі».

З нагоди п'ятидесятиліття з дня смерти Т. Г. Шевченка, знову його були згадали. В журналі «Просвѣта» кн. II - Ш, стор. 68 - 69, 1911 р. надруковано два переклади С. Дрінова: «Ой, гляну я, подивлюся»... та «Заповіт», а також коротеньку біографію поета Ст. М. Болгарський поет Ст. Чілінґіров надрукував статтю «Шевченко по български» в журналі «Славянски гласъ», кн. I - II, стор. 37 - 40.

З того-ж приводу багато часописів надрукували замітки про Шевченка. А все-ж болгарське громадянство, дарма що було оповіщене про велике українське свято, воно не відчуло поета і нічим не визначило своєї уваги до його пам'яти.

А втім звідси починається третій період, період, коли відроджується інтерес до великого співця України. Інтерес цей пробивається спроквола, але незмінно росте. Болгарія за цей час свого вільного існування стала культурніша, позбулася деяких чужих впливів, гіпнози чужої могутности, заглибилися політичні течії, розвинулось власне письменство. До Шевченка тепер ставляться не тільки як до поета-борця за волю народу, великого протестанта проти неправди і неволі, як це було за часів Жінзіфова та Каравелова. На нього починають дивитися передусім, як на одного з геніїв слов'янства, великого поета не тільки українського, ба й слов'янського, провозвісника ідей братерства народів і людяности.

Р. 1912 у журналі «Българска сбирка» р. XIX, кн. 8-9 і 10, стор. 535-537, С. Дрінов друкує три вірші: «Ой, гляну я, подивлюся», «Думи мої, думи мої»... «Минають дні, минають ночі»... Четвертий вірш, що його видруковано як переклад з Шевченка, апокрифічний («Въ свѣтъ живеемъ и не знаемъ, за що ний всички сме родени»?..).

В р. 1914 з нагоди століття з дня народження Т. Г. Шевченка, виявляється вже не аби-який інтерес до нього, дарма що політичні обставини Болгарії були надто тяжкі (слід міжбалканської війни і Букурештського миру, за яким територію Болгарії було дуже обкарнано). Перший заговорив про ювилей наш великий приятель проф. Ів. Шішманов, умістивши в журналі «Свободно мнѣние» р. II, кн. 10, стор. 153 - 155 (8 березня) статтю. В журналі «Листопадъ» кн. 26, стор. 188 - 189 і кн. 28, стор. 203 - 205 надруковано статтю про Т. Г., що її написав російський емігрант К. Мустейкіс. У журналі «Българска сбирка» р. XX, кн. 4 стор. 272 - 275, умістив статтю про Шевченка М. Москов. У журналі «Листопадъ» р. I, кн. 28 ст. 201 і

кн. 29, стор. 209 надруковано два переклади С. Дрінова: «Сестрі» [1]) та «В неволі, в самоті немає»..., у журналі «Свободно мнѣние» кн. 18, р. II, стор. 285 — переклад С. Чілінґірова «Заповіт».

Р. 1914 в салоні «Славянска Бесѣда» 9 березня було влаштовано «Шевченково утро», на ньому прочитано два реферати: Ст. Станімірова «Біографічні дані про Т. Г. Шевченка», та проф. Ів. Шішманова «Тарас Шевченко, його творчість і вплив на болгарських письменників перед визволенням». Ці два реферати видано окремою брошурою, як № XVI «Бібліотеки Слов'янської Бесіди» під назвою «Споменъ за Тараса Гр. Шевченко». В цій-же-таки брошурі видрукувано в оригіналі «Заповіт» і переклад його Ст. Чілінґірова.

На ювилей Івана Гуса з'явився переклад Шевченкової поеми «Іван Гус або Єретик», що зробив Ст. Чілінґіров. Цей переклад надруковано в журн. «Свободно мнѣние» р. III, кн. 28, ст. 446 од 8 червня 1915 р.

До перекладів з Шевченка поет Ст. Чілінґіров, один з найкращих сучасних болгар. поетів і прихильник українського народу, удавався багато разів. Його переклади треба вважати за найкращі. Він переклав: «Заповіт», «Кавказ», «Як-би ви знали, паничі», «Іван Гус» і инші поезії, та їх поки-що не видруковано.

«Заповіт» і «Іван Гус», як сказано, видрукувано в журналі «Свободно мнѣние», «Як-би ви знали, паничі» та «Мені однаково, чи буду!..» в «Украинско-Български Прѣгледъ» 1920 р., ч. 11, стор. 99, і ч. 13, стор. 115, а «Кавказ» ще ніде не видрукувано. В числі 11 того-ж «Укр.-Бъл. Пр.» надруковано вірша Ст. Чілінґірова: «Тарасъ Шевченко».

---

[1]) Здається, перекладач помилився, як із віршем «Въ свѣтѣ живеемъ»... Вірш цей навряд чи належить Т. Шевченкові. Додаємо оригінал болгар. перекладу:

Тарасъ Шевченко.

Ахъ, отъ менъ не искай пѣсни,
Сестро моя мила,
Че надъ тяхъ е мъка тежка
Сянка вечь хвърлила.
И за тебъ ли е да слушамъ
Бухълътъ ужасенъ,
Щомъ въ листата тъй извива
Славей сладкогласенъ.
Ахъ, съдба различна влачимъ
Тукъ, сестрица, ние:
Твойто слънце днесь изгрява,
Мойто пъкъ се крие.

Нека въ пътя ти да раснатъ
Рози миризливи,—
Твойта пролѣть нека бъде
Вѣчно съ дни щасливи;
Тая орисъ, що ориса
Мене съ скръбъ велика,
Щасте вѣчно тебъ да прати,
Сестро яснолика.

Прѣведе: С. Дриновъ.

Р. 1919 у журналі «Дѣтска радость» р. IV, кн. 4, ст. 96 передруковано переклад П. Славейкова «Кобзаръ».

Нещасливий для Болгарії кінець війни 1914-18 р.р. тяжко відбився на всьому болгарському житті. Політиканство, яке завсіди заїдало сили балканських народів, загострилося, добробут підупав, духовне життя здріб'язніло і затерлося насущними буднями. Годі було чекати дужого поступу в розвитку літератури.

А все-ж роки 1919-21, завдяки тіснішим політичним звязкам України з Болгарією, визначались живим інтересом до української літератури взагалі і до Т. Г. Шевченка зокрема. Низка ювилейних святкувань і звідомлень, статті в часописах, розвідки, що друкувалися в «Българ. Украин. Прѣгледъ», (тижневик), в «Украинско Слово», в збірнику «Сборникъ въ честь на Ив. Д. Шишмановъ» 1920 р. Жива праця проф. Шішманова, проф. Теодорова Балана, проф. Ст. Младенова, Николи Балабанова, поета Чілінґірова та ин. поклала нові підвалини для дальшого розвитку українсько-болгарської приязни і взаємопізнання на ґрунті письменства.

Софія 1924 р. **Микита Мандрика.**

ЛІТЕРАТУРА.

С т. Чилингировъ. Шевченко на български. Сборникъ въ честь на Ив. Д. Шишмановъ. София. 1920.

Та-ж стаття в журналі «Славянски гласъ». Р. IX. Кн. I і II.

Д-ръ Ив. Шишмановъ. Тарасъ Шевченко. Библиотека на Славянска Бесѣда. Кн. XVI. Р. 1914.

Д-р Іван Шішманов. Роля України в болгарськім відродженні. Відень 1916.

Д. Шелудко. Любенъ Каравѣловъ и Украина. Сборникъ въ честь на Ив. Д. Шишмановъ. София. 1920.

Т. Атанасовъ. Любенъ Каравеловъ като фолклористъ. Той-же збірник.

Проф. Б. Пеневъ. П. Р. Славейковата преводна. Журнал «Периодическо списание». 1906 р. ст. 205.

Никола Т. Балабановъ. Любенъ Каравеловъ и украинската литература. Пловдивъ. 1922.

Проф. Ст. Младеновъ. Къмъ историята на украинско-българскитѣ отношения. «Украинско-българ. Прѣгледъ». 1920. № 11.

Захарий Стояновъ. Чърти изъ животътъ и списателската дѣятелностъ на Л. С. Каравеловъ. Часопис «Южна България». Ш година, брой 173, 174, 175, 177.

А. Теодоровъ Баланъ. Българска литература. Пловдивъ. 1890.

Л. Д. Ихчиевъ. Райко (Ксенофонтъ) Жинзифовъ. Извѣстия на семинара по славянска филология. София. 1908-1910, кн. Ш.

Л. Д. Ихчиевъ. Райко (Ксенофонтъ) Жинзифовъ. Кюстендилъ. 1913.

Л. Каравеловъ. Стаття його в «Независимостъ». 1873 р. ч. 44, р. Ш.

Л. Каравеловъ. Та-ж стаття в жур. «Мисълъ». Р. XIV, кн. 11.

Л. Каравеловъ. Стаття його в «Независимостъ». Р. Ш. 1873. Ч. 36.

Р. Жинзифовъ. Стаття в «Новобългарска сбирка». Москва 1863.

Д-ръ Шишмановъ. Юбилеятъ на Т. Шевченко. Журнал «Свободно мнѣние». Р. П, 1914, кн. 10.

Ст. Станимировъ. Биографически свѣдѣния за Т. Г. Шевченко. Библиотека на Слав. Бесѣда. Кн. XVI. 1914.

«Украин.-Български Прѣгледъ». Журнал за 1920 р. Статті проф. Шішманова, проф. Младенова, Николи Балабанова та инш.

Рукописи Гоголя в Полтавському музеї.

Рукописні матеріяли Гоголя, його автографи, розкидані (частина їх — у Румянцівському й инших музеях, частина в Публ. Бібліотеці в Ленінграді, небагато в Ніженському Іст.-філолог. Інституті [1]) і чимало листування по приватних руках).

На долю Полтавського Музею, який знаходиться в країні, де народився і виховавсь за молодечих років Гоголь, перепала тільки невеличка частина його рукописів і речей, та й то завдяки обставинам революційного часу, через Губкомис, в 1919 р., коли було взято дещо з Яновщини Миргородського п., од В. Я. Головні, дещо з сейфа Бикова [2]) в Полтавському Банку.

З рукописних матеріялів Музей має переважно листування Гоголя, здебільша вже опубліковане Шенроком [3]) і «Развязку Ревизора», надруковану в редакції Н. С. Тихонравова [4]).

Розподіляються всі матеріяли так:

1) автографів листів Гоголя до рідних [переважно до матери й сестер] — 100;

2) копій листів Гоголя до їх-же — 8;

3) автограф Гоголя з афоризмом — «Будьте не мертвые, а живые души» — і виписок з отців церкви 5 ст. пошт. пап.;

4) його-ж-таки автограф «Развязка Ревизора» на 8 аркушах поштового паперу;

5) зшиток на 16 ст. пошт. паперу з загадками, приказками й казкою, — їх записав на Полтавщині для Гоголя хтось із його рідних або близьких знайомих.

---

[1]) В Ніжені є одна з редакцій «Мертвыхъ Душъ».

[2]) Головня і Биков були одружені з сестрами Гоголя, Ольгою і Лизаветою. Згадані тут доводилися Гоголеві небожами.

[3]) Див. «Письма Н. В. Гоголя». Редакція В. И. Шенрока, въ 4-хъ томахъ, СПБ. Изд. А. Ф. Маркса.

[4]) В 4-м т. видання «Сочиненій Н. В. Гоголя» Маркса, 1906 р. 57-68 с.с.

Автографи листів ще раз доводять про велику силу помилок у Шенроковому виданні Гоголевого листування, що почасти залежало, певне, од несправности копій та від того, що редакторові не всі оригінали листів доводилося на власні очі бачити.

Візьмімо на зразок лист Гоголя, датований у його «Римъ 15 октября» і віднесений у Шенрока до 1838 р. [«Письма Н. В. Гоголя», т. I, 529 с.].

Надруковано:	В автографі Гоголя маємо:
1) чрезъ кн. Волконскаго	1) чрезъ кн. Волконскую
2) Балабиной М. П.	2) Балабиной Маріей Петровной
3) разсказывать	3) разсказать
4) и башмакахъ	4) и бушманѣ

Можливо, що спричинилося до таких помилок й саме письмо Гоголя, дуже важке для читання, особливо в добу чисто-художньої творчости його.

Листи, крім того, дозволяють зробити й деякі графологічні спостереження. Уже Н. Тихонравов зазначив [1]), що характер письма у Гоголя періодично мінявсь і наприкінці його життя набрав цілком одмінного від попереднього вигляду: «вмѣсто прежняго быстраго, связнаго и неразборчиваго письма, въ которомъ нерѣдко совершенно нельзя разобрать нѣкоторыхъ словъ, устанавливается письмо крупное, раздѣльное; буквы выводятся старательно, неторопливо, какъ будто ребенокъ пишетъ съ прописей безъ линеекъ».

Цю останню фазу його письма наочно можна вистежити з написаного рукою Гоголя афоризму, що мається в Музеї, про «мертві і живі душі» [2]) з меланхолійним схилом рядків до низу й великими каліграфічно-виведеними літерами.

Ведучи далі зазначену думку Тихонравова, можна-б сказати, що елементарність, простота письма в листуванні останнього часу, усталеність думки письменника, для вислову якої так що й не треба було шукати форми й слів, виправляючи та замазуючи написане, свідчать, що розумова праця його та художній смак при кінці життя завмирали. Наприкінці подаємо з рукописних матеріялів Музея один характерний для Гоголя, хоч і не цілий, лист.

Процитувавши в одному місці з листа Гоголя, оцей уступ: — «На ваше имя прямо не пишу до тѣхъ поръ, пока вы неувѣдомите меня, что два мои

---

[1]) «Предувѣдомленіе» до «Сочиненій Н. В. Гоголя»; вид. 10; М. 1889, т. I; XXIV с.

[2]) Зміст його такий: «Будьте не мертвые а живые [Души нѣтъ другой двери] кромѣ указанной Іисусъ Христовъ [и всякъ пролазяй иной] есть тать и разбойникъ».

Текст цього афоризма, є і в «завѣщаніи» Гоголя. Це ті слова його, про які Мережковський каже, що в них відбився «весь смыслъ его жизни», і які він мав оплачене життям своїм право сказати.

письма вами получены [въ одномъ изъ нихъ запросъ о причинѣ долгаго молчанія, въ другомъ хозяйственныя распоряженія относительно порученія Лизѣ вести книгу расхода и прихода, съ храненіемъ денежной кассы]», Шенрок робить примітку: «эти письма до сихъ поръ въ печати не появлялись, какъ и вообще остаются неизвѣстными, повидимому, многія изъ писемъ родным отъ сороковыхъ годовъ» [1]).

Другий із згаданих вище Гоголем листів, ненадрукований Шенроком, подаємо тут; його Шенрок вважає навіть як видко, «не сохранившимся» (порівн. «Письма Н. В. Гоголя» т. Ш, 258).

В йому Гоголь удається до сестер з проханням подати йому в листах докладні відомості про селян і добрі діла, зроблені їм при опиті. Такі самі мотиви ми знаходимо в чималій кількості листів у рукописах музея. В безпосередньому звязку стоять і деякі листи ненадруковані у Шенрока, а саме: 1) т. III, 173-80, лист до М. І. Гоголевої з 1/v 1846 р.; 2) т. III, 325, лист до сестри Ольги В. із Неаполя з 20 січня, 1847 р; 3) т. Ш, 359, лист до матери з Неаполя з 16/ш 1847 р.; 4) т. IV, 425 лист з Рима з 14/xi 1847 р.

«Относительно порученія кассы и счетной части Лизѣ скажу вотъ что:[2]) вы бы неизумлялись никто такому распоряженію если бы по несчастію непропали мои письма въ которыхъ все было пояснено и[3]) сверхъ того находилось много того что было бы полезно сестрамъ. Мнѣ скучно повторять теперь все это съ изнова да и времени нѣтъ. Нужно имѣть хотя каплю вѣры[4]) ко мнѣ и вѣрить мнѣ на слово. И если сестрамъ моимъ кажется иное не умнымъ то это еще незнакъ что оно точно не умно, но знакъ[5]) что еще умъ ихъ недостигнулъ того чтобъ видѣть почему[6]) именно оно умно. Странно, что мнѣ болѣе вѣрили тѣ, надъ которыми я неимѣлъ никакого права чемъ родные надъ которыми я имѣлъ имѣлъ небольшое право. Первые исполняли Буквально слово въ слово мой совѣтъ и не были потомъ въ Раскаяніи, но Благодарили Бога внушившаго мнѣ такой совѣтъ который вначалѣ былъ непонятенъ. Касса непотому вручалась

---

[1]) Дивись: «Письма Н. В. Гоголя. Редакція В. И. Шенрока. Въ 4-хъ томахъ. СПБ. Изд. А. Ф. Маркса. Томъ третій, Листи XXXIX до матери, Карлсбадъ, іюля 28, 1845 г., с.с. 82-84.

[2]) Закреслено: что, зверху написано: вотъ что.

[3]) Закреслено: между прочимъ.

[4]) Слова, виділені розрядкою, в оригіналі підкреслено.

[5]) Закреслено: что.

[6]) Закреслено: то дѣйствіе которое имъ кажется глупымъ умно.

Лизѣ что[1]) она могла лучше сохранится у нее, такіе глупости мнѣ неприходятъ въ голову.[2]) Она у всѣхъ[3]) васъ можетъ быть въ безопастности красть для себя вѣрно никто из васъ нестанетъ, и непотому также чтобы поучить Маменьку, но чтобы поучить Лизу чтобъ понемногу привести ее къ тому для чего у нея есть наклонности, и что будетъ потомъ слишкомъ ей нужно хотя она теперь и подозрѣвать неможетъ. Лизѣ поручено было ввести самый точный и подробнѣйшій счетъ: Было сказано такъ: чтобъ ни одна копейка въ хозяйствѣ не тратилась и неиздерживалась не побывавъ прежде въ рукахъ Лизы, хотя бы полученные деньги сію минуту слѣдовало взносить куды небудь. Лиза должна ихъ взять записать на одной сторонѣ гдѣ приходъ: получено столько такого-то числа[4]) и туже минуту выдать записавъ выданно столько день и число. Все до послѣдней мѣлочи должно быть также внесено въ приходъ и расходъ какъ и большія суммы. Въ приходѣ должно быть означено за что и откуда получены деньги.[5]) въ расходѣ на что и куда отпущены деньги. Когда же кончится мѣсяцъ Лиза должна[6]) изъ книги своей списать и расходъ и приходъ на тоненькомъ листкѣ бумаги и переслать мнѣ. Это дѣлается вовсе не[7]) изъ того что у меня поселилась мысль что вы много тратите, или безпорядочно тратите или что я подозрѣваю кого либо изъ васъ, какъ показалось изъ васъ кому-то уже не помню. Стыдно вамъ имѣть такое подлое мнѣніе обо мнѣ. Прежде чемъ выводить какое нибудь свое заключеніе изъ моей просьбы слѣдовало бы имѣть хотя каплю довѣрія ко мнѣ. И сестрамъ моимъ слѣдовало бы сказать такъ: Хотя мы и не понимаемъ зачемъ, это и къ чему но такъ какъ это прозьба нашего Брата который любитъ насъ и который во имя любви требуетъ чтобъ прозьба была выполненна, то прозьба его будетъ выполнена».

Одна изъ сестеръ моихъ имѣла[8]) неблагоразуміе написать: «Надобы пріѣхать и увидѣть надъ чемъ—тутъ быть казначеемъ: приходъ самый маленькой и тотъ-же часъ разойдется на долги, прочее надо упрачивать каждый годъ въ казну и въ частныя руки». На это я скажу ей что не тогда важно видѣть приходъ и расходъ подробнѣйшій всему когда всего довольствѣ и въ

---

[1]) Закреслено: бъ.
[2]) Закреслено: Здѣсь.
[3]) Закреслено: изъ.
[4]) Закреслено: а надо.
[5]) Закреслено: деньги.
[6]) Закреслено: изъ книги.
[7]) Закреслено: для; зверху написано: изъ.
[8]) Закреслено: глупость; зверху написано: неблагоразуміе.

избыткѣ, но тогда именно когда вовсемъ терпятся недостатки. И не тогда когда деньги въ большомъ количествѣ лежатъ въ сундукѣ, но тогда, когда они быстро бѣгутъ и расплываются приходятъ и вдругъ уходятъ [1]). Сестра моя, кажется Лиза, начала тутъ же оправдыватся [2]) въ томъ о чемъ я и намѣка даже ей несдѣлалъ и говоритъ что всѣ [3]) вмѣстѣ живутъ слижкомъ умѣренно, что отказываютъ себѣ во всемъ что она неимѣетъ вовсе никакого щегольства что чувствуетъ отвращеніе къ тряпкамъ точно какъ будто бы я во всемъ этомъ возводилъ на нее обвиненіе. Знайте же, (это я вамъ говорю, какъ чистую правду) что [4]) напротивъ съ давняго времени у меня живетъ мысль, что вы уже черезъ (чуръ) отказываете себѣ въ томъ что вамъ именно необходимо и именно нужно. И вы увидите что концу года я можетъ быть вамъ сдѣлаю упрекъ за то что вы слишкомъ обрѣзывали себя въ иномъ, разумѣется если только [5]) съ полнымъ довѣріемъ ко мнѣ представите мнѣ полнѣйшій и подробнѣйшій отчетъ во всемъ.

Какимъ [6]) образомъ и почему это будетъ полезно для всѣхъ этого я теперь нескажу, это длиная исторія. Какимъ образомъ и почему это будетъ полезно потомъ для всѣхъ; этого я тоже не скажу и [7]) требую вѣры ко мнѣ. Скажу только [8]) какимъ образомъ это нужно и полезно для меня а это покамѣсть первое. Если сестры мои хотятъ остаться невѣжами в хозяйствѣ то изъ этого неслѣдуетъ чтобы я остался невѣжей. Напротивъ, [9]) тогда то именно когда сестры мои признаютъ себя безсильними принести пользу [10]) тогда именно слѣдуетъ мнѣ подумать о томъ какъ быть полезнымъ. Я хочу помочь: для того чтобы помочь, мнѣ нужно узнать. А мнѣ отвѣчаютъ что мнѣ ненужно знать, что все что ни есть нестоитъ того чтобы узнать что это ни къ чему не послужитъ. Это даже забавно! Что жъ это? Комедію что ли хотятъ играть со мною. Я тогда только и бываю [11]) уменъ когда все до послѣдней до малейшей вещицы разсмотрю и неузнаю, тогда только Богъ и вразумляетъ меня и даетъ мнѣ силы развязать дѣло и выйти изъ трудныхъ обстоятельствъ. а

---

[1]) Закреслено: сказавши такое заключение.
[2]) Закреслено: въ томъ что.
[3]) Закреслено онѣ.
[4]) Закреслено: уже; зверху написано: напротивъ.
[5]) Закреслено: все будетъ.
[6]) Закреслено: и.
[7]) Закреслено: теперь.
[8]) Закреслено: насколько.
[9]) Закреслено: если; зверху написано: тогда то именно когда.
[10]) Закреслено: въ этомъ отношеніи.
[11]) Закреслено: и.

безъ того я глупъ и въ нѣсколько разъ глупѣе всякого другого человѣка [1]). Я не прошу моихъ сестеръ сдѣлаться хозяйками если это имъ не нравится, или нѣтъ у нихъ для того, наклонностей, но я прошу ихъ покрайнѣй мѣрѣ помочь мнѣ сдѣлаться самому хозяиномъ.

Я ихъ просилъ помочь мнѣ хорошенько узнать что такое васильевка и въ какомъ положеніи находятся дѣла [2]) хозяйство а не хозяйничать самимъ. Имъ и это тяжело! Я [3]) даже указалъ имъ какимъ образомъ они могутъ меня познакомить. Просилъ сдѣлать переборъ всѣмъ избамъ и посѣтить до единаго мужиковъ, сдѣлавъ мнѣ короткое описаніе характера каждаго, и такъ какъ сестрамъ [4]) было невозможно трудно ходить въ избы самимъ, я писалъ въ слѣдующемъ письмѣ чтобы покрайнѣй мѣрѣ каждая записала у себя имена и призвавши къ себѣ прикащика въ комнату хотя на 10 минутъ распросить его о томъ, каковъ такой-то мужикъ; какіе за нимъ добрые свойства какіе недостатки къ какому дѣлу болѣе способенъ, въ чемъ успѣваетъ, каковъ въ общихъ экономическихъ работахъ и каковъ въ работахъ для себя. Хозяинъ ли въ дому своемъ, каковъ съ женой и съ дѣтьми, и [5]) такимъ же образомъ распросить о женѣ и дѣтяхъ. Это легко было сдѣлать за чаемъ и за завтракомъ и тутъ же записать, хотя по одной семьѣ въ день не больше. Но и это имъ было трудно и я досихъ [хотя уже скоро годъ пройдетъ [6]) со времени моей прозьбы] не получилъ даже и одного листика отъ нихъ, объ этомъ и только одна меньшая сестра прислала перечень дворовыхъ людей (довольно порядочное и удовлетворительное хотя по странной какой-то разсѣянности позабыла назвать всѣхъ по именамъ). И такъ я вновь прошу и молю обо всемъ этомъ еще одинъ разъ. Авось либо хотя теперь [7]) зная, что я больной, что мнѣ трудно даже писать, исполнятъ они мою прозьбу [8]). Вотъ вопросы на которые въ такомъ [9]) порядкѣ должны быть отвѣты [10]).

1) Изба такой-то. Имя мужика его жены, дѣтей, ихъ [11]) число и лѣтъ каждаго.

2) Какіе за нимъ добрые свойства и какіе недостатки.

---

[1]) Закреслено: мнѣ нужно.

[2]) Закреслено: въ подробностяхъ.

[3]) Закреслено: проситъ ихъ

[4]) Закреслено: моимъ показалось; зверху написано: было невозможно.

[5]) Закреслено: также я просилъ; зверху надписано: такимъ же образомъ.

[6]) Закреслено: современи.

[7]) Закреслено: когда.

[8]) Закреслено: раскрою.

[9]) Закреслено: отвѣты.

[10]) Заголовок і самі питання написано трохи зміненим письмом у кінці листа, впоперек його.

[11]) «ихъ» написано зверху.

3) Каковъ съ женой съ дѣтьми и каковъ хозяинъ въ дому. —

4) Каковъ въ работахъ экономическихъ и какое [1]) знаетъ особенное ремесло, сверхъ [2]) обыкновенныхъ работъ.

5) Какого свойства жена какіе недостатки у ней. Какое знаетъ ремесло какъ съ дѣтьми и каковы дѣти качествами.

Каждая должна эти вопросы списать и имѣть всегда передъ глазами и въ письмахъ ко мнѣ [3]) выписать каждый изъ нихъ и тутъ же подъ нимъ написать отвѣтъ. Если и неуспѣла чего распросить вопросъ все таки долженъ быть выставленъ а подъ нимъ причина почему нѣтъ отвѣта пропускать ничего ненужно.

Всякой день положить себѣ непремѣнно составить описаніе одной семьи для этого немного понадобится времени.

Лиза можетъ дѣлать черезъ день потому что сверхъ того нужно записать приходъ и расходъ.

(На 4-ій сторінці адреса):

Сергѣю Тимофѣевичу Аксакову

для отправленія

Маминькѣ

в Д. Васильевку близъ Полтавы.

Е. В.[4])

Подав Ів. Капустянський.

---

[1]) Закреслено: «за нимъ».

[2]) Закреслено: тѣхъ которые.

[3]) «ко мнѣ»---вписано зверху

[4]) Написано иншою рукою й чорнилом.

Лист І. К. Тобілевича до М. П. Старицького.

Листування українських письменників нині починає з'являтися все частіш на сторінках нашої преси. Воно безперечно дасть багато цінного матеріялу, щоб зрозуміти й характеризувати їхню творчість. Чимало цікавого для історика письменства мають також і листи І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого). Дослідники його творчости використували їх ще не цілком, і більшість його кореспонденції поки-що переховується у його адресатів. Одним з них був колись і М. П. Старицький; серед його посмертних паперів захований надзвичайно цінний своїм змістом лист Тобілевича, цілком присвячений авторському розглядові пієси «Хто винен?» Переховується він у дочки покійного драматурга М. М. Старицької, якій за дозвіл його опублікувати складаю щиру подяку.

Як видко з дати, лист цей був написаний приблизно через рік після того, як Тобілевича було звільнено з посади секретаря поліції у Єлисаветграді. За цей час він прослужив декілька місяців у трупі Старицького, але, як відомо, мусів скоро покинути сцену й зостатися жити, як адміністративно покараний, у Новочеркаському. Хоч і з примусу, але маючи вільний час, Тобілевич береться ретельніш за літературну діяльність, і разом з иншими пише драму «Хто винен?». В Новочеркаському не було тоді людей, що могли-б були оцінити новий твір драматурга і дати йому якісь компетентні вказівки. Шукаючи поради, він надсилає драму М. П. Старицькому, що був уже тоді визнаним українським драматургом. Можливо, що й раніш, ще перебуваючи на сцені у трупі Старицького, Тобілевич радився з ним і говорив йому за свої пієси. Крім бажання мати вказівки авторитетної людини, Тобілевич, може, думав зацікавити своїми драмами Старицького і як антрепренера. У спогадах Садовського розказується, що Тобілевич надіслав Старицькому як-раз свою пієсу «Хто винен?» з пропозицією надсилати йому й надалі всі свої нові пієси для постановки, коли Старицький погодиться платити йому що-місяця по п'ядесять карбованців, бо Тобілевич тоді у Новочеркаському

дуже бідував [1]). Пропозиції Тобілевича Старицький не прийняв, але до п'єси поставився уважно й написав йому докладного листа, де вказував хиби драми та давав поради, як її переробити. Тобілевич, обміркувавши поради Старицького й його закиди, написав йому довгу відповідь, де розглядав свою п'єсу й боронив її, не погоджуючися з думками Старицького. Цю відповідь ми й маємо у надрукованому нижче листі, писаному дрібним письмом на трьох повних аркушах поштового паперу.

На превеликий жаль, мені не пощастило розшукати листа М. П. Старицького. Його нема серед паперів Тобілевича, що переховуються у дружини покійного драматурга С. В. Тобілевичевої та у його брата О. К. Саксаганського. Треба думати, що він загинув десь на хуторі «Надежда» або потрапив випадково у инші руки й ще колись може знайдеться. Не збереглося також і чернетки листа серед паперів Старицького. Але деякі його твердження наводить у своїй відповіді Тобілевич, і це дає змогу хоч до певної міри встановити його приблизний зміст.

Наскільки можна уявити собі з слів Тобілевича, лист Старицького поділявся на дві частини: в першій Старицький похваляв п'єсу й казав, що вона може бути «чудесною», коли виправити другий та третій акти, але далі подавав проєкт зміни, що цілком відміняла попередній вигляд драми. За хибу другого акту він визнавав те, що вона не посувала дії вперед, а залишала дієвих осіб в тому-ж самому положенню, як і в першому акті, і радив скомпонувати його в формі заручин, весілля або свята, щоб зробити Гната вже ближчим до Софії.

В третьому акті Старицький радив дати Гнатові монолог, що, очевидно, вияснював-би його душевний стан, а Варьку радив зробити вже коханкою Гнатовою.

В четвертому акті він радив не робити Софію сліпою, а зробити гіршою хатню атмосферу Гнатової родини, висунувши більше ролю свекрухи. Софія повинна була сидіти з дитиною, колихати її, скаржитися на свою долю, а свекруха — штовхати її до роботи. Гната Старицький радив зробити п'яницею, і мати повинна була лаятися з ним, загрожуючи йому волостю. В фіналі Софія мала підслухати сцену Гната з Варькою, підняти галас, лементувати, доводити свої права, кричати: «убий мене!» і розгніваний Гнат тоді справді вбивав її.

Крім цих значних змін у плані, Старицький радив зробити сильнішими деякі сцени, напр., сцену прощання Софії з батьком та сцену гніву

---

[1]) Садовський. Мої театральні згадки. ЛНВ, 1907, VIII-IX, 193. Див. також ак. С. О. Єфремов. Карпенко-Карий, ст. 32.

Гната в третій дії, де він мав кинути в жінку стільцем. Серед дієвих осіб він визнавав зайвими в пієсі діда Миколу, Ониська, Петра і радив їх у пієсу не вводити.

Тобілевич поставився уважно до слів свого рецензента і його листа «перечиталъ разъ десять». Він ще раз переглянув критично всю пієсу, обміркував її, але прийшов до висновку, що його твір зовсім не такий поганий, як здавалося попереду, і він спочатку не прийняв жадної поради Старицького, написавши для нього палку апологію драми в своїому листі. Трохи згодом він надрукував пієсу в первісному вигляді, але виставляти на сцені її тоді цензура не дозволила. Щоб добитися дозволу, Тобілевич того-ж-таки 1886 року взявся переробляти пієсу. Переглянувши її знову після перерви, він вже ясніш побачив її хиби, і тепер поради Старицького здалися йому слушнішими. Як відомо, Тобілевич переробив «Хто винен?» в п'ятиактну драму «Безталанна», і в тексті її, датованому 1886 р., справді знаходимо зміни, що деякі з них йому колись радив зробити Старицький. Так він цілком повикидав зайвих дієвих осіб — Петра, Ониська, діда Миколу (його сцену він потім вніс у драму «По-над Дніпром»); Софія в «Безталанній» вже не сліпа, як раніш, але драматизм її становища збільшується родинними сварками й тим, що вона довідується про зраду Гната від своєї подруги. Другий акт Тобілевич цілком переробив і справді об'єднав дію в ньому біля моменту сватання, хоч і виніс його за сцену, щоб уникнути етнографічних подробиць. В третьому акті «Безталанної» Гнат вже має монолог, а Варька стає в кінці пієси Гнатовою коханкою. Може Тобілевич і сам зробив-би пізніш ці зміни, як поробив він поруч з ними й деякі інші, але в усякому разі перший звернув його думку в цей бік Старицький. Епізод цей дуже цікавий, бо освітлює почасти процес роботи нашого драматурга біля одного з найкращих його творів.

Крім вужчого значіння для розуміння генези драми «Безталанна», лист Тобілевича цікавий ще й з иншого боку. Письменник висловлює тут низку думок та поглядів, що характеризують його тогочасний світогляд та вимоги до літературного твору. Не вдаючися в глибшу їх аналізу, зазначимо, що він критично ставився до зайвого етнографізму в драмі, натякаючи може, на пієси самого Старицького в словах «... пересыпать все дѣйствіе этнографіей, которой и такъ довольно въ нашихъ пьесахъ». Далі, він дбав, за життьову правду вчинків дієвих осіб і намагався мотивувати їх психологічно, користуючися з своїх життьових вражінь (відношення поміж свекрухою та невісткою), а також хотів змалювати й те оточення («фонъ»), де його герої живуть, визнаючи, що в «народной драмѣ» не можна перебутися без

ширшої картини народнього життя й посилаючися на твори Островського, зокрема на його «Грозу». Все це показує, що Тобілевич дуже поважно ставився до своєї роботи і не завдовольнявся готовими зразками з української драматургії, а озирався ширше, шукаючи власної стежки у мистецтві.

Що-до мови листа та його правопису, то вони потрібують деяких уваг. Писано листа російською мовою, бо тоді ще рідко хто зважувався писати українською мовою щось складніше своїм змістом: наукова й ділова мова була так що й зовсім не розроблена. І Тобілевич почував, що російською мовою він вільніше висловить усі свої думки. Але в нього частенько трапляються виразні українізми, як, напр., «на прызьбу», «кару божую», «буде дытына», «швець»; там, де це було легше, як, напр., у кінці листа, коли він по-товариськи дякує Старицькому, Тобілевич і зовсім переходить до української мови. Українські вирази та цитати писано офіційним тоді правописом, хоч з виразним нахилом до української фонетики (пор. такі написання як «оберныця», «всіхъ», «піде», «дідъ» та инш.).

Російський правопис звичайний, але в тексті листа є чимало орфографічних помилок. Вони пояснюються почасти тим, що листа писано похапцем, як це видно з останньої приписки (напр., безперечно описки такі написання, як «убілъ», «тіхій», «і по упрямству», «за родившихся», «за тянуть», «до ходятъ» і т. и.). Почасти тут маємо особливості манери автора, напр., сливе послідовно після *ж* нема *ъ*, в іменах Варьки та Гната пишеться мало не всюди мале *в* та *г*, деякі слова пишуться без протинки, одним замахом і т. и. Декілька випадків можна пояснити впливом української мови, як, напр., «серце», «нравиться», «жениться», «совершиться» — в 3 ос. одн. прям. спос. і т. ин. Тільки в небагатьох випадках ми маємо помилкове написання, та й то треба додати, що тоді російський правопис ще не був встановлений остаточно.

Визнаючи за необхідне подавати в науковому виданню як-найточніше авторський текст, ми друкуємо тут листа без жадних змін і поправок, але залишаючи тільки ті відступлення від загально-вживаного дореформеного російського правопису, що виступають у листі цілком виразно.

Олександер Кисіль.

8 Октября 1884 г.
Новочеркаскъ.

Дорогой Михайло Петровичъ! Объ искуствѣ и творчествѣ сужденія безконечно разнообразны и разнорѣчивы. Не давно мнѣ Садовскій [1]) прислалъ рецензію, въ которой его упрекаютъ за то, что онъ натурально умеръ, а въ Одессѣ за это именно хвалили. Въ этой области нѣтъ ничего такого найположительнаго — противъ чего нельзя было бы возражать. И по этому не удивительно если мы будемъ на одинъ и тотъ же предметъ смотрѣть нѣсколько различно. Ваше мнѣніе относительно моей драмы — «Хто выненъ», я перечиталъ разъ десять. Оно дѣлится на двѣ части: первая часть склоняется къ тому, что драма можетъ быть чудесна, если исправить 2 и 3 акты, а вторая часть, отрицая первую — строитъ почти новый планъ и новое развитіе драмы. Я попробую насколько съумѣю возражать.

Прежде всего въ драмѣ «Хто выненъ» нѣтъ того злого генія, который разрушаетъ счастье людей. Жизнь моихъ дѣйствующих лицъ идетъ по тѣмъ неисповедимымъ судьбамъ природы — что ли, услѣдить которые во всѣхъ подробностяхъ и замкнуть въ тѣсную рамку зависимости одного событія отъ другого — нѣтъ возможности, такъ какъ тогда выйдетъ дѣйствительно не вопросъ: хто выненъ?, который теперь трудно разрѣшить, а выйдетъ: или «Свекруха», или «Варька», однимъ словомъ то, что будетъ злымъ или добрымъ элементомъ, изъ котораго произойдутъ всѣ событія драмы. Я взялъ жизнь. А въ жизни не всегда драма разыгривается по такимъ законамъ логики, что бы не оставалось мѣста для вопроса «хто выненъ»? Постараюсь объяснить свою драму.

Гнатъ обыкновенный здоровый молодой парень, сильнаго темперамента. Въ первомъ дѣйствіи онъ совсѣмъ не такъ горячо любитъ Варьку, что бы ему потребовалось очень много доказательствъ виновности ее, или не виновности. Достаточно, что его товарищь, не имѣющій причинъ лгать, говоритъ ему, что видѣлъ варьку съ другимъ, что Варька таковская, что бы у него (гната), можетъ быть и прежде замѣчавшаго ее легкость, явилась полная вѣра въ то, что Варька фойда; а тутъ кстати указываютъ ему на скромную хорошую дѣвушку, которая, при томъ же, какъ подслушалъ тотъ же товарищь, любитъ Гната, — достаточно, говорю, всего этого, чтобы Гнатъ бросилъ Варьку и публично сталъ ухаживать за Софіею, хотябы, первоначально, і поупрямству і в пику ей, а потомъ и въ самомъ дѣлѣ. Варька и дѣйствительно, въ сущности, таковская. Она, посущности своей природы,

[1]) М. К. Садовський — брат І. К. Тобілевича, відомий артист, що служив тоді в трупі Старицького. (Всі примітки до листа мої. Ол. Кисіль).

есть такая женщина, которая хочетъ пользоваться отъ жизни всѣмъ, что эта жизнь ей сейчасъ даетъ, несправляясь съ сельскимъ кодексомъ нравственности. Она еще не засватанная съ Гнатомъ, и потому, такъ сказать, выбираетъ: з гнатомъ гуляетъ, но навсякій случай заигриваетъ съ другими она горячо и чисто гната не любитъ; но когда увидѣла, что двойственность ее открыта, и что она, во всякомъ случаѣ, теряетъ одного изъ хорошихъ парней, то ей дѣлается досадно: какъ это она изъ за такого пустяка, что постояла подъ сѣномъ съ другимъ и ради разнообразія пригорнулась къ нему, да не умѣла этого скрыть — потеряетъ Гната? и потому, болѣе или менѣе горячо, изъ самолюбія и нѣкоторыхъ перспективъ, задерживаетъ Гната, стараясь уговорить его; но тотъ и слушать не хочетъ, тогда она: і въ пику Гнату, и опять же, по свойству своей природы, беретъ перваго попавшагося парня, что окончательно, повидимому, убѣждаетъ Гната, что она фойда и отношенія их порваны. Намѣреній мстить Гнату, или плановъ каких бы оно нибыло въ этомъ родѣ, она не имѣетъ, а если и говоритъ: «думавъ застращать, побачимо хто до кого оберныця» то въ этихъ словахъ, слышится еще неуспокоившаяся досада, только! По моему 1-е дѣйствіе ни чего нетребуетъ и я, съ той точки зрѣнія, съ которой смотрю на дѣйствующихъ лицъ моей драмы, не въ силах дать имъ въ первомъ дѣйствіи ни одного слова.

Послѣ перваго акта отношенія Софіи къ Гнату еще не извѣстны, вы не вправѣ и не имѣете еще основаній думать, что онъ женится на Софіи; а потому второе дѣйствіе, хотя и слабовато — съ этимъ я согласенъ, но никогда не лишнѣе и всегда имѣетъ движеніе драмы впередъ. Только намѣченные въ первомъ дѣйствіи Гнатъ и Софія — являются уже женихомъ и невѣстою, развѣ это не движеніе впередъ? Софію любитъ истинная ея пара Петро, съ которымъ она безъ сомнѣнія была бы счастлива, такъ какъ этотъ скромный тіхій і безпріютный сирота любитъ ее безконечно больше, нѣжели Гнатъ. Не знаю почему вы думаете, что Петро введенъ для того только, чтобы потомъ явиться въ 4 д. съ извѣстіемъ о болѣзни отца? Онъ въ веденъ и для того еще, чтобы показать двухъ созданныхъ другъ для друга людей (Софія и Петро) кроткихъ и чистыхъ, но Софія не идетъ на встрѣчу своему счастью, что так же важно въ вопросѣ «хто выненъ?» потому, что люди всегда проходятъ мимо своего счастья и лѣзутъ туда, гдѣ их ожидаетъ горе, но они въ ослѣпленіи этого не понимаютъ. Наконецъ степень любви Софіи и Гната выясняется. Вы видите Софію горячо любящею Гната, отчасти ревнующею его и грустящею, что его такъ долго нѣтъ, видите отношеніе ее къ Гнату

до брака и чувствуете, что Гнатъ се не любитъ такъ страстно, какъ Петро, что Гнату нравиться Софія, какъ противуположность варькѣ, которую онъ и оставилъ за ее наклонность къ не постоянству: «ты не для одного, а для всіхъ»—сказалъ онъ варькѣ; вы видите, что и о Софіи говорятъ, что за нею ухаживаетъ швець, однако Гнатъ вѣритъ въ ее чистоту, что его, повидимому, и привлекло и потому не такъ легко расходится съ нею, какъ разошелся съ варькою. Наконецъ вспыльчивый и даже дикій темпераментъ выказывается въ расказѣ его какъ онъ билъ шведовъ и ложитъ не маловажный штрихъ на его характеръ и будущій поступокъ. Отца Софіи не стану касаться подробно. Это олицетворенная мягкость характера и любвиобильнѣйшее къ своему чаду серце, но личность пассивная и потому безцвѣтная, хотя и страдальческая; тѣмъ не менѣе, однако, входя въ драму и онъ двигаетъ ее психически въ передъ, такъ какъ на его душевныхъ свойствахъ построены характеръ Софіи и быстрое согласіе на бракъ Софіи съ Гнатомъ, хотя онъ и увѣренъ, что съ Петромъ она была бы счастливѣе. Можно ли сказать, что 2 д. оставляетъ дѣйствующихъ лицъ въ томъ же положеніи, въ какомъ они были въ 1-м, когда оно, послѣ едва за родившихся отношеній въ первомъ дѣйствіи, приблизило их до свадьбы, познакомило насъ съ отцемъ Софіи и т. д.—что уже переименовано??!... Я не знаю чѣмъ лучше будетъ рекомендуемое вами 2 д. въ видѣ заручинъ, свадьбы или праздника (праздник совсѣмъ не подходитъ) на которые пришлось бы въ городъ привести (чего ни когда не бываетъ) парней изъ деревни и непремѣнно варьку; пересыпать все дѣйствіе этнографіей, которой и такъ довольно въ нашихъ піесахъ, и показать варьку—(уступить ей главное мѣсто) этотъ отрицательный типъ въ такой прелести, что бы для Гната она заблистала новымъ свѣтомъ, чтобы онъ началъ вновь льнуть къ ней душею, тогда. какъ для этого он и до сватьбы и до заручинъ имѣлъ время. Наконецъ во всемъ предлагаемомъ вами 2 д. не будетъ мѣста показать до брачные отношенія между Софіею и Гнатомъ, (степень их любви) такъ как на свадьбѣ о любви уже не говорятъ, для этого было время раньше. Потомъ опять не удовольствіе свекрухи тутъ совсѣмъ не умѣста, разъ она согласилась на бракъ. Да она можетъ быть даже и любила Софію раньше, пока та несдѣлалась ее невѣсткою—такъ это и всегда бываетъ и это ни сколько, ни сколько не помѣшаетъ ей проявить традиціонные права свекрухи—грызть свою невѣстку, даже на другой день свадьбы. Я эти отношенія весьма хорошо знаю и близко наблюдалъ на 5-6 случаяхъ, являясь даже лично примирителемъ! При всемъ этомъ движеніи драмы впередъ—будетъ не больше чѣмъ у меня есть и лишь въ этомъ смыслѣ оно выразится больше, что совершиться фактъ—свадьба, за то отношеній отца къ дочери, Софіи

къ Гнату и обратно — нѣгдѣ будетъ и показать ярко, а прійдется во второмъ же дѣйствіи, когда мы еще не видили любитъ ли Гнатъ Софію, а Софья его — показать, что онъ уже вновь любитъ варьку, да почему-то все таки жениться на Софіи!!... Я предпочелъ показать болѣе важные фазисы: оставивъ публикѣ вообразить въ началѣ третьего акта, что свадьба со всѣми ея прибаутками уже была, поэзія прошла, а теперь начинается жизнь — проза. Я совсѣмъ не желалъ поставить не счастіе Софіи и всей семьи въ зависимость отъ строго опредѣленныхъ стремленій варьки разрушить ее счастье, а предоставилъ это семейному омуту и другимъ, трудно уловимымъ теченіямъ жизни.

Относительно 3-го акта скажу только нѣсколько словъ. Гнатъ своими дѣйствіями достаточно охарактеризованъ и ни какой монологъ ему не нуженъ. Вы видите, что ему дома не сидиться, что началось семейное разложеніе, разъ потому, что дома плачъ и скрежетъ зубовъ, а у него нѣтъ характера поламать привычныя отношенія къ матери, которыя въ его положеніи не легко ламаются и болѣе развитыми людьми; поэтому у него нѣтъ силы стать на сторону жены въ полнѣ и онъ: то изъ чувства справедливости хочетъ защитить ее, то, видя слезы матери, не можетъ ореентироваться и сгоняетъ зло, какъ это всегда бываетъ, на слабомъ и близкомъ человѣкѣ. Тутъ еще нѣтъ [совершенной [1])] любви къ варькѣ и полнаго поворота, есть только состороны варьки стремленіе за тянуть его къ себѣ пользуясь выгодными условіями семейнаго положенія Гната, о которомъ она знаетъ (въ селѣ все знаютъ) но объ этомъ лишь слухи до ходятъ до Софіи, усугубляя ее главную горесть — гнетъ свекрухи! Въ простых семьяхъ нельзя допустить любовницу въ такой формѣ какъ вы предлагаете, это не вяжется съ этикетомъ сельскихъ людей. Нѣкоторое наклоненіе есть и у Гната въ пользу варьки (что такъ же видно изъ словъ самой варьки) но показывать эту сторону широко не слѣдуетъ потому тогда уже будетъ ясно, что Гнатъ любитъ варьку, угнетаетъ черезъ это жену и слабо заступается передъ матерью; между тѣмъ какъ причины несчастного положенія Софіи со всѣмъ не въ томъ, что варька существуетъ, а въ томъ, что вообще семейный гнетъ свекрухи убиваетъ даже сильных лицъ не только такихъ кроткихъ какъ Софія и что не будь этого гнета не было бы мѣста и для варьки,— Гнатъ во всѣ не развратникъ и не сладострастникъ, чтобы отъ тихой счасливой семейной жизни бѣжалъ искать варекъ!!.. А свекруха, помоему, такъ охарактеризована, что уже ничего новаго не скажетъ въ слѣдующих актахъ, а потому я ее дальше тушую. Она свое дѣло сдѣлала. Если богъ приве-

[1]) В ркп. це слово закреслено.

деть меня играть, то я самъ сыграю роль старика и надѣюсь, что прощанье сдѣлаетъ впечатленіе... Почему вы находите, что Гнатъ долженъ какъ интелигентный человѣкъ, бросить стильцемъ? Онъ довольно дикій человѣкъ, страшно вспыльчивый, онъ билъ въ городѣ [1]) (это рискъ и невсякій парень на это способенъ) шведовъ [2]) за кавунъ. Въ послѣднѣй сценѣ 3-го д. онъ бы матери даже далъ взлупку, если бы убѣжала жена. Ослѣпленный гнѣвомъ — так как его цѣлый день раздражаютъ — онъ ломаетъ кочергу и въ этотъ же разъ убилъ бы Софію, в порывѣ гнѣва, если бы его не удержала мать и когда она задержала палку, то гнатъ реветъ какъ звѣрь и проклинаетъ всѣх (значитъ и мать)! Не знаю, что тутъ в этомъ д. еще нужно прибавить?... Картина сильнаго несчастья закончена, возможность будущей катастрофы подготовлена!...

О IV д. прійдется наибольше говорить. Есть люди, которые мимо семьи имѣютъ удовлетвореніе своихъ животных потребностей, а есть люди которые не могутъ этого выносить! Есть люди, которые, въ положеніи Гната, удовлетворившись въ тотъ вечеръ, въ который розыгралась драма, ѣдой і питьемъ і... [3]) пошли бы спать съ спокойной совѣстью и вполнѣ довольные собой, а есть такіе люди, которые, совершая по своей слабости, такого же рода поступокъ — страдаютъ послѣ его совершенія больше чѣмъ сколько они страдали-бы отъ препятствій къ совершенію такого поступка. Люди интелигентные считаютъ гадкимъ и омерзительнымъ украсть, убить; но прилюбодѣйствовать считаютъ возможнымъ и извенительнымъ, не смотря на то, что источникъ изъ котораго люди вынесли понятіе — что грѣх и что гадко (10 заповѣдей) — запрещаетъ прелюбодѣяніе на равнѣ съ убійствомъ и кражею!... Но у простых, не посредственных, чистых людей — это не такъ!... Гнату трудно было заснуть тѣмъ болѣе, что варька не удовлетворяется своею ролью, а требуетъ, что бы онъ прогналъ Софію. Слѣдовательно: жена слѣпая передъ глазами и тутъ же рядомъ разжигающая его любовница, которая сегодня можетъ принадлежать ему, а если не прожинетъ жены, то завтра уйдетъ въ городъ и найдет там москаля... О, тутъ можетъ заснуть только развратник, или старикъ, а не 25 лѣтній человѣкъ, полный огня! У гната природа во всякомъ случаѣ дѣвственная (еще не развращенная). Онъ воспитанъ въ понятіях о гнустности таких отношеній, какіе у него завязались съ Варькою... Вѣдь онъ съ варькою до женитьбы разошелся потому, что его чистота не могла переварить возможности раздѣла состороны варьки ласкъ

[1]) Слова «въ городѣ» и «за кавунъ» написано з притиском, більшими літерами.

[2]) Так глузуючи прозивають шевців; про це — в тексті пієси.

[3]) Пропуск в оригіналі.

между имъ и другимъ. Такъ же точно онъ не можетъ переносить самого себя за то, что онъ вынужденъ дѣлить свои ласки между Софіею и Варькою. У Софіи родился ребенокъ, она въ родах ослѣпла, гнатъ сдѣлался отцомъ. Его угнетаютъ кругомъ несчастья, онъ видитъ въ этомъ кару божую и немалую долю всѣх этих несчастій приписываетъ своему поведенію, онъ хочетъ раскаяться, онъ хочетъ смериться, вернуться къ Софіи весь, но еще не можетъ забыть варьку, которая своимъ тѣломъ завладѣла его душею, еще полонъ страсти къ ней, одно воспоминаніе о ней бросаетъ его въ жаръ и тянетъ туда къ ней, онъ перемогаетъ себя, но является варька, демонъ искуситель, который чистой свѣтлой любви къ нему не имѣетъ, а лишь органическое влеченіе, дразнитъ его, что пойдетъ въ городъ, найдетъ москаля и, завладѣвъ вновь всѣмъ существомъ гната, требуетъ прогнать жену, съ которою, нѣсколько минутъ тому назадъ, гнатъ желалъ жить по закону, насилуя можетъ быть даже свою природу: «у неі дытя е — воно жъ мое!» Но оказывается, что и у варьки буде дытына... Нѣжная и страстная ласка варьки напоминаетъ Гнату прошлыя, недавнія, наслажденія, онъ изнемогаетъ подъ давленіемъ страсти и въ концѣ концовъ варька уводитъ его съ собою. Послѣ раскаянія, новое паденіе, для чистого серцемъ и не посредственнаго человѣка, ужаснѣе, чѣмъ первоначальный грѣхъ. Подъ вліяніемъ спирта, подъ вліяніемъ сладости проведенных съ Варькою минутъ, онъ, можетъ быть на время и забылъ свое положеніе, но когда вернулся домой передъ нимъ всѣ ужасы его двойственнаго положенія выросли сильнѣе чѣмъ когда либо... Почемъ знать, можетъ быть варька раздразнила его въ этотъ разъ и, по расчету, даже не позволила ему удовлетвориться ея тѣломъ, а повторила лишь ультиматумъ прогнать Софію?! Я этого не знаю самъ... хотя это и безразлично.

У Гната мелькаетъ въ головѣ мысль прогнать Софію и рядомъ вопросъ: «Куды вона піде?» Теперь уже только вопросъ: куда піде. Только на этомъ еще держится сожалѣніе, что нѣкуда дѣваться... Вслѣдствіе тяжести своего положенія, сознанія своего безсилія угнетающихъ его душу, онъ хочетъ повѣситься, что бы всѣ видѣли, какъ ему худо жилось... Вспоминаетъ варьку, жизнь воскресаетъ передъ нимъ в реальнѣйших формахъ и онъ рѣшаетъ безповоротно — прогнать Софію, утѣшая себя почти бредомъ, что онъ не виноватъ...

Тутъ дѣлается ясно, что оставить варьку — выше его силъ, онъ неможетъ этого сдѣлать... Хто выненъ? (еще свѣтлая сторона природы едва замѣтною точкою мелькнула въ головѣ). Но тутъ онъ дошелъ до предѣла и состоном падаетъ на прызьбу. Въ порывѣ бѣшенства, до котораго дошелъ подъ

тяжестью угнетающих его нервы вопросовъ, разрѣшить которые не только Гнатъ, но и болѣе развитой человѣкъ въ его состояніи не могъ бы, у Гната кровь взяла верхъ надъ сожаленіемъ, которое еще мелькало въ началѣ монолога, — въ порывѣ бѣшенства, говорю, онъ самому себѣ подсказываетъ, что не пойдетъ въ хату, чтобы не убить жены, значитъ у него пронеслась уже мысль и объ убійствѣ, а тутъ какъ разъ и она выходитъ... При звукахъ ее голоса въ головѣ Гната помутилось... осталась одна злоба и ненависть не измѣримо выросшія въ немъ при ласкавомъ жестѣ Софіи, которая положила ему наплечо руку и хотѣла сказать про отца, но бѣшенный Гнатъ уже непомнитъ себя. Ему можетъ быть припомнилось горячее объятіе варьки, пронеслось молніею сравненіе слѣпой Софіи и здоровой варьки, а тутъ еще ему показалось, что она хочетъ укорять его за варьку (на ворѣ шапка горитъ) и онъ, обезумѣвшій отъ ярости, схватилъ ее можетъ быть только съ цѣлью отопхнуть отъ себя, а можетъ быть... но когда жертва очутилась въ рукахъ — онъ въ изступленіи задавилъ ее... и кончаетъ бредомъ: «такъ ій на роду написано»... По вашему плану въ 4 д. приходиться много показывать Софію и дать ей поступки не свойственные характеру. Я показываю въ 4 д. Софію только тогда, когда у нее является новое страданіе, когда пришелъ Петро звать ее къ умирающему отцу; по вашему же плану она должна сидѣть передъ публикою, качать ребенка, жаловаться на судьбу, возбуждать сожаленіе и заботы другихъ, а тутъ же свекруха опять должна ее штовхать — до якоись роботы! (Слѣпую? — не естественно). Да и тоскливо это будетъ... свекрухѣ, послѣ 3-го акта, дать опять сцену на старый мотівъ, что Гнатъ напрасно женился на Софіи — скучно..... Гната сдѣлать пьяницею... незнаю почему это лучше тѣх экономическихъ несчастій, которыми я окружилъ его?... Угрозы матери волостью, такъ же не естественны и не существующи... Сцена, которую Софія подслушала бы — ни чего не прибавитъ къ драмѣ... Гораздо больше драматизма въ томъ моментѣ, когда Гнатъ уходитъ съ Варькою, а несчастная, одинокая, слѣпая Софія — зоветъ его въ окно... Софія окончательно разбита, она рада какому нибудь покою, гдѣ тамъ ей лементувать и заступаться теперь за попранные ее права? Она свѣту божьему рада... Развѣ крик Софіи: убей меня! будетъ достаточнымъ мотивомъ для того, что бы Гнатъ взялъ да и убилъ ее? Тутъ несравненно меньше мотивовъ для убійства, чѣмъ у меня, такъ какъ Гнатъ застигнутий въ расплохъ съ варькою, чувствуя себя виноватымъ, безъ сомнѣнія, потерялся бы, а варька убѣжала бы! И только. Чѣмъ же онъ былъ бы подготовленъ къ такому афекту, результатомъ котораго не избѣжно должно явиться убійство?...

Что же касается до слѣпоты Софіи, то она произошла отъ родовъ, будучи подготовлена заранѣе частымъ плачемъ. Докторъ, находилъ это естественнымъ. Вы говорите, что у меня много лишних лицъ. Дідъ Мыкола, Онысько и парубки съ дѣвушками. Всѣ они представляютъ фонъ, на которомъ выдѣляются главныя фигуры: то Гнатъ то Софія. При томъ же сцены съ этими лицами такъ кратки, живы, что дѣйствія нисколько не задерживаютъ. Когда то упрекали Островскаго за то, что въ Грозѣ, онъ много лишних дѣйствующих лицъ наставилъ, которые тормозятъ дѣйствіе: Кулигинъ, Сумасшедшая барыня, Кудряшъ и т. п., но Добролюбовъ, въ послѣдствіи, разбирая «Темное царство» и «лучъ свѣта въ темномъ царствѣ» нашелъ, что это такъ и должно быть, что драма не имѣла бы той цѣны своей народности, если бы дѣйствіе происходило только между лицами нужными для развитія драмы, такъ какъ не было бы сферы среди которой они дѣйствуютъ. Да и вообще въ народной драмѣ трудно выдѣлить только дѣйствующихъ лицъ и не допускать даже ихъ до соприкосновенія къ жизни, внѣ их интересовъ...

Я искренно благодаренъ вамъ за вашъ обстоятельный отзывъ о моей драмѣ, онъ далъ мнѣ поводъ самому глубже вдуматься въ мое произведеніе Теперь, разобравъ его, я увидѣлъ самъ, что оно не такъ плохо какъ мнѣ показалось, когда я первый разъ прочелъ ваше письмо.

Конечно не безъ ошибокъ, не безъ слабостей, но пусть будетъ такъ какъ есть. Посмотримъ какъ она выйдетъ на сценѣ. Исправить никогда не поздно...

Жму вашу руку и цѣлую васъ за вашу щырість и прихільність до мене

Драма «Чортова скала» [1]) уже кончена мною. Исправляю, сокращаю выглаживаю. Скоро буду переписывать.

Искренно преданный вамъ

Иван Карый.

Если есть гдѣ ошибки, то догадывайтесь, бо спишывъ [2]).

---

[1]) Драма в 4 д., що її переробив тоді Тобілевич вкупі з своєю дружиною з польського письменника Галисевича. Див. Комаров. Українська драматургія, № 630, ст. 96.

[2]) Останню фразу приписано збоку на полях.

Студії з історії українського театру (1917-1924).

Історія театру належить до тих дисциплін, котрі й досі ще до краю не з'ясували обсяг матеріялу, що їхній аналізі підлягає, котрі, до всього, не виробили й власної методи. Багато книжок понаписувано про минуле театру, але головну в них увагу зосереджувано на самій-но драмі: історію театру щирісінько ототожнювали з історією драми. На театр, себ-то на ті всі умови, в яких набувала драма свойого реального художнього життя, зверталося уваги стільки, скільки необхідно це було, щоб зрозуміти саму драму. І така перевага інтересу до драми мала, звичайно, свою рацію. Театр — це мистецтво хвилини, і з усіх його елементів текст, драма є найтриваліше; инше — сцена, декорація, вбрання, стиль акторського виконання, сам глядач, нарешті, для якого й дається вистава — все це зникає без сліду. До того студії над драмою не потрібували окремих спеціялістів: й розглядали їх поміж иншим словесним матеріялом у дослідах та курсах з історії літератури. Матеріяли-же до инших елементів театру розшукувати було дуже нелегко; ще більшої енергії потрібно було на те, щоб їх обробити й полагодити з усім, що самої вистави торкається. І тільки античному театрові в цім пощастило; його дослідники звикли до методи археологічної реставрації, а тому й звернулися вони до театру, як однієї з категорій античних «давнин». Можна порівняти до цього ще й роботу численних шекспірологів, які, пильно студіюючи все, що оточувало великого драматурга, чимало уваги й театрові Шекспірових часів віддали. Тільки-ж усе це — поодинокі винятки, а загалом історія театру раз-у-раз иншим дисциплінам слугувала. Навіть тоді, коли виходила в світ книжка акторові присвячена, то й тут спостерегаємо якусь безпорадність: досить уважно описано життя акторове, і мало уваги звернено на найскладніше, правда, дак зате-ж головне питання — як власне грає актер, себ-то, який його театральний стиль. Що-ж до тих дослідувачів, які цьому моментові віддають свою головну увагу, то часто безсилі вони утворити щось справді відповідне матеріялові (див. літературу про Щепкіна, серед якої вигідно визначається тільки книжка проф. А. Кізеветера).

Останніми вже тільки роками почала історія театру відокремлюватись од инших, сусідніх дисциплін, силкуючись заразом виробити властиву її матеріялові методу. Ще р. 1891 почав Bertold Litzmann видавати «Theatralgeshichtliche Forshungen»; року-ж 1902 заснувалося спеціяльне товариство історії театру, яке до 1922 р. видало вже 33 томи своїх «Schriften». Року 1914 голова цього товариства проф. M. Hermann видав цікаву студію про Нюренберзький театр, в якій, досліджуючи єдину окрему виставу, чітко поставив питання про сценічну площадку, театральне вбрання та акторський стиль, себ-то про ті головні суто-театральні елементи, яким не надавалося досі належної уваги. Але, щоб дослідити всі ці боки театру, од яких до наших часів, так що й нічого не лишилося, довелося авторові притягти силу різноманітних матеріялів — архітектуру, малярство, килими, побут того часу. Рецензент книжки, Hertmann'a проф. Köster звернув увагу ще й на елемент звуку в акторовій творчості і з ритмічного малюнку пієси робив він висновки що-до потрібної для найкращого вислову цього матеріялу пластики. Далі французький вчений Mâle, студіюючи стиль середньовічних містерій звернувся й до сучасного їм малярства, а той-же Hermann, і, слідом за ним, учень його Fölker, — до матеріялу гравюр; в них відшукували вони чисто театральні моменти, що відбивали-б риси справжнього театрального життя, яких бракує звичайним малюнкам, або гравюрам. Певна річ, чимало в усіх оцих дослідах спірного, проте слід із притиском зазначити, що історія театру ступила вже тим самим на слушний і всякій дисципліні потрібний шлях, заходившись шукати власні, цілком матеріялові відповідні методи. До всього ясно, що реставрація давнього спектакля — дійсне завдання історії театру — вимагає серйозної праці по всіх сумежних театрові галузях мистецтва[1]).

Що-ж до історії українського театру, то наведені вище уваги цілком слушні і для нього. Ба, навіть більше, деякими сторонами своїми наукові досліди над цією галуззю українського мистецтва в іще гіршому становищі перебувають. Український театр розглядано переважно у працях, що присвячені були російському театрові, які не відрізняли виразно чисто українського матеріялу. І навіть у студіях вже цілком українському театрові присвячених не ставилося питання про критерій, що його треба мати на увазі, вибираючи українські явища з театрального життя на території Росії: на яку ознаку треба звертати увагу — місця, мови, поход-

[1]) Див. А. А. Гвоздевъ. Итоги и задачи научной исторіи театра. В книжці: «Россійский Институт истории искусств — Задачи и методы изучения искусства» — Academia. Петербург. 1924, стор. 81-122.

ження автора, чи певної традиції. Ще року 1912 зробив М. Возняк спробу дати огляд розробки історії українського театру [1]). Стаття ця, дарма що має деякі хиби — літописний характер викладу, брак яскраво поданих підсумків, — все-таки дає певне поняття про те, як ішла робота над дослідженням давнього театру українського. Отож, не маючи, на жаль, спромоги продовжити огляд М. Возняка, спробую я підбити отут підсумки тому, що дали праці над історією українського театру в останні — пореволюційні роки. Вважаючи, що надто історія театру повинна невпинно стежити за тим, який саме матеріял її розглядові підлягає, всеньку свою увагу скупчу я на тім, що найближче самого театру торкається, хоч не пошкодило-б тут розглянути й те, що зроблено в галузі історії драми хоч-би в загальних курсах С. Єфремова, М. Возняка, М. Грушевського, О. Дорошкевича, М. Зерова.

Почну від давнього вкраїнського театру XVII-XVIII вв.

До відомого свідоцтва Ів. Вишенського про початок театру на Україні («латинскихъ басней ученицы, зовемые казнодѣи, трудитися въ церкви не хочутъ, только комедіи строютъ и играютъ») звернувся а к. В. М. Перетц у замітці: «Найдавніша згадка про театр на Україні» («Україна», 1914. Кн. 1-2, стор. 14-15). Наведені в автора факти свідчать, що Вишенський не перший гудив цей звичай: вже р. 1560-1570 і пізніше були в нього попередники, що за їхні напади не міг він не знати. Тому і здається авторові, «чи не є напад Вишенського лише літературне явище, що склалось підо впливом аналогічних нападів добре знайомих йому польських інвектів проти єзуїтів». Так чи инакше, але підкреслює ця замітка необхідність дуже обережно ставитись до слів Вишенського, як до певного свідоцтва про давній театр на Вкраїні.

Цього-ж раннього в житті українського театру віку сягає «Діялог Йоанікія Волковича» 1631, що його подав М. Возняк (ЗНТ і Ш. CXXIX, 33-79, 1920). Складаючись з двох власне частин — «Розмышлян'є о мукѣ Христа Спасителя нашего» і «Вѣршѣ на радостный день воскресенія Христа Спасителя нашего» — був до цього часу цей твір відомий тільки з докладного опису І. Франка. Разом із віршами Памви Беринди та діялогом «Христос Пасхон» 1630 р. свідчить цей матеріял про перші українські театральні вистави у Львові. Імення авторів — учасників цієї вистави дозволили М. Вознякові з певністю віднести цей діялог до тих міщанських верств, що брали участь у діяльності Львівської Ставропігії.

[1]) М. Возняк. Стара українська драма і новіші досліди над нею. ЗНТ ім. Ш. CXII, 139-191).

Цікавого питання про реальний зміст термінів «діялог» та «декламація» торкається стаття М. К. Ґудзія. «Еще одна школьная декламація». (Къ исторіи русскаго театра. 2. Еще одна школьная декламація 2. Интермедія о старцѣ. — «Извѣстія Таврическаго Университета», № 1; відбитка, 1 - 10). Заперечуючи в цілому думці проф. Рѳзанова, що «„термины", „діалогъ" и „декламація" не должны быть смѣшиваемы» [1]), за слушну автор уважає її тільки для елементарних, нерозвинених форм обох жанрів; що далі, то, «между діалогомъ и декламаціей въ ихъ развитомъ видѣ нельзя усматривать какой-либо разницы, поскольку и тотъ, и другая, въ концѣ концовъ, понимались, какъ небольшая по объему, большею частью одноактная пьеса со всѣми признаками присущими настоящей драмѣ» (стор. 5-6). З цим цілком можна погодитись; вже відома поетика «Bicollis parnassus» зазначає: «Declamatio scholastica id exiberi solet, quidquid non est comoedia aut tragedia» [2]).

До того-ж, і діялог і декламація це по суті ті елементарні форми шкільного театру, що протягом еволюції перейшли в розвинену форму драми, так само на Україні, як і на Заході [3]).

Далі подає М. К. Гудзій з рукопису Тіхонравов. зібрання Моск. Рум. Музею текст одної декламації 1737, написаної українським скорописом, але без жадних впливів української мови. Автор уважає, що це — «школьное упражненіе, для представленія на сценѣ, быть можетъ, и не предназначавшееся» (ст. 6). Проте, має ця декламація кілька дієвих осіб і таки численні сценічні ремарки, з яких видко, що призначалися вони для сцени.

Драмі першої половини XVIII віку присвячено кілька статтів і поміж них солідну монографію Яр. Гординського «Владиміръ» Теофана Прокоповича (ЗНТ і Ш. CXXX, 19-71, CXXXI, 65-122; CXXXII, 65-134. 1920-1922). Ще р. 1906 знайшов др. В. Шурат у бібліотеці Василіянського манастиря в Крехові новий текст славетної трагедокомедії; типовий український скоропис поч. XVIII в. дозволяє вважати цей текст за найстарший з відомих [4]). Яр. Гординський, видрукувавши його, додав до нього вичер-

[1]) Къ вопросу о старинной драмѣ. Теорія школьныхъ декламацій по рукописнымъ поэтикамъ. ИОРЯСл., 1913, № 1, 39.

[2]) Резанов, op. cit., 31.

[3]) До цієї замітки можна було-б притягти значно більше матеріялу. Цікаво зазначити, що навіть пієса про «Алексѣя человѣка Божьего» має назву діялог; чимало відповідного матеріялу знаходимо в «Очеркахъ» проф. Петрова. «Дѣйствія» Довгалевського вважає М. Петров радше за шкільну декламацію (Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ. К. 1911, 293), а декламацію Смоленської семінарії має «за округлену форму драми» (ib. 376).

[4]) В Щурат. Драма посьвячена Мазепі. «Неділя» — Літерат. науковий тижневик. Львів. 1912 ч. I, ст. 2.

пуючу розвідку. Головні одміни цього тексту отакі: 1) його безперечно написано під диктуру, можливо, що й самого автора. 2) Титул має характерну відміну: «Владимір. . . . . ; нинѣ же в преславнои Академѣи Могило-Мазеповіанскои Кѣивскои привѣтствующей Ясне Велможного єго Царск. Пресв. Вел. Войска Запорож. обоих странъ Днепра Гетмана и Славного Чину С. Андрея Апостола Кавалїера Іоанна Мазепи, превеликого своего Ктитора на позоръ россійському роду. . . . . показанній (CXXX, 38; CXXXII, 80); 3) замість пролоґу подано прозою коротенький «сіноптсіс», по явах. (CXXXII, 80-83). Звернувши головну свою увагу на другу з зазначених одмін, заперечує автор тую думку, що її ще Тіхонравов висловив, а инші дослідники прийняли, — буцім Теоф. Прок. присвятив свою драму Петрові І. «Звязування «Владиміра» з особою Петра І опирається передовсім на піздніїшій діяльности Прокоповича, коли він уже зблизив ся до царя. Перший раз довелося Прокоповичеви познайомитися з царем особисто рівно в рік після виставлення на сценї Владиміра, дня 5 липня 1706 р. Тоді виголосив він у прияві Петра І проповідь із нагоди прибуття його до Києва. Проповідь ізвернула вперве увагу Петра І на талановитого українського ученого». Та й справді, не тільки присвята, ба й низка инших натяків, котрі в звязку з нею стали зрозуміліші, — все це досить переконує, що в цьому своїому творові приєднався Теоф. Пр. до того загального хору панегіриків, що ними віддячувала українська інтелігенція Мазепі за все, що робив він для поліпшення церковного життя та навчання на Україні (CXXXI, 67-76). А втім, не був із драми Прокоповичевої формальний схоластичний твір; сучасність України поставив Пр. у звязок з давнім минулим Киіва; символічно це й уявилось в паралелізмі: Мазепа — Володимир (CXXX, 52-53). Розглядаючи далі саму пієсу й порівнюючи її до поетики Прокоповича, робить автор висновок, що тільки у хорі та будові пієси відступив Прокоп. од головних її положень (CXXX, 62-53). Що-ж до джерел пієси, то, з зазначеного ще Тихонравовим та Рєзановим виходячи [1]), автор підкреслює яскравіше деякі моменти. Висока европейська освіта, якої здобув Пр. по єзуїтських школах у Львові та Римі дала йому можливість ознайомитись з найновішими течіями світового письменства; звідти й термін «траґедокомедія» (CXXX, 82); «до того ж Прокопович ніде не міг пізнати так докладно того типу драми, до якого належить його «Владимір», як саме в Італії в Римі. Його траґедокомедія зближається до типу траґедії ренесансу, як її стрічаємо в XVI в. передовсім в Італії, а потім у Німеччині, Франції й инших европейських краях. . . . . Сей тип

[1]) Н. С. Тихонравовъ. Трагедокомедія Ѳеофана Прокоповича «Владимиръ». Сочиненія, т. II, 130 (М. 1898). — В. И. Рѣзановъ. Изъ исторіи русской драмы. Школьныя дѣйства XVII-XVIII вв. и театръ іезуитовъ. М. 1910, стор. 290-293.

дається пояснити наслідуванням характеристичних прикмет античних траґедій . . . . . » (CXXXI, 95).

І разом з тим, користувавсь Прокопович ще й українськими історичними джерелами; підбиваючи автор підсумки, зазначає: «Ся драма повстала під впливом цілого ряду літературних стремлінь, з якими довелося Прокоповичеви стрічатися в часи його довголітних студій. Його живий ум приймав ті ріжні літературні впливи й витворив собі свій власний артистичний світ, у котрому знайшла вираз його сильна й енерґічна індивідуальність. Класична римська література, гуманістична й новолатинська драма, театр Єзуїтів, латинське, німецьке й хорватське письменство — усе те складалося на вибір сюжету «Владиміра», на будову сеї драми, на сценічні ефекти, а навіть характеристику осіб. Але увесь сей, без сумніву могутній, західно-европейський вплив не дав Прокоповичеви одного: не дав йому тої сили, яка б'є з його драми й яка підносить її до висоти твору живого, що відбиває в собі дух часу, до твору, що ворушив і цікавив сучасні Прокоповичеви уми. Сю силу дав нашому авторови передовсім звязок «Владимира» з традиціями громади, серед котрої він повстав і для котрої був призначений — звязок з традицією України, Киïва, з українською землею Його твір, що виростає з живого орґанізму українського народу, є й частиною того ж живого орґанізму» (XXXI, 121-122). Нарешті, користуючись, головним чином, тим, що зазначив був ще М. Петров, розглядає автор вплив пієси на пізнішу драматургію. «Влад., на його думку, творить епоху в розвитку української драми». (CXXXII, 78). Але, слід було-б отут узяти на увагу застереження, що його зробив іще проф. Рєзанов: багато чого запозичив Прок. в єзуїтської драми. Що-ж до впливу Прокоповичевої драми на пізнішу, то поодинокі такі моменти зазначив ще й М. Петров. До височини-ж «Влад.» не піднеслася жадна драма; і спричинились до цього й не-аби-який талант письменників, і височенька як на ті часи його ерудиція. Далі, критичніше також випадало-б поставитись і до думки Тихонравова [2]) про те, що «Вл.» наче-б-то виставлено було під одкритим небом. Про такі вистави знаємо ми тільки од м. Євгенія, який сам їх на власні очі не бачив; отже, аж поки доведуть їх інші факти, брати їх на віру не можна. Не так-то й легко уявити собі таку прилюдну виставу, як «Вл.» (у присутності гетьмана) на вільному повітрі: як-же було тоді з декораціями, з місцями для глядачів?

Проте-ж, це дрібні тільки уваги; загалом-же можна щиро подякувати авторові за вичерпуючий дослід про цю найцікавішу пієсу давнього українського театру.

[1]) Резанов, 293.

[2]) Соч. II, 125.

С. Щеглова надрукувала невідомі ще «Бесѣды пастускія» Симеона Полоцького (Русская пастораль XVII в. — Бесѣды пастушескія Симеона Полоцького. — Старинный театр в России XVII-XVIII вв. Сборн. статей под ред. акад. В. Н. Перетца Academia. Труды Рос. Инст. Ист. Иск. 1923, 65-95). На думку авторову, «Бесѣды» призначено було для декламації і видано в Полоцьку, коли Полоцький ще не гаразд знав церк.-слов. мову (81, 85). Належить ця пастораль до того-ж типу цих творів, що подавали не саму сцену, як пастухи з'явилися до Христа, але діялог між пастухами, котрі вже бачили народженого, й тими, хто не встиг ще цього зробити. Виникши під безсумнівним впливом польських діялогів, має проте цей твір Полоцького самостійний характер; в ньому трапляються ті-ж самісінькі думки, що й по инших творах того-ж-таки автора (79-80).

Далі звернув ак. Перетц увагу на надруковану в книжці І. А. Шляпкіна «Старинныя дѣйства и комедіи петровскаго времени» [1]) пієсу «О Сарпидѣ Дуѯѣ ассирійскомъ и любви и вѣрности» поч. XVIII в. Частенько трапляються в пієсі українізми як у лексиці, так і в фонетиці; ба навіть більше, характерний для тогочасного театру гаєр співає пісню — попурі з українських та російських, але з помітною перевагою перших. Написано було пієсу очевидячки для якого-небудь з московських вільних театрів, але автор її очевидно добре знав українське письменство та пісню (Акад. В. Н. Перетцъ. Актъ о Сарпидѣ, дуксѣ Ассирійскомъ. Изъ исторіи театра въ эпоху Петра І. — ИОРЯСл. т. XXVII, 103-123).

У згаданому вже збірнику Рос. И. И. И. «Старинный театр» подала В. П. Андріанова цікавий «Діалогъ тверской семинаріи бывый іюля 8 дня». 1745 р. (Из истории театра в Твери... 93-145). Цей діялог — цілісінька пієса панегіричного змісту в 7 явах, навіть з інтермедіями. Характерні риси української мови, як виявлялася вона на московському ґрунті, а також і инші факти — все це свідчить про те, що з автора пієси був українець; висловлені-ж дослідником думки доводять, що написав цю пієсу вихованець Київ. Академії, Іван Лятошевич, що того-ж-таки року приїхав на посаду професора піітики до тверської семінарії. Автор пієси очевидно бачив пієсу Козачинського «Благоутробіе Марка Аврелія», що її було виставлено під той час, як у Київі перебувала Лизавета, й дещо запозичив з неї для своєї пієси. Варто зазначити, що інтермедії писано мовою російською; очевидно, це була праця учнів. Поданий з приводу приїзду до Твери Лизавети, панегірик цей не дає чогось особливо нового. Цілком відповідаючи вимогам піітики, згадує він про Петра Федоровича, якого нещодавно перед

[1]) . . . . . извлеченныя изъ рукописей и приготовленныя къ печати И. А. Шляпкинымъ. Сборн. ОРЯСл. РАН, т. XCVII, № 1, Петерб. 192 стор.

тим проголошено було за спадкоємця престолу, але головну увагу віддає автор Петрові І. — Слід додати, що тому-ж-таки авторові належить очевидно ще одна пієса такого-ж панегіричного змісту, 1745 року, що її знайшов у рукопису бібліотекар Загребського Університету др. Бадаличь (стор. 107, 96).

Поруч з цими новими матеріялами та окремими розвідками маємо ми й деякі спроби подати суцільніші нариси.

Року 1920 з'явилася у Львові книжка М. Возняка «Початки української комедії», [1]) з нагоди 300-літнього існування українського театру, рахуючи од вистави драми Якуба Гавватовича в Каминці Струмиловій. Року 1914 надруковано було в «Україні» (I, 54-70; II, 40-55) статтю того-ж-таки автора під такою-же назвою; подаючи великі уривки, розглянув був він мало не всі відомі тоді українські інтермедії. В новій його праці, як це й бачимо ми з передмови — інтермедія знов-таки забирає головну увагу автора. Але, разом з тим, книжка не тільки поширює поданий раніш матеріял (замість уривків подано деякі тексти цілком), але й поглибшує саму її розробку; якщо раніш тільки згадував автор про ті чи инші джерела інтермедії, подає він тепер иноді так що й вичерпуючі паралелі, уважніше спиняється на впливах інтермедій одна на одну. По-за всім тим, складають інтермедії тільки біля половини цієї книжки. Додавши ще уваги про «кінець інтермедій» та їх «носителів», автор подає ще й инші розділи: «різдвяні та великодні вірші та діялоги», «зав'язки сатиричної побутової комедії», «український вертеп» — і нарешті приписки (бібліографіч. апарат), окремі зразки інтермедій, діялогів, вірш (180-245), «замітки» до них та «словарець». Цей словник, а також і спосіб друкування текстів, коли — «зразки інтермедій, діялогів і вірш, як і цитати. . . надруковані теперішнім правописом і підновлені, змодернізовані» (240), а деякі твори Некрашевича подано в «скомбінованому тексті» (245) — доволі яскраво свідчать про популярний напрям книжки [2]). Але саме ім'я авторове і попередні його студії з історії українського театру — давали підставу чекати цікавого, нового змісту, до того-ж уміло складеного Але цього, як-раз, книжці бракує.

Після коротеньких уваг, що-до «народження українського театру» (4-17), слідкує автор історію інтермедії на Україні (18 — 87), послідовно описуючи всенькі головні моменти її існування. Про яку-будь еволюцію цього жанру говорити звичайно дуже важко: інтермедії надзвичайно розкидані й що-до місця й що-до часу. Зробити-ж, проте, певний акцент на формальний бік, простежити розвиток сюжетів, характер комічних ефектів,

[1]) Всесвітня бібліотека № 19. Михайло Возняк. Початки української комедії 1619-1819); на обгортці — 1920; на титульній сторінці 1919, Львів. стор. 252.

[2]) Слід, проте, одзначити, що самий характер одмін, а також і головні виправки тексту зазначені в примітках (240-245).

формальне їхнє оброблення — це можна було, але на жаль цього саме книжка не дає. І поодинокі уваги, що їх розкидано по книжці, занадто загальні і не позбавлені непорозумінь і навіть суперечок. Що можна винести з такої наприклад характеристики інтермедій Довгалевського, як: вони «представляють собою найвищий щабель розвитку української інтермедії що-до змісту, оброблення і мови» (70); далі-ж, подавши деякі уваги про спеціяльний напрям цих пієс, «енергічний протест проти кріпацтва», автор зазначає: «що торкається оброблення інтермедії Довгалевського це ряд не викінчених, а з грубша намальованих картин. Комізм впливає не так з ситуації характерів, як більше з рубашних і тривіяльних висловів» (71). І взагалі, критерій оцінки інтермедій у М. Возняка не виразний, хоч і помітно, що він цінить вище ті з них, що яскравіше відбивають соціяльні тенденції. Але, надаючи великої ваги ідеології, що виявляють літературні твори, навряд чи можна буде погодитися з такою оцінкою, що її подає автор, порівнюючи інтермедії Конисього до Довгалевського: «не тільки як їх наслідування слабішими є інтермедії Юрія Конисього, але головно з причини недостачі національної освідомости й недостачі розуміння грози з боку Московщини для України в їх автора» (167). І раніше: «до того ступня національної свідомости не піднесся їх автор щоб вивести козака або запорожця, як одного з головних своїх героїв» (82). Якщо досліджує автор певну літературну форму, то найперше потрібно йому звернути увагу на особливості цієї форми й на те, як відбивається в ній певна ідеологія, що відома й з инших джерел.

Проте, присвячені інтермедії розділи мають більш-меньш суцільний характер. Що-ж до решти, то цього сказати не можна. Чому власне виділяє автор «вірші та діялоги» од «завязків сатиричної побутової комедії»? Хіба-ж бракувало цім діялогам елементів сатири та побуту? І знов-таки бачимо ми й тут невиразність у розумінні ґрунтових термінів. Коли уважати комедію передовсім за форму театральну, то хіба-ж не ближчі до неї як-раз оці самі вірші й діялоги? Нам довелося вже підкреслювати консервативність самої термінології, завдяки якій один і той самий термін об'єднував протилежні часом явища. Що-ж до сатир Некрашевичевих, то в одній із попередніх своїх праць цілком правильно зазначав автор, що їх «не можна зачисляти до драматичної літератури»[1]); тому й до речи тут говорити тільки про комічні та сатиричні елемеити, а не про комедію.

Головна хиба цієї книжки та, що не з'ясував собі її автор виразно свої завдання: що власне можна розуміти, як «початки української комедії»:

[1]) М. Возняк. Стара українська драма і новіші досліди над нею. ЗНТіШ, (1917 № 6) т. CXII, 189.

різні форми комічного, чи простування до якої-будь, хоч-би цілком своєрідної форми комедії? І невиразність ця спричинилася того, що книжка не дає власне своїх висновків. Отож і мусить автор у свому закінченню, не подаючи тез, що їх-би виправдував був поданий вище матеріял, звернутись до Прокоповича та Трохимовича, яких не торкався він раніш. І такою-ж сторонньою, необґрунтованою уявляється його думка, що «на жаль в історії української драми не бачимо тривкого розвитку тих елементів, котрі звязували драматичну поезію з життям і були відбиткою ідеалів якоїсь частини української суспільности» (166) — питань про соціяльну ідеологію торкався до цього часу автор тільки випадково (71, 82, 95). І коли автор силується звязати поданий матеріял з пієсами Котляревського, йому знов-таки бракує ґрунту; і значно вже більше підстав маємо ми, щоб зближувати бурлескні елементи різдвяних та великодніх вірш з самою Енеїдою. Загалом-же лишає книжка вражіння сирового, необробленого матеріялу. Сила витягів, коротенькі та доволі-таки невиразні оцінки наведених пієс, брак прагматичного звязку в викладі, цілковитий нарешті брак уваги до форми, а також театрального аспекту — все це примушує бажати, нехай шановний автор, добре знаючи всенький оцей матеріял, ґрунтовно його переробить.

Вже 1924 року видав Харківський ДВУ невеличку книжку Г. Хоткевича про галицький театр[1]). В коротенькій передмові до неї зазначає автор, що його «робота, ця перша проба систематичного викладу являється скорше зібранням матеріялів до історії, ніж самою історією»; але наприкінці книжки дізнаємось ми, що на свою роботу автор «дивиться не як на наукову студію, а як на популярно-наукову розвідку для інтелігентного читача» (стор. 33. пр. I)[2]). Книжок з історії театру в нас бракує, як наукових, так і популярних; тому кожну, хоч-би й на вузьку тему написану книжку можна тільки вітати. Але тут повстає питання: якого саме читача мав на увазі автор, складаючи свою книжку? Видима річ, не галицького, а з Великої України; і тоді, хоч як-би покладавсь автор на його інтелігентність, не пошкодило було-б подати деякі відомості про ті загальні умовини галицького життя — соціяльні та культурні, на ґрунті яких розвивався в Галичині театр. Взагалі-ж писати історію галицького театру, про який свідчать переважно тільки уривки пієс — надто важко; отож, може, єдиний можливий шлях накреслити цю історію було-б, малюючи явища галицького театру,

[1]) Історія Галицького театру. Випуск перший. Гнат Хоткевич. Народній і середньовічний театр у Галичині. ДВУ. 1924. Харків. стор. 59. 3000 прим.

[2]) Про популярні завдання свідчать і додатки до книжки: опис омовення ніг в Галичині, коротенькі уривки та перекази змісту окремих уривків містеріяльних та інтермедій.

подати перед тим бодай коротенький нарис польського театру. У тому-ж вигляді, як це зробив Г. Хоткевич, читач не матиме суцільного враження.

Кілька слів про діялогічний елемент у народніх піснях, «Архангелови вѣщанія Маріи», «Dialogus de passione Christi», галицький текст «Χρίστος πάσχων», «Слово о збуренню пекла», інтермедії Гавватовича[1]), галицька редакція вертепу, варіянт різдвяної драми, що зберігся на Угорщині — отакий матеріял розглядає автор. Отже думаємо, якщо обмежився автор історією галицького театру, то слід було-б узяти й инші тексти — «Діялог» Волковича, видані Франком «Антипролог» та «Бенкет духовний» і ті коштовні уривки, що надрукував їх акад. В. Перетц у своїх статтях «Къ исторіи польскаго и русскаго народнаго театра». На підставі всього галицького матеріялу вже легше було-б авторові поробити якісь висновки, хоч-би про форми містерій та мораліте в Галичині, оскільки це можна сказати на підставі уривків. Автор зауважив, що матеріял подає він у хронологічному порядкові, і крім цього нічого власне не нагадує про історію театру. Спочатку здибаємо ми деякі невиразні спостереження про театральні елементи церковної одправи «Форма театральна — це мабуть один з елементів психіки людської, бо вона вічна. І християнство і навіть православіє перших розумніших часів ту вічність і невід'ємність признавали» (7). І це доводить він існуванням таких драматизацій богослуження, як «шествіе на осляти» та инші «дѣйства» підчас цвітного тижня, миття ніг на страсний четвер. Але хіба ці звичаї характерні для перших часів християнства? До того-ж з них знаємо ми тільки про існування на Україні миття ніг. Розповідаючи далі про перші часи галицького театру, автор звертається до діялогічних форм у церковному вжитку, спостерегає їх (і це дуже цікаво) в Кирила Туровського (теж галичанина?); плутається далі між епічними та ліричними речами з діялогічними моментами і такою вивершеною формою діялога, як «Архангелови вѣщанія Маріи» (стор. 89). Кажучи далі про боротьбу Київської церкви з елементами театру, зазначає автор, як вона «почала повставати проти внесення театрального елементу не тільки до церкви, а навіть і в обхід життя повсякчасного» і посилається тут на Луку Жидяту («москолудство вам, братіє, нелѣпо имѣти»)[2]). І далі: «В усякім разі результатом цих переслідувань було те, що драматичний елемент був зовсім виключений з церковної практики» (10). Виходить таким чином, що драматичного елементу в ранній київській

[1]) Чому потрібно було авторові зазначити в передмові «принцип викладу — хронологічний», коли додержуватися його не мав він змоги?

[2]) На віщо було згадувати за цього новгородського єпіскопа, коли гаїьбив скоморохів і Теодосій Печерський?

церкві було спочатку чимало, і що тільки сувора боротьба знищила їх у церковному вжиткові. Нема тут чого й казати, що цілком заперечують такі висновки історичним фактам: ми нічого не знаємо про таке збільшення театральних елементів у київській церкві, що воно простувало-б до утворення містеріяльного театру, як це було на Заході. Разом з тим, не маємо ми відомостей і про боротьбу київської церкви проти драматичних елементів церковної одправи. Але далі дізнаємось ми, що все, про що йшла розмова на сторінці 10-ій торкалося тільки київської церкви. «Україна.... понала в инші умовини; її стара церков зберегала «краплини духа живого серед суспільства навіть у найтемніші часи», і «формами древнєдраматичними» «давала своїм вірним хвилини чистої божеської екстазі і форми ці були містерії» (11). І далі переходить автор до галицького театру. Що-ж тоді розумів тут він під Україною, протиставлячи її Київу? Невже-ж тільки Галичину?

Чимало можна було-б і ще поробити авторові зауважень, та й того, що наведено, здається, досить, що-б характеризувати цю «науково-популярну» книжку [1]).

Ширше, що-до терміну й місця, завдання має книжка проф. А. Білецького «Старинний театр в России I. Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе южной Руси-Украины». [2]) З 9 її розділів вступний розповідає про завдання драми взагалі; 2-4 про драматичні елементи в українському фольклорі; 5-7 присвячено шкільному театрові; 8 — його сценічній техніці; останній — комічним формам укр. театру і його впливу на театр російський. Книжка проф. Білецького викликала вже сувору (може занадто) рецензію К. Копержинського, [3]) і чимало закинути їй дійсно можна.

Автор очевидячки мав на меті подати популярний нарис минулого українського театру. Річ ця не легка за сучасного становища наукової його розробки, і сподіватись, що вдало буде її виконано, можна було-б тільки, коли-б автор проробив велику підготовчу роботу, вже цілком наукового характеру. Але, особливо для деяких розділів, така постановка роботи вимагала була-б чималої затрати часу й енергії. Простежити ступнево, як нако-

[1]) Не личать деякі авторові прийоми не тільки науковій, але й популярній книжці. Поляки переклали «Eulenspiegel» — «Sowizdział». «Поляк перекладає, то робить це зо смислом: Eule — сова, Spiegel — зеркало; отже у нього Sowa i Zrzadło, великорос прямо ставить «Совѣст Драла»... (21 пр I). Що-ж до попередників своїх, то в Хоткевича» проф. Петров, як київський патріот певен, що й світ розпочав своє буття не де-инде, як у Київі, а перші ангели не инакше як були київські «граждане» (стор. 19 пор. 57-58). Коли вже закидати ак. Петрову київський патріотизм, то чого-ж вартий Г. Хоткевич?

[2]) Рідко можна побачити так неохайно що-до коректи видану книжку, як видало оцю «Издательство В В. Думнов, насл. бр. Салаевых» М. 1923, стор. 103.

[3]) ЗІФВ. УАН. IV (1924), 254-257.

пичувались драматичні елементи в українській народній словесності, уважно аналізувати окремі записи та варіянти — це тема окремої і досить складної роботи, що не стояла очевидно авторові на черзі дня. Те-ж до певної міри стосується й розділів, присвячених шкільному театрові. Але й тут, як і у всій книжці, автор розглядає матеріял занадто вже похапливо; перебігаючи од одного явища до иншого, робить він нашвидку цікаві иноді спостереження, але навряд чи переконають вони науково-свідомого читача. Розгляд шкільного театру попереджує характеристика головних типів середньовічного театру на Заході і зокрема в Польщі (36-49), чим й утворюється необхідний для зрозуміння явищ українського театру ґрунт. Аналізі-ж шкільного театру та вертепу присвячено власне половину книжки, чого звичайно замало. І на жаль, саме ці два розділи про українську драматургію дозволяють чимало поробити авторові закидів. Беручи навіть до уваги думку авторову, що про еволюцію київської драми поки-що говорити важко, можна було-б бажати, щоб звязав автор присвячені українській драмі розділи з тим вступним про західній театр начерком, що його подав він раніше. Йдучи хоч за схемою, яку бачимо ми в праці проф. Резанова, можна було подати характеристику окремих жанрів українського театру, виходячи з зростання театрального елементу — од діялогізованої вірші й до закінчених з інтермедіями пієс. Та на жаль бачимо ми тільки невиразні й побіжні уваги про необхідність відрізняти «драмы для чтенія» й «драмы для исполненія». (63-64). Що-ж до самої аналізи київської драми, то зроблено її занадто побіжно. Кілька разів зустрічаємо ми твердження, що українська драма складалась під двома головними впливами — містерії та єзуїтської драми (52, 64, 64), але не можна тут не погодитись з рецензентом цієї книжки, що відірваність українського театру од соціяльних та політичних умов українського життя це регрес, порівнюючи до відомої праці ак. Петрова[1]). І тому голослівно бренить виставлена наприкінці книжки теза: «Старинный театр на Украине не был, как многие это думают, мертворожденным детищем школьной схоластики и монашеского педантизма. чуждым народу и даже враждебным ему» (98-99).

Цілком зайвий для популярної книжки список укр. драм (56-58); читача-спеціяліста він не завдовольнить ні якістю, ані кількістю; иншому-ж він і не потрібний. Найцікавіший розділ книжки це передостанній, де автор вдається до сценічної техніки українського шкільного театру (88-86). В літературі історії українського театру це перший розділ, що актуально ставить питання про давній український театр, як своєрідне мистецтво, про його устрій, декорації, акторський стиль, то-що. На жаль, і ці сторінки

[2]) К. Копержинський, 257.

накинуті також побіжно. Не завсіди знаходив автор необхідний матеріял в укр. театрові, отже цілком до речи притягнув він тому відомості про єзуїтський театр та теорію Ланга про декламацію. І, як дальші дослідники почнуть хоч-би з заперечення зробленого проф. Білецьким, то варто вже те, що питання про суто театральний бік українських вистав поставлено.

А втім, хоч і чимало в цій книжці не завдовольняє, читається її легко і читач дійсно може переконатися в тому, що театр давньої України заслуговує на увагу [1]).

Наприкінці слід ще згадати про план грандіозного корпусу старовинних українських драм з відповідними вступними розвідками, який виготував до друку проф. В. Рєзанов. (Історія української драми. Автореферат. «Наукові Записки». Орган київських науково-дослідчих катедр. Київ. 1923, т. І, 97-107). Видання розраховано на 9 томів: І. Вступ. Містерія в Галичині. ІІ Теорія драми в шкільних піїтиках. Улаштування сцени (з малюнками) — Ш. Шкільні дійства великоднього циклу. IV. Шкільні дійства різдвяного циклу. — V. Драми про святих. — VI. Пієси характеру «Мораліте». — VII. Драми на історичні сюжети. — VIII. Українська драма в Росії (пієси С. Полоцького, Іс. Хмарного. Одровонж-Мигалевича, «Стефанотокосъ» та ин. — IX. Початки на Вкраїні драми побутової (інтермедії та інтерлюдії)». В своїому про цю роботу авторефераті автор, подає між иншим і деякі тези, що освітлюють його погляд на ті чи инші факти. Не час, звичайно, висловлюватися з приводу їх; що-ж до плану, то він, як і кожний инший, матиме свої хиби. Так і тут не завсіди легко буде авторові відділити мораліте од драм про святих (Алексѣй человѣкъ божій), або мораліте од пієс на історичні сюжети; але врешті цих хиб уникнути неможливо. І можна тільки побажати заслуженому дослідникові українського театру, як-найшвидче до здійснення свого плану приступити.

Якщо й доводилося зазначити деякі хиби в працях про давній театр український, все-ж можна сказати, що за тяжких умов для наукової праці, які не сприяли інтересам до минулого, традицію в роботі не загублено. Проте, значно гірше стоїть справа з театром XIX віку, що й раніше мало звертав він уваги дослідників.

В цьому театрі позначити можна власне два періоди: 1) театр «дилетантський» — кріпацький аматорський, та той професійний, в якому були українські вистави більш-менш поодинокими вийнятками; 2) театр профе-

[1]) Можна пожалкувати, що не видано її укр. мовою: читачеві-росіянинові вона менш цікава.

сійний з 1881 року, коли дозволено було вистави українською мовою [1]). В перший з зазначених періодів українського театру власне не було, і український, спочатку сюжетами, а згодом і мовою, матеріял траплявся тільки випадково, поміж польських та російських вистав. Але потроху збирався репертуар, визначалися особливо здатні до українських ролів актори; якимсь десятком пієс обходилися цілі десятиріччя, виставляючи ці пієси і на Україні і по-за її межами. Отже цю дилетантську добу вивчати конче потрібно, щоб зрозуміти буйний розквіт українського професійного театру за 80-их років. Збудували його місцеві актори, що їхня єдина школа була сцена, з її доволі консервативними в провінції традиціями.

До цього театру маємо деякі нові матеріяли. К. Копержинський в статті «Магічно-акробатичні вистави на Україні» («Україна». 1924. № 3, 53-61) розповідає про гастролі закордонних штукмайстрів по осередках України. Матеріялу цього дослідники театру так що й не торкалися іще. Використавши автор деякі афіші Київського Центрального Архіву та маловідомі згадки про подібні вистави в мемуарній літературі, подає досить суцільний малюнок цих інтересів публіки українських міст. Можна додати, що згадки про таких гастрольорів трапляються не тільки в «Одесск. Вѣстникѣ» (деякий час виходив з російським і французьким текстом — «Journal d'Odesse»), а так само і в дописах з України в столичних газетах. Завітали ці-ж самі циркові актори і до Петербургу та Москви, і в столичних газетах безперечно знайдуться замітки, що дадуть спромогу точніш уявити, який саме характер мали ці вистави. Зазначає між иншим автор, на підставі Шалікова, про кріпацький цирк у Ромні (59-60) і висловлює навіть гадку, що «український актор . . . . . в чужоземні фіглярські штуки вніс якесь помітне напластування свого особливого народнього мистецтва» (61). Звичайно, могло воно так бути, але такий кріпацький цирк це було явище вийняткове.

Ті-ж самі афіші Центрального Архіву [2]) зберегли між иншим й афішу про виставу в Київі р. 1823 пієси «Helena, czyli Haydamacy na Ukrainie». Більшість пієс, що їх виставляли за ці часи по Україні, можна вважати за загублені. Отже, пощастило др. Іванові Брікові знайти в Львові рукописа цієї драми, що належить відомому діячеві польського театру Яну Непомуку Каминському («Драма з коліївщини на основі драми Кернера». ЗНТіШ, CXXX, 121-131). І раніш уже було відомо, що драма ця — переробка роман-

[1]) Цей період триває геть аж до революції 1905 року; 1917 рік починає останній.

[2]) Маючи на меті подати в найближчі часи докладні відомості про польський театр у Київі, обмежуюся на самих-но цих вказівках.

тичної Räuberdrama Кернера «Hedwig die Banditenbraut». Каминський змінив у німецькій драмі тільки те, що потрібно було, щоб пристосувати драму до часів гайдамаччини. Автор намагавсь свою драму історичною зробити, але його гайдамаки — це «Кернерові розбишаки, пересаджені з границь Італії на Україну». Каминський добре знав львівську публіку; тому, догоджуючи невисокому її смакові, «він . . . . . мусів розвивати правду сцени у фантастичні орґії дешевих ефектів, у яркі калейдоскопи слів, не пов'язаних ні думкою, ні артизмом» (131). Можна ще до цього додати, що догоджував цією пієсою автор певним класовим поглядам шляхетської або міщанської публіки, що на ці вистави збиралася; для неї гайдамаки ототожнювалися з розбишаками.

Дві статті маємо ми до генези Наталки-Полтавки. (М. Марковський Наталка-Полтавка і Москаль-Чарівник І. П. Котляревського. ЛНВ 1919, III, 250-256), виходячи з зазначеного ще Дашкевичем впливу «Козака-Стихотворця» на «Наталку-Полтавку», додає ще деякі детальні наближення, роблячи поруч з тим ще й деякі зауваження що-до самої пієси. Значно цікавіша инша стаття, що розглядає ту-ж саму проблему генези пієси в чисто театральному аспекті.

Д. Антонович («Перша Наталка-Полтавка». Нова Україна. 1923. X. 63-74) підкреслює тісний звязок пієс Котляревського з полтавським театром, що на чолі його він і стояв. Отже, на підставі видрукуваного дослідником рос. мистецтва Врангелем [1]) щоденника першої акторки, що грала Наталку, подає автор дуже цікавий причинок до сценічної історії славнозвісної пієси. З Нальотової була надзвичайно вродлива дівчина, багато до того-ж обдарована різноманітними здібностями; вона дивує співами полтавську аристократичну публіку, до якої належала; гарно грала на гітарі, добре танцювала. Найбільший ентузіязм викликала вона в аматорських виставах; старий князь полтавськ. ген.-губ. Лобанов-Ростовський захоплювався її мімикою (Нальотова вміла «мовчати» на сцені). Артистка вміла цілком віддатися грі: «Коли я танцювала — згадує вона — то я ставала до всього глуха» (72). Репертуар, в якому виступала Нальотова, це комедія та комічні опери сучасних російських письменників [2]); особливий успіх мала вона в пієсі «Честное слово», де грала ролю графіні, а Котляревський — її дядька. І цілком можна погодитись з висновками, до яких автор приходить: «Котляревський, компонуючи роль Наталку-Полтавку, не боявся поставити для цієї ролі й вимоги доброго голосу, й уміння справляти враження музичним і виразливим співом

[1]) На жаль, автор не каже нічого, де й коли надруковано цього щоденника.

[2]) І окремо з портретом Нальотової. Ляйпціг. 1923, стор. 15.

і вимоги таланту драматичної актриси, бо він добре знав, що Нальотова всі вимоги може своїм талантом завдовольнити. Навіть, коли в ті часи фінал пієси Наталка-Полтавка кінчався загальним танцем, то й тут Нальотова була на височині своїх завдань». Торкнувся наприкінці автор питання про те, як ставилася була перша Наталка до української мови. Щоденника написано було німецькою мовою, иноді французькою, але з численними помилками. І ще видавець щоденника зазначав, що з усіх мов найгірше знала Нальотова російську; отже, виходячи з цього, а також із загальних умов побуту тодішнього панства, робить Д. Антонович висновок, що Нальотова знала українську мову краще од московської. Можливо, що так воно й було, але-ж нічого не знаємо ми про походження Нальотової, а доводити, як це робить автор, що «її врожденна музичність, чудовий голос і виразистий чулий спів очевидно були природженими українськими рисами» — буде трохи легковажним. Далі автор і пояснює, що як-би Нальотова української мови не знала, всі її природні здібності цілком забезпечували і ролі Наталки-Полтавки, і цілій пієсі успіх. До того-ж, і не були тоді вимоги навіть і столичної публіки дуже суворі що-до вимови акторів.

Не доводиться підкреслювати всієї ваги таких розвідок, що вводячи нас у самісіньку гущавину театрального життя, знайомлять нас з тими взірцями, що мали перед своїми очима драматурги, компонуючи свої пієси.

Котляревському-ж присвячена й низка инших заміток: П. Руліна («До Москаля-чарівника». ЗІФВ УАН IV, 237-239), що зазначив, як джерела, для співів Фінтика співаники XVIII та поч. XIX в. в. Історії сценічних текстів торкаються замітки П. Филиповича («До тексту Москаля-Чарівника». (ib. 236-237) та К. Копержинського (Декілька джерел до вивчення історії постановки драматургійних утворів І. П. Котляревського, Червоний Шлях, 1924, № 8-9, стор. 251-255). В першій надруковано сцену, що її викинув Куліш, передруковуючи р. 1862 з «Украин. Сборн.» Срезневського пієсу; випущена сцена нічого не дає для розвитку дії, і Куліш дав тут волю своєму нахилу редагувати. Що-до другої замітки, то перелічує автор викреслені місця в текстах Котляревського, що переховуються тепер в «Центральній Бібліотеці Російської Драми» (в Ленінграді, колишня б-ка Олександр. Театру), і які дають «право на один міцний висновок. Театральна публіка і сприймала на конові пієси Котляревського в значно зміненому вигляді» (255).

Під той час, коли не було ще постійного українського театру, не абияку ролю відогравав театр аматорський; в ньому виховувалися актори, що вступали пізніше до професійних труп; до того, виникши часто підо вплив-

вом гостинних виступів якоїсь постійної трупи, підтримували ці вистави традицію українського театру. Отже, до історії такого аматорського театру маємо ми деякі нові, на жаль, ще нечисленні матеріяли. І найперше випадає одзначити тут статтю В. Міяковського. Невідомі твори М. В. Лисенка (Черв. Шл. 1923, № 2, 220-225), де подано цікаві відомості про студентську українську виставу у Київі, що в ній найближчу участь брав М. В. Лисенко; виставлено було «Наталку-Полтавку» і, як звичайно тоді робилося, закінчувалася вистава співами. Коротенький спомин про відомі київські вистави 1872-1874 р. подала С. Русова (Спомини про перший театральний гурток у Київі (ЛНВ. 1918. IV-VI, 104-107); деякі відомості про пізніші вже часи знаходимо й у М. Маршинського. Спомини. 1884-1888. Дніпро. Календар-альманах. Накладом укр. т-ва допомоги емігрантам з Великої України. Львів. 1923. 92-95), та в автобіографії І. Л. Шрага (Наше Минуле. 1919, I-II, 137).

Матеріялів, а також і дослідів, що освітлювали-б український побутовий театр за доби його розвитку, теж маємо обмаль. І перше місце належить тут сторінкам П. К. Саксаганського «Як я працюю над ролею» (Театральний порадник. Київ. Дніпросоюз. 1920, № 3, 37-42); надзвичайно характерна для цього виключно серйозного як на ті часи актора та режисера, ця стаття вводить в акторську лабораторію, з'ясовуючи особистий підхід цього актора до свого матеріялу, довгу і вдумливу роботу його над кожним сценічним образом. Разом з тим, подано в цій замітці і деякі історичні дані. Далі знаходимо ми деякі згадки про укр. т. 1880-1900 років в цікавих мемуарах С. Чикаленка (ЛНВ. 1924. V-IX); спогади ці торкаються вражінь глядача од перших тріумфальних вистав трупи Кропивницького в Харкові (V, 411), а також того розбрату, що такий характерний був для взаємних відносин українських труп (VI, 136-138).

Дуже цікавий дослід про життя і працю І. Карпенка-Карого дає книжка акад. С Єфремова (Карпенко-Карий. І. К. Тобілевич. Критично-біографічний нарис. В-во Сорабкоп. Київ, 1924, стор. 115). Хоч і мав автор на увазі головним чином характеристику К.—К., як драматурга, освітлює проте ця книжка й деякі моменти з історії українського театру; торкається між иншим автор і тої театральної атмосфери, що виховала вона цього видатного письменника та актора; звичайно, останньому цьому моментові уділено всього тільки кілька сторінок: для такої характеристики треба довгенько попоратися по тих газетах, що відкликалися на сценічні виступи Карого; а по-за всім тим — це окрема вже тема.

Ювилей М. К. Заньковецької викликав на жаль тільки невелике видання «На честь сорокалітньої праці М. К. Заньковецької» (11 стор.) з

статтями О. Корольчука, С. Єфремова, С. Тобілевич, П. Филиповича, П. Смутка і віршами П. Тичини та П. Филиповича. Як і личить воно ювилейному виданню, принесло й це теплі привітні слова та побажання.

Питання про генезу любови до рідного краю в Заньковецької та Садовського торкається М. Марковський в зам. «Невідома драма Панаса Мирного («Україна». 1924, № 1-2. 163-169); подає він відомості про написану ще р. 1905 драму Мирного, в якій досить прозоро розповідається про той шлях, що привів Заньковецьку до сцени. Драма ця не побачила ні копу, ані друку: «для сцени вона не була пристосована... це дійсно життьові малюнки», як розумів їх сам автор; до того-ж, змальовані в ній факти були відомі та зрозумілі для всіх, хто знав життя славнозвісної акторки. В доданих до переказу з цієї драми увагах зупиняється М. Марковський на одному з персонажів: «в особі поважного навчителя, радикала, який має великий вплив на всіх, хто коло нього обертався, треба бачити відомого Дм. Пільчикова» (167). Виходячи з того впливу, що мав Пільчиков на Карпенка-Карого (див. про це в С. Єфремова... стор. 19-23), робить автор висновок, що цей самий вплив міг через Івана Карпенка відбиватись і на инших членах цієї славетної родини. І далі: «тепер нам стає ясним, відкіля й у Тоболевича і у М. К. Заньковецької така любов до рідного краю і до рідного театру — все це з'ясовується впливом Дм. Павл. Пільчикова» (167). Але навряд чи можна з цим погодитися. Що-до Ів. Карп., то справу було вже з'ясовано і раніш; що-до Мик. Карп. та М. Заньковецької, то не знаходимо ми в цих думках М. Марковського нічого певного. Передусім, був Мик. Карп. значно молодший за свого брата, і життя його проходило в инших умовинах; що-ж до Заньковецької, то зустрілася вона з Мик. Карп. вже після перших своїх виступів в ролі Наталки в Ніжені; виводити любов Заньковецької до України через Садовського — Карпенка-Карого до Пільчикова уявляється мені занадто штучним. Питання-ж про любов до рідного краю й до рідного театру взагалі поставлено елементарно.

Далі, тої-же доби побутового театру торкаються викликані вимогами часу статті П. Руліна «Л. Ліницька» («Нова Громада», 1924. № 19) та Василько Миляїва «Майстрі минулого» (Барикади Театру, 1924, № 4-5, стор. 6-8) — з нагоди ювилею Ф. В. Левицького.

Окрім цих книжок та статтів, що освітлювали певну добу українського театру, можна зазначити ще й деякі спроби подати коротенький огляд всього розвитку його в цілому. До історії вивчення самого театру відноситься надрукована вище стаття автора цих рядків (див. стор. 13-19). Далі можна

звернути увагу на популярні нариси О. Кисіля «Шляхи розвитку українського театру» (Театральний Порадник. № 4, 1920-1921), Л. Білецького (Українська драма. «Дніпро», 29-48) та Д. Антоновича (Український театр. «Нова Україна». 1923. I, 133-141)[1]). Усі ці статті надто коротенькі: не спромоглася ще українська наука дати солідну книжку з історії свого театру. Що-ж до першого з зазначених оглядів, то відрізняє його від инших нарисів схематичність викладу й величенька кількість малюнків, що надзвичайно прикрашують брошуру (див. про неї мою рецензію: ЗІФВ. УАН, № 2-3, 236-239). — Нарис проф. Білецького непропорційно мало місця віддає новому театрові. Окрім того, псують його деякі твердження, що без них навіть популярна книжка могла-б перебутись. Отже, хоч як шануємо «Наталку-Полтавку», та инакше як за зайве тільки прибільшення не маємо думки, що ця опера не «втратила свого художнього та ідейного значіння до сьогоднішнього дня» (42), або: «Не дивлячись на те, що ріжні теми й сюжети клались в основу історичних драм і писали їх драматурги з найріжноріднішим світоглядом, об'єднує їх одна глибоко патріотична ідея боротися зі своїми найбільшими ворогами — Москалями, Поляками й Турками — до останнього... Велика Україна була тією Прекрасною Дамою, лицарями якої були всі драматурги історично-драматичних драм» (47). Навряд чи потрібує українська драма таких панегіриків: з'ясувати по можливості яскраво всі обставини, посеред яких розвивався український театр — це найкращий шлях, щоб зрозуміти всі характерні його, як позитивні, так само й негативні риси. І до того-ж, хоч як-би відокремлював автор своїм заголовком драму од театру, але для популярного особливо начерку необхідно підвести базу під таку галузь мистецтва, як драма. Що-ж до останньої з зазначених статтів, то слід на ній зупинитися, хоч-би через те, що автор її друкує велику книжку про український театр. Вигідно відрізняючись од багатьох праць з історії театру своїм дійсно театральним аспектом, не позбавлена зате книжка ця багатьох фактичних помилок, або й непорозумінь. Так, зазначає автор, що біблійні персонажі українських драм виходили в німецькій одежі: автор, розглядаючи відомі ілюстрації до комедії о «Блудномъ сынѣ» Семена Полоцького, не звернув уваги на те, що ці малюнки — тільки репродукції голандських гравюр [2]). Що-ж до епохи «дилетантського», як зазначив я вище, театру, то значно прибільшує автор вагу українського еле-

[1]) І окремо. Український театр. Конспективний історичний нарис. Ляйпціг. 1923, стор. 14.

[2]) див. «Русскія народныя картинки. Собралъ и описалъ Д. Ровинскій». Спб. 1881. Ш, 8-38; (Сборн. ОРЯСл. XXV).

менту в репертуарі провінціяльних українських театрів. І в Щепкіна навіть — на це показує докладніше знайомство з його репертуаром, — не були українські ролі абсолютно на першому місці; і в Київі, як і в инших осередках України займали взагалі українські пієси не таке вже показне місце, як це гадає автор. Але саме цей період найменш для нас відомий; тому найбільш серйозної наукової уваги та обережности він од нас потрібує.

Які-ж підсумки можна, закінчуючи цей огляд, підбити?

Як і раніше, головну увагу звертав на себе давній театр XVII-XVIII віків; спираючись на чималу кількість надрукованих вже текстів та поданих на підставі їх розвідок і загальних оглядів, ішли дослідники утореваними вже стежками, як і раніш віддаючи головну увагу драмі, як літературному творові; в кращому разі тільки побічно досліджуючи ті обставини, серед яких набувала вона всього художнього життя. І, разом з тим, в спробах цих охопити розвиток драми за цілий період, не бачимо ми руба поставлених питань про те, що власне треба розуміти за історію українського театру і якими шляхами повинна йти її розробка. Справді, за головну причину цього було те, що завсіди завважає дійсно науковому студіюванню історії театру: за головного свідка про давнє минуле цього мистецтва лишається в нас драма. І як-раз отут стоїть на черзі довга та досить морочлива робота: уважно читаючи давні драми, викрити в них вказівки на спосіб театральних вистав; це дасть нам спромогу з'ясувати до деякої міри мистецтво актора, потрібний для вистави реквізит, а також і театральну механіку. Але для такої роботи найперш потрібуємо ми певности, що надрукований текст цілком, в найдрібніших навіть рисочках відповідає рукописові. На жаль, і техніка читання давніх рукописів, і значно елементарніші вимоги що-до точности їх видання, що були раніш — позбавляє нас змоги цілком покластися на деякі давні видання.

Що-ж до спроб уявити собі реальний театр, на якому відбувалися вистави, то для київських шкільних драм треба орієнтуватися на певну сцену й шукати її в мурах Духовної Академії: численні досліди про її минуле, а особливо історія її будівництва у чималій для дослідника в пригоді стануть.

Що-ж до дальших українського театру періодів, то тут потрібно найперше довго й часом без жадних наслідків розшукувати матеріял. Навіть зосереджуючи свою роботу на найблискучішому періоді українського театру 80-х років, не можемо ми ні не з'ясувати його генези, ані дослідити його дійсної, себ-то театральної історії, не переглянувши гори газетного матеріялу, в якому деколи небагатьома рядками фіксувався той чи инший

момент з історії українського театру. І тільки перебравши величезний цей матеріял, можемо ми скласти маршрут хоча-б головних труп, розглянути крок за кроком еволюцію їх репертуару, та ступневий розвиток окремих акторських індивідуальностів. Це робота складненька, але не проробивши її не можемо ми щось більш-менш певне про цей театр твердити. Історія-ж цього побутового театру, що йому 1905 і рішуче — 1917 роки поклали ясні межі, що вони виразно закінчують певний період — підводить нас до прямого вже розуміння долі нашого пореволюційного театру [1]).

Петро Рулін.

---

[1]) Як доповідь зачитано 4. II. 1925 в засіданні київської науково-дослідчої катедри мовознавства.

А. Ковалівський. Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди в звязку з його життям (Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри Історії України. 1. Пам'яти акад. М. Сумцова. Вид. „Рух". Харків, 1924. Ст. 69-98).

А. Ковалівський в статті своїй «Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди» поставив перед собою завдання «дослідити живу дійсність творчости» (ст. 30) Сковороди й простежити, як у звязку з змінами суспільних відносин Сковороди еволюціонували й етичні його погляди. «Треба,—пише Ковалівський,—твори Сковороди з'єднати з життям, розмістити їх відповідно до етапів розвитку самого філософа, дати їм хронологічне освітлення» (ст. 71). «Цього, — зазначає Ковалівський, — досі не зробив ніхто. Ніхто, починаючи з самого Ковалінського, що яко біограф повинний був би спеціяльно спинитись на цьому питанні» (ib.).

За відхідний пункт свого досліду А. Ковалівський зробив тезу, в якій він звертає нашу увагу на те, що «завдяки своїому декласованому становищу, Сковорода постійно попадав у сферу ріжного рода оточень і тоді його діяльність, ідеї й сама манера вислову, стиль приймала відповідного напряму» (ст. 69). В звязку з цим твердженням своїм Ковалівський етичні погляди Сковороди поділяє на три періоди. Перший період змальовує Ковалівський, як добу життєвих крахів і вигнанства, що породила в Сковороді почуття одірваности, замкненості й самотности. «Сковорода опинився по-за межами соціяльних груп та їхніх ідеологій, лишився самітним, відірваним, зайвим. Звідси перша його тенденція — заглиблення в себе, боротьба зі світом, особистий, античернечий аскетизм» (ст. 72). Розрив з суспільством, стверджує Ковалівський, наклав певний відбиток на етичні погляди Сковороди, визначив його етику, як етику антигромадську й індивідуалістичну й висунув на перший в ній план ідеї негатизації й зречення. «Основну тенденцію цього часу можна назвати аскетизмом. У макрокосмі, всесвіті — це зречення його зовнішнього чуттевого боку; в сфері людського, в мікрокосмі — зречення активної ролі в світі, певної посади, життевої втіхи в сфері релігійної науки — зречення реального літерального значіння догматів, історичного розуміння Біблії, перетворення цього всього в символічну науку внутрішнього переродження» (ст. 75).

Так характеризує А. Ковалівський перший період. Що-до другого, то цей середній період Ковалівський визначає, як період, порівнюючи улаштованости й рівноваги. На цей період припадає друге перебування у Томари й десятилітня служба в Харківському Колегіумі. Улаштованість і урівноваженість, почуття свого безпосереднього звязку з широкими колами суспільства сприяли тому, що Сковорода на підставі теорії «сродности» утворив універсальний ідеал вселюдської суспільної етики. Третій період — доба нових розривів, уходів і мандрівництва — припадає на останні роки життя Сковороди, коли він «відхиляється від громадської етики» й «вертається до аскетичних ідей перших часів своєї діяльности».

Зупинімось на характеристиці першого періоду, на погляді А. Ковалівського, згідно з яким антигромадські тенденції цього часу, ідея боротьби з світом, ідея негатизації дійсности й зречення зовнішнього, — були у Сковороди наслідком його особистих життєвих обставин, особистих його в житті невдач і особистого розриву з суспільством. Ідея негатизації дійсности, як стверджує Ковалівський, це — чисто суб'єктивна у Сковороди ідея, ідея людини декласованої, що не має певного звязку з оточенням, що стоїть по-за межами соціяльних груп. З твердженням А. Ковалівського, що це — самотні ідеї самотньої людини, що це було суб'єктивизмом до певної, мовляв, міри, суб'єктивним, — ми згоджуємось. Ми приймаємо його думку, що антисоціяльна етика Сковороди, його індивідуалістичний аскетизм і проповідь самопізнання — висновок особливостей його натури, наслідок «віддалення від людей» і «відірваности від світу». Але повстає питання, чи по за цими життєвими причинами не було ще яких-небудь инших причин? Чи не було в самому суспільстві таких підвалин, що сприяли-б розвиткові зазначених вище антигромадських у Сковороди тенденцій?

Ковалівський такого питання не поставив. Він обмежився тим, що на підставі біографічних даних з'ясував декласованість Сковороди й обминув те, що сама власна декласованість, самітність і відірваність людини вимагають з'ясування своїх причин. Ми дозволимо собі на ці причини вказати. В умовах соціяльного розкладу, коли суспільство перебуває в стані важкої економічної і соціяльної кризи, тоді рвуться суспільні звязки, люди розпорошуються, людина почуває себе одірваною од об'єкта пізнання, — природи й суспільства, — природа в людській свідомості ділиться на велику кількість сепаратних сфер. Тоді людина відмовляється од праці на загальну користь, стверджує «нероботу» й тікає в пустиню, щоб заглибитись в себе й віддатись споглядянню. В етиці здобувають тоді перевагу дуалістично-аскетичні системи, зростає містицизм, збільшується почуття одчаю, скепсису й песимізму. За класичний приклад такого декадентного світогляду може стати олександрійська філософія Філона, Плутарха, Плотина й Оригена за часів занепаду Римської Імперії.

Декадентна філософія «преромантика» Сковороди має відзнаки глибокого впливу саме цієї «преромантичної» олександрійської філософії. Цей факт впливу олександрійської філософії вже зазначили були свого часу більшість дослідників Сковороди, починаючи од Зеленогорського і Костюка і кінчаючи Вол. Ерном і С. Дложевським. Про це сперечатись не доводиться. Нас цікавить тепер не стільки самий вплив, скільки питання, що штовхнуло Сковороду засвоїти ідеї негатизації зовнішнього світу, життєвих утіх і активної ролі в світі? Пояснінь тому факту, що Сковорода відмовився од життя і звернувся до аскетизму, ірреалізму й символізму, до принципів олександрійської філософії треба, — на нашу думку, шукати не тільки в особистому розриві Сковороди з соціяльним оточенням, а головним чином в тих першопричинах, що цей розрив обумовили, себ-то в умовах історичного життя Вкраїни XVШ-го в.

В своїй останній праці, присвяченій Сковороді, ак. Д. І. Багалій спиняється трохи на тих історичних обставинах, що повинні були обумовити деякі риси філософії Сковороди. Він зазначає, що «Сковорода действовал в политическое безвременье»: «украинское общество находилось тогда в состоянии политической летаргии; оно устало от прежних политических бурь и не находило новых сил для того, чтобы сбросить с себя иго царизма и бюрократизма». «Выступление Сковороды совпадало», як каже ак. Багалій, з тим моментом, «когда политические интересы исчезли и уровень общественности в нем естественно понизился». («Украинский странствующий философ Г. С. Сковорода». Харьков. 1923). Це була доба політичного індеферентизму, коли селянство відмовляється од боротьби за державне будівництво, зрікається активної ролі в світі й «починає шукати иншого надчуттєвого змісту» й «царства не от мира сего». Коли для XVI-го в. характерний був процес покозачення, боротьби за автономію, то для XVШ-го віку властивий був процес покріпачення, відмовлення од боротьби. Філософія Сковороди — філософія пригнічених і покріпачених. Вона відбила настрої утоми й розчарування, розірваности й розпорошености, настрої занепаду й декадансу. Песимістична творчість Сковороди — ліквідаторська творчість, творчість доби національно-державного занепаду, ліквідації української незалежности. За цих історичних умов, за умов відмовлення од боротьби й політичної байдужости, цілком зрозу-

міло стає, чому й в етиці Сковороди міг зрости такий самий громадський індеферентизм, чому Сковорода зрікається будь-якої служби й посади, окрім «статі старця». В суспільстві зник інстинкт влади, волі до влади й поширились антигромадські наст ої. Вражіння розчарування в козацьких війнах, почуття безвихідности й пригніченості, що жило переважно в селянських покріпачених масах, на яких особливо несприятливо позначилась соціяльно-економічна криза к. 17-го й поч. 18-го в.в., — знайшли яскравий собі вираз в аскетичних тенденціях філософії Сковороди з її проповіддю споглядання. «Боротьба зі світом», відмовлення од світу, заглиблення в себе, не були самотньою ідеєю Сковороди, були не тільки, на нашу думку, досвідом особистого життя його, явищем «інтелігентської позакласовости», як каже Ковалівський, а явились, гадаємо ми, відбитком настроїв його сучасности. «Ідея боротьби з земним і з плоттю», ідея зречення й споглядання були за вираз негативного відношення певних груп до дійсности, до того соціяльного ладу, що тоді на Вкраїні панував. На ці історичні звязки натякує й Ковалівський, коли каже, що «Сковорода походив з бідної козацької родини, з того стану, що неминуче, крок за кроком, губив своє колишне незалежне становище й невхильно наближувався до покріпачення. Але тримаючись думки, що ідеологія Сковороди це ідеологія людини, що стоїть «по-за межами соціяльних груп», ідеологія «позакласового інтелігента», Ковалівський висловленого твердження свого не розвинув.

Переходимо до розгляду характеристики другого періоду, що її зробив А. Ковалівський. Цей другий, середній період Ковалівський уявляє собі, як період, коли у Сковороди налагоджуються звязки з суспільством, порушується його самітність і відірваність од людей. В цей час «Сковорода починає розвязувати етичні погляди не тільки для себе. Він починає задумуватись над тим, оскільки його погляди придатні й для инших людей» ст. 77). Сковорода утворює в цей час «не відокремлений, позагромадський особистий етичний ідеал, а ідеал вселюдської суспільної етики» (ст. 80). Що сказати про цей універсалізм Сковороди? Як розцінювати ці твердження Сковороди: «Все бо есть благое», «Все живое рождено для щастия», «Премилосерднейшая мати наша натура всякому без выбору дыханию открыла путь к счастию». А. Ковалівський розглядає ці твердження, як довід на те, що перед Сковородою стояв широкий вселюдський суспільний етичний ідеал. Нам здається, що А. Ковалівський переоцінив елементи універсалізму в етиці Сковороди. Тільки зовні, тільки на перший погляд можна розглядувати наведені твердження Сковороди, як такі, що відповідають ідеалові вселюдської суспільної етики. В дійсності в цій «спробі утворення громадської універсальної етики» не менш суб'єктивізму й антигромадськости, аніж в етиці першої доби. Хоч «натура всякому без выбору дыханію открыла путь к счастію» (вид. Б.-Б. ст. 218), хоч сам Сковорода назвав свою етику «кафолічною наукою», проте ми повинні зазначити, що на його етиці й у даному разі лежать прикмети відокремленості, позагромадськости й особистости. Суспільні звязки не не змогли повпливати на те щоб Сковорода занедбав свій декадентний олександринізм.

Передусім нам здається, треба звернути увагу на те, що універсалізм етичних поглядів Сковороди будується на ідеї ірреалізму. Про ірреалістичний характер свого універсалізму каже сам Сковорода. «Не привязал Бог щастия ни к временам Адамовым, ни к пределам Соломоновым» (вид. Б.-Б 222). «Что было бы тогда, е с л и б ы щ а с т и е, пренужнейшее и прелюбезнейшее для всех, з а в и с е л о о т м е с т а, о т в р е м е н и, от плоти и крови? Скажу яснее: что было бы тогда, еслибы щастие заключил Бог в Америке или в Канарских островах, или в азиатском Иерусалиме, или в царских чертогах или в Соломоновском веке или в богатствах, или в пустыне, или в чине или в науках или в здравии? тогда бы щастие наше и мы с ним были бы бедные. Кто бы мог добраться к тем местам? Как можно родиться всем в одном коем-то месте» (ст. 62). З одного боку Сковорода стверджує, що «премилосерднейший отец наш всем открыл путь к щастию», а з другого боку він каже: «можно ли быть всем изобильными, или чиновными или пригожими?» (Б.-Б. ст. 221). «Кое же-то щастие, утвержденное на песке плоти, на ограниченном месте и времени, на смертном человеке?» (Б.-Б. ст. 62). Щастя, на думку Сковороди не повинно залежати ані од місця, ані од часу, воно повинно бути по той бік часу й місця, по той бік «плоти, времен и пределов». Універсалізм Сковороди, на нашу думку, — універсалізм абстракції; це— метафізичний універсалізм позаприродности й потойбічности. Теза Сковороди про щастя,

що є скрізь, обертається в свою протилежність: щастя, що є скрізь і завсіди, себ-то щастя, незалежне од часу й місця, воно — ірреальне, воно ніде і не для кого. «Скрізь», зазначає Сковорода, це й є «ніде». «Ищем щастия по сторонам, по векам, по статьям, а оно есть везде и всегда с нами; как рыба в воде, так мы в нем, а оно около нас. Нет его нигде, затем, что есть везде» (Б.-Б. 223). Як «никогда еще видимость не бывала истинною, а истинна видимостью, так і справжнє щастя, що його проповідував Сковорода, не було ніколи видимістю. «Нет его нигде, затем, что есть везде» (Б.-Б. ст. 223). «Вечность везде есть и нигде ее нет, тем, что не видна». Змагання універсального й вічного, це і є тут на землі, за умов часу й місця, умовність і обмеженість до кінця, зречення всього видимого. Щастя для Сковороди це не є факт видимої емпіричної дійсности. Треба стати по-за часом і місцем, щоб зрозуміти, що щастя є. Бажаючи надати своїому етичному ідеалові характер вічности й абсолютности, Сковорода опинився перед необхідністю заперечити залежність од часу й місця, повинен був ігнорувати дійсність, негатизувати її, дійти до аскетичної негатизації дійсности. З мораллю Сковороди сталося те-ж самісіньке, що й з етичними теоріями його попередників. Її викроєно для всіх часів, для всіх народів, для всіх становищ і як-раз через те її не можна прикласти ніде й ніколи. Що-до дійсности, то вона безсила. Змагаючись зробити свою мораль вічною, ігноруючи дійсність, змагаючись стати по-над громадою, Сковорода мусів був увести в свою етику позагромадські й аскетичні тенденції, оскільки аскетизм звязано з запереченням чуттєвого світу й негатизацією всього, що лежить в часі й просторі. Таким чином, Сковорода висунувши універсальний ідеал загального для всіх щастя, кінець-кінцем прийшов до своєрідного етичного меонізму: скрізь — ніде; для всіх — ні для кого.

Ковалівський якось на цю меоністичну особливість етики Сковороди уваги не звернув. Тимчасом уже Вол. Ерн в своїй книзі про Сковороду дещо з цього зазначив. «Аксиоматически устанавливаются два положения: все мы несчастны и никому путь к счастию не заказан. Первое положение есть эмпирическая истина, для всех очевидная. Второе — метафизическое убеждение Сковороды в высшей благости той натуры, среди которой мы живем». (Ерн. Г. С. Сковорода. Вид. Путь. Ст. 297). Емпірично: «всі люди нещасні», метафізично: «людину рождено для щастя». Ці риси імматеріялізму й ірреалізму в етичній свідомості Сковороди лишилися не цілком виявлені у А. Ковалівського, дарма що він і сам уважає за необхідне підкреслити: «Не слід думати, що Сковорода в цей час (= другий період) цілком віддався цій громадській системі... Відірваність всіх лишалась в силі, жив у ньому і далі аскетичний ідеал... Ось чому і в байках ми зустрічаємо сліди особистої, позагромадської етики» (ст. 87). Таким чином і за Ковалівським, в Сковородинному ідеалі вселюдської суспільної етики, є певні елементи етики особистої й позагромадської.

Нам лишається розглянути ще два пункти в розвідці А. Ковалівського. Це передусім, як він дивиться на громадське значіння вселюдського універсального етичного ідеалу Сковороди, а далі його погляд на взаємовідносини універсального й індивідуального в етиці Сковороди.

Нам здається, що А. Ковалівський не зовсім точно уявив собі громадську вартість універсальної теорії щастя у Сковороди. На думку А. Ковалівського, це вчення повстало тоді, «коли Сковорода стикається близько з широкою сферою селянства». «Цей звязок, — каже Ковалівський, — і спричинився до найвищого розвитку громадських ідей Сковороди... «Харківські байки» можна вважати справжнім його етичним катехізмом (ст. 72). Подивімось, оскільки селянство могло прийняти ту науку, що простою мовою й пояснену зрозумілими алегоріями виклав у своїх байках Сковорода. Що тут за наука? Тут виправджується нерівність людей. На прикладі голови та тіла (байка ч. 8) з'ясовується думка, що «народ должен своим обладателям служить». Хоч щастя кожному рівне, але доля кожному не рівна. На прикладі бджоли Сковорода з'ясовує, що нагорода полягає в самій діяльності, незалежно від того, кому належатимуть продукти цієї діяльности. Діяльність для бджоли — зміст життя й джерело щастя, незалежно від того, кому припадає збирати мед. Доброчинна у Сковороди бджола каже: «Нам несравненно большая забава собирать мед, нежели кушать». Не можна не погодитись з А. Ковалівським, коли він каже, що в

своїх «Харківських байках» Сковорода «силкується погодити інтереси класів»; але треба визнати й те, що погоджуючи інтереси різних клас, Сковорода менш схилявся на бік селянства, а ніж на бік шляхетства. Алегорія голови й тіла, образ годинникового механізму, посилання на бджіл, — все це за конкретних обставин історичного життя Вкраїни 18-го в., коли йшов процес покріпачення селянства й розвиток великого землеволодіння накладав свій характерний відбиток на всеньке життя українське, за цих умов усі алегорії ці могли викликати співчуття в поміщика й зовсім мало подобатись селянинові. В часи, коли у покріпаченого селянства одбирали право на продукти праці й лишали за ним тільки право на саму працю, «Харківські байки» з класичними прикладами голови й тіла — славетна байка з Римської історії — набувають зовсім иншого розуму, а ніж те, що цим байкам приписує А. Ковалівський. Що філософія Сковороди була виразом шляхетської ідеології, на це вказав Житецький в своїй праці про Енеїду й, на жаль, Ковалівський не порахувався з цією думкою, вартою уваги. Але й в думку Житецького треба внести поправку: ідеологія Сковороди тільки зовні була виправданням існуючого ладу, філософською освятою панування шляхти, кріпацької держави й соціяльної нерівности. В філософії Сковороди є безперечно консервативний бік, але за зовнішньою й умовною консервативністю ховається безперечна й глибока революційність. Теза Сковороди: «Да знает каждый свою природу» (Б.-Б. ст. 324), його етична ідея: «Кожному своє, кожному по його сродности» — ця теза й ця ідея двозначні. Коли Сковорода цьому гаслові давав консервативний відтінок, то це не значить, що їй не можна було надати цілком протилежного змисду й розплутати зовсім не на користь шляхетству. Сковорода завсіди з'єднує протилежності, в кожному його твердженні — два розуми («в одному — два»). Кожна його теза — coïncidentia oppositorum.

Цю подвійність Сковороди треба маги на увазі не тільки тоді, коли ми говоримо про громадські його стосунки, але й досліджуючи його філософію. А. Ковалівський пише: «Як в етиці Сковороди стояли проти себе, то борючись, то силкуючись злитись два етичних напрями — індивідуально-особистий та універсально-громадський — так і в загальній його філософії боролись дві тенденції, — монїстична та дуалістична» (ст. 95). А. Ковалівський уявляє собі справу так, що Сковорода иноді схилявся до монізму й до універсальної етики, иноді-ж навпаки, він схилявся до дуалізму й аскетичної боротьби з світом (с. 96). Це не зовсім так. Універсалізм і індивідуалізм, монізм і дуалізм не «боролись», але й не «зливались», як пише Ковалівський. Вони перебувають, як сам Сковорода формулює їх взаємовідносини, в відношенні «неслитной нераздельности». Сковорода скрізь бачить «двое: мир и Мир, тело и Тело, человека и Человека, — двое в одном и одно в двоих нераздельно и неслитно же. Будь то яблонь и тень ее, древо ж зни и древо мертвое, лукавое и доброе, лжа и истина, грех и разрешение» (Б.-Б. ст. 202). Методологія Сковороди — методологія «тріядизму», з'єднання антитез, синтеза протилежностей. «Одно сделано из двоих без всякого смешения, но и без разделения» (ст. 215.) — це є основним принципом всього світогляду Сковороди. Він скрізь шукає «в едином два» (ст. 77), стверджуючи: «Из двух составлено одно. Одно сделано из двоих» (ст. 215).

Закінчуючи наш розгляд статті А. Ковалівського про «Розвиток етичних поглядів Сковороди», ми повинні зазначити, що А. Ковалівський цілком має рацію, коли одкидає думку своїх попередників, що твори Сковороди не мають суперечностів і висловлює побажання, щоб складено було «свого роду sic et non ідей Сковороди, ц.-то тих поглядів, де він сам собі суперечить». Але з'ясовуючи ці суперечності, треба мати на увазі, що инші з цих суперечностів мали внутрішню свою логіку, ґрунтуючись в діялектичній природі філософії Сковородп.

Віктор Петров.

А. Белецкий, проф. Старинный театр в России. I. Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе Южной Руси-Украины Издательство Т-ва „В. В. Думнов, насл. бр. Салаевых". Москва 1923 р. 103 стор.

Ця праця складається з таких розділів: 1) Введение. Театр и народный мимический танец. 2) Зачатки театра в народном быту Южной Руси. 3) Обрядовая земледельческая драма. 4) Свадебная, святочная и похоронная драма. 5) Влияние западных соседей (средневековый театр, иезуитский театр на западе и в Польше). 6) Первые опыты школьного театра на Украине в XVII — XVIII в.в. 7) Репертуар школьного театра. 8) Его сценическая техника. 9) Комический репертуар и выход театра из-под школьной опеки. 10) Южнорусский и северо-русский театр XVII - XVIII в.в. Заключение. Литература.

Це докладна популярна праця, що в ній автор скористувався усім, що зроблено в науці про нашу давню драму. Правда, з деякими твердженнями його погодитись не можна. Так передусім, автор не бачить ніякої еволюції в історії нашої давньої драми. Відкидаючи схему проф. Петрова, правда, не зовсім вдалу, яка поділяє історію її на три періоди: перший, «обнимающий время с 30 годов XVII в. по 1705 г. — период подражания иезуитским образцам, школьных упражнений, чистой схоластики; второй — с 1705 г., когда написан «Владимир» Феофана Прокоповича, до 1762, (до конца царствования Елисаветы) — период отрешения от прежних иезуитских образцов и приёмов и поворота к более жизненному направлению зап.-европейской драмы в духе возрождения и классицизма (сохраняю, каже проф. Белецький, выражения автора: на самом деле, конечно, иезуитский театр далеко не чуждался влияний возрождения и классицизма и многим им обязан), наконец, третий, совпадающий с царствованием Екатерины 2-й (1762 - 1796), период упадка и поворота к новой драме, родоначальником которой является Котляревский, він приймає думку Стешенка, що «наші драматичні твори створювались не в такій органічній послідовності, як західні: вони позичались, як попало. Правда, і в другому періоді, за термінологією проф. Петрова ми знаходимо пієси з ясними впливами єзуїтського шкільного театру. Та в мистецтві, як і в житті, ми бачимо старе поруч нового, — треба дивитися не на поодинокі побічні явища, а на головну провідну лінію. Коли це ми візьмемо на увагу, то й побачимо, що своєрідний геній українського народу, користуючись чужими формами, раз-у-раз стремив витворити свою оригінальну національну драму. Уже в перший період, в першу половину XVII в. в розцвіт українського народнього відродження, ми бачимо таку гарну народню драму, як «Слово про збурення пекла», написану складом на одніх дум, оригінальну що-до обмалювання дієвих осіб, в якій ми не знаходимо звичайного шаблону. Навіть у драмі «Олексій, чоловік божий», що її може перероблено за яким-небудь польським взірцем, ми почуваємо своєрідний український колорит в обмалюванні головних дієвих осіб — батька та матери Олексія, вони-бо являються перед нами звичайними українськими панами того часу.

В другому-ж періоді, що починається «Володимиром» Феофана Прокоповича, ми вже знаходимо, можна сказати, таку щиро-народню драму, як «Милость Божа», якої в російському письменстві не було до П шкінового «Бориса Годунова», а далі і цікаву пієсу Г. Конїського «Воскресеніе мертвих». Можна думати, що це не одинокі явища, як про це каже і проф. Белецький. Ми бачимо, що драматична українська творчість раз-у-раз підіймалась дуже високо, як на свій час, коли для цього були сприятливі обставини, і коли вона вдавалась до народнього ґрунту. І на українській драмі ще раз стверджується загальний закон, що цей вид творчости може тоді тільки широко розвиватися, коли для цього є вільні умови, коли навкруги б'є живе джерело народнього життя. І коли на Україні за Катерини II настали тяжкі часи, то драма завмерла. Далі не можна зрозуміти, через що автор в і термедіях Довгалевського бачить якусь тенденцію (стор. 89, 90): пер більш ння тут є (напр., мужик, що його лях вивозить у клітці на продаж), — тодішні автори не зазсіди ще знаходили правдивих художніх фарб, щоб змальовувати дійсні явища, та сатира скрізь має нахил до певного шаржу, а взагалі інтермедії Довгалевського, як і Г. Конїського, це дійсні реальні картини, які яскраво малюють тодішні соціяльні відносини.

Знов-таки незрозуміле отаке твердження авторове: «первая (части а вертепа) более или менее устойчивая, соответствует тексту известных нам рождественских драм Димитрия Ростовского и М. Довгалевского — из чего, однако, еще нельзя делать вывода о каких-либо влияниях или заимствованиях» (95 стр.). Ну, а як-же можна з'ясувати цей мало не дослівний збіг? Вертепа, напевне склав якийсь дяк пиворіз, текст його витворився не відразу, а мабуть десь у середині XVIII в. (згадаймо вищезазначені драми), у первісних, може, більш скорочених редакціях він існував і раніше.

Розказуючи про «Володимира» Феофана Прокоповича проф. Белецький додержується старої думки проф. Тихонравова, що «за плечами древнего князя автор показывает нам, разумеется, в идеальном освещении образ реформатора Петра... Если по общему своему замыслу Владимир стремится стать пьесой общеимперского значения — то детали связывают ее и с местом возникновения: пролог, обращенный к слушателям, прежде всего имеет в виду «ясновельможного пана, ктитора и добродія, связанного союзом любви с монаршим сердцем (т. е. Петром) и т. д. (стор. 71). Як показав був Гординський, на підставі Крехівського рукопису, що йому пощастило знайти (див. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові т. 130, 131 і 132), усю п'єсу написано для прославлення Мазепи, отож і значіння вона має не «общеимперское», а місцеве.

Взагалі книжку видано добре, дарма що трапляється багатенько помилок, особливо що-до українських назв та текстів — очевидячки, на Москві погано розуміють українську мову — (див. стор. 18, текст пісні про Северина, на стор. 19 — пісню про козака та Кулину та ин.

Михайло Марковський.

— **Початки книгопечатаня на землях України.** В память 350-літя першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573-4 р. Із 560 зразками друку і прикрас давної книги України. Замислом, трудом і заходами Іларіона Свєнціцкого, накладом Наукової Фундації Галицкого Митрополита Андрея Шептицкого ЧСВВ. «Національний Музей» у Львові. — В печатні монастиря чина св. Василія Вел. у Жовкві 1924 року. У велику четвертину. Стор. XXII + 2 нен. + 85 + 3 нен. + CLII таблиці. Ціна книги 65 зл. У Київі коштує 25 р., на кращому папері 35 р.

Книга складається з трьох частин: «I. Часть історична. II. Видавничо-друкарска техника. III. Річеві прилоги — друків і дереворитів». Перші дві частині з начерком історії й техніки початкового друку порівнюючи невеликі — всього 85 сторінок. Решта книги, мало не на дві її третині, становить альбом слов'янського книгопечатання, від перводруків Фіоля, Скорини, венецьких починаючи, і кінчаючи українськими стародруками кінця XVIII ст.

Перші дві частині, що власне являють собою вступну статтю до найголовнішої третьої, складаються з таких розділів: I частина. «1. Початок печатаня книжок у Німців і їх сусідів. 2. Словянскі перводруки. 3. Іван Федоров Москвитин. 4. Львів 1573-4. 5. Подвиг видавця. Книгопечатаня в Острозі 1580-1612 р. 6. Дермань 1603-5 р. 7. Братска друкарня у Львові 1591 р. 8. Дрібні друкарні Галичини і Волині. 9. Книгопечатаня у Вильні і на Білій Руси. 10. Характеристика стародруків. 11. Монастирскі книгопечатні (Київо-Печерска Лавра, Чернигів, Унів, Почаїв) — II частина. 1. Видавничий капитал. 2. Цехова организація. Друкарский монополь. 3. Умови Львівского Успенского Братства з друкарями на друк книжок. 4. Випосаження і челядь друкарні. 5. Зиск і страта видавців. 6. Папер. 7. Рисівники і різчики дереворитів. 8. Книжна торговля у Львові. 9. Послів'я».

Вступний начерк цей написано популярно і в доволі загальних рисах. Завдання авторове було — «створити образ національного книгопечатного діла на тлови і в звязкови... з міжнародним книгопечатаням», «...зобразити природні рами, та, сказати-б, — норми розвитку друкарскоі та книжкової справи і на Україні» (стор. 83). «Вийшла вона (праця ця) з передмов — послівій — заголовків і змісту українських стародруків, та начисленних актів про них» (до речи сказати, здебільшого, вже виданих, переважно в «Архивѣ Юго-Западной Россіи», част. I. тт. XI і XII).

Хоча автор, очевидячки, і не мав за завдання дати цілком оригінальну розвідку з історії українського друкарства, і читачеві таким чином не доводиться ставити до цієї праці занадто педантичні вимоги, — все-ж не шкода зробити кілька зауважень. Вважаючи на брак місця, спинимося на небагатьох тільки пунктах.

Не слід було-б ставити так легко і навіть жартівливо (стор. 8-9) цілком законне питання про попередників Гутенберга у справі винаходу друкарської вмілости, особливо після відомої книги Готфрида Цедлера («Von Coster zu Gutenberg», Leipzig, 1921). — Далі, важко погодитися з рішучим поглядом на київські гравюри, як на «ясні, прості переводи з сучасної ікони, добре зарисовані, очевидно, самими іконописями»... (стор. 42). Цього не можна так казати ні про перші київські гравюри, ні про пізніші, не ігноруючи факта широкого запозичення сюжетів, у перших — хоча-б з венецьких слов'янських видань Вуковичів, а в пізніших — з німецьких зразків, наприклад, з «лицевих» ритованих біблій XVII століття Піскатора і Вейгеля. Щоб переконатися, як небезпечно без спеціяльних дослідів говорити про місцеве походження гравюрних сюжетів, досить порівняти хоча-б ті, що їх сам-же автор видав на таблицях L і LI, київські гравюри з Анфологіона 1619 р. (у автора — 1618 р.) з подібними — у венецькому Часословцю 1566 р. З цього боку дуже добре було-б, коли вже давати зразки венецьких дереворитів (таблиці III і IV), то давати їх не випадково, а з тих, котрі зробили найбільший вплив на українському ґрунтові.

Не можна, далі, не обмежити твердження авторового (стор. 42), що ворогування Київської Лаври з Львівським Ставропігіяльним Братством, як конкурентом-видавцем й уніятом, не перешкоджало їй бути «в добрій злагоді» з Почаївською і Унівською друкарнями, дарма що ті теж були уніятські. Почаївські уніятські видання як-раз найбільш дошкуляли Київській Лаврі, і вона робила численні заходи для заборони вивозу їх з-за польського кордону і для відшукання та знищення вже привезених, як еретичних (Лаврський архів). До злагоди тут далеко, і це цілком природньо.

На сторінках 72-75 дано таблицю українських граверів, та ця таблиця неповна, і немає в ній так що й нічого нового, порівнюючи з відомостями про граверів у попередній праці нашого автора: «Каталогъ книгъ церковно-славянскои печати. Жовква, 1908».

Ми не сказали-б, нарешті, що українське друкарство так вже губиться на тлі иншого, а надто московського (стор. 83). Не кажучи вже про XVI-XVII століття, — і в XVIII-му (дарма що Москва всіма засобами припиняла тоді його розвиток) слов'яно-українське друкарство, а особливо київо-печерське з успіхом конкурувало з московським, навіть при царському дворі.

Головна суть видання, що ми його розбираємо, одначе, полягає, в третій його частині, що становить великий альбом більш ніж у півтисячу знімків з українських стародруків — ціла виставка старого українського друку, скупчена в одній книжці. Є тут знімки з рідких і малоприступних видань. XVI і XVII століттям дається наочна перевага перед XVIII, львівським виданням — перед иншими. Найменш пощастило українській гравюрі на міді: вона сливе зовсім не знайшла собі тут місця. Зазначаючи брак систематичности, мусимо сказати, що ми досі не мали такої ч и с л е н н о ї збірки знімків з українських стародруків.

Що-ж до якости цих знімків, то тут, на жаль, справа стоїть не гаразд. На швидку зроблені цинкографічним способом, вони здебільшого невдалі з технічного боку. Замінити собою оригінали, надто коли дослідник цікавиться не тільки змістом, але й технікою і деталями,—подібні знімки не можуть через свою здебільшого неточність і неви-

разність. Кліші беруться найрізноманітніших розмірів, а натуральний не зазначається. Иноді кліші і прямо псуються проти оригіналів (див. напр., заставки Н. Зубрицького на таблицях: XXVIII, XXXIX і XL, чомусь обрізані з обох кінців).

Будь що будь, це видання — видатне з'явище в ювилейній літературі, і, знаючи, як нелегко подібні книги видаються і як вони потрібні, дослідники українського друку, гравюри і книги мають щиро дякувати за цю працю і шановному авторові і видавцям.

Павло Попов.

Проф. А. П. Скафтымов. Поэтика и генезис былин. Очерки. Книгоиздательство В. З. Яксанова. Москва—Саратов 1924 г. IV—226 ст. in 8.

Дарма що билини за пізніших часів збереглися мало не виключно в великоруській формі і на території великорусів, усе-ж-таки чимала їхня частина, принаймні як більшість дослідників гадає, склалась у південній Русі і тільки згодом тут зникла. Отож і питання, з походженням билин звязані, мають своє безпосереднє значіння як для великорусів, так почасти й для українців, а цим вже в значній мірі відзначається й вага для нас книжки проф. Скафтимова.

Найважливіший у ній це IV-й розділ, «библиографический обзор» під заголовком: «Материалы и исследования по изучению былин с 1896 г. [1]) по 1923 г.», ст. 129-219. В цьому розділі стисло, в межах часу, якого торкається огляд, а иноді й виправляючи деякі мої пропуски з попередніх періодів, зазначаються: 1. видання текстів билин (131-139 ст.), 2. «география и условия современного существования былин» (139-144 ст.), 3. «исполнение былин и ихъ словесный и музыкальный строй» (144-149 ст.), 4. «литература по отдельным персонажам и сюжетам былин» (149-194 ст.), 5. «быт в былинах, имена и названия», з деякими випадковими додатками (під назвою «разное»), (194-197 ст.), 6. «Общие обзоры», головним чином в кращих «курсах истории русской словесности и в сборниках былин, предназначенных для широкой публики» (198-199 ст.), 7. більші чи менші окремі бібліографічні та історіографічні зводи літератури про билини з їхніми дослідниками (200-203 ст.) і нарешті 8. «алфавитный указатель» усієї літератури предмету (204-219 ст.).

Коли ми візьмемо під увагу, що цей покажчик складався після бібліографічного огляду В. В. Буша («Среди новыхъ изслѣдованій былинъ (1900-1912)», Р. Ф. В. 1813 р. № 3), за допомогою карточок проф. Н. К. Піксанова (див. примітку 1-шу на ст. 204) і порад акад. М. Н. Сперанського та проф. Б. М. Соколова (див. ст. IV), то, звичайно, повинні сказати, що автор був в особливо сприятливих умовах. Він добре використав це й взагалі широченько поставив справу збирання літератури, хоч дещо все-ж-таки обминув. Наприклад, ніде не знайшли собі місця ані «Народная словесность» проф. В. В. Сиповського, ані «Опытъ обзора исторіи русской литературы для школъ и самообразованія, ч. I, вып. I. Народная словесность. СПБ, 1909 г.» Н. И. Коробки, тимчасом як В. А. Келтуялу, А. Сиротініна занотовано; я певний в тому, що й Сиповський і Коробка добре відомі шановному авторові, тільки він поставився до зазначених їхніх праць, як до звичайних підручників... і зовсім не по заслузі, порівнюючи з працями Келтуяли або Сиротініна; їх, на мою думку, або всіх викреслювати, або всіх занотовувати. Те-ж саме треба сказати про «литературу, касающуюся отдельных моментов истории былин» (201 ст.): тут зазначено часом навіть дрібні вказівки і разом з тим дечого не знаходимо. Так, цілком не відбилася чимала література, що її викликала смерть акад. Дашкевіча; немає моїх заміток

[1]) Огляду до цього часу призначено мою працю: «Русскій богатырскій эпосъ. Опытъ критико-библіографическаго обзора трудовъ по русскому богатырскому эпосу», на що й посилається Скафтимов.

«Памяти Л. Майкова» («Чтенія въ Ист. Об-вѣ Нестора-лѣтописца», XIV, 1900 р.) та Гільфердинга (Этногр обзор. XXXV № 4, 1897 р.). З-поміж праць Дашкевіча ні в покажчику, ні в якомусь иншому місці не знаходимо цікавої розвідки про «Рыцарство на Руси — въ жизни и поэзіи» («Чтенія въ Истор. Об-вѣ Нестора», 1901 р., кн. 15, вып. IV і кн. 16, вып. I[1]), де автор торкається і билін. Проф. Скафтимов у своєму покажчику зазначає також історичні пісні, а в такому разі треба було-б дати місце праці Коробки: «Весенняя игра — пѣсня Воротарь и пѣсни о князѣ Романѣ» («Извѣстія Отд. русск. яз. и слов. Акад. Наук», т. IV 1899 р., кн. 2). Акад. Соболевський, правда, пісні про князя Романа вважає за т. зв. «нижчі епічні» (див. «Великорусскія нар. пѣсни», т. I, ст. 141 і далі); приблизно те-ж висловлює й Коробка, але Антонович з Драгомановим, Лопарьов та Жданов ставилися до них, як до пісень історичних; не відмовляється розглядати ці пісні і наш автор (181 ст.), — але користується лише Марковим і зовсім проминає Коробку.

Отже з наведеного видко, що бібліографічні помилки або иноді попросту «непорозуміння» у проф. Скафтимова є, але вони мають більш-менш другорядне значіння. Що-до обробки, то вона теж не викликає серйозних заперечень, за вийнятком, хіба питання про місце й час походження билін; хотілося-б бачити окрему частину, присвячену цьому, бо після В. Мілера з учнями і почасти М. Халанського це питання дуже ускладнилося; його по різних сторінках торкається шан. автор і дає чимало, тільки не зосереджує на одному місці.

Почасти тому-ж-таки оглядові літератури предмету присвячено перший розділ: «Современные методы изучения былин» (стор. 3-44); цей огляд має на меті не тільки зазначити, що зроблено за часи з 1896 р., щоб з'ясувати походження билін, але й довести, що «былину, как таковую, проглядели, всегда хотели видеть в ней только музейные отголоски прошлого, оттого исследования о ней превращались в трактаты общей культурной и политической истории» (40 ст.), тимчасом як живий інтерес простого люду до билін обумовлюється «только эстетическим обаяніем» (42 ст.). «Тільки» — це трохи, здається, взято занадто загалом, бо Гільфердинг, наприклад, підкреслював і безпосередню віру народню в дійсність того, про що оповідають биліни («Онежскія былины», I т., вид. 2, ст. 7-10), але в останньому проф. Скафтимов висловлюється цілком справедливо і таким способом підводить читачів до дальших частин своєї книги: II. «Архитектоническое соотношеніе внутреннего состава былин о богатырских подвигах»; III. «К вопросу о соотношении вымысла и действительности в былинах» (ст. 45-95 і 97-128). Тут так само автор проробив не аби-яку роботу, та наслідки її ще не зовсім мають силу запевняти. Твори акад. Веселовського з історичної поетики тільки в «покажчику» (206 ст.) зазначено, і не видко, щоб автор рахувався з ними. Тимчасом усім відома їхня видатна роля й значіння. Цінні спостереження Гільфердингові (в передмові до «Онежскихъ былинъ») теж не знайшли місця в зазначених частинах праці автора і навіть В. Мілера та його московської школи він торкається тільки мимохідь (див. ст. 44 і примітку до неї першу). А. Гільфердинг виділив навіть окремі «группы» сказителів, які виявлялися «какъ въ построеніи самыхъ рапсодій, такъ и въ складѣ стиховъ» (ст. 35). аджеж автор бере не тільки онезькі биліни але й біломорські, не роблячи поміж ними особливої відміни. Немає порівнянь до епосу иншіх народів (звичайно, що-до особливостів форми), а роля Володимирова, наприклад, не раз вже нагадувала ролю Карла В. у французькому епосі.

Таким чином, запитань і заперечень авторові з приводу 2-ої і 3-ої частини його досліду можна знайти чимало, тільки-ж не забудьмо, що часом поставити питання не менш важливо, як розвязати його; а взагалі, оглядаючи книгу проф. А. П. Скафтимова в цілому, ми висловимо побажання, щоб була вона не остання в творчості шановного автора.

Акад. Андрій Лобода.

Труды Государственного Института Музыкальной Науки (ГИМН). Песни Крыма. Собраны и записаны певцом-этнографом А. К. Кончевским, гармонизованы М. А. Ставицким и В. В. Пасхаловым Общая редакция В. В. Пасхалова со вступительной статьей Наркома Просвещения А. В. Луначарского. Москва 1924.

А. Кончевський і В. Пасхалов въ цеясних виразах виявили нахил приписати цій праці пріоритет (стор. 5 і 9), отже доводиться нагадати про те, що р. 1910 Олесницький [1]) опублікував 31 мелодію кримських татар, то-б-то більше, ніж у цім новім збірнику (25). 1916 року приват-доцент (нині професор) порівняльного музикознавства на Віденськім університеті Роберт Лях записав в австрійських таборах для бранців з російської армії 79 кримсько-татарських мелодій (декілька схоплено фонографом). Та опубліковано в попереднім повідомленні про його роботу в тих таборах [2]) тільки одного зразка. Зразок отой дає поняття про «weitschwefige Koloraturen und endlose Gurgeleien», які Р. Лях уважає за характеристичну властивість співу кримських татар. (Другий зразок Р. Лях опублікував зовсім недавно в новій історії музики Гвідо Адлера[3]), якої укладачі розглядуваного московського збірника, певно, ще не могли знати підчас видання). Порівнюючи з записами анонімного музиканта, що працював для збірника Олесницького, а також і з записами А. Кончевського, впадає в вічі не тільки майстерність Ляхового запису, — ця одміна цілком зрозуміла, коли взяти на увагу високу музичну кваліфікацію віденського вченого, — ба й корінна, принципова одміна в самім стилі першого з Ляхових зразків, що належить, без сумніву, до етнологічно оригінальнішої давнішої формації. Отже через те, що між кримсько-татарськими музичними продукціями є такі великі одміни, аж надто потрібно зазначати пункт, з якого походить кожен даний взірець, необхідно подавати й докладні відомості про особу співакову: це дало-б якісь точки опертя, щоб судити, в якій мірі даному взірцеві можна приписувати корінний чи напливовий, позначений чужоплімінними та новими культурними рисами, характер. Власне, тільки недодержання цих вимог можна закинути А. Кончевському, висловлюючи побажання, щоб в обіцянім 2 випуску цю недостачу було поповнено, що-ж до того, що запис не є доклалний (це визнає сам збирач), то, не вимагаючи від людини більш, як вона може дати, зостається подякувати за те, що зроблено, і порекомендувати шановному збирачеві надалі відзначати тони, відмінні від уживаних у нашій 12-ступневій системі (д. стор. 8) Горнбостелевими або иншими умовними значками; розуміється, коли Етнографічна Секція Гос. Інст. Муз. Науки вважає за потрібне видавати муз.-етнографічні матеріяли в формі, пристосованій до практичної мети европеїзації мелодій, — в данім разі з фортепіяновим акомпаньяментом, — то ці знаки доведеться ігнорувати, виконуючи пісні, але вони будуть служити до аналізи. А. Кончевський і В. Пасхалов повідомляють, що зроблено й фонографічні знімки кримських співів, але фонограм «тимчасом, ще не було спромоги розшифрувати». Треба радіти не тільки з першого факту,

[1]) Алексѣй Олесницкій. Пѣсни крымскихъ турокъ. Труды по востоковѣдѣнію, изд. Лазаревскимъ Институтомъ Восточн. языковъ. Вып. XXXII. Москва 1910. (В науковій літературі існує нахил вилучити популярний вираз «татари» і поширити на всі тюркські народи термін «турки», що в популярнім слововживанні пристосовується до самих-но османів).

[2]) Vorläufiger Bericht über die im Auftrage der Kais. Akademie der Wissenschaften erfolgte Aufnahme der Gesänge russischer Kriegsgefangener im August und September 1916 von Dr. Robert Lach. Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Kais. Akademie der Wiss. in Wien, 183. Band, 4. Abhandlung (46 Mitteilung der Phonogramm-Archivs-Kommission).

[3]) Handbuch der Musikgeschichte unter Mitarbeit von Fachgenossen herausg. v. Guido Adler. Frankfurt am Main 1924: R. Lach. Die Musik der Natur-und orientalischen Kulturvölker, 22.

але й з другого, бо фонограми стираються, коли їх вислухувати стільки разів, скільки потрібно для запису непростої речи, і доки Етногр. Секція «ГИМН»а не практикує копіювання валків, недоцільно нищити фонограму, щоб замість неї лишити нащадкам нотне зображення; сьогочасна нотація взагалі не досконала, а за теперішніх умов праці Етногр. Секції «ГИМН»у, коли не вживається тонометричних апаратів, вона не може дати навіть того, чого досягається нині на Заході. Що-до теоретичних узагальнень В. Пасхалова, то я вважаю за передчасне входити в їх обміркування й цілком погоджуюсь з увагою шановного дослідника, що матеріялу в цім виданні подано не досить. Завважу тільки, що чималу частину розвідки В. Пасхалова, що має заголовок «Музыкальная структура крымских песен», присвячено міркуванням про те, як треба ці пісні гармонізувати. «Питання про способи гармонізації нар. пісень, пояснює В. П., належить до числа дуже складних і ледві чи й дається його розвязати. Але саме шукати всякі підходи до нього є обов'язок музиканта етнографа». Такий суперечний сьогочасному европейському погляд на завдання муз. етнографії взагалі міцно ще держиться в Росії, але й там він далеко не загальний.

Появлення цього нового збірника може дати привід до поглиблення й ревізії одного з найважніших питань історії української народньої музики, власне питання про походження українського хроматизму. П. Сокальський [1]), доводячи східне, азіятське його походження, твердив, що ввідний тон в укр. музиці має не таку функцію, як у західньо-европейській, і що «східнього тетрахорду» («з перескоком на $1^1/_2$ тону») українці в жаднім разі не могли дістати через Польщу з Заходу Европи. Ставлячи це твердження в звязок з иншим твердженням, — що українці перейняли від персів бандуру й торбан, Сокальський запевняв, що народня музика цілого азіятського сходу і південного сходу Европи поряд з діятонізмом користується й хроматизмом: перелічуючи народи, нахильні до хроматизму, Сокальський зокрема називав південних слов'ян, персів, арабів, «візантійців», новогреків. Спеціяльно про османів і кримських татар Сокальський не згадав, хоч останні мали тісні стосунки з українцями, і тільки в загальних міркуваннях про азіятські впливи вказав, що давня цивілізація персів послужила за основу і для культури їх завойовників — ото-ж почасти й турків. Не назвавши просто татарів, Сокальський виявив зрозумілу обережність: коли йому могли бути відомі хоч дві османські хроматизовані мелодії з Амброса [2]) і Фетіса [3]) то кримсько-татарських мелодій тоді ще, здається, взагалі не було опубліковано ні одної. Проте, узагальнюючи рисою нахилу до хроматизму «ввесь взагалі азіятський схід» без різниці народів і епох, Сокальський, безперечно, був під владою загально поширеної туманної, нерозчленованої ідеї, що призвела Бородіна до того, щоб прикрасити збільшеними секундовими кроками половецькі танці в опері «Князь Ігор», Сен-Санса — до того самого в вакханалії в опері «Самсон і Даліла» [4]), згодом Рімського-Корсакова — в опері «Сказаніе о невидимомъ градѣ Китежѣ и дѣвѣ Февроніи» (розроблення нар. російської мелодії, яку Р.-Корс. узяв за тему до характеристики татар або, точніше, для реконструкції уявлення росіян XIII віку про татар) [5]) і т. д. Про Китай теж «азіятський» і «східній», де $1^1/_2$-тоно-

---

[1]) П. Сокальскій. Русская нар. музыка великор. и малор. въ ея строеніи мелодическомъ и ритмическомъ и отличія ея отъ основъ соврем. гармонической музыки. Харьк. 1888. Стор. 156, 157, 172-174, 177, 183, 187.

[2]) A. W. Ambros. Geschichte der Musik, I Band. Breslau 1862, стор. 111.

[3]) F. J. Fétis, Histoire générale de la musique. T. II. Paris. 1869, стор. 396.

[4]) J. Tiersot в Notes d'étnographie musicale, Paris, 1905, p. 122, нагадуючи, з приводу цього балету, що Сен-Санс написав названу оперу п е р е д своїми численними мандрівками, припускає у нього дивну інтуіцію, що допомогла йому так достотно визначити характер східньої музики; проте цю інтуіцію треба було-б направити не тільки в етнографічну далечінь, але також в історичну глибінь.

[5]) Помилку Р. Корсакова і імовірність українського походження цеї мелодії я з'ясував у моїй рецензії на кн. А. Фінагіна «Русская нар. песня» в часопису «Музика» 1924 № 1-3.

вий інтервал має зовсім инше значіння, при тім забувалося. — Ідучи далі від Сокальського, Ф. Колесса виразно поставив на другий план впливи балканських слов'ян, і висунув на перший план «впливи музики східних азийських народів, особливо-ж Турків і Татарів», пояснюючи, що «довговікові війни Українців з східними ордами, почавши від Печенігів й Половців, невольники й обміна бранців ... та безперервні зносини із азийськими народами, що тягнуться в укр. історії від найдавніших часів оставили значні сліди в мові, народній словесности, звичаях, ноші, орнаменті і здається найбільше в народній музиці Українців». «Мабуть східним впливам (половецьких, татарських і турецьких мельодій, що напливали до нас також за посредництвом полудневих слов'ян) треба приписати хроматизацію середньовічних церковних ладів в українських мельодіях». «Хроматизація» (власне, така, яку постеріг в укр. піснях Сокальський) ... «відріжняє українські народні мельодії від великоруських, а ще більше від західно-европейських та споріднює їх з музикою південних слов'ян та східних азийських народів: Турків, Татарів, Персів, Арабів» [1]). (Треба пояснити, що в укр. нар. музиці хроматизація приходить головно як уживання ввідного тону до тоники і до домінанти в ладах з малою терцією). Я не погоджуюсь з цим поглядом, і хоч у Київі видань з зах.-европейськими народніми мелодіями обмаль [2]), а останніми часами важкенько знайти навіть твори давніх західньо-европейських композиторів, проте, навіть не розшукуючи, вже з того, що маю під рукою, знахожу низку прикладів на довід того, що вказані у Сокальського [3]) улюблені в українській народній музиці мелодичні формули, в яких приходить ввідний тон,—разом із тим звичайні і для народньої і давньої штучної музики італьянців [4]), французів [5]), басків [6]), шотландців [7]), шведів [8]), данців [9]) норвезців [10]), німців [11]) (мелодичні формули в виносках подано в транспозиції до тоніки *a)*. Підвищення 4 ступеня («ввідний тон у домінанту») в мінорі, як і «гармонічна мінорна гама» з зб. інтервалом між 6 і 7 ступенями також трапляється в зах.-европ.

---

[1]) Ф. Колесса. Наверствованє і характеристичні признаки українських народніх мельодій. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові т. CXXVI ст. 65-68. Пор. його-ж: Мельодії укр. нар. дум. Матеріяли до укр. етнології того самого Наук. Тов. т. XIII ст. XLVII-LI.

[2]) І навіть ті збірники франц. і нім. пісень з мел., які ще перед $1^1/_2$ роками були для вжитку приступні, тепер через одну зміну в бібліотечній справі щезли не тільки з досяжности, але й з бачности.

[3]) L. c. 168-174.

[4]) G. B. Pergolesi. Ogni pena (*e' gis a, e gis a*); A. Caldara «Selve amiche» (*c' h a gis e*, пор. Лисенко I, 17, 25, 28, II, 25, 26, 30, III, 16, IV, 20-a, 23).

[5]) Revue des traditions populaires 1888, 475 (*e' gis a*); 1892, стор. 12 (*e a gis a*); 1895, 636 (*h gis e*). Mélusine 1894, колонна 9 (*a gis e*).

[6]) Mélusine 1877, 363 (*h gis e* і *a gis e*).

[7]) Мел. з зб. Mac Leod, 1838, наведена в: H. Riemann. Folkloristische Tonalitätsstudien, Leipzig. 1916, ст. 71, останній рядок нот.

[8]) K. Valentin. Studien über die schwedischen Volksmelodien. Lpz. 1885 ст. 15 (з зб. Berggreen III 92) і 73 (*h gis e*).

[9]) Мел., навед. з зб. Nyerup og Rahbek, Kjobenhavn 1812/4, в: R. Lach. Studien zur Entwickelungsgeschichte der ornamentalen Melopöie, Lpz. 1913 ст. 331, 1 рядок нот. (*h gis e*).

[10]) Мел. з зб. Lindeman в: K. Valentin, l. c., 16 (*h gis e*); R. Lach, l. c. 333, кінець 2 рядка нот (*a gis e*).

[11]) Силезька мел. з зб. Erk. u. Irmer I, ст. 33, навед. в: O. Fleischer. Zur vergleichenden Liedforschung. Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft III 208 (*e a gis a*; мел. з Sulzer, Schir Zion, наведена ibid. 203 з тою самою формулою — безумовно пізнішого европейського походження, що знати з її ритму); Pickelhering з ляйпц. табулятури 1619 р., навед. з книги Tappert'a Sang u Klang aus alter Zeit у: H. J. Moser. Geschichte der deutsh. Musik I, 3 Aufl. Stuttg. u Berlin 1923, ст. 215 (*a gis e*). Fr. Schubert. Auf dem Wasser zu singen, op. 72 (*e' gis a* і взагалі часто в Шубертових піснях).

музиці народній і навіть давній церковній [1]). Що-до «східньо-хроматичної гами» з двома збільшеними секундовими інтервалами, то навряд чи є вона в українській народній музиці [2]). Тимчасом у фіннів-суомі вона трапляється. Розуміється, це не через расову їхню спорідненість і «innerliches Zusammenhang» з мадярами, як здогадувавсь був Р. Лях [3]). Адже прадавня основа щиро-мадярської мелодики була імовірно, ангеметонічно-пентатонічна, як уважає сьогочасний діяльний дослідник мадярської музики Бела Барток [4]), а так звану в шкільних підручниках «мадярську гаму» культивували в Угорщині власне, цигани. З наведених вище слів Ф. Колесси: «хроматизм відріжняє укр. нар. мелодії . . . від зах. европейських» неясно, чи віднесено до зах.-европейської музику західних слов'ян. Що-до Сокальського, то він сам подав приклади ввіднаго тону в моравських піснях на довід не відмінности, але єдности з українською мелодикою дотично його вживання [5]). Хоч як Сокальський був певний, що принаймні збільшених секундових кроків українці не могли перейняти через Польщу з Західньої Европи, усе-ж-таки погодитися із ним це була-б річ надто небезпечна. В усякім разі збільшені секундові кроки не зовсім чужі й полякам [6]) (так само й білорусам) [7]). Та даремне, трактуючи про західні впливи на українську музику, мало не завсіди згадують тільки про Польщу і забувають за Чехо-Словаччину. Вона-ж-бо також межує з українською етнічною обладою, а, стоячи в давні віки значно вище культурою від поляків, впливала на українську культуру і посередньо — через поляків, і безпосередньо. Не забувсь про можливість словацького впливу спеціяльно що-до вживання інтервалу збільшеної секунди А. Фамінцин [8]); до тих словацьких мелодій, що він навів, можна додати кілька чеських [9]) і навіть лужицькі [10]). — Коли Ф. Колесса приписував хроматизацію українських мелодій д о в г о в і к о в и м впливам тюркських народів, від печенігів і половців починаючи, тимчасом, як даних про музику цих останніх нема, і взагалі

---

[1]) Франц., Mélusine 1895, кол. 271; R. Lach, l. c. 462; H. Riemann. Musikgeschichte in Beispielen I. Lpz. 1911 № 22, порівн. норвезький зразок у Ляха 332 (3 нотний рядок норв. прикладів), де тоноряд, у транспозиції, *d e f gis a h c' d'*; тільки тут тоніка — *a*, як (на моє почуття) і в рецитаціях укр. кобзаря Гончаренка (Мат, укр. етнол. XIV, 114; Ф. Колесса чує там тоніку *d* і підвищення 4-го ступня, див. ibid стор. XXVIII; шкода, що в муз. додатку 1 до студії «Наверствоване і т. д.» не цитовано пісень, з яких узято подані там мел. звороти; при неясності тоніки в багатьох нар. піснях можливо, що й там тоніка *d* спірлива в нашім сприйманні, або оспорюється в самім творенні мелодії — д. Сокальський 130 п. 7 — і в зіставленні з варіянтами, як це нераз постерегається, з'ясовується генетичний пріоритет тоніки *a)*. Зб. сек. між 6 і 7 ступенями в італьянській нар. пісні див. К. Бюхер. Праця й Ритм, додаток V (за Бюхером цю мел. навів R. Lach. l. c. 363; в штучній зах. европ. старій музиці — молитва Франческо Дуранте Vergine, tutto amor; Гендель, арія Ah! mio cor з опери Alcina; Glück, Armide, 3 акт (Sauvez moi de l'amour). M. Touzé (La mélodie, ses lois son évolution, p. 40) наводячи ост. мелодію, як приклад на «le mineur moderne primaire», завважує: здається, що ця трансформація діятонічного мінора на заході не давніша від 15 віку; проте вона повинна бути дуже давня, бо сліди її находяться у грецьких співах 2 віку, вигравованих на камені у Дельфах. Пор. примітку M. Maurice Emmanuel в Encycl. de la mus., 406.

[2]) К. Квітка. Лисенко, як збірач нар. пісень. Повідомлення Муз.-Етногр. Кабинету Укр. Акад, Наук ч. 1, стор. 15, прим.

[3]) R. Lach. Studien, 327.

[4]) Музыкальная Новь 1923 №№1 ст. 43 (реферат з його розправи в Revue musicale).

[5]) Р. нар. муз. 166.

[6]) O. Kolberg. Lud. Serya III ст. 292 (пор. ibid. ст. 319!).

[7]) L. Kuba. Slovanstvo ve svých zpevech. Písne ruské. II. a III. Velkoruské a beloruské. II. vyd. Praha 1922,—№ 11 між білор. піснями (з Смоленської губ.).

[8]) Домра Истор. очеркъ А. Фаминцына. СПБ. 1891, ст. 15!: наведено пісні №№ 217 і 534 з зб. Slovenské Spevy Vyd. priat. slov. spevov. 1880.

[9]) C. Holas. Ceske národní písne a tance. Díl III №№ 2, 5, 124, 259.

[10]) L. Kuba. Písen srbů luzických. V Praze 1922, ст, 13.

до аргументації служили тільки турецькі пісні в записі Петросяна [1]), то в цім, мабуть, треба вбачати вплив традиційного погляду, що хроматизм узагалі і збільшений секундовий інтервал у мінорі зокрема це предковічна спільна риса всіх тюркських народів. Проте тюрки зовсім не визначаються єдністю що-до музики. В агемітонічній пентатоніці казанських і підуральських татарів швидче можна вбачити продовження тих музичних призвичаєнь, що винесли татари з азіятської прабатьківщини [2]) ніж у музичних стилях кримських татарів. Кримські-бо татари як безпосередньо, так і переймаючи османські мелодії, головно костянтинопільські та з инших міст (ті мелодії творили в значній частині, хоч до турецьких слів, греки [3]) та вірмени [4]), що складали значний елемент людности турецьких міст ще за візантійських часів, а вірмени здавна культурно геленізувалися [5]), до того-ж історично задокументована велика роля румуна Димитрія Кантеміра в утворенні османської музики [6]), — підлягли музичному впливові греків та італьянців (вони, як відомо, здавна колонізували Крим). До того-ж треба додати, що грецька народня музика розвивалася мабуть в тіснім взаємнім впливі з італьянською [7]). — Навіть у відомостях про музику того тюркського народу, що більше міг запозичити з персо-арабської музики, а саме киргизів, все маємо вказівки на діятонічні лади і зокрема на мажор [8]), а також зразок ангемітонічної пентатоніки [9]). Збільшених секундових кроків не трапляється в відомих досі мелодіях таранчинців (ці мелодії в значній частині мають загадково близький до европейського характер [10]). Коли в них (а також у волзьких монголів-комликів трапляється хоч узагалі хроматизм [11]), то в тюрків Астраханської та Оренбурзької губерень його нема й сліду [12]). М. Гайдай, що влітку 1924 р., виряджений від Української Академії Наук, записав по-над 100 мелодій маленького тюркського народу — балкарців, що вимирають у безплодних горах Північного Кавказу в найбільшій ізольованості і сприятливих до консервування етнографічних традицій умовах, в цім великім матеріялі тільки один раз почув збільшений секундовий крок, проте і цей хвилевий феномен зник, коли той самий співак вдруге виконував ту саму пісню. Традиційне туманне й узагальнене уявлення про східню музику, як характеризовану хроматизмом, починає вже прояснюватися у росіян

[1]) Турецкія нар. пѣсни. Муз. тексты съ перев. и объясн. Б. Миллера и вступ. критико-библіогр. обзоромъ литературы предмета А. Крымскаго. Труды по востоковѣдѣнію изд. Лаз. Инст. В. яз. Москва 1903 (див. Мат. укр. етнол. т. XIII ст. XLVII).

[2]) Матеріяли й міркування до цього див. G. Schünemann. Kasantatarische Lieder. Archiv für Musikwissenschaft I 507; Ilmari Krohn. Mongolische Melodien. Zeitschrift für Musikwissenschaft III, 70; R. Lach в 46 Mitteilung der Phonogr.-Archivs-Kommission, 21.

[3]) Fétis, l. c. II, 395; T. Burada. Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir. Annalele Academiei Romane. Seria II t. XXXII, стор. 80, 81, 91.

[4]) Musikalisches Conversations-Lexikon begr. v. H. Mendel fortg. v. A. Reissmann. X Bd, Berlin, 1878: Türkische Musik, 346. — Г. Ціммерер в V томі Гельмольтової Історії людства, стор. 203 рос. перекладу (СПБ.).

[5]) R. v. Skala в V т. Гельмольтової історії, 60.

[6]) F. J. Fétis. Biographie universelle des musiciens. III. Bruxelles 1836, p. 38; T. Burada l. c.

[7]) Пор. L. Bürchner, Griechische Volksweisen. Sammelbände d. Intern. Musikgesellschaft III. 404. Про давні франкські культурні впливи на греків д. у Гельмольта V, 104.

[8]) В. Чешихинъ. Средне-азіатскій муз. этнографъ 1870 г.г. Русская Муз. Газета 1917, ст. 486-488, 503; Музыкальная Новь 1923 № 3 ст. 40.

[9]) Див. киргизьку мелодію з збірника Лейска (Ташкент, 1890), подану в додатку до праці В. Петра «О мелодическомъ складѣ арійской пѣсни» (СПБ. 1899) під № 380. Так само пентатонічні подані там 4 «ташкентські» мелодії (№№ 386, 388-390).

[10]) Извѣстія Общ. Археол., Ист. и Этн. при Казанскомъ универс. XIII.

[11]) А. Руднев приписує це рос. впливові: Сборникъ въ честь Потанина СПБ. 1909 ст. 418, прим. до № 58-а. Пор. міркування Fétis'a, Hist. de la mus., I, 85.

[12]) С. Рыбаковъ. Муз. и пѣсни уральскихъ мусульманъ, СПБ. 1897. В. Мошковъ въ Изв. О. А. И. Э. при Каз. унив. XIV, XVII.

(інтересно, що, напр., недавно в російській музичній пресі зазначено, неначе відкриття, що «хроматизмів» зовсім нема в татарсько-башкирській пісні, нема й збільшеної секунди, улюбленої в европейських стилізаціях під загально-східню музику [1]); це спеціяльне підкреслення ще один раз показує, що в російських музичних колах панувало уявлення про татарську музику, основане не на збиранні і студіюванні її зразків, а на хибних, науково не перевірених ідеях російських композиторів). Спричинена такими відкриттями реакція проти традиційного уявлення доходить, як звичайно буває з реакцією, до крайности, і так в обговорюванім тут виданні «Песни Крыма» В. Пасхалов, констатуючи, що мелодії поданих там пісень базуються не тільки на звичайних мажорній та мінорній гамах, але й на ладах еолійськім, фрігійськім, дорійськім та міксолідійськім, замикає: «наведений перелік тонорядів не полишає сумніву в тім, що схід, до якого відносяться пісні кримських татарів, є строго діятонічний, і що йому чужі східня гама з збільшеною секундою, яка так придалася російським композиторам для їх персидок, половецьких дівчат, шемаханських цариць [2]) і т. п.» (ст. 7). Але-ж на сторінці, що йде далі, В. П., наперекір цьому твердженню, вказує на те, що в двох піснях звичайний гармонічний мінор через часте зіставлення 6 і 7 ступеня дістає характер «східнього ладу». До цеї вказівки треба ще додати три мелодії, яких не відзначив В. П. (№№ 1, 13, 21), і тоді матимемо разом 5 мелодій з збільшеними секундами на загальну кількість 25, отже процент чималий; в зб. Олесницького відношення приблизно таке саме (6 на загальну кількість 31). Б'є в вічі, що в пісні № 1 збірника Кончевського, що в ній проходить зб. секунд. інтервал, текст кінчиться словами «сльози народу висушить тільки знаття та культура», а одна з пісень зб. Олесницького, значена цею мелод. прикметою, трактує про Порт-Артур і Куропаткіна. Отож періодизація і дослід історичних наверствувань в кримсько-татарських піснях з повсякчасним зіставленням їх літературного і музичного елементів повинні ще завдати великого клопоту тюркологам; тимчасом дозволю собі висловити думку, що мелодії збірників Олесницького та Кончевського ніяк не можна вважати за характеристичні для тюркської стихії взагалі, а скоріше треба вважати за характеристичні для новішої, так мовити, «левантської» музичної творчости, в значній мірі інтернаціональної для народів «Леванту». Це визначення одважуся пристосувати, хоч і в меншій мірі, також до турецьких пісень, на які покликався Ф. Колесса: їх записав Петросян, професіональний співак-вірменин з Костянтинополя, що розважав публіку кав'ярень у різних місцях Анатолійського та Кавказького берега Чорного моря піснями не тільки турецькими, але й грецькими, вірменськими, грузинськими й болгарськими. Ступінь модернізації його співів знати хоч-би з того, що він супроводив їх на інструменті з сучасною европейською темперацією — фісгармонії, отже порвав з оригінальними інтервалами арабської та турецької музики. Як зложився Петросянів репертуар, знати з його слів: «Скоро в Стамбулі з'явиться якась нова пісня, я зараз або сам її записую, або переписую у своїх приятелів-музикантів». Ті саме утвори, на які покликався Ф. К., сам співець визначив, як «шарки». У вступній статті до видання Петросянових записів А. Кримський пояснив, що під цим терміном розуміється «утвір не народній, щось на взір романсів»; «шарки» випускаються у множестві в Стамбулі щотижневими збірниками». — Ще Фетіс повідомляв, що «шарки» мають за авторів найкращих поетів Туреччини [3]), і тому, що з поетів раз-у-раз бували й композитори мелодій до своїх віршів, важливо зазначити, що турецьку літературу в значній мірі утворили не турки [4]) (але й той елемент Туреччини, що мав турецьку мову за рідну, постав з сумішки народів, в якій правдива османська кров становила незначний інгредієнт [5]), отож мусіли вони вносити в турецьку музику

[1]) Музык. Новь 1923 № 3 ст. 28.

[2]) Натяк на оперу Римского-Корсакова «Золотой пѣтушокъ».

[3]) Histoire génér. de la mus. II 395.

[4]) Про видатних турецьких поетів грецького, албанського, болгарського, навіть норманського походження д. А. Крымскій. Исторія Турціи и ея литературы. Москва 1910 ст 56, 69, 116, 124.

[5]) E. Gibbon. The History of the decline and fall of the Roman empire (Chap. XLV в кінці), Гельмольт III 370 і в багатьох инших істор. творах.

чужоплемінні призвичаєння. В відомостях про ту музику мало не виключно мається на увазі творчість професіонально-артистична. Мабуть чи не цим треба пояснити свідоцтво Тодоріні [1]), що турки не знали музичного мистецтва перед 1667 роком, коли це мистецтво запровадив у Стамбулі перс Шах-Кулі [2]). Чи є в османів співи загально-народні, як у нас, про це мені не довелося довідатися; у всякому разі, знаючи, як глибоко може в того самого народу різнитися загально-людова музика від музики професіоналів, не можна впевнятися, що при масовім впливі османів на українців XVI та XVII віках мало прищепитися саме те, що ми знаємо, як характеристичні прикмети музики пізніших османських професіональних артистів. Є свідоцтво з 1576 року, потверджене і в пізніших століттях, що на вулицях грали й співали «азмоглін», тоб-то діти, віддані турецькому султанові в данину від християн із Греччини, Албанії, Валахії, Сербії, Боснії, Трапезунту, Мінгрелії, Колхіди. Грецькі селяни, що мусіли одбувати панщину в Костянтинополі, по скінченій роботі проходили по вулицях, співаючи і граючи на дуду (козу) [3]). Такі побутові явища в довгім часі не могли зостатися без сильного впливу на народню, масову турецьку музику. — Турецькі пісні, що дослідили О. Абрагам і Е. Горнбостель [4]) з фонограм Лушана, схоплених за співом не столичного мешканця і не фахівця (але теж вірменина), з літературної сторони [5]) не перечать (занадто узагальненому і доведеному до крайности) твердженню Р. ф. Лілієнкрона, що людова творчість узагалі є рефлекс штучної творчости вищих верстов [6]). Абрагам і Горнбостель застерегають, що передавати турецькі мелодії европейським нотним письмом через непогодженість тональних систем не можна цілком точно; тож, додам від себе, ті місця, що в зображенні нашим нотним письмом дають оптичне враження збільшених секундових кроків, в дійсності не виявляють достоту $1^1/_2$ тонового інтервалу, і мелодії при їх вислухуванні не дали-б того слухового враження, яке дає нам зб. сек. в мелодіях народів, що мають однакову з нашою тональну систему. Важливо зазначити, що Абрагам і Горнбостель підкреслюють рідкість покрас, і це постереження в звязку з установленим фактом, що мелізматика відограла колосальну ролю в історії зах.-европейського співу [7]) (і, між иншим, поміж пам'ятниками трубадурського співу я найшов оригінальний мелізм характеристичний для рецитацій кобзаря Гната Гончаренка [8]), показує, що традиція відносити мелізматику українського співу на конто азіятських впливів не досить угрунтована, і справа не така проста. Єдина мелодія, яку Лушан схопив від турка-мусулманина, не має підвищеного ступеня і зб. сек. інтервалу [9]). Звертаючись до самої арабської музики, зазначимо, що про неї багато писалося на підставі теоретичних арабських трактатів. Трактати оті основано на практиці гри на

---

[1]) Fétis, Biographie univ. VIII, 371. [2]) T. Burada, l. c. 92.

[3]) Mendel-Reissmann, Mus. Conv.-Lex. X 347.

[4]) O. Abraham u. E. v. Hornbostel. Phonographierte türkische Melodien. Zeitschrift f. Ethnologie XXXVI, 1904, передруковано в Sammelbände f. vergl. Musikwiss. I.

[5]) F. Luschan. Einige türkische Volkslieder aus Nord Syrien. Ztschr. f. Ethn. XXXVI (не передруковано в згад. Sammelb.).

[6]) R. v. Liliencron Die historischen Volkslieder der Deutschen 1865-9 (цитую недокладно за пам'ятю з причини, поясненої тут вище на стор. 241 прим. 2.

[7]) R. Lach. Studien zur Entwickelungsgeschichte der ornam. Melopöie; G. Schünemann Smlb. f. vergl. Musikwiss. III 52-66, 81.

[8]) J. Beck. La musique des troubadours. Paris 1910, ст. 99: l'aube з кінця, 12 або початку 13 віку, 5 такт з кінця (a g f e f e), пор. Ф. Колесса Мелодії дум, Мат. у. етнол. XIV ст. 97, 3 рядок нот.

[9]) На жаль, мені зосталася неприступна розправа музиколога-турчина Raouf Yekta Bey в Revue musikale 1907, № 5, і мені також невідомо, чи вже появилася в світ його розправа, що мала бути вміщена в Encyclopédie de la musique et dictionnaire du Conservatoire, Дуже недосконалий що-до муз. етнографії Handbuch der Musikliteratur Aber'a (Lpz. 1922) не згадує про цього автора, але через недогляд згадує про тур. пісні Littmann'a, хоч при них ні нот, ні якихсь даних до музики нема.

лютні (al 'Ud), отже теж музики штучного професіонального походження. Та дуже мало є в нашім розпорядженні записів самих мелодій особливо вокальних, які-б завдовольняли наукові вимоги що-до точности. Тому для нашого питання мають значіння навіть постереження над арабською піснею в далекім Тунісі, що їх зробив першорядний дослідник Горнбостель [1]) на підставі своїх тонометричних записів за фонограмами, тим більше, що як завважує Горнбостель, на північнім березі Африки ледві чи можна знайти специфічно африканський культурний ґрунт, і скоріше можна сподіватися споріднення з музикою азіятських арабів. Отже Горнб. заперечує традиційний погляд, що арабська музика хроматичніша від европейської, навпаки, навіть уживання півтонів стушовується (tritt stark zurück), а хроматичні ходи, в яких є кілька півтонових кроків слідують один за другим, трапляються зовсім рідко (ganz vereinzelt); гаму з збільшеною секундою (Горнб. називає її не «орієнтальною», а «циганською») констатовано тільки в двох піснях з 20. Праця Ідельсона про арабські маками [2]), що містить точно записані, почасти за поміччю фонографу, зразки персько-арабської музики в різних краях мусулманської культури, власне, не розвязує, а викликає захоплюючі інтересні проблеми історичних наверствувань етнічних та географічних відмін у широко розлеглій обладі цеї культури. Між иншим, дуже важливе в цій праці констатування, що тоноряд в обсягу кварти з $1^1/_2$ тоновим інтервалом між 2 і 3 ступенями (так званий в европейській схолярній теорії «мадярський тетрахорд») виявляється улюбленим і дійсно народнім у Хиджазі, а в сусіднім Ємені він невідомий. Отже само собою постає питання, чи не занесли цей тоноряд у Хиджаз (де, як відомо, знаходяться Мекка й Медіна) прочани з тих країв, де мусулманська культура розвинулася на ґрунті, попереду міцно геленізованім [3]). Розуміється, грецька музика в тих азіятських краях, де вона недовго розвивалася, власне як грецька, де вона заплідніла собою музику чужомовних азіятських народів, і де греки продовжували посувати ту чужоплемінну музику вже не як греки в розумінні належности до своєї грецької культури, мусіла відбігти від музики дійсно грецької, що розвивалася хоч у значній мірі також в Західній Азії, але в тім елементі її людности, що не тільки говорив, але й творив пісні грецькою мовою [4]). Але ці азіятські парості не зоставалися принципово-чужі грецькій музиці. Вонабо розвивалася в взаємнім впливі з музикою народів, що пізніше були ісламізовані, і хто зна чи не була вона все на чолі тих змін, що в результаті витворили персо-арабський музичний стиль. Ми повинні рахуватися з тим, що ні світська музика Візантії, ні народня грецька музика давніх віків невідомі, в нові часи записано тільки такі зразки грецької нар. музики, які легше було записати, а над тим стилем грецького співу, що ближчий до арабського, не було зроблено навіть таких зусиль до нотації, які пороблено що-до музики арабської. Тьерсо закидав на адресу Бурго-Дюкудре, що він егоїстично зберіг для себе самого спогад про спів одного смірнського грека і дав нам тільки дуже інтересний опис того співу [5]). Але немає сумніву, що коли Б. Д. взагалі записував грецькі смірнські пісні, та не записав їх власне від цього віртуоза, то це через те, що це було по-над його силу

[1]) E. v. Hornbostel. Phonographierte tunesische Melodien. Smlbände IMG. 1906, передр. в Smlb. f. vergl. M., I.

[2]) A. Z. Idelsohn. Die Maqamen der arabischen Musik, Sbd. IMG. XV E. V.

[3]) Про геленізацію Західньої Азії від часів Олександра і далі: J. Beloch. Griechische Geschichte III. Bd. 1 Abt. Strassb. 1904 VII Abt. спеціяльно ст. 275 і д.). А. Крымскій. Исторія Сассанидовъ и завоеваніе Ирана арабами. Москва 1905, ст. 72; його-ж Исторія Персіи II М. 1906 ст. 60. Гельмольт III, 249, 268, 310; IV, 154, V, 56, 60. K. Hopf Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit в Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften u. Künste v. J. Ersch u. J. Gruber. 85 Theil. Lpz. 1867 ст. 35 і далі (Einfluss der byzant. Kunst auf das Ausland, д. також ibid. ст. 32.

[4]) «La poésie populaire du dixième siècle est née en Asie Mineure, alors le plus hellénique des pays grecs» (M. C. Paparrigopoulo. Histoire de la civilisation hellénique. P. 1878, p. 254). В зб. L. Bourgault Ducoudray: Trente mélodies pop. de Grèce et de l'Orient всі мелодії — грецькі, але більшість з Малої Азії; також переважно з М. Азії записував Pachtikos.

[5]) J. Tiersot. Notes d'ethn. mus. I 107, 109.

і мабуть взагалі неможливо у передфонографічну епоху. Що-до церковної грецької музики, яка нам краще відома, то здається, всі ті риси, що вважаються за специфічно перео-арабо-турецькі, характеристичні також і для її еволюції. Ще на порозі III віку Климент Олександрійський застерегав проти хроматизму, вважаючи, що він пасує до пісень куртизанок; боротьба отців церкви проти напливу хроматизму була марна, і в практиці грецького церковного співу зайняв своє місце тетрахорд з зб. сек. інтервалом (що в шкільній теорії зветься «мадярським») *e f gis a*. Є вказівки, що в грецькім церковнім співі вживалися характеристичні для арабської музики інтервали у $^3/_4$ і $^5/_4$ тону. І є дані уважати, що з турецької музики в значній мірі є нова стадія розвою грецької музики або її паросль [1]). Для новогрецьких нар. пісень тетрахорд *e f gis a* характеристичний, як завважив і Г. Ріман, трактуючи це як «дальший розвиток мелодичних основ» [2]). Велике поширення цього тетрахорду, окрім балканських слов'ян, також у Румунії й Угорщині можна пояснити як дужою грецькою колонізацією цих країн [3]), так і посередництвом фахових музикантів-циганів, бо «Греччину треба вважати за найперше місце життя циганів, що розсіяні тепер по Європі» [4]). Сокальський, ставлячи питання, чи українці перейняли хроматизм з Західньої Европи, чи з Азії, розвязує це питання на руч аліятських, перео-арабських та турецьких впливів, тимчасом це питання не альтернативне, а вимагає більшого розчленування. Оскільки запровадження інтервалу зб. секунди це був свого часу вплив прогресу, не можна занехаяти імовірности того здогаду, що при загальнім нахилі народів південної і південно-східньої Европи до хроматизму взагалі і до зб. сек. зокрема, перед всіми в давні часи власне греки. Коли-ж ці мелодичні властивості переносили на Україну, між иншим, балканські слов'яни, то вони переносили свої здобутки, з'своєні не від нижчої і новішої турецької музичної культури, а з вищої, давнішої і разом з тим прогресивнішої грецької. (Перед тим, як турки звоювали Балкан, тамтешні слов'яни підо впливом культури грекоримської досягли вже такого високого ступеня розвитку, що вони і мова їхня зайняли показне місце в житті нової турецької держави [5]). Коли досі шукання виновників українського хроматизму між сусідами направлялося на тюрків, південних слов'ян і навіть словаків, то на диво забувалося про румунів, що в їх музиці хроматизм дуже слідний. Подібність рум. Hora lunga до укр.-дум Бела Барток пояснює перейманням [6]); для нашого питання важливо зазначити, що саме в поданих у Бартока зразках Hora lunga нема хроматизму, але він виступає в похоронних голосіннях, дуже подібних до українських [7]), в звичайних (новіших) Hore [8]) і в інструментальних мелодіях, безперечно споріднених з українськими. Коли припустити, що вживання збільшених секундових кроків могло напливати з грецького джерела на Україну двома дорогами — західньою через слов'ян, румунів і циган — і східньою — через османів і кримських татар, і що кожна з цих доріг відповідала одному з двох напрямів у яких розвивали музику греки — европейському (греко-

---

[1]) Gastoué. La musique byzantine в Encyclopédie de la musique I 542, 548-550; рос. мовою (на підставі Bourgault-Ducoudray, Etudes, sur la musique ecclésiastique grecque 1877)— І. Вознесенскій. О пѣніи въ правосл. церквахъ греческаго востока. Кострома. 1896, ст. 39, 47, 48 і його ж: Образцы греческаго церк. осмогласія. Москва 1897.

[2]) l. c. 111. прим.

[3]) M. Paparrigopoulo, l. c. 420.

[4]) І. Вліслоцкій в V т. Гельмольтової історії, 412; Ersch u. Gruber, Allg. Enc. 85 Th., S 185.

[5]) В. Мілковіч в Гельмольтовій історії V, 393; А. Кримський. Історія Туреччини. К. 1924, ст. 18, 36-7, 100.

[6]) Béla Bartók. Volksmusik d. Rumänen v. Maramures. S. f. v. M IV 1923, стор. XII.

[7]) L. c. № 21-а, ст. 11 і далі.

[8]) Яскравий і оригінальний зразок l. c. 35 № 42.

романському) і орієнталізованому, [1]) то в усякім разі на підставі того фактичного матеріялу, що ми маємо в самих зразках, треба визнати перевагу західній дорозі, бо інтервал не може мандрувати самостійно й ізольовано, а музичний контекст, в якім подибується даний інтервал в українській музиці, ніяк не нагадує відомих нам азіятських мелодій. Крім того, впадає в вічі, що українці виявили певну уміркованість у користуванні зб. сек. кроком, як і західні слов'яни, і багато мелодичних зворотів, у яких уживають цього інтерва у південні народи, зостаються чужі українцям; до таких належить послідовність *gis — f — gis* (при тоніці *a*), що трапилася в кримських піснях Кончевського (№ 10 такт 5).

Ex oriente lux — це одна з популярних історичних ідей, що мають обіг у масах в надто узагальнених, нерозчленованих, та привабних своєю крайньою простотою формулах. В популярних музично-історичних уявленнях ця ідея має надто широкі і неокреслені, границі панування; це пояснюється тим, що в працях з історії музики музика азіятських народів трактується не синхронічно з музикою народів европейських, а в цілості ставиться на передне місце перед викладом античної грецької теорії. Через те мені треба наперед обговорити заперечення, що напевне буде раз-у-раз протиставитися: що тоноряди з зб. сек. інтервалами могли зародитися найдавніше в Індії, де вони нині вживаються, і відтіль прийти до греків через західню Азію. Отож, хоч вплив зах.-азіятських народів на давню грецьку музику імовірно справді був [2]), проте таких пам'ятників практичної музики, що на них можна було-б простежити, які саме мелодичні призвичаєння мусів принести цей вплив, нема; назви: «лідійський» та «фрігійський» були надані діятонічним ладам, а хроматичному родові не приписувалося азіятського походження; у всякім разі тетрахорд *d' cis 'ba* (саме цей — за нинішньою шкільною термінологію «мадярський» — хроматичний тетрахорд нас тут інтересує, а не—зовсім чужий для нас—тетрахорд *e f fis 'a*, загально відомий, як хроматичний тетрахорд античної теорії) можна вичитати тільки з Аристоксена [3]), сучасника Олександра Македонського, а з часів Олександрових греки вже виразно стають учителями Азії, і навіть як уже минула епоха геленізму в стислім розумінні, — в епоху розцвіту мусулманської культури, «хоч центр її Багдад відстоїть тільки на 100 верстов з малим від Вавілону, проте ті астрономічні та географічні уявлення, що колись перейшли з Вавілону до греків, були відомі мусулманам тільки в їх грецькій формі і визначалися грецькими термінами» [4]). Музична теорія, що розвинулася в Індії пізніше, ніж у Греччині, виявляє разючі подібності до грецької [5]), але за браком хронологічно розташованих давніх пам'ятників її практичної музики питання про запозичення доводиться розвязувати на підставі пам'ятників матеріяльних, загальних культурно-історичних даних і відносин на полі пластичних мистецтв, що їх минулість краще підлягає студіюванню. В цім питанні особливо треба прислухатися до голосу індуського історика [6]), бо його не можна підозрівати в тенденції прибільшувати европейські впливи на кошт престижу творчої здатности самих індусів. Отож G. N. Banerjee, відкидаючи надто узагальнене твердження Нізе, що від заходів Олександра Македонського був у залежності ввесь дальший розвиток Індії, визнає, що греки переважали всі народи давнього світу

---

[1]) Давні історики музики Kiesewetter і Ambros (Gesch. d. Mus. I 84, 87) були настроєні проти припускання грецького впливу на персо-арабську, але пізніший дослідник, спеціяліст в арабській музиці J. P. N. Land (Tonschriftversuche u. Melodienproben aus d. muhamm. Mittelalter) — за цим впливом.

[2]) Окрім дотичних уступів по всіх працях з історії музики див. спеціяльну розправу: R. Lach. Der Orient in d. ält. abendl. Musikgesch. Ber. d. Forsch.-Instit. f. Osten u. Orient, III Bd. Wien, 1923.

[3]) H. Abert в Адлеровій історії музики (див. вище виноску 3 на стор. 239) ст. 46-7.

[4]) В. Бартольд в «Міръ Ислама» 1912, I, ст. 5, і в «Анналах», IV. Ленінград, 1924, ст. 12.

[5]) A. H. Fox Strangways. The Hindu scale (SIMG IX E. V.). зосібна стор. 458, 464, 491 і 500. З пізнішою англ. працею H. A. Poplay, The music of India, я, на жаль, не міг ознайомитися.

[6]) Gauranga Nath Banerjee. Hellenism in ancient India. 2-d edit. Calcutta 1920, ст. 9, 13, 15, 26.

широкістю та глибокістю їх естетичних почуттів, що в обсягу пластичних мистецтв греки нічим не зобов'язані Індії, що, навпаки, індуські мистецтва були лише почасти розвинуті, коли почалися перші стосунки з Грецчиною, що їх перший великий стимул пішов від грецьких зразків, і що «чарівна історія греків в Індії дає багато направи і становить одну з найінтересніших глав історії розвитку ідей». Найскептичніші в питанні про грецькі впливи автори зазначають ці очевидні впливи в монетній справі, в гравуванні гем, в астрономії, тільки не поширюють висновків на ті ділянки, в яких нема незаперечних доводів [1]). Антична грецька музична теорія склалася вже перед Олександровою епохою, тоб-то тоді, як греки нічого не знали про велику цивілізацію старої Індії; «вони незвичайно мало відшукали навіть у своїх близьких сусідів-персів» [2]). Давній здогад, що індуські назви для ступенів гами перейшли через персів та арабів в Европу і лягли в основу так званих Ґвідонових назв [3]), і що навіть Ґвідонів термін «ґама» сходить до інд. «grâma» в людовій пракритизованій формі «gâma» [4]), ігнорується в музично-історичній літературі. Горнбостель цитує твердження C. R. Day'я, що семиступенева гама з двома зб. сек. інтервалами є найпростіша і найелементарніша форма, що лежить в основі всіх пієс для початкового навчання в (південній) Індії [5]); J. Grosset підкреслює неаргументованість цього твердження [6]). У всякім разі, коли це й є дійсний факт, то факт сьогочасний, і він так само мало свідчить про предковічність зазначеної гами у індусів, як той факт, що нині українських дітей починають учити з мажорної гами — про предковічність останньої гами у нас. Нема жадних даних на те, щоб індуси випередили греків у практикуванні тетрахорду з зб. сек. інтервалом; в чималім збірнику фонографованих інд. рецитацій, що йдуть, — розуміється, не без змін — з ведійського та класичного періодів, цей інтервал трапляється тільки один раз [7]).

Тут нема потреби досліджувати, що саме перси могли взяти з індуського трактату, що його згадує фон Болен, покликуючися на перський словар Річардсона (в докладнім реєстрі джерел до пізнання інд. музики, що подав Гроссе в муз. енциклопедії Лявіньяка і деля-Льоренсі, того трактату нема), — бо нас тут інтересують масові, народні музичні призвичаєння, які не могли вкоренитися завдяки знайомості кількох освічених персів з тим трактатом, а мусіли поставати й тверднути в залежності від загального напрямку культурно-історичних впливів і міграції в Західній Азії та Індії. — Цей загальний напрям В. Бартольд в уже цитованій вступній розправі до видання «Міръ Ислама» визначає так: Передня Азія становила одну культурно-історичну цілість з Европою у протиставленні до Індії (і Китаю); в межах цеї цілости першість переходила з Азії до Европи й навпаки (при тім що далі посувається студіювання мусулманської культури, то все більше з'ясовується її тісна залежність від геленізму), але в стосунках з Індією цей «Захід» (в широкім розумінні), починаючи з IX віку перед Р. Х. і аж до наших часів незмінно грав активну ролю; «виходні з західніх сторін поселялися в великій кількості в Індії, посідали зовнішню торговлю країни, займали видатні посади при дворах тубільних господарів, намагалися підпорядкувати людність своєму економічному впливові, але історія не знає прикладу, щоб виходні з Індії грали таку саму ролю в західніх культурних сторонах».

Втім, є певність, що виходнями з Індії були цигани, які, хоч не мали економічного та загально-культурного впливу на Европу, проте грали ролю в її музичнім житті. Ідея, що

[1]) The Cambridge History of India ed. by E. J. Rapson, I, 1922, зосібна стор. 226, 644 і див. виноску 2, що слідує.

[2]) H. G. Rawlinson. Intercourse between India and the Western World, Cambridge 1916, стор. 155, 156, 158 і 180.

[3]) P. v. Bohlen. Das alte Indien II (Кенігсберг 1830) 195-6.

[4]) L. v. Schroeder. Indiens Literatur u. Cultur. Lpz. 1887, ст. 753, прим. 5.

[5]) O. Abraham u. E. v. Hornbostel. Phonograph. ind. Mel. (SIMG V і S. f. v. Mw. I, 279).

[6]) Enc. de la mus. et Dict. du Conserv. I, 293, прим. 3.

[7]) E. Felber. Die ind. Musik d. ved. u. d. klass. Zeit. Sitzungber. d. Akademie d. W. in Wien, ph.-h. Kl. 170 Bd., 7 Abh., стор. 84, 5 рядок нот, вкінці.

сьогочасні европейські цигани зберегають музичні властивості їх азіятської прабатьківщини, все виникає в того або иншого муз. письменника [1]). Але такий консерватизм звичайно постерегається у народів, що живуть у діяспорі, тільки що до культової музики; цигани в Европі — професіональні музиканти, отже не могли не рахуватися з уподобаннями европейського оточення; не може бути певности, що зб. секундові кроки, справді характеристичні для музики циган, вже були звичайні й улюблені в Індії перед еміграцією циган, дата цеї еміграції невідома, а певні історичні дати появлення їх в Европі на кільканацять віків пізніші від утвердження зазначеного інтервалу в південно-східній Европі і від геленістичної епохи в Азії. Можуть указати на обшир словесности, щоб довести масовий культ -іст. вплив Індії на Европу. Але захоплення Коскена, що поширював Бенфееву теорію походження всіх европ. казок з Індії, стрінуло сильну критику [2]); у всякім разі масовий вплив міг бути, мабуть, тільки в 9-13 вв. по Р.[3]) За зворотним напрямом — з заходу в Індію — свідчать арабські слова в інд. казках. Тьерсо вбачає значний арабський вплив в професіональній музиці Індії, вказуючи, що зразки музики н и ж ч и х клас цеї країни виявляють більшу елементарність та вбогість, ніж утвори негрів з нетрів Африки [4]).

Викладаючи ці дані й міркування, я не претендую на те, щоб розвязати питання, а хочу тільки довести, що воно ще не розвязане, і розвязати його й не можна виключно тими дорогами досліду, якими йшли досі, — тоб-то, обминаючи ролю грецького народу в еволюції мелодії. Наскільки багато місця уділяється теперішньою наукою античній грецькій теорії музики, настільки-ж ігнорується сьогочасні пам'ятники грецької народньої музики, неначе з засади, що висока одарованість грецького народу раптом зникла після того, як удар історії зломив його політичну міць. Але в таємних глибінях усної народньої творчости відбувалися свої історичні процеси, що не завсіди були паралельні процесам задокументованої історії. Я не думаю заперечувати зовсім впливу семитських та турецьких народів на греків і на ті европейські народи, що розвивалися під проводом греків, але вважаю, що пора переглянути традиційний погляд, за яким виходить, ніби всі високо одаровані в музичнім відношенні народи південно-східньої Европи в своїм мелодичнім розвитку, якого характеристичним виявом було введення зб. сек. кроків, були не більше, як учениками турків. У всякім разі Крим, де перехрещувалося багато розмаїтих впливів, в тім числі й український (на нього звернув увагу В. Пасхалов на стор. 9 розгляданого видання кримських пісень), явить собою в вищій мірі інтересний терен для збирання матеріялів до студіювання музичної еволюції народів Південно-Східньої Европи і Західньої Азії. Отже, вітаючи перші ступені А. Кончевського на музично-етнографічній дорозі, побажаймо йому в продовженні своєї пути увійти в курс історично-етнографічних проблем, що виступають при досліді матеріялу, який він збирає, узброїтися сьогочасними західньо-европейськими методами фіксації мелодій і поширити свою працю також на инші народи Криму, особливо на греків, циган, караїмів, вірменів; при тім для студіювання минулого грецької музики в Криму важливо дослідити власне нащадків давньої грецької людности Криму, що була виселена в Маріупіль та його околицю [5]). Той факт, що кримські греки, покинувши свою давню мову, засвоїли мову кримсько-турецьку, полегшив-би А. Кончевському, знайомому з цею останньою мовою, виконання зазначеного завдання, що зостається досі як не виплачений довг наукових сил цілої Східньої Европи відносно епігонів славного народу, якому ми обов'язані основами нашої культури.

К. Квітка.

---

[1]) Див. цитату з L. Nohl'я у Л. Шредера l. c. 755, прим. 1; Strangways, l. c. 500, пункт 10; 508 в кінці; L. Riemann. Ueber eigent. Tonreihen (Essen 1899), 128.

[2]) Folk-lore LXXXIV (1923, Лондон), 129, 171-175.

[3]) W. R. Halliday. Notes upon Indo-European Folktales. Там саме, 125.

[4]) Цит. твір, 70, 71, 74; пор. у Фетіса, Іст. муз. II, 267 і далі.

[5]) Ю. Кулаковскій. Прошлое Тавриды. К. 1906 ст. 126-128.

G. S. Kelter (prof.). **Über Ellipse im ukrainischen.** „Streitberg Festgabe". 1924. S. 182-192, 8⁰ і відбиткою.

Невелика розвідка проф. Келера про еліпсис в українській мові, — це частина з його більшої праці про явища речівникового еліпсису в усій східньо-слов'янській групі. Пізніше будуть друкуватися дальші й більші частини з цеї праці, а тимчасом проф. Келер вважає за потрібне опублікувати свої спостереження над українським речівниковим еліпсисом тому, що в українській мові ці явища «особливо багаті та яскраві». В літературі цього питання його праця стоїть в звязку з единим систематичним оглядом дієслівного еліпсиса в слов'янських мовах проф. Ерика Бернекера в 26 кн. «Archiv für slawische Filologie», тимчасом як проф. Келер робив спостереження головним чином над еліпсисом речівниковим. Що-до українських учених, автор називає коротку згадку про «речення еліптичне» в Смаль-Стоцького і Гартнера (укр. видання 1893 р. у Львові) та побіжні уваги О. Огоновського («Studien» 1880).

Коли учений чужинець в дослідах над українською мовою виходить за межі морфології та фонетики, раз-у-раз трапляються що-до українського синтаксису та лексики небезпечні помилки, що їх часто підкидають чи то недостатнє знання української мови, її духа і стилю, тонкостей українського вислову, чи то легковажні аналогії з мовою російською, чи то й заїржавіла традиція західньо-европейської філології. З цього боку проф. Келеру ми не маємо що закинути, бо він стоїть на всенькій висоті розуміння живого українського виразу, вислову, а його розвідка цінна тим, що звертає увагу на явища української мови, над якими ми самі не досить працюємо. Варто тому сказати скілька слів про самого автора цеї розвідки. Проф. Келер, що належить до школи такого поважного й авторитетного дослідника слов'янських мов, як проф. Ерик Бернекер, давніше віддався студіям над порівняльним мовознавством та санскритом, далі поширив свою роботу на старі слов'янські пам'ятки, на порівняльну граматику слов'янських мов, а тепер і на досліди над слов'янськими літературами. Слід одзначити, що окрім спеціяльних філологічних курсів у Кильському університеті проф. Келер читає ще курс про Гоголя, різко виділяючи український характер його творчости, звязуючи повісті Гоголя з традиціями української літератури, відзначаючи українську творчу психіку цього письменника. До кругу студій проф. Келера належать також порівняльні досліди над мовою Маріїнського, Зографського та Остромирового евангелій.

Автор хоче показати, в яких обставинах, або иншими словами, на якому психологічному ґрунті виникає еліпсис в українській мові, коли в реченню опускається не тільки говорена, але й подумана його частина, при чому той хто говорить певен, що його зрозуміли цілком. Практично справа зводиться до аналізи тих випадків, коли наприклад, відсутність опущеного речівника примушує прикметник затвердіти, скам'яніти, перейти до категорії речівника; перейти або-ж переходити, бо одного разу маємо випадки повної субстантивізації (die Substantivierung) прикметника, иншого разу опущений чи покинутий речівник ледві відчувається. А иноді навіть не можна й догадатися, якого слова бракує, дієслова чи речівника чи й цілого виразу, і добре розуміючи зміст, характер і відтінок речення, нічого певного не можемо і не намагаємося підставити замість опущеного виразу. Отже причини опущення бувають всякі: 1) просто нема або бракує потрібного слова, 2) економія мови, економність у виразі (Sprach-Ökonomie), 3) небажання, неохота до точного виразу («що так добре пасує українцеві», каже автор, згадуючи при цьому «метких на вираз французів») і т. д. Шкода, що автор не досить підкреслив стилістичну цінність еліптичного засобу в мові, бо цей засіб так-таки цінний і не шкодить ясності, — не кажучи вже про яскравість, образність — думки. Почасти також не досить ясно проведена думка про неможливість подекуди ізнайти опущене слово. Чому? Бо його й нема і не було. Еліпсис, опущення очевидно треба ширше розуміти — як деякий брак проти нормального «логічного» й граматичного речення, але-ж еліптичність речення чи виразу властива всякій мові та й сам проф. Келер слідом за Г. Паудем визнає, що взагалі сутньою прикметою вислову являється еліптичність. Тому краще еліптичні вирази переказувати для пояснення по

спроможності мовою основного викладу без фіксування певного «scilicet». У випадку «піп своє, а чорт своє» (sc. howoryt' — spricht?) автор признає, що можна було-б і дещо инше на укомплектування цього виразу дати. Одначе всі підставки будуть залежати од відмінку «своє»: говорить, доводить, править, чинить, провадить, веде, робить і т. д. Цей самий вираз можна чути і так: «піп своєї, а чорт своєї». Тоді доведеться підставляти: співає, править (в знач. служби церковної), виводить, і т. д. Можна сказати і так: «піп свого, а чорт свого», тоді ніби бракуватиме слів: хоче, домагається, ратує, шукає і т. д. Мало того: заіменник «свій» у першім прикладі може означати — слово, право, діло; у другім — пісня, служба, правда; у третім — інтерес, ближній, приятель і т. д. — дуже багато слів і виразів, а головне — само речення означає багато випадків, думок, понять, відносин. Основна-ж думка про різницю становища попа і чорта у всіх справах з цього подвійно еліптичного виразу одразу ясна. Так само й у випадку: «Ну, то й ідіть, коли тее»... підстановки можуть бути одна одній просто суперечні (або «йдіть, бо на те складається» або-ж і «йдіть, коли на те не складається, нічого з того не виходить»).

Проф. Келер установлює п'ять груп українського еліпсису. Перша — коли маємо приклади закінченої субстантивізації прикметника або епітета: бродове (мито), подимне (податок), печене (м'ясо), оковита, пінна, гірка (горілка і доля), на кутні засміятись і т. д. з більшою або меншою легкістю підстановок опущених речівників. Друга група — отвердіння чи субстантивізація прикметника ще не закінчились, і часто ще вживають опущеного речівника, — це: мировий, волосний, кошовий, становий, слідчий, благочинний, ринський, курінний, поденний і т. д. Тут тільки пильне знання побуту могло-б допомогти зробити детальніше розгруповання матеріялу, бо коли справді кажуть мировий і мировий суддя і т. д., то при благочинний і ринський в живій мові не кажуть благочинний священик і ринський гульден, хоч власне розуміється таки тільки священик і гульден. Хоч і правда, що самі собою зрозумілі вирази — куряче, свиняче, собаче, вступив у собаче, але не можна сказати, ніби «das Wort für „Kot" ist nie gebraucht», — це у нас як прийдеться: поруч із «свиня — непристойне слово», що проф. Келер нотує із власних спостережень на Україні, («безрога» чи вибачайте, безрога), біленькі («крашанки») і навіть поруч із такими виразами, як собака, даруйте на слові, побігла, у нас вимовляють часто й «тверді» речівники, — отже не можна сказати, «що ніколи не вживається». Те саме стосується й до «швабського привітання» («поцілуйте мене сьогодня, а я вас завтра»). Третя група — довільне вживання еліпсису, як стилістичного засобу в поезії: червонив ти сине (море), утомився вороненький (кінь), буйний буйнесенький (вітер) і т. д. Четверта група — опущення заіменника: казали, що брешу (я), — явище звичайне. П'ятий тип — брак дієслова, а це вже обговорив Е. Бернекер, тому проф. Келер подає тільки скілька прикладів, як от — диб-диб, кив-морг, туди круть, сюди верть і т. п. Отже найдетальніше й найкраще розроблені групи перша і друга.

Матеріяли проф. Келер використав, можна сказати, зовсім достатньою для цеї теми мірою, — класиків нашого письменства, галицьких, наддніпрянських та слобожанських, а також етнографічні матеріяли «Трудів експедиції» (Чубинського), Куліша, Номиса, Рудченка.

А. Ніковський.

П. О. Бузук. Коротка історія української мови. І. Вступ і звучня. Видання Етнолого-діялектологічної Секції Одеської Комісії Краєзнавства при ВУАН. Одеса. 1924, ст. 60, 80⁰.

В коротенькій передмові автор відзначає потребу в підручникові історії укр. мови, бо відповідні праці акад. Кримського, проф. Кульбакина і акад. Смаль-Стоцького являють собою бібліографічні раритети. В своїй праці автор, проф. укр. мови в Одеському Інституті

Народньої Освіти, як це зазначено на обгортці книжки, «намагався по змозі відбивати нову літературу, зберегаючи, з другого боку, в той самий час короткість та доступність викладу». У другій частині, яку автор сподівається надрукувати в найближчому часі, дано буде морфологію, складню та історичну хрестоматію. Як спроба підручника історії укр. мови, книжка проф. Бузука безумовно вимагає як найпильнішої уваги і найдокладнішої критики. Оця рецензія і має на меті скласти належну ціну цьому першому підручникові історії укр. мови, українською-ж мовою писаному. В своїх увагах обмежуюся самим тільки змістом книжки, бо мова її, що, дійсно, і сама могла-б стати за цікавий для лінгвістичного дослідження приклад мішаної мови, вже спричинилася до цілої полеміки з цього приводу— див. рецензію на книжку Бузукову М. Сулими («Шлях Освіти» 1924, ч. 6), відповідь П. Бузука, знов відповідь Сулимину П. Бузукові і замітку з цього приводу О. Синявського (там-же ч. 9).

Загальне враження, яке здобуває спеціяліст, уважно перечитавши Бузукову «Коротку іст. укр. мови», примушує його угадувати в авторові людину нову в українській філології. Книжка його справляє враження чогось недообробленого, часто неусвідомленого і несинтезованого, обізнаність авторова з літературою українського мовознавства і з самою українською мовою, очевидно, дуже позверховна. Історія укр. мови, мабуть, не стояла ніколи в центрі його наукових студій, і тільки офіційний обов'язок професора укр. мови в Одеському Інституті Народньої Освіти примусив автора до неї взятися. Але хоч як густо пересипає автор свою книжку численними посиланнями на літературу, обізнаність його з цією літературою, очевидно, обмежена і часто береться з чужих уст. Инакше не можна пояснити тих фактичних помилок, неточностей в викладі окремих з'явищ і в переказуванні чужих поглядів, яких не можна вважати за прості недогляди. Напр. на ст. 25-ій автор приписує Житецькому статтю «про українську перерібку еванг. Тяпинського», що надрукована наче-б то в «Трудах 3-го Археол. Съезда» і окремо. Всім відомо, що такої праці у Житецького не було, а надрукував він в «Трудах» і окремо «Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в.». (Київ, 1876). «Пристрасній» праці Огоновського «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» проф. Бузук закидає, що її автор «помилково лічить (sic,=вважає) білоруську мову піднаріччям півд.-руської (ruthenisch)» (ст. 22). Проф. Бузук, як славіст, повинен-би був знати, що, приймаючи білоруську мову за наріччя (не піднаріччя) української, Огоновський не був самостійний, а йшов за найбільшим для свого часу авторитетом Фр. Міклошичем — пор. «Vergl. Gram. der slavischen Sprachen» останнього, де про білоруську мову всюди говориться в розділах, присвячених мові українській. Коли не з праці Міклошича, то з «Бѣлоруссовъ» Є. Карського (т. I ст. 253) міг-би проф. Бузук про це довідатися. Зовсім неточно переказує автор думку Шахматова про дифтонгізацію *е* довгого і відмінність в рефлексах *е* перед твердими і перед м'якими складами плутає з відмінністю *і* в словах *ніс* < *несъ* і *ніс* < *носъ*, що в цих двох випадках має різний ступінь палаталізованости] (див. 48 ст. і примітку). Правда, в своїх авторських примірниках проф. Бузук примітку цю повикреслював, але-ж вона позалишалася по всіх инших примірниках. До того-ж навіть цією поправкою автор не усунув фактичних помилок свого викладу в розділі «Перехід *'е* в *'о*». Про це ми говоритимем нижче. На ст. 53 автор закидає мені, що в своїй «Діялектологічній класифікації укр. говорів» (ст. 31) стягнені закінчення наз. відм. одн. в прикметниках чол. р. *-и*, *-і* замість *-ий*, *-ій* зарахував я до рис півн.-укр. наріччя. Спостереження авторові над мовою студентів з Одещини та Поділля впевнили його в тому, що, «це стягнення відзначає також инші говори». Проте автор говорить про стягнення *-ий*, *-ій* в *-и*, *-і* в ненаголошених (курсив мій. *В. Г.*) закінченнях, свідомо чи несвідомо не давши уваги моїм прикладам: черстви, дурни. З останніх видно, що я говорю і про наголошені склади, отже не ставлю цього з'явища в залежність від наголосу в північних говорах, а стягнення *-ий* в *-и* під наголосом відоме тільки поліським та сусіднім білоруським говорам і невідоме иншим українським. До того-ж я ставлю це з'явище в поліських говорах поряд із иншими випадками стягнення *-ий* в *-и* в кінці складу, напр. примать, вимать, про це проф. Бузук не згадує, а, навпаки, плутає з цим з'явищем дав. відм. одн. в прикметниках ж. р. *-і* (з *-ій*): високі, що в південних укр.

говорах не залежить від наголосу, а в північних зовсім не відоме, бо там зберегається — -ȣ̈й (ȣ̈ визначає дифтонгічну вимову).

Уже декількох наведених уваг досить, щоб дати загальну уяву про відношення авторове до фактів, з якими йому, як історикові української мови, доводиться оперувати, і щоб об'єктивними даними перевірити, оскільки широке та глибоке з історією цієї мови та з діялектичними її фактами має автор обізнання. Висловлену вище думку про позверховність цього обізнання, несамостійний характер висловлюваних в книжці поглядів і непродуманість та необгрунтованість окремих тез авторових стверджує детальна аналіза його «Короткої історії укр. мови, ч. І». Згадана книжка П. Бузука поділяється на два великі розділи: А. Вступ, що обіймає мало не половину цілої книжки (ст. 5-28), і Б. Історія звуків укр. мови (ст. 29-59). Зміст вступної частини такий: І. Назви українців та їхньої мови (5-6), ІІ. Походження укр. мови (6-15), ІІІ. Історія питання про укр. мову та її витворення (16-22), ІV Джерела для студіювання укр. мови (22-28). В частині Б., присвяченій історії звуків укр. мови, знаходимо три менші розділи: І. Праруський період (29-36), ІІ. Період окремого існування укр. мови (36-58) (в кожному з цих двох розділів окремо говориться про з'явища в вокалізмі і в консонантизмі), ІІІ. Хронологія звукових змін праруської та старо-української мов (58-59).

Як видно вже з наведених заголовків, автор з'являється прихильником теорії спільної праруської мови, тоб-то визнає існування періоду, проміжного поміж праслов'янською мовою і відрубним життям мови української, гадаючи, що за цього періоду всі східні слов'янські мови (руська, українська і білоруська) становили язикову цілість, єдину мову, відокремлену в своєму житті від инших слов'янських мов — мову праруську. Погляд цей, хоч його найбільшим апологетом був і акад. А. Шахматов і хоч він являється традиційним в російській філології, проте зовсім не такий безперечний, як це здається П. Бузукові. Його відкидав, наприклад, Фр. Міклошич, а з новіших лінгвістів не визнає існування таких проміжних періодів в розвою слов'янських мов проф. Л. В. Щерба — див. його погляд на період пралужицької язикової єдности («Восточно-лужицкое нарѣчіе» т. І, Петр. 1915, §§ 358-361), що викликав палке проти себе заперечення з боку Шахматова (Изв. Отд. рус. яз. и слов. XXI—1916, кн. 2); пор. також його слова про «абстракции праязыков» в збірнику «Русская речь», Петр. 1923, Передмова, ст. 7). Отже і на теорію спільної праруської мови треба дивитися тільки, як на теорію, що її приймають, як гаданий етап в історичному розвою східніх слов'янських мов, одні лінгвісти і відкидають, як штучну, нереальну і непотрібну, другі. Це залежить від лінгвістичного світогляду того або иншого вченого, від того, як він уявляє собі самий розвій та життя мови, звичайно, кажучи це, маємо на увазі об'єктивну, а не націоналістичну російську науку з її гаслом «Единство русского языка в его наречиях» (і в минулому і в сучасному). Шахматівська концепція спільної праруської мови, хоч ніби-то і доладна логічно, разом з тим дуже нереальна, бо звязана з єдністю етнічною, вимагає для спільного язикового життя обмежености територіяльної і занадто штучно прив'язує до короткої спільної праруської доби (вона тривала за Шахматовим два століття) всі аналогічні з'явища в східніх слов'янських мовах без огляду на подібні-ж з'явища в південних і в західніх слов'янських мовах. Трудність погодити уявлення спільної праруської доби в язиковому житті з фактичними історичними даними про східне слов'янство, що доводять дуже ранне його розселення на великій території, примушувала Шахматова часто міняти свої погляди на цю добу, різно визначати хронологічні рамки її в різних своїх працях, удаватися до різних гіпотетичних припущеннів, напр. про існування окремої руської прабатьківщини десь на Волині і про мандрування новгородських слов'ян звідти на північ Дніпром, а в'ятичів на схід і т. п. — пор. «Оч. древн. пер. ист. рус. яз.» Петр 1915, де розпад єдиної праруської мови датується VII-VIII вв. (Введ. XXXVI) і «Древнѣйшія судьбы рус. племени», Петр. 1919, ст. 22, де праруська доба саме припадає на VII-VIII в.в. і де, відповідно до цього, Шахматов примушує вже роз'єднані східні слов'янські племена знов зійтися на тіснішій території під тиском Аварів. Штучність Шахматівської концепції праруської мови, очевидно, відчуває й П. Бузук, а тому він не згоджується з визнанням обмеженої що до свого обширу праруської батьківщини, не визнає Антів за предків усіх східних слов'ян (як думав був давніше й сам),

а тільки за предків однієї з східньо-слов'янських племінних груп, а саме в'ятичів предків південно-великоруського плем'я (погляд Пархоменка), а не за групу племін південноруських, як думає М. Грушевський, про що згадує автор, і як думає Нідерле, чого автор не згадує (Manuel de l'antiquité slave, T. I, Paris, 1923. 191—192 і в давніших працях). Відходить П. Бузук від Шахматівської концепції спільної праруської мови ще і в другому дуже важному пункті, хоч і не відзначає того. Маю на увазі те, що праруську мову ставить П. Бузук поряд із празахідньо-слов'янською і з прапівденно-слов'янською, отже відношення поміж українською мовою і руською прирівнює до відношення поміж польською і чеською або лужицькою, поміж болгарською і сербською і т. п. (ст. 10). Зовсім не так уявляв собі це відношення Шахматов, бо праруську єдність він прирівнював до чесько-словацької, лужицької, сербсько-хорватської (див. «Введ. в курс ист. рус. яз.» 18). Те саме бачимо у Кульбакина («Др.-церк.-слов. языкъ», Введ. § 1, «Укр. язык», Харків 1919, ст. 3-4) та мало не у всіх істориків «русского языка» (Будде, Брандт, Ляпунов та инш.). Відмінивши так зміст розуміння «спільна праруська мова», автор все-ж таки з великим запалом полемізує з «супротивниками загальноруської єдности», вилічуючи довгу низку спільних всім східнім слов'янським мовам ознак, що їх колишню єдність доводять. Сторінки, де про це говориться, дуже нагадують брошуру проф. Ляпунова «Единство руск. яз. в его нарѣчіяхъ» (Одеса 1919, особливо ст. 5-7), відповідний розділ в книжці проф. Кульбакина «Укр. языкъ» (§§ 6—8), а також виклади Шахматова («Введеніе» 1916 р. і стаття «До питання про початок укр. мови» в «Україні», 1914, кн. 1). Спочатку проф. Бузук наводить з'явища спільні самим тільки мовам руським, їх п'ять: 1) повноголосся (перше); 2) *ж* з *dj*; 3) *о* зам. початкового *je*: *озеро*; 4) захованнѧ м'якого *з* із прасл. *g*: *князь* і 5) лябіялізація *l*: **telt*, **tьlt*, > **telt*, **tьlt* > **tolt*, **tъlt*. Тут-же в прикладах до останнього пункту форма *полон* помилково виводиться з *пълнъ* а не з *полнъ* (з давнішого **pelnъ*). Далі йдуть риси спільні з півд.-слов'янськими мовами: 1) зміна *dl*, *tl* в *l*; 2) *l* epentheticum після губних не на початку слова: *люблю*; 3) зміна *kv*, *gv* перед *ъ* в *цв*, *зв*; 4) передньо-піднебенні рефлекси замість *tj*, *dj*. а не зубні (*c*, *dz*, *z*), як в західньо-слов. мовах. Доби спільної для східніх і південних слов'янських мов П. Бузук не визнає, бо цьому суперечать з'явища, спільні в східніх слов'янських мовах із західніми. Ці з'явища: 1) однакові рефлекси початкових сполученнів *ort—*, *olt—*; 2) м'якість приголосних перед голосними переднього ряду; 3) *ъ* в закінчені род. одн. і наз.-знах. мн. від пнів на *-ja* і знах. мн. від пнів на *-jo*: *душъ*, *конь*; 4) *-гть* в оруд. відм. одн. пнів на *-о*. Нарешті, ідуть ознаки, що, об'єднуючи мови східні слов'янські, відомі тільки окремим мовам з двох инших груп, а не цілій котрійсь групі: 1) сильні *ъ*, *ь* позамінялись на *о*, *е*: *сон*, *день*; 2) носове *о*, замінилося на *у*, як у чеській, лужицькій та сербській, а носове *ę* «дає в східньо-слов'янських такі-ж рефлекси, як і в чеській, і лужицькій», тоб-то *а*, бо зміна *а* > *е* в цих останніх мовах з'явище пізніше, як зазначено в примітці (ст. 9); 3) сполучення глухих із пливкими (у П. Бузука — «плавними») між приголосними дають ті самі рефлекси, що і в горішній лужицькій; 4) *tj* = *ч*, як і в словенській; 5) *dz* змінилося в *z*, як у чеській та лужицькій. Сходяться руські мови з окремими з инших слов'янських мов також деякими морфологічними ознаками, напр., закінченнями *-ого*, *-его*, *-ому*, *-ему* і т. д. в прикметниках, закінченням 2 ос. одн. дієслів — *шь* (хоч цікаво було-б знати, в якій із слов'янських мов ми маємо тепер инше закінчення від тематичних пнів?), захованням в дієсловах закінчення 1 ос. одн. *-у*, що в инших слов'янських мовах в більшій або меншій мірі поступається перед *-м*, появом закінченнів *-ам*, *-ами*, *-ах* в речівниках ч. р., захованням *т* в 3 ос. мн. (див. ст. 6—10). Аналогічним способом з поділом з'явищ на ті-ж самі категорії вилічуються спільні ознаки мов західньо-слов'янських (ст. 10—11) і південно-слов'янських (11—12), для перших нараховано таких спільних ознак шіснацять, для других — чотирнацять, а звідси висновок про існування празахідньо-слов'янскої і прапівденно-слов'янської доби. Не будемо тут полемізувати з автором і доводити, що теорія спільної праруської мови така-ж нереальна і штучна, як і теорія празахідньо-слов'янської або прапівденно-слов'янської мови. Автор, очевидно, вважав можливим для себе в короткому підручникові дати певну схему генетичного розвою слов'янських мов, мало освітлюючи принциповий бік питання, поминаючи історію і деталі його. Він викладає свій погляд догматично, але в такому разі проф. Бу-

зукові слід було-б утриматися від полемічного запалу проти супротивників праруської єдности за те тільки, що вони «відкидаючи думку про існування праруської мови, лінгвістичні явища української мови виводять безпосередньо з праслов'янської» (22). Смаль-Стоцькому та Ґартнерові можна закидати хибність їх методу, через те вони й не довели своєї думки, але не довести чогось не значить довести протилежне, і виводити укр. мову безпосередньо з праслов'янської можна кінець-кінцем з таким-же правом, з яким, напр., проф. Кульбакин виводить безпосередньо з праслов'янських діялектів майже всі сьогочасні слов'янські мови західні і південні, навіть кашубську («Др.-церк.-сл. языкъ», § 1), хоч проф. Бузук так старанно довів, що була доба і празахідньо-слов'янська і праівденно-слов'янська. І так робить не тільки Кульбакин, а й інші учені. Адже думка про існування празахідньо-слов'янської чи праівденно-слов'янської мов зовсім не такі популярні, не повинно бути відомо авторові, а проте автор з своїми супротивниками що до цих прамов не полемізує. Вже саме те, що на підставі тих-же самих фактичних даних в науці часто панують різні думки на становище тієї або иншої мови супроти другої, повстають різні концепції генетичних звязків поміж тією чи иншою групою мов, повинно було-б показати П. Бузукові, що наших фактичних даних для вирішення того або иншого питання часом буває замало і що, окрім певних об'єктивних моментів, що діють в кожному окремому випадкові, мають силу ще й моменти суб'єктивні. От напр., проф. Кульбакин виводить кашубську мову всупереч Бузукові, безпосередньо з праслов'янської, а українську вважає за наріччя руської, а такий авторитетний і безсторонній учений, як Бодуен-де-Куртене, говорячи про відношення між чеською мовою і словацькою, прирівнює його до відношення поміж кашубською мовою і польською або поміж північно-великоруською і південно-великоруською групами і вважає, що віддаленість поміж чеською і словацькою (а, значить, і поміж польською і кашубською) мовами безмірно менша (rozdíl... je nepoměrně menší), ніж поміж українською і руською (див. одну з останніх статтей його «O relativnosti v oboru jazykovém» — «Atheneum» Vědecký sborník. R. I, sv. II, ст. 86). Оперуючи з тими-ж фактичними даними, що й Шахматов, зовсім до инших висновків приходить польський учений Lehr-Spławiński в статті «Stosunki pokrewieństwa języków ruskich»—Roczn. Slaw. IX, Kraków, 1921 (П. Бузукові ця праця ще не була, очевидно, відома), хоч так саме визнає навіть спільно-руську добу. Чим, напр., пояснити, що сам проф. Бузук в одному випадкові визнає існування спільної доби в язиковому житті, а саме доби праруської, а в другому (ст. 32) не визнає спільної доби українсько-білоруської або південно-руської, як звав її Шахматов? Чи не тому, що існування цієї укр.-білоруської доби, припадаючи на хронологічно досить пізній вже історичний час (XI—XIII в.), видалося й П. Бузукові занадто нереальним? Але хоч фактичні підстави в обох випадках цілком аналогічні, проте в першому випадкові П. Бузук виявляє таку старанність, що навіть три відзнаки, спільні східнім слов'янським мовам з південними (*kv*, *gv* > *cv*, *zv*; *dl*, *tl* > *l*; зміна *j* після губних в *l'*), заводить не до праслов'янської доби, як діялектичні її з'явища, а до праруської доби, виходячи з тріялістичної гіпотези (ст. 34), тоб-то, тим самим припускаючи, що ці з'явища в південних і в східніх слов'янських мовах повиникали незалежно, і навіть не помічаючи, що праруська доба у нього розпливається таким чином в праслов'янському діялектичному стані. З цього-ж видно, що в цьому першому випадкові, коли проф. Бузукові йдеться про спільну праруську добу, то характеристичність певного з'явища не залежить від того, що воно відоме й иншим мовам (південнім чи західнім), а коли він говорить про добу укр.-білоруську, то думає вже инакше. Ось його міркування: «Одначе, значна частина з 8 рис. схожости між блр. та укр. мовами, зазначених у «Введен. в курс ист. руск. яз.», відома або влр. говорам (напр., міна [1]) *в* і *л* на *у*, відпад *й* в прикметниках — *добры*) або західньослов'янським мовам (відпад початкових нескладових голосівок: польск. *gra*. ческ. *hra*). Отжеж залишається тільки три чи чотири риси, спільних лише укр. та блр., які слід з'ясовувати або за допомогою теорії хвиль, про яку ми згадували, або, може (sic), або нарешті, доісторичними взаємовідносинами (див. ст. 15), але ми не бачимо підстав, щоб казати про якусь раніщу

[1]) Помилково надруковано: міра.

укр.-блр. або півд.-руську добу: після праруської єдности безпосередньо почалась старо-вкраїнська або правкраїнська доба» (35). Ми не обстоюємо за спільну укр.-блр. добу, бо не визнаємо такої доби, як і окремої від праслов'янського діялектичного життя доби праруської, але що до автора вважаємо таке поводження з фактами за безпринциповість [1]). Очевидно, проф. Бузук не виводить логічним шляхом своїх висновків із певних фактичних даних, а вже до готових висновків намагається пристосувати фактичні дані. Що це так, до певної міри стверджує й ще одна дуже характеристична деталь в його доказах за існування спільної праруської мови. Вилічивши наведені вище чотири категорії з'явищ, спільних всім східнім слов'янським мовам, він забуває згадати ще за одну категорію з'явищ, а саме про з'явища спільні мові українській з иншими слов'янськими — південними і західніми. Правда, так роблять і авторитетніші від П. Бузука учені, напр., проф. Кульбакин, коли їм доводиться визначати місце укр. мови в слов'янській родині, але мені здається, що це теж методологічна помилка і що історик укр. мови не має права обминути мовчки цей факт. Вирішуючи питання про походження укр. мови, приймаючи теорію спільної праруської мови і доводячи існування праруської доби, він повинен згадати не тільки за ті факти, що його думку стверджують, а і за протилежні, хочби для того, щоб усунути їх силу. Адже не можна, хочби й принциповим оборонцем теорії спільної праруської мови зробившися, відкинути без уваги цілу низку тих фонетичних та морфологічних з'явищ, що відзначають укр. мову разом із південними або західніми слов'янськими супроти руської. Єсть, правда, у прихильників цієї теорії вже готова відповідь, що все це з'явища пізніші, що вони повстали за тієї вже доби, коли спільного життя між цими мовами бути не могло, отже повстали вони в мові українській зовсім незалежно від инших. Навіть якби й справді все це були з'явища пізніші, то теоретично можна було-б поставити питання, чи не мають ці однакові тенденції звукового розвою спільного грунту собі в попередніх стадіях язикового життя, отже припускати, що певний звязок між ними дійсно був. Але-ж це не все. Великий сумнів ще бере, чи дійсно всі головні ознаки укр. мови з'явища пізніші, бо «история русского языка», яка аж до останнього часу мала переважне право і про історію української мови правити, не тільки не прийшла ще до остаточної думки в питанні про депаляталізацію приголосних перед передніми голосними, про збіг *ы* з *и* та инші укр. з'явища, а не сказала ще свого безперечного слова і про з'явища спільно-руські, як от історію носових, повноголосся тощо. Поліські рефлекси прасл. *ę* (*'a* під наголосом і *e* з депаляталізацією попереднього приголосного без наголосу) дають, на мою думку, право говорити, що фонетична еволюція цього звука відбувалася незалежно не тільки в межах східньо-слов'янської язикової групи, а навіть в двох головних українських діялектичних групах, або висловлюючись термінами, звичними для тих, хто оперує з «абстракциями празыков», можна сказати, що зміна **ę* > *'a* не тільки не належить до «праруської» доби, а навіть до доби «праукраїнської», і не становить навіть з'явища спільного всім східнім слов'янським мовам, бо прасл. *ę* розвивалося незалежно в межах окремих дрібніших діялектичних груп. Нарешті, можна було-б сказати, що навіть по-за тими ознаками української мови, які, на думку прихильників праруської єдности, постали в ній за пізнішої хронологічно доби, отже незалежно від аналогічних з'явищ в південних або західніх мовах, залишаються й такі, що їх можна вести до праслов'янської доби. Напр.: 1) сполучення *-ый*, *-ій* (*злий*, *синій*, *мию*, *пий*) супроти *-ой*, *-ей* в руській мові (*злой*, *синей*, *мою*, *пей*);

---

[1]) Не спиняємось на непевності таких діялектичних фактів «відомих влр. говорам», як зміна *-ый* в *-ы*: *добры*, бо відомо, що в закінченнях прикметників там *-ой*, *-ей*, а без наголосу в південних говорах звичайно *-зй*, *-ьй* — пор. Карский, Рус. диалектология, Ленинград, 1924, ст. 38. Те саме і в літературній руській вимові (Шахматов, «Оч. совр. рус. лит. яз.», літогр. СПБ. 1913, ст. 203). В останій вимовляння *-ый*, *-ій* тільки штучне під впливом графіки. Коли свою діялектичну форму *добры* в влр. говорах витеоретизував П. Бузук на підставі праці проф. Щерби «Русск. гласные в кач. и колич. отн.»— так можна думати з примітки на ст. 53-й,— то треба-ж мати обачність, бо прирівнювати діялектичні факти одніеї мови до штучної літературної вимови в другій занадто груба методологічна помилка.

2) стягнені форми прикметників: дóбра, дóбре, дóбрі чи дóбри (наз. мн.) — всі ці форми, окрім першої, веде й Шахматов до прасл. доби («Оч. др. пер.» § 87); 3) спірант *h*; 4) закінчення *-мо* в 1 ос. мн. і 5) закінчення 3 ос. одн. без *-ть*, *-тъ* в дієсловах 2-ої кон'югації. Проце не згадує П. Бузук, хоч згадував, як ми бачили, про закінчення *-ого*, *-ому* прикметників, про закінчення 1 ос. *-у*, 2 ос. *-шь* і захована *-т* в 3 ос. мн. Шахматівська концепція праруської мови дуже нереальна, але, як теорія, сама в собі вона логічна. Нереальною роблять її, бо суперечать їй, історичні дані, що доводять дуже ранне розселення східнього слов'янства, бо «расселение на обширной территории, в особенности при отсутствии возможности тесного общения, создаваемой сложными культурными условиями ведет неминуемо к разрушению единства в языковой жизни раздробившегося племени... Вот почему вопрос о том, можно-ли признавать русский язык в IX-X в. единым, *живущим одною общею жизнью* (курсив мій. *Вс. Г.*), находит себе резкий отрицательный ответ в том обстоятельстве, что в IX—X в. русские племена разошлись далеко друг от друга» («Оч. др. пер.» IV). Адже ясно, що ця теза має силу не тільки для IX—X в., але й для VI, коли не виводити Новгородських слов'ян до Ільменя з наддніпрянського півдня і коли згадати про слов'янські оселі в тому-ж самому віці на Дону й коло Озівського моря. Цей слабий бік Шахматівської концепції П. Бузук хоче усунути тим, що відкидає «визнання обмеженої по свому обширу праруської батьківщини» (15). Звичайно, що сама теорія не тільки не набуває з цього реальности, а ще й втрачає свій логічний зміст. Бо признавши, що в VI в. східні слов'яни займають більш-менш ті самі місця, що й за пізніших часів (X—XI в.), і назвавши цей період «праруським» (за Бузуком це VI—X і навіть XI-й вік), ми не можемо задовольнитися його відповіддю на питання: як з'ясувати лінгвістичну єдність східніх слов'ян протягом цього часу без єдности географічної? Починає П. Бузук свою відповідь словами: «Напевно, були якісь об'єднуючі чинники», називає один із них—«торговельні зносини» річками великого водяного шляху, далі додає: «Можливо, що в стародавню добу з'являлись на протязі цього торговельного шляху також і політичні спілки», і «можливо, що звязок Антів з иншими східніми слов'янами й за час їхнього перебування в Тмутороканському краю не припинявся, тому що торговельні шляхи йшли також і в цей бік». От і вся відповідь. П. Бузук і сам почуває, що цього мало для спільного язикового життя, а тому кінець-кінцем визнає, що «цей звязок, так само, як і звязок предків українців та білорусів з предками північно-русів, був не дуже міцним». Як остаточний висновок з наведених міркувань, читаємо, що «*базуючись на цім* (курсив мій. *Вс. Г.*) краще з'ясовувати більшу близькість укр. та блр. мов поміж собою, ніж до обидвох наріччів влр. мови, а не тим, що південно-руське плем'я древлян колись втручилось (sic) в блр. землю дреговичів та радимичів, що й викликало змішання мов обидвох галузів, як гадав Шахматов» (15). Нам здається, що ні взагалі вся ця фраза, ні полемічний випад проти Шахматова, не мають жадного логічного звязку з попереднім викладом автора—це раз, друге, що автор так і не дав відповіди на поставлене питання, а третє, що автор, здається, допустився логічної суперечности з самим собою (маємо на увазі підкреслені курсивом слова), бо базуватися він хоче, очевидно, не на тому, що звязок поміж східн.-слов. племенами був не дуже міцний, а на тому, що українські і білоруські племена тісніше звязані територіяльно. Цим самим П. Бузук признав значіння того моменту, що, всупереч із Шахматовим, відкинув був його для праруської мови. Більше здискредитувати свою «праруську єдність» автор не міг, і ми просто дивуємося, з яких підстав виходячи, міг він заперечувати думку А. Мейе, що, посилаючись на долю імення Karl в слов'янських мовах, доводив праслов'янську єдність до VIII в. (ст. 29-30). Адже, коли стати на позицію Бузука, то ця думка, що висловив Мейе, має не менше вірогідности, ніж праруська єдність X—XI в. (ст. 15 і 32, примітка) або спільне життя півд.-слов. діялектів ще в XI в. (ст. 12, прим.).

Ми навмисно так докладно спинилися на цьому розділі в книжці П. Бузука, бо він має принципове значіння, від нього залежить схема історії укр. мови і, до певної міри, її зміст. Апологія праруської єдности, що становить зміст розд. «Походження укр. мови», примусивши автора віддати багато місця і уваги гіпотетичним міркуванням і сумнівним висновкам, позбавила його змоги спинитися докладніше на фактичних історичних даних про південну або українську групу племін, що в підручнику іст. укр. мови доконче треба було-б

зробити, бо це має безпосереднє відношення і до історії і до діялектології укр. мови. Всі відомості про півд. руські племена містяться в 10-х неповних рядках, автор наводить самі тільки їх назви, навіть не згадуючи за територію, що вони займали, а проте не забуває відзначити зміну в поглядах Шахматова на сіверян (ст. 15).

Менше уваг викликають два останні розділи вступної частини. Зміст першого з них обмежується головним чином на двох моментах в історії наукового розроблення укр. мови— на полеміці з приводу гіпотези Погодинової (Максимович, Лавровський, Житецький) і за новіших часів з приводу праць Соболевського, що філологічними аргументами спитувався знов ту теорію підперти (Соболевський, Ягіч, Кримський та инш.). Свої уваги з приводу окремих питаннів, котрих подекуди побіжно торкається в цьому розділі П. Бузук, дам в розгляді «Іст. звуків укр. мови». Тут відзначу тільки, що, на мою думку, ні увага Корша про спільні риси в мовах українській і сербській, ні Смаль-Стоцького погляд на відношення цих двох мов між собою не мають жадного звязку з питанням про «сербо-хорватський клин», як думає автор (ст. 17). Відзначу також неясність і непевність думки, що ніби-то укр. діялектологія «як раз доказує близькість півн.-укр. наріччя до білоруських і великоруських говірок» (22), це має доводити хибність методу в «Gram. der ruth. (ukr.) Spr.» Смаль-Стоцького і Ґартнера. В своєму обуренні проти цих авторів, від якого П. Бузук не може вдержатися кожного разу, як згадує ці ненавидні імення, сам він сходить на хистки ґрунт націоналістичної російської науки. Можна було-б також закинути авторові, що згадуючи про найдокладніший огляд іст. вивчення укр. мови — працю проф. Розова «Изслѣд. языка южно-русск. грам. XIV и первой половины XV в.», він не згадав в своєму підручникові, для укр. студентів призначеному, що дві статті того-ж проф. Розова і аналогічного-ж змісту надруковані і в «Зап. Н. Т-ва ім. Шевч.» (т.т. 77 і 78). Не згадано зовсім і про «Огляд укр. язикознавства» І. Огієнка, вміщений там-же в т.т. 79 і 80. про статтю М. Грушевського «Развитіе укр. изученій въ XIX в.» («Укр. Народъ», т. I, 1—37 , де так саме дано увагу і головним моментам в історії укр. мовознавства, хоч загалом автор щедрою рукою сипле навіть дрібні бібліографічні вказівки.

Що до джерел для студіювання укр. мови, то не згодні ми з автором, що з Остромирової Євангелії може вона починати свою історію «як з пам'ятника, в котрому відбився кінець доби загально-руської єдности» (22-23). Підстава занадто гіпотетична. Крім того, автор не досить відрізняє історію укр. мови, як певної язикової групи, і історію літературної укр. мови особливо для пізніших століть XVII—XVIII (ст. 25: «Українська мова XVIII в. виявлена в творах Сковороди»...). Аж надто коротко сказано про створення нової укр. літ. мови, про її основи. Названо всього декілька іменнів; поміж трьома письменниками, що зробили вкладку до літ. мови з західніх говорів, згадано Бордуляка, але не згадано, напр., Руданського, Свидницького (ст. 26). Але найбільший дефект цього розділу, як і взагалі цілої книжки, полягає в тому, що автор занадто мало віддає уваги укр. діялектології. Українським говорам не уділяє автор навіть однієї повної сторінки. Питання діялектологічної класифікації укр. говорів збуває декількома рядками. Відношення авторове до літератури, цьому питанню присвяченої, мало назвати позверховним, воно вражає некритичністю, що може спричинитися до зовсім неправдивого уявлення про цю літературу. Тим що проф. Бузук наводить тут і моє прізвище, як автора однієї з спроб діялектологічної класифікації укр. говорів, я дозволю собі в декількох рядках пояснити проф. Бузукові (бо цього він очевидно не зважив писавши свою книжку), яке може тут трапитися непорозуміння з мало обізнаним читачем. Спиняючись на поглядах різних учених що до класифікації укр. говорів, П. Бузук звертає свою увагу тільки на одно: на скільки основних груп—на дві, чи на три — ділить укр. говори той чи инший учений і як він їх називає. Йому нема діла до того, який фактичний реальний зміст вкладає дослідник в розуміння тієї або иншої групи, раз цих груп у двох дослідників однакове число і вони більш-менш однаково звуться, значить ці двоє учені однаково розуміють укр. діялектичні відносини. Виходячи з цього принципу, П. Бузук цілком механічно поставив в одні дужки Соболевського, Зілинського і Ганцова, бо всі вони ділять укр. говори на дві групи — північну і південну (у Зілинського — півн.-західню і півд.-східню, але вони фактично до певної міри відповідають північній і південній групам Соболевського), а Михальчука і авторів «Оч. русск. діалектологіи» — членів Моск. Діял-

Ком-ії — в другі дужки, бо, окрім згаданих двох наріччів, вони виділяють і третє: червоноруське — Михальчук і карпато-угорське — автори «Очерка». Коли-ж узяти до уваги реальний зміст того, що зву північним і південним наріччям я і що розуміє під тими-ж назвами Соболевській, то всякому, хто хоч трохи розбирається в укр. діялектології і не має бажання ігнорувати змісту читаних праць, повинно бути ясно, що це не те саме у мене і в Соболевського і що моя класифікація, коли взяти до уваги два піднаріччя південної групи — південно-західне і південно-східне, безумовно найближче відповідає *своїм реальним змістом* класифікації Михальчуковій, це логічно випливає з мого викладу — див. останні розділи моєї праці VI і VII, ст. 54, 57—58, 60 та инш. Навпаки, класифікація в «Очерке» Моск. Діял. Ком-ії *своїм реальним змістом* найтісніше звязана з класифікацією Соболевського, бо відрізняється від неї тільки тим, що зовсім механічно виправляє методологічну помилку Соболевського, виділяючи в окрему групу ті карпатські говори, що зарахував був він до північних, не вважаючи на їх географічну віддаленість від останніх. Далі: «карпатська група» «Очерка» Дурново—Соколова—Ушакова зовсім не відповідає «червоноруському наріччю» Михальчуковому, бо обіймає тільки незначну його частину, отже ставити поряд, як рівнозначні, ці дві класифікації немає жадних підстав. В дальшому невеликому (15 рядків) абзаці знайомить нас автор із своїм поглядом на класифікацію укр. говорів. Він схиляється на бік тріялістичної класифікації, вважаючи, що «краще південне наріччя розбивати не на два піднаріччя—східне [зам. півд.-східне] й півд.-західне (як це робить Всев. Ганцов), а на два окремих наріччя». Свою думку обгрунтовує автор тим, що, мовляв, «дуже важливі риси північн. говорів..., але *не менше мають значіння різниці між західніми та східніми говорами південного наріччя* (курсив мій. *Вс. Г.*) (*житє*, закінчення дав. відм. *-ови, -еви*, тверде закінчення (*робит*) в 3 ос. дієслів, орудн. відм. ж. р. як *рукоу, ногоу* і т. п. в перших, *життя, -ові, -еві, робить, ногою* в других, себ-то в східніх)» (27). Мені відношення авторове до фактів і зроблений з них висновок здаються просто легковажними, адже-ж автор повинен був зважити на те, що в закарпатських (угорських) говорах говорять *життя* і *робить*, що закінчення *оу* так саме не поширюється на всю територію цієї групи говорів, а *-ови, -еви* супроти *-ові, -еві* занадто дрібний морфологічний факт, що далеко більшу вагу мала-б аналіза фонетичних особливостей цих говорів, а вона як раз і доводить спільну основу і в півд.-західніх і в півд.-східніх говорах. Але як-же можна, не даючи глибшої аналізи, безапеляційно заявляти, що згадані відміни «не менше мають значіння», ніж відмінність поміж північними говорами і південними.

Докладніших фактичних даних про окремі діялектичні українські групи, про територіяльне їх поширення (щоб хоч названі були тільки губерні), про межі поміж ними, хочби приблизні, дарма будемо шукати в книжці П. Бузука. Всі ці розуміння «північне наріччя», «південне наріччя» і т. п. позбавлені у нього всякого живого конкретного змісту (характеристики), не звязані зовсім з тими реальностями, що цими йменнями звуться, це якісь голі абстракції. Невже-ж П. Бузук гадає, що для історії укр. мови, а надто для короткої, діялектологія річ зайва.

Нарешті, подаємо ще декілька дрібних уваг та поправок до вступної частини і відзначаємо недогляди. Ст. 9 п. 3. Знахідн. відм. мн. від слова *кінь* має форму *коні* (а не *коніе*) і в північних говорах, як і в південних, бо *ъ* без наголосу в кінці слова відбивається в них як *і*.

Ст. 11, прим. 3. «Менше характерною для 4-ої категорії ознакою є *t* в 3-й особі»... Треба: «відсутність *t*»...

Ст. 12, 15-й р. «в півд.-західн. мовах». Треба: «в півд.-слов'янських».

Ст. 14. Полемізуючи з Шахматовим, що в праці «Древн. судьбы русск. племени» (1919) вважав назву *вантит* з носовим звуком (у арабського письменника Кардизи IX в.) за довід на користь своєї думки про ляське походження в'ятичів, П. Бузук гадає, що простіше відносити зміну носових голосних в прості в праруській мові до X в. Ще простіше буде думати, що араби могли вживати цієї назви в тій формі, в якій вона зробилася їм відома за передніших століть, незалежно від того, чи ще зберегалися в IX в. в мові східніх слов'ян носові, чи позамінялися на прості.

Ст. 15. «Єдиний спочатку правкраїнський нарід розділився пізніш на кілька племен».. Які докази може навести П. Бузук, що був коли-небудь єдиний правкраїнський народ, неподілений на племена?

Ст. 21. «Шахматів... тубольцями Наддніпрянщини рахує поляків».. Автор, очевидно, хоче сказати, що Шахматов за тубільців Наддніпрянщини вважає полян. Але як можна робити такі недогляди та ще й у підручнику?!

Ст. 25. Пересопницька євангелія 1651 р. замість 1561 р.

Ст. 28. Тільки з непорозуміння могла попасти поміж праці «присвячені українській діялектології» та ще й загального характеру (Михальчук, Соболевський, Зілинський) праця Томашівського «Етнографічна карта Угорської Руси».

Неточно подаються і бібліографічні вказівки: (ст. 28) О. Брок «Угрорусск. нарѣч. с. Убли» (1889), ця праця вийшла р. 1900-го; (ст. 25) стаття Житецького — Изв. Отд. рус. яз. и сл. 1906, кн. 4, треба 1905, кн. 4.

Не менше уваг викликає і розділ «Історія звуків укр. мови» (29—58). І своєю схемою і змістом він безпосередньо звязаний з поглядом автора на походження укр. мови, на чому ми докладно вже спинялися вище. Отже ясно, чому і схема ця і фактичний зміст розділу стоїть в безпосередній залежності від праць Шахматова «Оч. древн. періода ист. рус. яз.» і «Кратк. оч. ист. малорусск. (укр.) яз.», а надто в частині, присвяченій з'явищам праруської доби. Тут найперше спиняється автор на повноголоссі. Пояснення цьому з'явищу він не дає жадного, не наводить і фактичних даних для ілюстрації його вже з найдавніших пам'яток. За те чимало місця віддає гадці А. Мейе, що, базуючись на долі ймення Karl, однаковій з долею сполучення *tort* в слов'янських мовах, припускав, що праслов'янська єдність продовжувалася ще в VIII-му в. І ясно, чому П. Бузук на цьому спиняється. Йому треба довести, що така пізня хронологія цього з'явища не суперечить його теорії трьох прамов, зокрема праруської, бо-ж їх початок кладе автор на V—VI вік. Адже легко прийняти, каже автор, що сполучення *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* перейшли відповідні зміни вже в окремому житті кожної з трьох прамов, а що до празах.-слов'янської мови, то може навіть і пізніше— за це могла-б свідчити відмінність цих сполученнів в різних зах.слов. мовах. Що до етапів в еволюції цих сполученнів, то він припускає проміжну стадію *torъt*, *tolъt*, *terьt*, *telьt*. Останнє сполучення суперечить думці про лябіялізацію *ł* перед приголосною, а тому авторові годилося-б погодити свої думки і не наводити на ст. 29 форми, що суперечить сказаному далі на ст. 34. До повноголосся вертається автор і ще раз на ст. 44, пояснюючи відсутність замінної довготи в повноголосних формах. Останній факт переконує автора в тому, що, в момент подовження *o*, *e* в закритих складах, в формах типу *город*, *молоко*, *берег* «ще не було повних *o*, *e*», але-ж «це вже були і не *ъ*, *ь*», бо инакше вони позникали-б у складах відкритих і не було-б цих форм у пам'ятниках. Очевидно, це були звуки середні між *o* і *ъ*, між *e* і *ь*, тоб-то $o^{ъ}$, $e^{ь}$, як визначає їх автор. Пояснення занадто штучне, придумане ad hoc. Коли *голова* аж до XII в. не вимовлялася з звуком *o* після *л*, а з звуком $o^{ъ}$, то чому ми не маємо написів *голъва*, а тільки *голова*. Опріч того, складна система праслов'янського вокалізму, що відібрала його в спадку і укр. мова за давньої доби свого життя, робить неймовірною (навіть теоретично) думку про існування ще двох фонем — $o^{ъ}$, $e^{ь}$ — поряд з *o*; *e*, з *ъ*, *ь* сильними та *ъ*, *ь* слабими. Заперечує це, як ми бачили, і графіка.

Деназалізацію носових датує автор слідом за Соболевським X-м віком, виходячи з назов Νεασήτ, Ναπρεζή у Коет. Порфірогенета, аргументам Ягіча і Шахматова, що вважали це з'явище за давніше, не признає він довідної сили. В ст.-слов'янській формі першої з наведених назов *неѫсыть* зроблено помилку: надруковано *неѭсыть*.

З останнього хронологічно звукового з'явища, що захопило всю східньо-слов'янську лінгвістичну територію, а саме — занепаду глухих — робить автор слушний висновок, що воно розвинулось і скінчилося незалежно в окремих «староруських наріччях». До певної міри приймав цю думку вже й Шахматов. Отже кінець праруської доби припадає у Бузука на XI в. — тоді відбулося останнє з'явище спільне всім руським мовам: зміна початкового *je* в *o*. Як відомо, це з'явище не безперечне в літературі. Хоч його приймали Фортунатов і Шахматов, але відкидав між иншим навіть такий безоглядний прихильник теорії руської єдности в минулому й сучасному, як Соболевський («Лекціи»,

ст. 31–33). Дуже цікава стаття проф. Г. Ільїнського «К вопросу о чередованіи гласных ряда *о*, *е* в началѣ слов в слав. языках» (Slavia, R. II, s. 2—3) проф. П. Бузукові, очевидно, не була відома. Чомусь на останньому місці згадує автор про зміну початкових груп *olt-*, *ort-*. Логічна послідовність вимагала-б говорити про них поряд із зміною цих сполучennів в середині слова, отже дати їм місце зараз після повноголосся, або навіть і передніше з оглядом на однаковість рефлексів цих сполученнів в східніх і в західніх слов'янських мовах. До речи відзначімо неясність формулювання: «ріжниця рефлексів *ort-*, *olt-*, в східніх і західніх слов'янських мовах пояснюється ріжним характером праслов'янської інтонації». Автор не думає про тих, для кого призначає свою книжку як підручник, адже вони напевно можуть подумати, що йдеться про відмінність цих рефлексів у східніх слов. мовах супроти західніх, а не про подвійність їх і в східніх і в західніх.

В з'явищах консонантизму праруського періоду автор докладно спиняється на зміні *dj* в *ж* і *tj* (і *kt'*) в *ч*. Звук *дж* в укр. і білор. *ходжу* автор безпідставно вважає за пізніше з'явище (як і Соболевський), пояснюючи в ньому *д* впливом інфінітива *ходити* (пор. ст. 6, прим. 3). Вже Синявський в своїй рецензії слушно відзначив, що автор в своїх поясненнях оперує не з фонетичними фактами, а з графічними (Шлях Освіти, 1924, № 9). Далі автор побіжно торкається зміни *l* в *ł* в сполученнях *ol*, *el*, *ъl*, *ьl* перед приголосною. До праруського-ж періоду увійшли й три з'явища, спільні з півд.-слов. мовами (див. вище). Говорячи про зміну африкати *dz* в *z*, автор робить фактичну помилку, вважаючи, що африката *dz* відома тільки захід. укр. говорам переважно на початку слів і в инших умовах білоруській мові. Але африката *dz* відома всім укр. говорам, і форми *дзеркало*, *дзвін* (*дзвін*) вимовляються так і на Східній Україні, а не тільки на Західній. Це один із багатьох прикладів, де автор виявляє свою недостатню обізнаність з укр. діялектологією; пор. там-же (ст. 35) ще й форму *гостри*, яку автор вважає за звичайну укр. вимову. Що до поданих в цьому розділі уваг з приводу доби праруської і укр.-білоруської, то ми вже згадували про це вище.

Надзвичайно цікавий для характеристики цілої праці абзац маємо в кінці цього розділу, праруському періоду присвяченого. З нього ми довідуємося, що в своїй іст. укр. мови автор обминув з'явища, що становлять спадщину прасл. доби, хоч деякі з них характеристичні для укр. мови супроти руської, напр. *молодий*, *мию* (як і в инших слов. мовах), рус. *молодой*, *мою* і т. п. Чому так сталося? Відповідь ясна: тому, що всі ці з'явища не вкладаються в рамки праруського періоду, але й не становлять пізніших фактів в історичній еволюції укр. мови, безпосереднього-ж відношення поміж з'явищами укр. фонетики і праслов'янськими, поминувши праруську добу, робити не можна, бо це суперечило-б прийнятій схемі. І через те історія укр. мови в викладі Бузуковому перетворюється в якесь криве дзеркало укр. мови. Навіть розділ, що має в заголовкові «Період окремого існування української мови», говорить докладніше сливе про ті тільки з'явища, що знайшли собі місце в «Оч. др. пер. іст. рус. яз.» Шахматова, як діялектичні з'явища спільної праруської мови або як південно-руські з'явища: історія глухих звуків (36—41), наслідки занепаду напівкоротких глухих (41—44), ствердіння приголосних перед *е*, *и* (44–46), перехід *'е* в *'о* (47—49), діялектична зміна дифтонгів на монофтонги (49—51). З усіх инших з'явищ укр. вокалізму тільки деяким, як «другорядним явищам укр. мови», присвячено трошки більше від сторінки (52—53). Дуже побіжно збуває автор і укр. консонантизм. Ми не будемо докладно спинятися на всіх поодиноких частинах цього розділу, для цього треба написати більше, ніж сам автор в своїй книжці; до того-ж в своєму викладі автор не оригінальний, здебільшого він повторяє Шахматова, надто викладаючи історію глухих звуків і наслідки їх занепаду, а коли й не згоджується, то здебільшого в дрібницях; нарешті, іст. укр. мови не в такій мірі розроблена, щоб всюди можна було вимагати від автора певної відповіди. Отже даємо тільки побіжні уваги, а докладніше спиняємось тільки на окремих моментах.

Ст. 36. Чому автор думає, що в формах *лéва*, *рóта* ми маємо пояснення *ь*, *ъ* (сильних через наголошеність), а не пізніший вплив форми наз. відм. *лев*, *рот*. Адже форма *рта* з *ръта* наведена тут-же декількома рядками вище.

Ст. 40. Рефлексами складових *r*, *ł*, *r'*, *l'* на початку слова (після занепаду глухих) в укр. мові вважає П. Бузук сполучення *or*, *ol'*, *ar*, *al'*, *ir*, *il'*, тоб-то механічно переносить з Шахматова (Оч. § 371) рефлекси, що стрічаються «в разных русских говорах». Народні

укр. говори знають тільки *ir*, *il'*. Одним один приклад угрорус. *арджа*, що наводить Шахматов, посилаючись на Верхр. II, 33, не здається певним.

Ст. 42. Автор дуже помиляється, коли думає, що я перший звернув увагу, що дифтонги в поліських говорах звязані з наголосом. Цього він, розуміється, не міг вичитати з моєї «Характеристики поліських дифтонгів».

На ст. 43-й Арх. Єв. 1092 р. належить до пам'ятників, що не відбивають ще занепаду глухих, а на 44-й автор гадає, що «можливо, що часті випадки пропуску ъ, ь в Арх. Єв. пояснюються не ст.-сл. оригіналами..., а живою вимовою руських переписувачів». Треба більше логічної послідовности. Там-же відсутність прикладів з *о*, *е* зам. ъ, ь в пам'ятниках, котрі знають пропуск слабих ъ, ь, цілком безпідставно пояснюється не об'єктивними якимись причинами, а суб'єктивною: «для зміни ъ, ь на *о*, *е* від переписувача вимагалось все-таки більше сміливости». Чому, коли процеси відбувались цілком паралельно?

Питання про ствердіння приголосних перед *е*, *і* в укр. мові належить до найменше висвітлених в укр. фонетиці. Не тільки хронологію цього з'явища встановлювано досі різно, а не було навіть згоди в тому, чи вбачати тут один процес (так гадав Шахматов, датуючи його XIII-м віком), чи вважати за цілком окремі процеси ствердіння перед *е* і ствердіння перед *і*, як робить це А. Кримський. Останній дивиться на поплутання ѣ з *и* (а значить, і на ствердіння перед *і*) в Збірн. Святославових 1073 і 1076 рр. як на живе з'явище, а ствердіння перед *е* кладе на досить пізню добу — XIV — XVI вв. як до говору. П. Бузук держиться Шахматова, тільки припускає, що початок цього процесу сягає XII в., але-ж відбулося воно у всякому разі «не раніш від дифтонгізації монофтонгів у закритих складах» (46). Мені здається, що має рацію акад. А Кримський, розрізняючи ці два процеси, хоч, з другого боку, на мою думку, не тільки нема безперечних доводів за таке пізне ствердіння приголосних перед *е*, а сумнівна навіть думка про давнішу палаталізованість цих звуків перед *е* (не в закритому складі). Пор. з одного боку ті підляські говори, що, відрізняючи ѣ від *і* (перед останнім приголосні м'які), приголосні перед *е* вимовляють твердо (Бессараба. Мат. для этногр. Сѣдл. губ. — Сб. отд. рус. яз і слов. 75, СПБ, 1903), а з другого боку цікавий висновок Н. Дурново, що в Арх. Єв. 1092 р. правильно розрізняються прасл. *l'*, *n'* і прасл. *l*, *n* напівм'які. Після перших пишеться ѥ або м'якість ъˣ визначається значком палаталізованости, а після других є. Відсутність літери ѥ після инших приголосних доводить, на думку Дурново, що їм відповідали в мові переписувача не м'які (окрім шиплячих), а напівм'які звуки («Смягченные согласные в языке писца 2 почерка Архан. Евангелия» — в «Учен. Записках Высшей Школы г. Одессы» II, ст. 140 — 147, Од. 1922) [1]. Не розуміємо, чому П. Бузук, згадавши про цю статтю на ст. 23, залишив без уваги такий важний висновок, говорячи про ствердіння приголосних перед *е*. На збігові ѣ з *і* П. Бузук окремо не спиняється, обмежившись тими коротенькими увагами про змішування літер ѣ з *и* в Добр. Єв. 1164 р. та Гал. Єв. 1283, що подає в розділі про ствердіння приголосних перед *е*, *и*. Зате чимало уваги віддає він зміні *'е* в *'о* перед твердою приголосною, відрізняючи тут два моменти (за Шахматовим): перший давніший — лябіялізація *е* після піднебенних та *j*, що постала в діялектах праслов. мови, і другий пізніший — лябіялізація *е* після нових м'яких приголосних, що постали в мові праруській з давніших напівм'яких. Але лябіялізацію *'е* в *'о* приймає П. Бузук тільки для закритих складів (перед твердою приголосною), що-ж до відкритих, то він уважає, що закон ствердіння приголосних перед *е* попереджав закон лябіялізації *е* і тому *е* в слові *небо* лябіялізації не підлягало. Таке обмеження супроти Шахматова, що припускав зміну всякого *е* в *ö* перед твердою і для

[1]) В тій-же статті, удруге надрукованій з деякими відмінами в «Slavia», R. II, s. 4, проф. Дурново навіть прямо каже, що для нього майже нема сумніву, що переписувач Арх. Єв. читав з нем'якими приголосними перед ѥ і м'якими перед ѩ і ѧ (ст. 611). Поясняє він таку вимову перед ѥ книжною ортоепією, але-ж без певних підстав. В цій другій редакції стаття проф. Дурново не могла бути відома П. Бузукові, бо його «Кор. іст.» з'явилася чи не раніше.

укр. мови, треба визнати за цілком слушне. Що до закритих складів, то, на думку Бузука, лябіялізація в них *е* (перед твердою) була можлива з оглядом на *j* або *і* (нескладове) перед *е*, бо *е* в закритих складах дифтонгізувалося ще раніше від ствердіння приголосних перед *е*. Таким чином П. Бузук припускає лябіялізацію *е* в дифтонгічному сполученні *іе*: *ніесъ* > *ніосъ* (ст. 48). Це припущення ставить питання, чому лябіялізувалося *іе* з *е*, але не лябіялізувалося *іе* з *ѣ* (чому *ліес* не змінилося в *ліос*). П. Бузук розвязує його здогадом, що «очевидно, в старо-українській, а може бути в говірках прарускої й навіть праслов'янської мови — дифтонг, який відповідав *ѣ*, був вужчим, ніж дифтонг, що з'явився з *е* в закритому складі» (49), причому в останньому випадкові П. Бузук не розрізняє двох позицій: перед твердим і перед м'яким приголосним. Пояснення, як бачимо, дуже штучне і зовсім безпідставне, бо припускає *одночасне* існування *в однакових умовах* двох різних відтінків дифтонга *іе* (з *ѣ* і з *е* перед твердим чи перед м'яким приголосним) і в *неоднакових* (*ѣ* перед твердим і перед м'яким приголосним) одного й того-ж самого відтінку. Але на цьому не кінець. Припускаючи, що збіг обох відтінків дифтонга *іе* (з *ѣ* і з *е* в закритому складі перед м'яким приголосним) стався після закону лябіялізації *іе* в закритому складі перед твердим приголосним, і датуючи цей останній процес XIII в., П. Бузук мусить признати, що дифтонг *іе* з *е* в закритому складі (*пієчь*) збігся з старим дифтонгом *іе* з *ѣ* тільки в другій половині XIII в. (ст. 50). Тим самим П. Бузук цілком ігнорує документальні дані, бо написи *камѣнь*, *шѣсть*, *зѣлье* та инш. відомі вже Добр. Єв. 1164 р. і фонетичного значіння цих написів П. Бузук не заперечує (пор. ст. 42). Очевидно, імовірніше буде думати, що лябіялізація сталася раніше від дифтонгізації: *'ê* > *'ô*. Так думав і Шахматов, хоч уважав цю зміну за нефонетичну, виходячи з дуже сумнівного здогаду, що *е* перед твердою в усіх говорах прарускої мови замінялося на ö (Оч. др. пер. § 10 і § 284). Нам здається, що тут П. Бузук не розібрав Шахматова, бо він зовсім неправильно його переказує і потім сам заплутується в своєму викладі. Так він каже: «Шахматів припускав, що дифтонгізація *е* виникла тільки перед слідуючою мнякою шелестівкою, а перед складом з твердою шелестівкою дифтонгізація *е* не розвивалась» (48). В «Оч. др. пер.» ст. 302, на яку посилається автор, Шахматов говорить про те, що перед твердим приголосним, тоб-то перед складом, де зник *ъ*, ми не знаходимо заміни *е* на *ѣ* ні в південно-руських пам'ятниках, ні в живій мові (в півн.-українських і в півд.-білоруських говорах), маючи тут на увазі зміну *ê* > *ô* (хочби й нефонетичну), що попереджала дифтонгізацію,— це зовсім ясно з Шахматового викладу. Розуміється, це зовсім не значить, що тут «дифтонгізація *е* не розвивалась». Неправильно переказану думку П. Бузук ускладняє ще далі подвійною помилкою. Відмінність поміж рефлексами *ē* (за Бузуком *іе*) в двох зазначених позиціях «дуже добре пояснюється тільки що розглянутим законом лябіялізації, котрий є головним чинником ріжниці між *іе* в закритому й відкритому складі» (замість «перед твердим і перед м'яким складом»). А в примітці тут-же згадану відмінність рефлексів зам. *ē* перед твердим і перед м'яким складом він плутає з відмінністю *ніс* < *несъ* і *ніс* < *носъ*!

В розділі «Діялектична зміна дифтонгів на монофтонги» вражає нас схема, яку дає автор для фонетичної еволюції *ō*. Він встановляє такі етапи: *носъ* > *нуос* > *нуес* > *нуис* > *нис* > *ніс* «на підставі ріжних рефлексів *о* в закритому складі в півн. укр. говірках». Ця схема занадто застаріла. Вона найближче відповідає схемі Огоновського: *уо* — *уе* — *уи* — *уі* — *ы* [*ӥ*] — *и* — *і* (Studien auf d. Gebiete d. ruth. Spr. Lemberg, 1880, ст. 32. Про це міг би довідатися П. Бузук і з моєї статті про дифтонги в «Зап. Іст.-Філ. Від.» II—III, ст. 117, прим. 3). Але-ж від праці Огоновського відділяє П. Бузука 44 роки, а тому треба було-б, щоб він докладніше обгрунтував, чому схемі Огоновського він признає найбільшу реальність, поминаючи всі пізніші досліди над цим питанням. Адже ясно, що схема ця цілком збудована на різних графічних позначеннях дифтонгів і монофтонгів, що в окремих діялектах позаміняли *ō*, а не на дослідженні його рефлексів в живих говорах. Далеко реальніше уявляв цей процес уже Шахматов, угадуючи передостанню стадію *ӥі* (поряд з *ыі* в инших діялектах). На літературу, цьому питанню присвячену, П. Бузук не зважає, навіть про неї не згадує. Замість доводів, що промовляли-б за його схему, він обмежується голою апо-

диктичністю: коли й можуть, мовляв, бути якісь сумніви що-до стадії *уе*, то «зате цілком певними є останні», «в кождому разі правдоподібним і теоретично необхідним з'являється визнання передостанньої стадії (*нис*)» (51). Слід цієї стадії він бачить в різному характері зубних перед *і* з *о* (*ніс* з твердим *н*) і перед *і* з *е*, *ѣ* (*ніс* з м'яким *н*), бо пересвідчився з власних спостережень над вимовою студентів з Одещини та Поділля, що таке розрізнювання відоме й півд. говорам півд.-укр. наріччя. Шкода, коли П. Бузук висловлював свій погляд тільки через те, що хотів бути оригінальним і самостійним в своєму погляді на фонетичну еволюцію *о* в укр. мові; такої легковажности не можна виправдати, а надто в підручнику іст.укр. мови. А що доводи П. Бузука навряд чи кого переконають, можна бачити з того запитання, що вже поставила йому критика: чому-ж в слові *низ* звук *и* не змінився в *і*? (рец. Синявського — «Шлях Освіти» 1924, ч. 9). Коли зміна *нис* > *ніс* була фонетичною, то й *низ* повинно було дати *ніз*. Коли ґй підлягало тільки те *и*, що чергувалося з *о*, то чому маємо *і* в словах ізольованих, що не знають такого чергування, як от *різдво*. Коли П. Бузук, припускаючи цю зміну тільки в складах закритих, пояснятиме сучасну укр. форму *низ* впливом инших відмінків: *низу*, *низом* і т. д., то які на це докази дають пам'ятники. Правда, ми можемо легко угадати відповідь проф. Бузука, бо на аналогічні питання вже доводилося йому відповідати: очевидно, *и* з *о* мало инший характер, ніж *и* з *ы* та з *і*. Але чому-ж в такому разі П. Бузук не пише про це прямо, а примушує нас догадуватися. Не можемо згодитися з автором і що-до стадії *іо* < *е* і що «це *іо* визначается в пам. через *ю*, *у*, *і*» (51, прим. 2).

Як «другорядні» з'явища укр. мови коротко обговорено зміну етимологічного *о* в *а* в складі перед *а* (напр. *багатий*), що пояснюється асимілятивним впливом дальшого *а*, і зміну ненаголошених *е*, *о* в напрямку до *и*, *у*. Аналогію до зміни *е* в *и* вбачає автор в півд.-великорускій зміні ненаголошеного *е*. На мою думку, це методологічна помилка, зміни *е* в *и* в українській мові (власне в південних її говорах) неможна відрізняти від паралельної зміни *о* в *у*, а в великоруських говорах це тільки частковий вияв редукції ненаголошених голосних, бо-ж тій самій зміні разом з *е* підлягають і *'а*, *ѣ*.

Із з'явищ консонантизму, що припадають на добу окремого існування укр. мови, спиняється автор перш за все на зміні *л* в *у* (53—54) і цілком слушно гадає, що сталася ця зміна раніше від занепаду глухих, бо її нема перед суфіксом *-ък-* (надруковано помилково *-ьк-*); отже виникло це з'явище не пізніше від XII в. Далі декількома словами збуває автор чергування початкових *в* і *у* залежно від попереднього звука (не згадуючи про аналогічне чергування *і* з *й* в тих-же умовах), тут-же подає й приклади на вимову *в* в кінці склада як *ў* з Свят. Збірн. 1073 р.; згадує за протетичне *в* перед початковим *о* довгим. Більше уваги віддає автор звукові *г*, що в праруській мові і навіть за найстаршої доби укр. мови вимовлялось буцім-то як *ɣ*, а тільки в XII в. (може навіть і в XI) «починає звучати як *h*» (55). Таку вимову передає напис *осподаря* на кн. Володимира Давидовича чарі (близько 1151 р.). Автор забувся, а може й свідомо не згадав, про χ в назвах Дніпрових порогів у Костянтина Порфірогенета Βουλνηπράχ, Ὀστροβουνίπραχ, Шахматов-же вбачав у цьому χ доказ, що ці поболгаризовані назви записав візантійський імператор від південного русина,—болгарське слово *прагъ* той вимовляв з *h* («Введ в курс ист. рус. яз.» Петр. 1916, 81). Дуже імовірна думка Шахматова суперечить пізній хронології цього з'явища у Бузука.

В дальшому викладі автор переходить до *і* або *j* після приголосного. Тут зауважити можна тільки, що автор помиляється, думаючи, що *р* не подвоюється в укр. мові, як і губні. На великому просторі південно-східньої України звичайно вимовляється подвоєне м'яке *р*: *пірря*. Окрім розглянутих з'явищ, в своєму огляді консонантизму спиняється автор ще на зміні сполучень *кы*, *гы*, *хы* в *ки*, *ги*, *хи* та на ствердінні губних, звука *р*, шиплячих і *ц*. Автор вважає за цілком певні приклади ствердіння *р* в «гал.—вол.» пам. XI в. (очевидно, помилково замість XII в.) написи: *градуща* в Виголекс. збірн. XII—XIII в., *ухыщрания* в Арх. Лѣстн. в. XIII—XIV в., і за меншої певности приклади *цару*, *сътвороу*, *растворается* та ин. в обох Збірн. Свят. З граматики А. Кримського, що з неї бере

автор ці приклади, він міг-би довідатися про «ухыщраше, ухыштравъ» і в Збірн. Свят. 1073 р., а довід Шахматова про звичайність таких написів у ст.-слов. пам'ятниках має однакову силу і для «гал.-вол.». і для київських пам'ятників. Галицько-подільські діялектичні форми *піра, подвіра* супроти півн.-укр. *пі͡єрје, подв8р͡је* доводять пізніше ствердіння *р*: *піра* веде до *пір'а*, а останнє з *пір'р'а* чи з *пір'ја* (пор. ûûstr'a О. Брок, Угрорусск. нар. с. Ублі 62, *піре* Верхратський «Пр.о говір долівський» 17); відсутність-же подвоєного *р'* зам. *рј* свідчить, як визнає це й П. Бузук, про те, що ствердіння (помилково надруковано «подвоєння») *р* «відбулось до асиміляції *ј* або *і* попередній шелестівці» (58). В абзаці «Ствердіння шиплячих» П. Бузук не визначає умов цього ствердіння в укр. мові: наводить приклади тільки перед *и* (*помочы* та инш.), не згадує, що перед *і* (з *ъ*) звуки *ш, ж, ч* в укр. мові м'які. Навпаки, відзначені в книжці Бузуковій випадки, коли «в сучасній українській мові заховується м'якість шиплячих», а саме—речівники на *-іје* (*клоччя*), оруд. відм. одн. ж. р. *ніччю*, 3 мн. *лежять*, наз. відм. мн. *гарячі* — всі становлять тільки факти діялектичні, що мають більше чи менше поширення. Закінчує автор свій огляд історії звуків укр. мови хронологією звукових змін праруської та старо-української мов. В хронології не знаходимо нічого нового супроти попередніх допіру обговорених розділів, багато пунктів у ній, з оглядом на подані вже вище до поодиноких розділів уваги, здаються сумнівними або й цілком безпідставними Кінцевий-же висновок автора каже, що «головні з'явища укр. звучні відбулися на протязі XI—XV вв., але процеси XIV—XV вв. мають вже більш діялектичний характер, і тому ми правкраїнською добою можемо лічити час з XI та до кінця XIII-го або до початку XIV століття» (59). На жаль, проф. Бузук не передбачав можливости запитання від своїх допитливих слухачів: яка-ж доба почалася після XIV в.? Запитання це має рацію — після праслов'янської доби була доба праруська, після праруської — правкраїнська, а що-ж було після неї, адже вона тривала тільки до XIV ст. І що таке «українська мова» в сьогочасному її стані? На ці питання «історія укр. мови» в викладі Бузуковому відповіди не дає.

Перейшовши докладно, від розділу до розділу, зміст «Кор. іст. укр. мови, ч. I» П. Бузука, ми можемо, нарешті, зрезюмувати свої від неї враження. Цій історії укр. мови чогось не стає, в ній єсть якась невідповідність поміж назвою і змістом. Виразніше: в своїй концепції історії укр. мови П. Бузук фактично майже не виходить із рамок найдавнішого періоду. Центром його «історії» з'являється праруська доба, а ціла книжка з більшим правом могла-б зватися подібно до праці Шахматова «Нарис найдавнішого періоду історії укр. мови», з доданими в дужках словами «як діялекта мови праруської». Щоб мої слова не здалися безпідставними, звертаю увагу на те, що в книжці своїй П. Бузук оглядається власне на самі ті з'явища (принаймні що до вокалізму), котрими укр. мова вирізнилася з мови праруської, як приймають прихильники теорії праруської єдности. В ній немає образа укр. мови, як певного тісніше в собі з'єднаного язикового комплекса, що від самого початку свого життя, від праслов'янської доби, мав і власний діялектичний розвій і власну диференціяцію. Адже автор цілком знехтував діялектологічні дані, що доводять давню (давнішу від занепаду *ъ, ь*) відмінність північних українських говорів від инших — різну історію в них *о͡, е͡* в складах наголошених і ненаголошених. Так саме не згадав автор відмінної історії *ę, ъ* в північних і в південних говорах, побіжно тільки згадав про збіг *ы* з *і*, зовсім не згадав про діялектичну, але дуже поширену, зміну *'а* після палятализованих в *'е*, тільки в примітці (ст. 53) і невгадно висловлюється він про *'а* з *'е* в речівниках на *-іје* (*життя*) і т. д., хоч иноді згадує і дрібні діялектичні факти, напр. ствердіння *ц* (ст. 58). Всі ці з'явища в діялектичному розвою укр. мови, отже і в її історії, мають кардинальну вагу, але чи не тому забуває про них П. Бузук, що вони не зовсім відповідають його концепції історичної еволюції укр. мови.

Підходячи до книжки П. Бузука перш за все як до підручника, за великий дефект книжки ми повинні визнати те, що вона не дає *системи* укр. вокалізму і консонантизму в зіставленні їх з праслов'янськими, коли не безпосередньо, то хочби через проміжні праруські. Тільки говорячи про вокалізм праруського періоду, вилічує автор праслов'янські голосні, що перейшли й до мови праруської, але висловлюється неясно: «Праруською

мовою були одержані з праслов'янської мови голосівки повного витворення — *а, е, о, и, і, у* (*ы*), *ê* (*ѣ*), носові *ѧ, ѫ, ѣ, ь, î*» (29). Може й тут недогляд, але той, хто матиме книжку Бузука за перший свій підручник іст. укр. мови, може подумати, що до носових належать 5 останніх звуків і що всі вилічені звуки повного витворення. В инших розділах книжка й того не дає. Не даючи системи вокалізму і консонантизму в зіставленні з праслов'янською чи навіть праруською, обминув автор, як ми бачили, ті риси укр. мови, що становлять спадщину прасл. доби. З зазначеної кардинальної, на нашу думку, хиби цієї книжки, як підручника, історія укр. мови в викладі Бузуковому набуває уривчастости, деякої випадковости в змісті при великій непропорціональності поодиноких частин, що часом і не залежить від ваги і характеру самого питання, про яке автор говорить. Непропорціонально багато як на підручник і полемічного тону. Автор любить полемізувати і любить наділяти епітетом помилковости або нелогічности чужі погляди навіть тоді, коли питання зовсім не безперечне (ст. 29, 52, 56 та инш.). Свої-ж иноді небезсумнівні висновки і думки висловлює автор з надзвичайною впевненістю, як це ми бачили вище (з них ми далеко не всі повідзначали — див. напр. примітку на ст. 44, з якою ми не полемізували, чекаючи від автора докладнішого обґрунтування своєї думки в «Slavia», як він нам заповідає). Що-до самого змісту підручника, то він здебільшого складається з переказу чужих поглядів на те або инше з'явище—найчастіше Шахматова, потім Соболевського і Кримського, иноді Смаль-Стоцького. Троє перші (надто Шахматов і Кримський) стали і за джерело мало не всіх прикладів із пам'яток. Переказуе чужі думки П. Бузук часом дуже неточно, иноді дуже позверховно, що ми не раз і відзначали в своїй рецензії. Зовсім мало оглядається він в своїй праці на діялектологічний матеріял, а часом робить і фактичні помилки. Обізнаність з літературою, укр. мові присвяченою, часом має теж досить позверховну. Згадати треба також про зовнішні дефекти і mauvais ton викладу: численні недогляди (приклади було наведено вище), українізація прізвищ (Шахматів, Цонів, Білич), непотрібна часто українізація термінів («звучня» зам. «фонетика») і т. п.

Все вищенаведене примушує нас сказати, що «Короткій історії укр. мови» П. Бузука багато чого не стає, щоб визнати її за цінне придбання в нашій новій науково-підручній літературі. Спеціялістові вона майже нічого не дає, а, як підручник, має таку силу дефектів і в самому методі, і в фактичному змісті, що вони зовсім збезцінюють книжку. Потреба в підручникові іст. укр. мови дійсно відчувається, але завдовольнити цю потребу не легко. Нерозробленість і недослідженість укр. мови роблять це завдання дуже важким і вимагають від історика, окрім обізнаности з літературою, ще й великої обережности та критичности. Отже побажаємо, щоб в обіцяній II-й частині своєї «Кор. історії» автор уважніше поставився до свого завдання і щоб у новому виданні свого підручника повиправляв ті численні хиби, що так гостро вражають в цьому першому виданні.

Вс. Ганцов.

М. Гладкий. Практический курс украинского языка. Пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи. 2 издание. Научно-Педагогическим Комитетом Главсоцвоса допущено к употреблению в детучреждениях социального воспитания. Государственное издательство Украины. 1924 г. Ст. 152 + III. Цена 60 коп.

Великий попит на українізацію в останні часи викликає появу на книжному ринкові багатьох писань, що не завсіди завдовольняють потрібним вимогам. Серед цих книжок особливо негативно виділяється підручник М. Гладкого. Перше видання підручника М. Гладкого вийшло в світ в 1918 р., і, як каже автор, в тяжких умовах. Але з того часу до 1924 р. автор мав змогу добре попрацювати над своїм підручником і усвідомити собі ті мовні явища, про які він говорить. На жаль, ми цього не бачимо і в другому виданні. Автор поставився до своєї праці надзвичайно неохайно—мабуть через те, що надто погано розуміе філологію — та й наговорив у своєму підручнику такої плутанини, що тільки може збити з пантелику того, хто хтів-би повчитися української мови з отого його підручника. Можна тільки дивуватися, як автор міг пускати таку книжку межи люди. Ми не будемо зупиня-

тися на всіх огріхах і суперечностях, що їх ми знаходимо, можна сказати, на кожній сторінці підручника, а зазначимо лиш декотрі головніші, характерніші.

Іде мова про речівники середнього роду (ст. 21, § 22). Наводиться парадигма для склонення слів середнього роду «село», «серце», «писання», звідки видно, що кличний відмінок збігається з називним. Далі в § 23, де наводяться різні пояснінння до цієї відміни, говориться: «Звательный падеж ед. числа некоторых имен на *-ко* (тоб-то середнього роду) имеет *у*—«сонечк*у*!» (солнышко), «кониченьк*у*!» (уменьшительное от «кінь» = конь), «соловейк*у*!» (соловушка)». — Виходить, що «кониченько», «соловейко» — середнього роду, і той, хто буде вчитися за підручником М. Гладкого, напише: «м о є кониченько», «м о є соловейко».

На ст. 13, § 11 М. Гладкий навчає читача (та либонь і сам тому щиро вірить), що слова́ серед. роду на *я* «б а ж а н н я» (р. теж: бажання) і «х л о п'я» (р. «хлоп'яти», «уменьшительное от хлопець = мальчик») — належать до однакової морфологічної категорії! Коли-ж ми маємо перед закінченням *я* в «бажа*нн*я» подвоєну приголосну (*нн*), а в «хло*п'*я маємо неподвоєну, то це лиш тому, що «губные не удваиваются» [1]). Піднісши читачеві таке філологічне безглуздя, М. Гладкий далі (на ст. 24, § 23) знов дає ось яке правило про слова середнього роду на *я*: «Имена на *я* перед окончанием удваивают согласную: «писа*нн*я», «бажа*нн*я». Не удваивают согласных перед *я* корни, оканчивающиеся на две согласныя: «ща*стя*» и корни на губную или *р*: «здоров*'я*», «пір*'я*». — Звідси читач повинен зробити висновок, що треба писати не «те*л*я», а «те*лл*я», не «коше*н*я», а «коше*нн*я» і т. и. І хоч нижче в § 24 наведено зразки і цих речівників: «теля», «лоша», але хто читає підручник М. Гладкого, той так і не зможе вияснити собі, чи воно так і чому воно так? чому «весілля» і «бажання» треба писати через подвоєну шелестівку, а «теля» і «кошеня» не через подвоєну?

Обговорює М. Гладкий відмінювання слів чоловічого роду — і отак формулує правило для кличного відмінку однини (ст. 22, § 20): «На *е* имеют (кличний відмінок чоловічого роду) слова́ на т в е р д у ю согласную». — Значить, треба казати: «ді*де*!» «си*не*»! і т. д. Але ж у того самого М. Гладкого рядком вище наведено «ді*ду*!», «си*ну*!» в суперечність його власному правилу.

Іде у М. Гладкого мова про відмінювання слів ж і н о ч о г о роду (ст. 27, § 28): «Родительный пад. мн. ч. (жін. роду) — обыкновенно чистая основа: «вода — вод, хат, баб, верб» і т. д., «но имена, оканчивающиеся на г л а с н у ю — «шия», «дія», «подія» — имеют в род. пад. мн. ч. окончание на *й* — «ший», «дій», «подій» и т. п. (так і в І вид., ст. 32). Очевидячки, у читача-неукраїнця виникає питання: ну а «баба», «хата» на що кінчається? на голосну, чи на шелестівку? Ясно, що на голосну. В такому разі, згідно з правилом М. Гладкого, чи не треба часом казати й писати — «вода*й*», «баба*й*», «хата*й*»?!

Далі тут-же (ст. 27) читаємо у М. Гладкого: «а) На *-ів* (мають родовий відмінок множ.) имена двусложные (ж. р.) с ударением во множественном числе на конце, напр. «баб*и́*» (бабы)— «баб*і́*в», «хат*и́*» — «хат*і́в*, «коров*и́*» — «кор*і́*в» (хоч п'ятьма рядками раніше наведено «баб», «хат» (так і в першому виданні ст. 32). Але читач дивиться на сторінці 26-й на схему цієї відміни і бачить: «річк*и́*» (наголос на кінці) — «річ*ок*», і дивується, чому-ж не «річк*ів*?» І потім — хіба-ж форма «кор*і́в*» є вийняток із загального правила? Хіба-ж тут «*ів*» є флексія, а не частина кореня!

Стор. 23—(3) в. «Дательный падеж мн. числа оканчивается на «-ам» («-ям»)— «людям», «гостям», «грошам», «чоботям» и т. п., но на «*-ім*» могут иметь имена на м я г к у ю согласную и на «ж», «ч», «ш», напр. «людім», «гостім», «конім», «грошім», «штан*ім*», «чобот*ім*» и т. п.». І далі знов читаємо в М. Гладкого: «На *-ім*» могут иметь (місцевий відмінок множини) те-же (имена), что и в дательном мн. «*-ім*» — напр. «на людіх», «коніх», «постол*іх*», «гостіх».

[1]) «Характерны украинские формы с удвоением: весі*лл*я», «бажа*нн*я» и т. д.; соответствуют они русским на *-ье*. Не удваиваются губные и звук *р*, напр. «безхліб*'*я» (отсутствие хлеба), «хло*п'*я» (уменьшительное от «хлопець» = мальчик), «подві*р'*я» и т. п.» (ст. 13—14).

чоботі*х*». (Так і в І виданні). І бідний читач знов мусить ламати собі голову: як-же буде початок від «штані*м*», «чоботі*м*», «постолі*м*»? Невже «штані», «чоботі», «постолі?» [1]).

Трапляються часом і якісь просто дикі курйози, напр. § 30 ст. 29: «Двойственные формы: две*рима* и ноги*ами*». Читач не розуміє, що це за така двійна форма «ноги*ами*», і догадується, що це, мабуть, друкарська помилка, яких досить є у підручнику М. Гладкого, і що треба читать «ноги*има*», — і піде казати «руки*има*» і т. и.

Ще дикішого курйоза маємо ми в граматиці М. Гладкого на ст. 41, § 44, в розділі про заіменники. Наводить М. Гладкий таку таблицю для відмінювання «чий»: «чий, чия, чиє», род. «чийого», чиєї, чийого», дав. «чийому, чиїй, чийому» і т. д. — і додає архідику примітку: «Местоимения: «котри́й, сами́й, яки́й, такий — склоняются как чий» (sic!!). Инакше сказати, за М. Гладким треба склоняти «котрий» ось як: «к о т р и́ й, к о т р и я́, к о т р и е́», род. «к о т р и й о г о, к о т р и є ї, к о т р и й о г о», дав. «к о т р и й о м у, к о т р и ї й, к о т р и й о м у» і т. д!!!

Особливо багато всякої плутанини в підручникові М. Гладкого в відділі про дієслово.

Згадаймо, наприклад, курйозне твердження М. Гладкого, що форма «я був сказав», «я був сміявся» — це, мовляв, «с о в е р ш е н н ы й вид» (ст. 51;І вид. ст. 56).

Плутанину, і не аби-яку, ми знаходимо і в правилі про «повел. -ніе 1 лица мн. ч. (ст. 51). «Окончание на *ьмо* имеют (у вольовому способі) глаголы, оканчивающиеся во 2-м лице ед. ч. повелительного наклонения на *ь*, напр. «приход*ьмо*», «принос*ьмо*», и т. д., но «жур*імо*», «вар*імо*», «бер*імо*». Ці останні три форми надруковано жирним шрифтом — неначе в однині говориться «вар*ь*», «бер*ь*», і тому, мовляв, треба було-б казати «вар*ьмо*», «бер*ьмо*».

Плутанина не аби-яка — і в правилах про утворення «деепричастия прошед. времени». Один раз М. Гладкий каже, що «лучше всего образовывать деепричастие от формы причастия прошедшего времени всех залогов мужск. род. прибавлением окончания *ши*, напр. «знав — знав*ши*», «казав — казав*ши*» (ст. 57), а через дві сторінки вже виходить, що «деепричастие» утворюється від «неопр. н-нія», бо М. Гладкий каже: «От неопределенного наклонения, отбрасывая окончание *ти*, образуем оба п р и ч а с т и я действительного и др. залогов, напр. от «смія*тися*» — «сміяв*шись*» и т. п. (ст. 60). І читач по-перше не знає, як же йому утворити «деепричастие», а по-друге: що-ж це будуть за форми — казав*ши*, знав*ши*, сміяв*шись*? чи «деепричастия», чи «причастия»?

Дивно, до речи, що М. Гладкий знайшов в українській мові «оба причастия д е й с т в и т е л ь н о г о з а л о г а». Варто було-б йому зазирнути хоч-би в книжку т-ки О. Курило. Вона-ж бо ясно каже в своїх «Увагах до сучасної української літературної мови» (2 вид., ст. 12): «В українській народній мові маємо тільки пасивні дієприкметники на *ний*, *тий*, а не маємо ані активних дієприкметників на *чий*, *(в)ший*, ані пасивних дієприкметників на *мий*». А отже М. Гладкий сміленько каже: «От неопределенного наклонения образуем оба причастия действительного и др. залогов (sic!) (кроме страдательного), напр. «знати — знав*ший*», «сказати — сказав*ший*» (60 ст.). Цим він узаконює такі форми, які трапляються, хіба, в поганій українській літературній мові, але які треба викидати. Пустивши в свою книжку «знав*ший*», «сказав*ший*», М. Гладкий дає право утворювати ще й гірші форми, як от «сміявшийся», «мив*ший*ся». Правда, в своїй таблиці дієслова він не наводить форм активних дієприкметників минулого часу, хоч у дужках і ставить «несу*чий*», «знаю*чий*», кажучи в примітці: «формы, употребляющиеся только в плохом литературном украинском языке» (55). Але на що наводити такі форми, що їх не вживає правдива українська мова? нащо сіяти якусь плутанину в головах своїх учнів [2]).

---

[1]) В граматиці Є. Тимченка, з якої черпав М. Гладкий, тут сказано: «Датний мн. кінчиться на «ам» — «панам», «коням», але йменння на м'яку шелестівку і на ж, ч, ш діялектично мають теж кінцівку — «ім» (з давніх «е́м», «ьом»): «конім», «грошім», «гостім», «хлопцім»; «дітім», т е ж і «штанім», «чоботім» (в. 1, 104). А М. Гладкий все це поскидав до купи.

[2]) М. Гладкий узаконює і такі форми, як «він ходе» (ст. 50, б).

До плутанини веде й категоричне твердження М. Гладкого, що «причастие страдательного залога на ний ми образуем от настоящего времени, отбрасывая окончание *у, ю* от формы 1-го лица настоящего времени и прибавляя *е-ний, е-ний* (ст. 60, § 65). Значить, по Гладкому, пасивний дієприкметник від «пишу» буде «пи́шений», від «куплю» — буде «купу́ений», від «мордую» — «мордуе́ний» і т. д., і т. д.!

Часом М. Гладкий дає читачеві не самісінькі правила, ба відважно долучає ще й quasi філологічні пояснення до них. Хоч здебільша він тихенько списує свою «філологію» з чужих книжок (тільки не називаючи їх), але й тут йому щастить не більше, ніж у правилах. Спинімось на декількох прикладах.

От. на ст. 7, з приводу загально-встановленої ортографії «п'ять», «бур'ян», «кар'єра», і ин. (з апострофом) він, надягаючи на себе тогу знавця всяких наукових транскрипцій завважає: «Знаком 'в научной транскрипции (= в тій, яку знає М. Гладкий) обозначается мягкость согласного, поэтому в украинской литературе апостроф, вероятно, выйдет из употребления, и будут писать просто: «пять», «бурян», «карера» и проч.». — Хто справді знайомий з системами наукової транскрипції, для того ясно, яку ціну мають такі віщання і віщування М. Гладкого. А що для малотямущого читача вони шкодливі, так се певне.

У відділі про «благозвучие» М. Гладкий знов, мовляв, філологічно пояснює, що, коли українець каже «*г*оріх» замість «*о*ріх», так се тому, що «начальный гласный звучит грубо, и украинский язык закрывает его приставкою (ст. 9, § 6). В чому полягало-б «грубое звучание» слова «*о*ріх», коли-б до нього не додавали *г*, цієї «філологічної» тайни окрім М. Гладкого ніхто не зміркує. Хто знає італійську мову, той може згадати близькее своїми звуками італійське слово «orecchio» і згадає, що воно вважається за один із зразків високої гармонійности італійської мови.—За одним ходом завважимо, що механічно черпаючи свою мудрість із чужих джерел, зовсім дурно зареєстрував М. Гладкий «приставку звука *г*» (там-таки на ст. 9—10) в словах «*г*арбуз» (порівн. татарське «*х*арбуз», перське «*х*арбузе»), «*Г*анна» (пор. жидів. «*Х*ана», нім. «*Н*anna»), «*Г*умань» (порів. польське «*Н*uman» і наше старе актове «*Г*умань») та мабуть і «*г*индик» (порівн. арабо-персо-турецьке «*h*инді», «*h*инду»), бо в цих словах ми маємо *г* не призвукове, а корінне [1]). Коли-ж російська вимова не знає в них звука *г* (по-російськи: «*а*рбуз», «*У*мань» і т. п.), то це являється лиш свідоцтвом того, наскільки небезпечно в вирішенні філологічних питань про *h* (*г*) виходити з фактів мови російської, наче з якоїсь непохитної основи.—В тому самому § (ст. 10) М. Гладкий розводить самотужки трохи иншу, але аналогічну філологію. «В словах, неудобных для произношения, начальные гласные *о* и *е* отпадают, напр. «*о*гірок — гірок», «*О*панас—Панас», «Катерина (себ-то зам. «*Е*катерина»). Шкода, що М. Гладкий, безбоязко кинувшись у фонетично-філологічні толкування (або, краще сказати, не зумівши прочитати до пуття підручник Огієнка [2]), не спробував нам пояснити, яке-ж «неудобство для произношения» вхитривсь він добачити в тих словах: «*о*гірок», «*О*панас»! Та мабуть-же й філологом не треба бути, щоб переконатися: і «*о*гірок», і «*О*панас» — це слова аж надто «удобные для произношения», ідеально «удобные».—Що-ж до йменя «*К*атерина», то коли-б М. Гладкий був здатний хоч трохи самостійно поставитися до філологічних питань, ми-б його спитали: хіба-ж тут українська мова втратила «начальный гласный *е*»? Грецька форма Καθαρίνη та латинська Catharina ясно показують (звичайно, лиш тим людям, котрі грецьку та латинську мову знають), що ніякого «начального гласного *е*» в цьому йменні і не повинно бути, а коли, скажем, у росіян воно звучить «*Е*катерина», то це в них сталося за аналогією іменнів «Елисавета», «Елена» і т. и.

Або от іще зразок «філологічних» пояснінь у М. Гладкого. В § 41 кажучи про слово «ласкав» (= любезен), М. Гладкий додає: «*в* на конце устранилось в выражении «будь

[1]) Це все так. *Ред.*

[2]) Нижче (стр. 273) ми побачимо, що М. Гладкий нишком списав цей уступ з «Курса» Ів. Огієнка, але, не розуміючись на філології, перекрутив Огієнка до невпізнання: не зумів навіть гаразд списати уже готовий текст!

ласка» = русск. «пожалуйста» (ст. 37). Ніяке *в* тут не «устранилось», бо в вислові «будь ласка» (так само, як у висловах «будь ласка ваша», «з ласки вашої») ми маємо іменник «ласка», а не прикметник «ласкав». Кажуть «будь ласка» і до однієї людини (нарівні з «будь ласка») і до багатьох людей (нарівні з «будьте ласкаві»).

На ст. 29 ми бачимо у М. Гладкого «філологічний» екскурс навіть у царину мови французької: «Молодощі = молодые лета, а молодість = молодость; аналогичное имеем и во французском языке». На жаль, М. Гладкий точніш не зазначає, що то за аналогію має тут французька мова з українською; але можемо подати до відому М. Гладкого: хто справді знає французьку мову, той, приміром, нашу фразу: «минули мої молодощі» ніколи не зважиться перекласти: «Mes jeunesses sont passées».

Візьмім ще «філологічні» приклади з відділу дієслів. До слова «понарозказувати» М. Гладкий робить примітку: «*с* и *з* тут сливаются (?) в одно *з*» (ст. 62). А чому треба писати «порозсіювати», не зливаючи *с* и *з* в одно *з*? (Треба було сказати, що в «розказувати» ми маємо діло з чистим коренем «каз», як і в «казати», а не з нарощеним «с-каз»). Або, знов, на ст. 47 М. Гладкий пояснює: «Неопределенное наклонение в украинском языке не считается «наклонением», а представляет только начало глагола» (47). Ну, а в російській мові воно вважається за «наклонение»?

Таку-ж плутанину й помилки зустрічаємо ми і в відділі «Синтаксис». Обмежимося на одному прикладі. У § 112 М. Гладкий пише: «Местоимения «котрий, который, який» — употребляются чаще не как соединительные в относительных предложениях (заменяемых «що»), а как относительные и вопросительные; напр.: «котрих дівчат — то матері не пустили в дружки, котрі — й самі не пішли.—Підем, може й зажнемо якого снопа» (ст. 88). Тут треба було-б М. Гладкому сказати не «относительные», а «неопределенные», бо «относительные» — те саме, що і «соединительные». А на вживання цих займенників як «вопросительных» і не дано прикладу у М. Гладкого.

До безперечних хиб «Курса» М. Гладкого належить і його нахил подавати малообізнаному російському читачеві дуже локальні, вузько діялектичні форми, яких теперішня українська літературна мова уникає. Декотрі з таких локалізмів вражають, правда, не сильно, але декотрі—дуже сильно. Не сильно вражає, приміром, форма порівняльного ступіня «гущий» та «товщий» (ст. 36) зам. звичайних українських «густіший» та «товстіший», або «сто раз» (ст. 23) замість «сто разів», або «сосна—сосен» (ст. 28) замість звичайного, повсюдного українського «сосон»[1]) і т. и. Зате, зовсім недобре виходить у М. Гладкого його отаке категоричне правило: «Слова, начинающиеся со звука *о* (такі, як «один», «останній»), обыкновенно (!) теряют это *о*, если предыдущее слово кончается гласным звуком, напр.: «це не'дин день пройде», «до'станнього слова» (ст. 10). Таке явище навіть у живій простонародній мові зовсім не належить до «обыкновенных», а в теперішній літературній— тим паче. Або, знов, не випадало М. Гладкому в парадигмі на ст. 41 навчати російського читача, ніби поруч форм «всею ніччю, всією піччю, цею ніччю, цією піччю» можна вживати форм: «всію ніччю, цію піччю». Це вже дуже й дуже нелітературний локалізм. Ще гірший локалізм зам. «речей» або «річей» казати «речів» або «річ» (родовий множини (ст. 29). На жаль, таких локалізмів є в М. Гладкого рясненько, але ми спинимося ще лиш на двох.

На ст. 15 М. Гладкий наводить виклик «*чу!*» (з «чуєш») = рос. «слышь!». Може бути, що в рідній говірці М. Гладкого виклик «чу!» значить «слышь!». Але скрізь по Україні гукають «чу!» спеціяльно на свиню, коли хтять її погнати геть. (Це зазначено і в Грінченка, т. IV, ст. 473: «Чу! междом.—Крикъ, которымъ прогоняютъ свинью. «Чу, а то стопчу!»). Сміх буде, коли якийсь росіянин, навчившись української мови за «Курсом» М. Гладкого, візьме скрізь перекладати російське «слышь!» через «чу!».

А вже-ж зовсім зле виходить у М. Гладкого § 30: «Слово мати или *не склоняется*, или склоняется так: «матері», «матір», «матір'ю» и т. д. «(ст. 29). Бачимо, на першому місці

[1]) І в здрібнілих формах цього слова ми звичайно теж маємо лиш *о*. Порівн. хоч-би в словнику Грінченка, т. IV, ст. 170, такі приклади, як «сосонка», «сосонька», «сосоночка».

М. Гладкий навчає російського читача, що українське слово «мати» зовсім «не склоняется»! Це-ж дика річ, бо що-ж то вийде, коли читач, послухавшись М. Гладкого, замість «дочка з матір'ю» зачне говорити: «дочка з мати!». Та думаємо, що і в своєму рідному селі М. Гладкий не міг почути «з мати» замість «з матір'ю», а попросту чогось тут наплутав.

Ми могли-б іще підкреслити багато инших недоречностей у «Курсі» М. Гладкого (між иншим і те, що в нього нема ніякої послідовности в правописі). Почасти це ми зробили в иншім місці [1]), а докладніш усе показати — річ фізично неможлива, бо у М. Гладкого нема жадної сторінки, де не було-б якоїсь помилки чи недоречности. Скажемо попросту: бідні ті діти, які вчитимуться української мови з підручника М. Гладкого! Добре вони попокрутять голівками! Адже як довідуємось з заголовної сторінки «Курса», підручник М. Гладкого «Научно-Педагогическим Комитетом Главсоцвоса допущено к употреблению в Детучреждениях Социального воспитания». Бідні і ті дорослі росіяни, які тепер, підчас українізації державного апарату, захтять вивчити українську мову, спрепарована у М. Гладкого!

Нарешті зупинимося ще на одній рисі книжки М. Гладкого. Розглядаючи його підручник, ми бачимо, що в ньому є цілі параграфи, а то й цілі сторінки, списані з Тимченка та Огієнка чи звідки, так що слово в слово, иноді з тими самими прикладами. (Тільки иноді М. Гладкий вставляє декілька своїх прикладів а часом не робить і цього). В 1918 р. (в I вид.) списував М. Гладкий з «Граматики» Тимченка вид. 1907 р., а в 1924 р. (в II вид.) і з «Курса украинского языка» І. Огієнка (1918 р.) і з граматики того-ж таки Є. Тимченка вид. 1907 р. і 1918 р. Ось цьому докази:

Є. Тимченко, Грам. 1907 р. ст. 100.

На *а* мають генітив [слова чоловічого роду, *М. М.*]: ймення конкретні, загальні, цеб-то назви осіб, звірят, мір, танців, місяців, днів тижня і ин. річей (ідуть приклади).

На *у* мають генітив:

1) ймення уявні, змислові вражіння, напр.,

2) ймення збірні й матеріяльні, напр.

3) ймення неживотні на *й*, напр.

4) чужоземні слова неживотні, напр.

М. Гладкий (I в. ст. 24, II в. ст. 21).

Окончанія на *а* (*я*) имеют имена общие — конкретные, т. е. имена лиц, животных, месяцев, мер, танцев и пр. (Идуть приклади).

Окончания на *у* (*ю*) имеют: а) имена отвлеченные, впечатления органов чувств, напр.

б) имена материальные и собирательные.

в) имена предметов неодушевленных на *й*, напр.

г) иностранные названия предметов неодушевленных, напр.

В цих параграфах М. Гладкий наводить і ті приклади, які є у Тимченка, долучає й декілька своїх.

Тимченко	Гладкий
5) Опріч того: тину, ранку, дощу, гробу, морозу, Дону.	5) Кроме того, первичные (?) — тину, ранку (хіба «ранку» первісне!), дощу, гробу (и гроба), морозу, рову, Дону.
Деякі слова мають обидві кінцівки: (приклади); часто з цим звязана ріжниця в значінні.	Некоторые слова имеют окончания на *а* и *у*, и тогда часто изменяется и ударение (приклади — три з грам. Тимченка, три — М. Гладкого). Иногда при этом изменяется и значение (тільки два приклади з грам. Тимченка).
Є. Тимченко, Гр. 1907 р., ст. 108.	М. Гладкий (I в. ст. 29, II в. ст. 25).
в) *о* і *е* в кінцевім складі міняється на *і*: ворота — воріт, долота — доліт, озеро — озір, плече — пліч, колесо — коліс, але: чудес, небес, дерев, решет, веретен, джерел.	В закрытом слоге *о* и *е* переходят обычно в *і* — село — сіл. І далі всі приклади з грам. Тимченка.

[1]) Див. «Більшовик» 1924, 13 листопада.

І. Огієнко: Курс § 24, ст. 49.

Начальные гласные *а* и *е*, особенно в словах многосложных, неудобных для произношения [1]), иногда отпадают: огурок = огурец — гурок, Олександер — Лександер, Ксандер, Олесь — Лесь, Овдокія — Докія, Опанас — Панас, Екатерина — Катерина, Іерусалим — Русалим, около — коло, огород — город.

§ 66, ст. 78.

Полногласие в украинском языке сохранилось в полной силе; именно, на месте древнеславянских *ро*, *ла*, *рѣ*, *лѣ* — в украинском языке находим сочетания *оро*, *оло*, *ере*, *еле*: ворота, здоровий, порох, голос, волость, берег, жеребець и мн. др. То же самое явление известно и языку русскому; но в русском языке, особенно литературном под влиянием языка церковно-славянского, весьма много и кратких славянских форм, чего украинский язык почти не знает, — он отличается большим употреблением полногласных форм: борошно, борозна, моторошно, ворог, ворожий, сторожа, охорона, солодкий, полон, полом'я, охолоджувати, Володимир, середа, череда, оберемок, перечити, тверезий, через и мн. др. Приставка *пре* употребляется редко: превесело; а *чрез* совсем неизвестно.

Надо заметить, что в полногласных формах звук *о* не переходит в *і*, исключая только слов: сморід, поріг, моріг, да в род. пад. мн. ч.: корів, доліт, беріз, воріт.

М. Гладкий (II в., к ст. 10).

Наоборот, в словах неудобных для произношения [1]) начальные *о* и *е* отпадают напр.: огірок — гірок, Олесь — Лесь (Александр), Докія (Овдокія — Евдокія), Опанас — Панас (Афанасий), Катерина, горо́д, коло (около, возле).

Ст. 13, § 10 (II вид.).

Полногласие в украинском языке наблюдается в полной силе. Выражается оно в том, что на месте древне-славянских *ра*, *ла*, *рѣ*, *лѣ* в украинском яз. находим сочетания — *оро*, *оло*, *ере*, *еле*, напр. порох, ворота, сором, голос, берег и др. То же самое явление имеет место и в русском языке, но в нем очень много и кратких слов, в то время, как украинский язык отличается большим употреблением полногласных форм: борошно, борозна, моторошно, ворог, ворожий, сторожа, охорона, череда, середа, солодкий, тверезий, через, приставка *пере* (= *пре*), и пр.

В полногласных формах звук *о* не переходит в *і* (по закону іканння), кроме слов: сморід, поріг, моріг, и форм род. пад.: корів, голів, воріт.

§ 23, ст. 48-49 у Огієнка = 3) ст. 10 у Гладкого.

Це у М. Гладкого трохи не дословно переписано зо всіма прикладами з «Курса» І. Огієнка, (в кінці тільки М. Гладкий наводить кілька фраз на приклади Огієнка і на деякі свої), при чому М. Гладкий за Огієнком таки наводить і дану в Огієнка філологію для «Ірпінь» (первоначально ропа = влага, ръпінь, рпінь).

Далі — Огієнко:

Весьма часто в таких случаях появляется неорганическое *о*: Оксана, Одарка, оселедець, ортуть и т. д.

Грам. Є. Тимченка 1907 р., ст. 23.

Опріч того усталилася міна *о* і *е* навіть в відкритих складах, коли такий склад приходиться перед суф., де *о* і *е* з глухих *ъ* і *ь*, напр. кінець, кілок, місток, камінець брівок, ластівочка.

Гладкий:

В таких же случаях появляется и *о*: Оксана (Ксения), Одарка (Дарья), оселедець (селедка) и др.

М. Гладкий II вид., ст. 12.

І остается вм. *о* и *е* даже в открытых, слогах, если таковой слог стоит перед суф., в котором *о* и *е* происходит из давних глухих *ъ* и *ь* — кінець, кілок, місток, камінець, брівок, удівець.

[1]) Найважнішу увагу Ів. Огієнко: «особенно в словах многосложных» М. Гладкий викинув — і через те, як ми бачили (ст. 270), слово «огірок» зробилося у М. Гладкого «неудобным для произношения».

І таких прикладів, коли М. Гладкий, так і скажемо, дословно списує з своїх джерел, можна навести чимало: пор. Грам. Тимченка 1907 р. ст. 103 — і Глад. 22—23; Тимч. 111 = Глад. 28; Тимч. 45 = Глад. 30, § 32, 1; Тимч. 50, 52 = Глад. 31, § 33, в, г; Тимч. 42, 43, 53 = Глад. 31 § 34, а, б, д; Тимч. 63 = Глад. 36, і т. д.; Огієнко: «Двійне число» § 150 = Глад. § 16, і т. и.

Списуючи з своїх джерел і не розуміючи їх гаразд, або не вміючи вчитатися добре в них, М. Гладкий часом проминає найголовніше, і через те виходить у нього або неясність, або дика плутанина. Ми вже бачили один приклад (ст. 273), коли, переписавши Огієнка з пропуском найхарактернішого пояснінння, М. Гладкий заніс ім'я «Опанас» до категорії слів «неудобных для произношения». Таких прикладів можна навести чималенько.

Так, списавши з граматики Тимченка трохи не цілу сторінку про «іканння» (Тимч. кінець 21, 22—23 = Глад., кінець 11—12), М. Гладкий проминув у Є. Тимченка увагу 3, а в ній — усенька вага, і без цеї уваги весь той параграф для звичайного читача залишається незрозумілий (бо треба було ясно сказати, в яких закритих складах основні *о* і *е* переходять в *і*). Або, знов: на сторінці 111 у Є. Тимченка сказано, ще генітив множ. (жіночого роду) звичайно являє собою чистий пень: «рана — ран, вода — вод». М. Гладкий повторює за Тимченком це саме: «Род. пад. мн. ч. [жіночого роду] — обыкновенно чистая основа: в да — вод», далі — наводить свої приклади: «сестер, хат, борід, баб, верб, губ, жаб» (ст. 27), а потім забувши про свої власні приклади і не вчитавшись далі добре в підручник Є. Тимченка, він каже, що родовий відмінок на *ів* «имеют имена двусложные с ударением во множ. числе на конце: баби́ — баб*ів*, хати́ — хат*ів*, также сарна — сарн*ів*, крупи — круп*ів*, корова — кор*ів*, мушля — мушл*ів*; от свиня — род. свине́*й*». Очевидячки, у читача підручника М. Гладкого не може не виникнути непорозуміння: та як-же нарешті треба? чи баб, чи баб*ів*? чи хат — чи хатів? чи річо́к, чи річк*ів*? А вся ця плутанина виникла саме тому, що М. Гладкий не зумів переписати Тимченка до пуття. У Тимченка тут сказано: «але мають [=можуть мати, *М.М.*) генітив на *ів* по аналогії з іменнями І (=першої деклінації, цеб-то чоловічого роду)йменння двоскладові, що мають у множині наголос на кінцівці: панни́ — панні́в, хати́ — хатів, баби́ — баб'ів, сарна — сарнів, мушля — мушлів, іноді — брехнів; від свиня — свиней». Або, знов, можна зазначити плутанину у М. Гладкого, коли порівняти Тимч. ст. 107, § 225 і Гладкий § 23; Тимч. 104 §§ 214 і 218 — Гладкий ст. 23: «Дательн. и предложн.» множини. Й инш.

А вже-ж там, де М. Гладкий, хоч трошки одходячи од своїх «джерел» (Тимченка, Огієнка і инш), пробує сказати щось самостійне, він виявляє повну безпорадність. Списавши, приміром з граматики Тимченка цілу сторінку 21), М. Гладкий вставляє § про речівники чолов. роду на *р*, де каже, що «существительные с суффиксами *яр*, *ир*, *ар* имеют в род. падеже *а*: каменяр — каменяра, *жир* — *жира*»; наче в слові «жир» звук *ир* буде суфікс! В фразу Тимченка про кличний відмінок М. Гладкий додає од себе: «и на *о* (кроме -ко)» — і дає право від «тато» казати «тате!» Ми бачили (ст. 271), що на думку М. Гладкого «соединительные местоимения» це *не* те саме, що «относительные». І т. и., і т. и., і т. и.

Можна дивуватися, нащо Державне Видавництво захтіло видати в світ таку недоладню й плутану компіляцію, як «Курс» М. Гладкого. Це книжка не тільки слабка з наукового погляду, ба попросту шкодлива.

Михайло Марковський.

„Евгений Бертельс: Персидский театр". Ленинград 1924; ст. 93 в 16°, выпуск IV серии „Восточный театр", видання Російського Інституту Історії Мистецтв.

Ця невелика, але на зміст багата книжечка читається справді з неослабним інтересом, бо написана дуже жваво й цікаво; а що автор сам орієнталіст, то ми не знаходимо в його праці тих ляпсусів, які частенько трапляються в російських книжках того сорту, писаних дилетантами. Бажалося-б тільки, щоб транскрипція арабських слів була точніша.

Напр. на ст. 74 Є. Бертельс пише жіноче ім'я: «Суфие» (а треба «Сафіййе» або »Сефійе», араб. Çafijjah). Або, знов, час-би вже орієнталістам називати мохаррємського муллу-казнодія «ровзехан» а не «рузехан» (ст. 20). Вже-ж бо в першій частині цього слова ми маємо діло з позиченим із арабської мови словом «ровзе» (чисто араб. rawdhah), вкорочений вислов замість повного «ровзет еш-шегадет» (= «сад мучеництва»).

Найбільшу частину своєї праці присвячує Є. Бертельс перським релігійним містеріям,— тим драмам, які він, ідучи за звичайним прикладом багатьох инших орієнталістів, зве «та'зіе». На жаль, він не силується освітлити історичними свідоцтвами час, коли вони повстали у Персії. «Время их возникновения в точности неизвестно» каже він: «есть основания связывать их с укреплением династии Сефевидов, т. е. с началом XVI века» (ст. 12).

Це дає нам привід спинитися на цій точці ширше і подати той матеріял, який може освітлити цю справу точніш [1]).

I.

У шіїтів (в Персії, в Індії), підчас страсного десятодневія (перших десятьох днів) священного місяця мохаррема з 10-им днем «ашура», одграваються драматичні вистави, що відомі у европейців під ім'ям «те'зіе» (= траур, жалоба). Сами перси, скільки мені відомо з багатьох усних розмов з ними, так цих вистав *не* називають: вони під терміном «те'зіе» розуміють г е т ь - у с ю сукупність того оплакування, що одбувається страсними днями: себто і порушлива проповідь мулли-ровзехана, і фанатичні процесії, і т. ин. — це все «те'зіе»; і таким чином драма («шебіг» або «те'зіе-ґярдані»=«те'зійна вистава») є тільки о д и н з м о м е н т і в «те'зіе», або жалібного оплакування [2]). А проте, в европейській орієнталістичній обихідці цілком прищепилося пристосування терміна «те'зіе» спеціяльно до драми, і ми теж — умовно — можемо триматися такої, не зовсім точної термінології. Присвячено те'зійні вистави драматичному відтворенню легендарної історії страстей дому Аліевого, і вони дуже нагадують собою середньовічні католицькі містерії-«пасії». Од справжньої історії ці шіїтські містерії дуже одступають.

З якого часу почали в персів виставлятися такі містерії — це не зовсім ясно, але є підстави для висновку, що до їхньої теперішньої драматичної форми перський шіїзм дійшов цілими століттями.

II.

Алій — це четвертий халіф а р а б і в. Його син Хосейн, що його вбили халіфи-омейяди, звичайно, теж араб. А загально відома річ, що в арабів іще перед ісламом широко практикувалося оплакування мерців. Тому не було-б диво, колиб іще за омейядських часів (VII в.), як загинув Хосейн, одбувалося оплакування його загибелі (та на це ми маємо й історичні вказівки). Пам'ятати — знов — треба, що вбито Хосейна в Кербелі, в Месопотамії, недалеко пізнішого Багдаду, тобто в тій країні, де дуже довго жив культ семітського бога Адоніса-Таммуза, що його смерть оплакувалася особливими обрядами. Тому дехто з орієнталістів уже висловлював думку, що культ Таммуза вчинив свій вплив на церемонії Хосейнового жалібного свята, зіллявшись із ним [3]). Звичайно, що перші такі плакуни були араби, або инші

---

[1]) Секретареві моєї катедри М. З. Левченкові складаю найщирішу подяку за таку велику старанність, з якою він допоміг мені обробити мої сирові матеріяли.

[2]) З-поміж европейців правильно одрізняє терміни «те'зіе» та «шебіh» — Я. Поляк (Jak. Polak: «Persien, das Land und seine Bewohner» т. I, Лейпц. 1865, ст. 340). Березін ще 20 літ перед тим чув термін «шебіh», тільки-ж був думів, що це слово значить «театральна роля» (И Березинъ: «Путешествіе по сѣверной Персіи», Казань, 1852, ст. 344). Безперечно, що точну одміну поміж «те'зіе» і драматичним спектаклем знає і Едв. Браун (Browne), автор найновішої «Persian literature in modern times (Кембр. 1924), бо на ст. 29 він наводить лист одного перса, і в тім листі драма виразно зветься «шебіh» або «те'зіе-ґярдані» = «те'зійна вистава».

[3]) B. D. Eerdmans: Der Ursprung der Zeremonien des Hoseinfestes — в «Zeitschrift für Assyriologie», т. IX (Веймар 189.), ст. 280-307.

земіти Месопотамії. Тільки-ж можна догадуватися, що й серед чистих персів, котрі почали релігійно шанувати пам'ять Хосейна, дуже рано розповсюднився звичай гірко плакати щороку за своїм святим.

Варто зазначити, що за омейядських часів (VII-VIII в.) святкування Хосейнового вбиття одбувалося двобічно: бо коли Хосейнові прихильники святкували той день плачем сумом, то омейяди та їхні прихильники святкували його серед радощів та веселощів. Аль-Біруній, що жив, правда, пізніш (аж у X віці), але являється одним з найточніших і найнауковіших мусулманських істориків, виразно це підкреслює, в розділі про мусулманські свята, в своїй «Хронології східніх народів» під рубрикою «Мохаррем». От його слова: «10-й день місяця-мохаррема зветься ʿâшурâ. Це день славний, пречесний. Повідають, що пророк Мохаммед сказав: «Гей, люди! поспішайте один перед одним чинити добрее в цей день, бо цей день великий, благословенний, — в цей день Бог поблагословив Адама». І люди високо шанували цей день Та й ось трапилося, що на той день припало вбиття Хосейна, Алієвого сина: з ним і з його родом зробили те, чого ніде серед ніякого народу ще ніколи не робилося і з найгіршими людьми, — загубили їх жаждою і мечем, спалили їх, розп'яли їхні голови, топтали їхні тіла кіньми, і вчинили той день злоповісним. Що-до омейядів, то вони в той день одяглися, прибралися як-найкраще, учинили свято, бенькети та гостювання. Це зробилося звичкою серед народу (wa жарâ р-раємо фі ль-ʿâммати ʿаля зâлика) за часів панування омейядської династії, та залишилося і після їхнього занепаду»[1]). Звичайно, що ті, кому алідська пам'ять була святая, не брали участи в такому веселому святкуванні, а навпаки — могли лиш тужити.

Відколи замість омейядської династії запанувала (VIII в.) ворожа їм династія аббасидська (з родичів Пророкових), шанувати пам'ять Алія й Хосейна та їх оплакувати шіїти могли зовсім вільно, привселюдно. Та й здається, що, голосячи за своїми кумирами Алієм і Хосейном, та ходячи на прощу до їхніх могил, шіїти це робили тоді з певною релігійною театральністю: мабуть чи не випускали вони тоді в священних процесіях поодиноких таких людей, які мали церемоніяльно зображати собою Алія та його сім'ю.

Певний натяк на це a contrario ми маємо в тій недостойній пародії, яку уряджав уже в IX в. реакційний багдадський аббасидський халіф Мотаваккиль (847-861), що одмовивсь од усяких ліберальних ідей своїх попередників. Якщо декотрі з попередніх халіфів аббасидської династії ставилися до пам'яти алідів прихильно, то Мотаваккиль добачав у тому шіїтську ересь, не більше. І от, під 236 = 850 роком ми читаємо в халіфатських істориків таку звістку: «Цього року Мотаваккиль наказав зруйнувати могилу Хосейна сина Алія і всі ті забуду ання, що були коло неї, а самее місце могили — засіяти сіяттям і полляти водою, щоб люди не могли туди приходити на поклоніння. Мотаваккиль страшенно ненавидів Алія сина Абу-Талиба і його рід. Серед близьких до його людей був якийсь ʿОбâда, танцюра-содоміт. Цей ʿОбâда прив'язував собі на черево під одіж подушку і одкривав свою лису голову, та й отак танцював перед Мотаваккилем, а співаки співали: «От іде лисий черевань, мусулманський халіф!» тобто Алій. Мотаваккиль тимчасом пив вино й реготавсь[2])». Можлива річ (з дальших звісток це буде видко виразніш), що цей сміхачівський танець-маскарад то як раз була пародія не на що инше, як на священні шіїтські процесії, в яких хтось перебирався за Алія або, хоч, звався Алієм. Такі процесії доти, за попередніх халіфів аббасидської династії, вільно могли одбуватися не тільки в Кербелі, ба мабуть і в тому самому Багдаді, до потім Мотаваккилеві сміхачі одгравали отую огидную пародію на них.

Але не пощастило Мотаваккилеві викорінити шіїтське оплакування страстей дому Алієвого в місяці мохарремі і ті процесії, що сполучалися з мохаремським шіїтським святку-

---

[1]) Аль-Біруній: «Аль-âθâр аль-бâқие» (Chronologie orientalischer Völker von Albêrûni, hsg. v. Ed. Sachau), Липськ 1878, ст. 329: 6-13.

[2]) Див. «Повну історію» ибн-аль-Асіра XIII в., т. VII (єгипетське видання 1290 = 1873 р.), ст. 19. Першу третину своєї звістки міг ибн-аль-Асір переписати з Табарія. IX-X в. (див. лейден. видання, серія III, т. 3. ст. 1407).

ванням. В X віці реакційний аббасидський халіфат упав. Халіфський аббасидський Багдад дістався в руки шиїтським султанам-бовейгідам (945). Тоді у шиїтів в мохарремські дні-âшурâ привселюдний плач за страстотерпцем Алієм та його дітьми одбувався демонстративно в самому Багдаді, за розпорядженням одного з представників бовейгідської династії.

Ось як про це пишуть арабські історики під 352 = 963 роком [1]): «Цього року 10 мохаррема наказав [бовейгідський султан] Моʿизз-ед-довле, щоб люди позамикали свої крамниці і покинули базарювати та торгувати, а натомість, щоб вони одбували привселюдний плач («ан-нійâẓат») і щоб вони, спорудивши куполи-арки, напинали на них повстяні дранки [2]), і щоб жінки, розпустивши волосся, начорнивши собі обличчя і подерши на собі одіж, ходили по місту [Багдаду], голосячи і бʼючи собі лиця на знак туги за Хосейном сином Алія. У соннітів не було змоги не допустити до цього, бо шиїтів було багацько і султан був з ними» [3]). Такі самі згадки трапляються і під роком 353 = 964, і під роком 357 = 968: «Цього року [шиїтська] людність Багдаду справляла день ʿâшурâ, виявляючи свою тугу згідно з своїм звичаєм» [4]). Або, от, під роком 358 = 969 знов сказано про звичай шиїтської багдадської людности — зачиняти базари на 10-й день мохаррема, не торгувати жадною харчею, а голосити і справляти поминки по Хосейні сині Алія [5]) Варто тут згадати і слова сучасного бовейгідам історика аль-Бірунія. У своїй «Хронології східніх народів» (кінця X віку), у нищецитованій руб иці про мохаррем, він каже: «Що-ж до шиїтів, то вони плачуть і ридають над насильною смертю в адики всіх мучеників в 10-й день мохаррема і привселюдно це роблять у Багдаді й таких инших містах й містечках. В той день вони одвідують блаженну Хосейнову могилу в Кербелі. Ніяких нових речей вони силуються в той день не вживати» [6]). Голосіння шиїтських плакальниць за Алієм увійшли тоді у соннітів в прислів'я. — «Це ще більше порушує, ніж сльоза шиїтки! Araqqo мин дамʿати шиʿиййатин!» каже прислів'я, що записав один відомий збирач XII віку [7]). Саме-ж прислів'я тее вийшло з давнішого вірша одного поета:

---

[1]) Див. у ибн-аль-Асіра (XIII в.), егип. вид. 1290 = 1873 р., т. VIII, ст. 197 (під 352 = 963 р.).

[2]) Я читаю: «йюлябису ɋибâбан, ɋамальу-hâ, би ль-мосуẓи». Про звичай «таʿліq альмосуẓ», тобто вивішувати (жалібні) повстяні дранки, пор. коротку звістку в заціліломy уривкові історії Гиляля ас-Сабія X в., який зазначає, що їх вивішували на вулицях-базарах («фі ль-асwâq»). Див. текст Гиляля в виданні Амедроза: The ecl pse of the Abbasid caliphate, т. III (Оксфорд 1921), ст. 458. Гиляль додає, що багдадські шиїтські плачі («наwẓ») в дні ашура одбувалися «фі ль-машâhид» = «на місцях мучеництва», себто — на місцях, спеціяльно призначених для страсного святкування (очевидячки й прибраних підхожим способом, з певною обстановою).

[3]) Ибн-аль-Асір (XIII в.) не називає свого джерела; але той фрагмент з бовейгідського історика Гиляля ас-Сабія X в., який дійшов до нас (і якого видав Амедроз в Оксфорді 1921), виразно весь показує нам, що одним з джерел ибн-аль-Асіра був безперечно Гиляль. Пізніші мусулманські історики черпали звістку про бовейгідське Ашура з усезбірки ибн-аль-Асіра: до таких належать у XIV віці сирійські араби князь Абульфида (див. царгородське видання, т. II, ст. 110, під 352 = 963 р.) та дамаскинець ибн-Кетір (1301-1373), що на нього покликається автор перської компіляції: «Eẓɋен ель-ɋисес» уже близьких до нас часів. В цей перській компіляції арабське слово «нійâẓа» (= плач) перекладено словом «теʿзіе», — і от автор найновіщої історії перського письменства Едв. Бравн (Edw. Browne, т. IV, Кембр. 1924, ст. 30-31), знайшовши таку звістку в «Eẓɋен ель-ɋисес», атестує її як «a valuable note». Ні, нічого «valuable» в ній немає, бо коли-б Бравн був удавсь не до перської пізньої переробки, а до її старіщих джерел, то не побачив-би там терміна «теʿзіе», а побачив би лиш нехарактеристичне «нійâẓа» або «наwẓ».

[4]) Див. про рік 353 = 964 у ибн-аль-Асіра т. VIII, ст. 200, а про рік 357 = 968, т. VIII, ст. 211.

[5]) Про рік 358 = 969 див. у ибн-аль-Асіра т. VIII, ст. 215.

[6]) Біруній: «Аль-âθâр аль-бâqиє», вид. Захав, Лейпц. 1878, ст. 329.

[7]) Це Мейдâній, — помер 1124 року.

Араqqо мин дамєати шієіййатин
Табкі єАліййа бна Абі-Тâлибин,

себ-то «Порушує більш ніж сльоза шіїтки, що оплакує Алія сина Абу-Талиба» [1]).

Проти халіфа Омара, що покривдив Алія і його дітей та його дружину Фâтиму (дочку пророка Мохаммеда), одібравши в неї сад-Фадак, безперечно лунали в той день дикі проклони, бо навіть і на мечетах багдадських пороблено було за наказом бовейгідського султана Моиззеддовле фанатичні шіїтські написи: «Хай Бог проклене [Йезідового батька] Моâвію сина Абу-Соф'яна, і проклене того, хто насильно одібрав Фадак у благословеної Фâтими, і проклене того, хто не дав поховати [Аліевого сина] Хасана коло могили його діда [пророка Мохаммеда]» і т. и. [2]).

Якщо ми вже й давніш (через двірську пародію у аббасидського халіфа Мотаваккиля IX в.) мали підстави а contrario догадуватися про священний маскарадний елемент у шіїтських жалібних процесіях в Багдаді IX в. (може й з розподілом ролів), то в X-XI в., за бовейгідського панування, уже цілком незаперечимо можна казати, що всі вишезгадані шіїтські голосіння та процесії одбувалися в Багдаді з виразною театральністю. Це вже вияснено. А що навіть про обрядові ролі можна в X-XI в. говорити сміливо, це теж буде зараз видко. Видко буде, що дехто з учасників якоїсь такої шіїтської процесії мав тоді репрезентувати собою чи то Алія чи то Хосейна, викликаючи тим бажання у соннітів урядити з свого боку иншу процесію—аналогічну, але антишіїтську, де-б виступали олицетворені вороги халіфа Алія, отакі як дружина покійного пророка Мохаммеда Аіша та її помагачі Тальха та Зобейр. Бо от дуже вимовна про це звістка з бовейгідського побуту подається під 363=973. Пише ибн-аль-Асір (VIII, ст. 227), що черпав з авторів X-XI в.: «Трапивсь [у Багдаді] великий заколот поміж соннітами й шіїтами. Сонніти з тих, котрі торгували харчею на базарі, посадили на верблюда якусь жінку і назвали її Аіша. Знов-же, один з-поміж них назвав себе Тáльха, а ще один назвав себе Зобейр. Вони вступили в бійку з другою ватагою [*А. Кр.*: тоб-то з шіїтською процесією] і казали [*А. Кр.*: граючи ролю стародавньої Аіші, Тальхи та Зобейра]: «Ми б'ємося з прихильниками Алія, сина Абу-Талиба!». Цю ибн-аль- Асірову звістку (XIII в.) ширше поясняє нам зацілілий фрагмент з історії Гиляля ас-Сâбія X-XI в. під 389=998 р. [3]). У Гиляля, з якого черпав і сам ибн-аль-Асір, сказано: «У тих багдадських шіїтів, що жили в передмісті Карх та коло Таксько'ї брами, увійшло в звичку споруджати куполи-арки (қубâб), вивішувати одіж і ставити вселюдні прикраси в той день, коли пророк Мохаммед передав духовну владу Аліеві. Вночі шіїти запалювали вогні, а на світанку приносили в жертву верблюда. І от, супротивні їм сонніти забажали з свого боку робити по своїх кварталах і вулицях все те, що геть відповідало-б шіїтському звичаю. Вони заявили, ніби осьма днина після Аліевого дня була тая, коли пророк Мохаммед та Абу-Бакр укрилися в печері [тікаючи з Мекки до Медіни]. І тієї днини багдадські сонніти поуряджували все те саме, що уряджували шіїти в Аліеве свято. А знов-же відповідно до шіїтського свята âшурâ вони за вісім днів після того присвятили день споминанню про те, як убито Мúс'аба ибн-аз-Зобейра, та й одбули прощу до його могили в Мáскані,—достоту так, як шіїти одбували прощу до могили Хосейна сина Алія в Хâірі». Можна до цього додати, що й дамаскинець-історик Зáгабій (1274-1348) у своїй великій історії ісляму «Таріх аль-ислям», черпаючи безперечно з того самого Гиляля, зазначає під 422=1031 роком: «18-го дня місяця зульхиджде

[1]) Див. видання Г. Фрайтага: Arabum proverbia, т. I (Бонн 1838), ст. 576. Віршевий метр тут—сарîє.

[2]) Про ці написи на мечетах див. у ибн-аль-Асіра, егип. вид. т. VIII, ст. 195 (під 351=962 р.). Звідти—у Абульфиди XIV в., даргород. вид., т. II, ст. 110 (під тим самим роком), і у багатьох инших, прим. у енциклопедиста Соютия (пом. 1505): «Історія халіфів» (вид. Lees), ст. 411; у перського історика Мірхонда в відділі про історію бовейгідів (видав Вількен, Берл. 1837), ст. 22; і у баг. инш.

[3]) Видав Амедроз при III т. ибн-Мискавейга, Оксфорд 1921; див. ст. 339.

шіїти [багдадські] справляли свій Аліїв день, і після їх справляли сонніти те, що вони називали днем печері, а це була безглузда дурниця»[1]).

В усіх цих звістках точно зазначено, що всякі такі соннітські обряди-церемонії мали бути відповідною к о п і є ю ш і ї т с ь к и х. Інакше сказати: коли ми читаємо, що сонніти в тих своїх процесіях випускали людей з певними, так сказати, д р а м а т и ч н и м и р о л я м и (Аіша, Тальха, Зобейр), то ми повинні зробити непохитний висновок, що в тодішніх ш і ї т с ь к и х процесіях, чи обрядах, були свої власні д р а м а т и ч н і р о л і—Алія, Фатими, Хосейна, чи там-кого.

Інакше сказати: існування відомої нам теперішньої перської те'зійної процедури треба—принаймні в головних рисах—сконстатувати без усяких вагань що-найменше в X-XI в., коли вже не раніш.

А. Кримський.

Dr. Max Ebert, Südrussland im Altertum (Bücherei der Kultur und Geschichte, herausgeg. von Dr. Seb. Hausmann, Band 12). Kurt Schraeder, Bonn und Leipzig 1921. In 16⁰. Ст. XII + 436[2]).

Книжка д-ра М. Еберта складається з передмови, з 14 розділів та з окремих додатків. Її зміст такий. В першому розділі автор характеризує природу України, користуючися у тій справі не тільки з сучасної наукової літератури, а. теж з тих відомостей, що їх подають класичні письменники. Другий розділ він присвятив кам'яним та енеолітичним культурам, себ-то найдавнішим часам, приблизно до 2200 р. перед нашою ерою. В III розділі він зупиняється спочатку на енеолітичних культурах, але більшу його частину віддає брондзовій культурі. Розділи IV — VI він присвятив скітам, а саме: IV — етнографії та географії скітів та їхніх сусідів, V—скітським могилам, VI—хронології великих скітських могил та грецько-скітському артистичному виробництву. Так само розділи VII — XII він віддав історії греків на Вкраїні, а саме: їхній колонізації на берегах Чорного та Озівського морей, торговельним шляхам, грецькій торговлі, окремим грецьким містам (Тирао, Ольвія, Херсонес), історії Босфорського царства. В тих-же розділах він розглядає політичні та суспільні стосунки в грецьких колоніях на Вкраїні, докладно змальовує грецькі культи, схарактеризовує грецьку культуру в Скітії та їхній щоденний побут тамо й подає цікаву аналізу великих грецьких могил. Невеличкий XIII розділ автор присвятив тим народам, що мешкали на Вкраїні за часів пізнього гелленізму та за римської доби. В останньому розділі він зупиняється на пам'ятках з часів великої вандрівки народів, переважно на готській старовині, й закінчує свій начерк гунським нападом на Вкраїну. Додатки до книжки М. Еберта дуже різноманітні. В першому додатку він пояснює свою транскрипцію географічних назв. Великий другий додаток являє собою покажчик літератури, розподіленої по розділах і в кожному розділі по окремих питаннях. Деколи автор робить зауваги з приводу тих чи инших наукових студій. Після цього додатку вміщено генеалогічні реєстри скітських царів, пояснінння до кінцівок та загальний покажчик імень, згаданих

[1]) Арабський текст виписки із Загабія наводить Амедроз на 339 сторінці III тома свого згаданого видання ибн-Мискавейга (Оксфорд 1921).

[2]) Здобувши із-за кордону книжку Еберта і бажаючи мати авторитетну рецензію на неї, редакція «Записок» удалася до професора В. Ю. Данилевича, як до одного з найвідоміших на ділу Вкраїну спеціялістів, що працює у даній царині археології багато літ. (При нагоді варто занотувати, що цього року минає 35 літ його заслуженої наукової діяльности). Шановний проф. Данилевич прислав нам докладну рецензію, зазначивши одначе на початку її, що у першій книзі двохмісячника «Україна» за 1925 р. уже була з'явилася рецензія на Ебертову працю з підписом «В. Данилевич», але в тій рецензії редакція «України» поробила такі зміни, що автор зовсім не може за неї відповідати. Не бажаючи давати в «Записках» місце полемічному елементові, редакція дозволила собі проминути вступ до рецензії і з подякою друкує лиш саму рецензію високошановного автора. *Ред.*

в цій книжці. Книжку зілюстровано малюнками, мапами та планами. Але ілюстраційну її частину виконано аж надто зле.

Автор особисто студіював нашу старовину підчас свого перебування на південній Україні й навіть розкопував тамо скітські могили. Він знає й російську літературу. Але перерва наукових звязків з 1914 р. відбилася на його ознайомленні з російськими археологічними студіями про Вкраїну. Крім того, з російської наукової літератури він знає, взагалі, тільки тую, що вона була надрукована по столицях. З провінційних видань він не знає майже нічого. Так само він не знає ні української, ні польської археологічної літератури, хоча без знання українських та польських дослідів над пам'ятками нашої минувшини не можна студіювати тих пам'яток. Але ще гіршу ваду в його знатті нашої старовини становить те, що він не знає тих музеїв, де переховуються найліпші збірки української старовини: музей бувшого київського університету, історичний музей ім. Т. Шевченка в Київі, музей Е. Маєвського у Варшаві. Важливе доповнення до цих трьох великих збірок становлять музеї в Кам'янці на Поділлю, в Гумані, в Житомирі, в Чернігові, в Полтаві, в Харкові, в Катеринославі та низка инших музеїв на вкраїнській провінції. Не згадую про південно-українські музеї (Одеса, Херсон, Миколаїв і т. ин.), бо не можу з'ясувати, чи автор працював по них особисто чи ні. Такі прогалини що-до знання нашої старовини відбилися зле на цілому викладі д-ра М. Еберта. Але перейдімо до докладнішого розгляду цієї книжки.

Першу її ваду становить географічна термінологія автора. Він добре знає термін «Україна» (ст. XI). Але через щось вперто вживає перестарілу назву—Південна Росія. Так саме він вживає або зросійщені назви, або просто російські назви, прикладом Холоп'є замість Халоп'є, Ільїнці замість Линці, то-що. Транскрипція назв у нього часто-густо зовсім несправна.

Начерк української природи автор склав досить добре. Так саме він добре зробив, використавши відомості, подані класичними письменниками про нашу країну. Але він деколи підпадає аж занадто впливові тих відомостей та через те змальовує нашу природу надто густими фарбами (ст. 3.9).

Другий розділ у книжці М. Еберта менш завдовольняє мене. Взагалі той розділ є найслабший в цьому творі. Палеоліт автор пройшов побіжно. Він поклався на невиданий ще твір Шмідта, але мапа того вченого неповна: на ній бракує й волинських знахідок і знахідок з инших районів України (с. Врублівці, Кам'ян. пов.; Київ, Поділ, вище від Кирил. вулиці, то-що). Так саме автор не порушив питання, що мимоволі повстає перед кожним дослідником нашого палеоліту: чому саме на Україні ми знаємо лише пізній палеоліт? Таке явище з'ясовується історією льодовикової доби на Вкраїні. Вона тяглася в нас довший час як у З. Европі, через що й відклади її в нас—міцніщі. Тому навіть знахідки з часів молодшого палеоліту стріваються в нас на великій глибині й цілком випадково. Ще глибше поховані забутки старшого палеоліту. Тую думку цілком підтверджують новіші знахідки молодого російського вченого П. П. Єфименка на півд.-сх. Україні.

Ще гірш іде справа в книжці М. Еберта що до пізніших кам'яних культур. Од палеоліту він переходить просто до трипільської культури. Безперечно, тії відомості, що він подав про ранній кримський неоліт, цікаві, але за короткі (ст. 26—27). Ще менше відомостей подано про тую-ж добу на Кавказі (ст. 27). На Вкраїні автор зовсім не знає мезоліту. Та й недивно. Задля того треба знати й українську та польську археологічну літературу, й невидані ще збірки по вкраїнських та польських музеях. Тимчасом автор не знає того. Задля мезоліту та протонеоліту невидані ще матеріяли переховуються в музеї був університету (с. Студениця, Ушиц. пов.; Біла Гора, коло Студениці; околиці Студениці і т. ин.). та в істор. музеї ім. Шевченка (Коростень, почасти Городок, то-що). Але М. Еберт навіть не згадує про величезну, дуже розвинену й блискучу культуру неолітичних стацій та майстерень (також селищ та городищ). Звичайно, знання української, польської та російської провінційної археологічної літератури почасти могло-б вратувати автора від такої прикрої лакуни. Але задля цілком наукової студії замало літературних відомостей. Треба знати найліпші збірки в тій справі, а саме музею був. Київ. університету (ціла Україна) та музею Е. Маєвського (Галичина, Поділля, почасти Волинь). Не добачив автор і українського

пізнього неоліту. На Слобожанщині (с. Буди та х. Березівка, Охтирськ. пов.) студіювали його ми з К. М. Антоновичевою, а на півд.-зах. Київщині досліджував його П. П. Курінний. Проминув автор і українську мегалітичну культуру, хоча К. М. Антоновичева присвятила їй свій реферат ще на одеському археол. з'їзді. Не зазначив він звязків поміж культурою кам'яних кіст та культурою стацій (досліди проф. В. Антоновича та ин.). Культуру кіст він хибно визнав за пізнішу від пофарбованих та скорчених кістяків. Тимчасом він сам цілком правдиво визнав далі тих кістяків за типових представників кам'яно-бронзової культури й зазначив те, що вони з'явилися на Україні після трипільської культури. Я-б міг сказати більше: культура тих кістяків становить типову енеолітичну культуру. Проф. В. Антонович цілком правдиво зазначив те, що цей погребовий обряд існував на Вкраїні дуже довгий час. На Київщині ми стріваємо тих кістяків у супроводі кам'яних, кісткових та бронзових речей. Проф. Самоквасов і ин. зустріли по таких могилах також пам'ятки трипільської культури. К. М. Антоновичева та я найшли на Слобожанщині (сл. Кириківка, Охтир. пов.) при тих кістяках типові скітські трибічні стрілки й т. зв. скітський посуд. Поруч із тим на Слобожанщині (мої розкопи коло х. Покровського, Валк. пов.; сл. Кириківка, то-що) червона фарба, типова задля скорчених кістяків, дуже розповсюджена і по скітських могилах. Таким чином людність тих кістяків мешкала на Вкраїні одночасово з скітами. Але на півд. Кавказі Бранденбург знайшов при таких кістяках навіть речі з перших сторіч нашої ери. З другого боку, в археологічній літературі досі не зазначено жадних звязків поміж культурою тих кістяків та культурою неолітичних стацій. Таким чином поміж цими двома культурами мусить (чи мусять) стояти якась инша культура (чи культури). Тимчасом поміж культурою стацій та культурою кіст був безпосередній звязок, а в трипільській культурі можна добачити певні відгуки культури стацій (невидані знахідки В. В. Хвойки в київськ. Істор. музеї), хоча безпосереднього звязку поміж цими двома культурами поки-що не можна встановити. Таким чином культуру кіст не можна становити після культури скорчених кістяків. Навіть не можна ставити її після трипільської культури, бо культура кіст наверстувалася на культуру стацій безпосередньо, а трипільська культура наверстувалася на культуру становищ (стацій) не безпосередньо. Отже хронологію культур, яку пропонує М. Еберт, треба ґрунтовно змінити. Культуру кіст М. Еберт визнає за германську. Можу припустити пересування германців за тих часів. Але так само можна припустити й пересування людности з України та з сумежних з нею країн до тих країн, по яких потім мешкали германці, Здається, наша культура кіст має до того архаїчніші прикмети, ніж германська та скандинавська культура кіст. У кожному разі наша культура кіст є типово-неолітична, й так треба її розглядати. Взагалі, наведену схему кам'яних та енеолітичних культур, що її подав М. Еберт, треба значно доповнити й цілком переробити. До того, автор виразно хитається що-до хронологічного визначення тих культур. Спочатку він визнає людність пофарбованих та скорчених кістяків за енеолітичну (ст. 40, 54). Але потім він-же зараховує її до справжньої бронзової культури.

Схему трипільської культури М. Еберт запозичив у В. В. Хвойки, додавши до його схеми цілком хибно якийсь окремий період погребиць (землянок), як перший період тієї культури. Але погребиці — властиві всім періодам тієї культури й не являють собою в ній якогось окремого хронологічного менту. Залежність од В. В. Хвойки в д-ра М. Еберта примітна й на характеристиці прикмет тієї культури. Хоча в цій справі можна добачити й певні впливи поглядів проф. Е. фон-Штерна. Думки останнього що-до походження та дальшої долі цієї культури М. Еберт приймає й рішуче обороняє на підставі новіших західньо-европейських дослідів. З цього боку його книжка безперечно займає видатне місце в літературі про трипільську культуру. Не можу того-ж мовити про решту II розділу та про початок III розділу, де він розмовляє про скорчених кістяків. Він не вивчив цього питання як слід. Безперечно, деякі місця в його нарисі про культуру тих кістяків складено добре. Але виразної й певної уяви тієї справи автор собі не склав. Тому й читання цих сторінок залишає досить невиразне враження.

Нарис про бронзову культуру в III розділі належить до дуже вдатних частин книжки М. Еберта. Це є перша спроба схарактеризувати головні етапи в розвитку тієї культури на Вкраїні й таким чином систематизувати матеріяли про неї. Спроба вийшла гарна. Вона

блискуче довела спорідненість нашої брондзової культури з південно- та західньо-европейськими брондзовими культурами. Через те автор міг подати й хронологічну схему нашої брондзової культури. Схема добра. Безперечно, в ній треба змінити деякі дрібниці й удосконалити деякі подробиці. Взагалі до всього нарису треба дещо додати на підставі музейних збірок (музей був. університету; київськ. іст. музей; провінційні музеї). Прикладом, сокири, подібні до залізних, треба виключити з складу речей I періоду й завести до складу речей III періоду. Але в кожному разі всім дослідникам нашої брондзової культури доведеться рахуватися з думками та схемою М. Еберта.

В дальших розділах, починаючи від IV, помітно великий вплив на автора з боку російської науки, особливо гадок проф. Б. В. Фармаковського та проф. М. І. Ростовцева. Через те хиби російської науки, з рідкими винятками, суть властиві й нашому авторові хоча в критичному відношенні та в методі студіювання матеріялів він стоїть безперечно вище від своїх російських керівників. Головну ваду російської науки становить надзвичайний нахил до апріорних висновків, через що не висновки повстають з матеріялів, а, навпаки, матеріяли прилаштовуються до висновків. Через те аналіза матеріялів звичайно буває не повна. Друга вада російської археологічної науки являє собою надзвичайний нахил до студіювання яскравих чи розкішних речей, через що менш помітні речі залишаються без наукового досліду. Д-р М. Еберт, очевидячки, не знав того й надто поклався на російську археологічну літературу. Але російські археологи через зазначену причину не добачили гальштатської культури на Зах. Україні. Завдяки своїм керівникам М. Еберт теж не добачив тієї культури й від брондзової культури перейшов безпосередньо до скітської та грецької старовини [1]). Але головна хиба російських дослідів над грецькою старовиною України залежать од неповні матеріялів, на яких тії досліди базуються. Російські вчені звертають увагу виключно на тії розкішні речі, що так впадають в очі. Звичайна побутова старовина залишається по-за їхніми дослідами. Тимчасом ця старовина має першорядну вагу задля з'ясування справи про національний склад людности, що мешкала по грецьких колоніях на Вкраїні, та про той вплив, що мало місцеве оточення на греків, не вважаючи на їхній консерватизм та прихильність до звичаїв метрополії. Марна праця шукати звісток про те по російських дослідах, як марно шукати її в Ермітажі чи по инших великих музеях Росії. Найліпші збірки таких речей має одеський музей, друге місце почасти належить керченському музеєві, хоча він теж не дуже багатий на такі речі. Гарненька збірка побутових речей з грецьких колоній на Вкраїні (переважно Пантикапея та Фанагорія) належала музеєві був. вищих жіночих курсів у Київві (тепер в музеї був. університету). Але більшість таких речей попадала не до музеїв, а просто до рук антикварів-крамарів, відкіля розходилася по руках збирачів. Автор зазначив деякі згадані вище питання, але, залежачи цілком од російської наукової літератури, не міг посунутися в тій справі далі від своїх попередників. У кожному разі його студія про грецьку колоніяльну культуру належить до найліпших дослідів у тій справі.

В досліді скітської старовини автор теж залежить майже виключно від російських дослідників. Але останні досліджують матеріяли головним чином з великих скітських могил (переважно царських) та найрозкішніші речі з инших скітських могил. Звичайні скітські могили поки-що залишаються недосліджені як слід. Матеріяли з тих могил ще не систематизовані. Звісно, А. А. Спіцин спробував систематизувати тії матеріяли, але тая спроба («Скиѳы-пахари», в «Изв. Археол. Ком.») вийшла дуже невдатна. За браком доброї та повної систематизації скітських матеріялів, російські досліди про скітів вражають своєю однаковістю, бо в своїх працях про скітів ції дослідники розробляють той-же самий матеріял. Тимчасом тільки звичайні могили можуть з'ясувати питання про те, чи за скітських часів на Вкраїні жили самісінькі скіти, чи вони мешкали разом з иншими народами. Коли взяти на увагу загальну кількість скітських могил по наших степах, доводиться визнати, що скітів було не так багато. Очевидячки, вони складали лише пануючу людність. Проф. Ростовцев (Эллинство и Иранство на югѣ Россіи. Пгр. 1918), видаючи малюнки т. зв. скітського посуду, ознакою запитання коло напису підкреслив свій сумнів що-до

[1]) В рецензії, складеній задля «України», не було згадок про гальштатську культуру, бо тоді я ще не закінчив моїх дослідів над тією культурою.

приналежности того посуду скітам, але далі цієї справи не посунув. Тимчасом досить придивитися до ганчарських виробів з скітських могил, щоб спостерегти велику різницю по окремих районах. Дуже мало гатунків посуду можна знайти на цілій Україні. Навпаки кожний район має свої гатунки череп'яного посуду, яких немає по инших районах. Нагадати хоча-б череп'яні корці, такі типові задля т. зв. скітських могил зах. Наддніпрянщини. Проф. І. Арне (La Suède et l'Orient. Upsala. 1913) гадав, що тії корці запозичено від арабів. Я спростував листовно його хибу, зазначивши, що тії корці з'явилися на Вкраїні значно раніш од арабського часу. Цей гатунок посуду ми знаємо тутай з всілякого матеріялу й у всіх стадіях його еволюції, тимчасом як у білорусів, великорусів та фінів можна знайти лише різні варіянти останньої стадії в його розвитку. Наша тутешня людність широко вживає його й досі. Безперечно, така неоднаковість що-до посуду свідчить про те, що різні частини скітського народу або сумежили з иншими народами, або співмешкали вкупі з иншими народами. Мовознавство зазначило ранні впливи іранських мов на слов'янські та фінські мови. Так само мітологи простежили іранські впливи в українській мітології (Корш, Владиміровы боги, в Сб. Харьк. Ист. Фил. Общ., т. XVIII). Іранські назви річок та місцин і досі вживають на Вкраїні. Але питання про національний склад людности на Вкраїні за скітських часів можна розвязати лише на підставі повного та всебічного студіювання тогочасної старовини. Д-р М. Еберт не посунув справи далі від звичайного російського студіювання матеріялів переважно з царських могил. Тільки в порівняльних відомостях він подав дещо нове.

Дуже побіжно зачепив автор у XIII розділі справу про сарматів, тракійців та инші народи, що тоді мешкали на Вкраїні. Безперечно, автор дав більше, особливо про тракійців, як його російські попередники. Але хтілося-б побачити докладнішее дослідження тих важливих питань. Ще менш завдовольняє мене XIV розділ. Тільки в першій половині того розділу можна знайти дещо відмінне від того, що ми стріваємо в російській літературі (прикладом, проф. Ю. А. Кулаковський, Прошлое Тавриды, 2 вид.). В другій половині розділу, через незнаття своє цікавих студій В. Я. Бертьє-де-ля-Ґарда та А. І. Маркевича про кримських ґотів та їхню пізнішу долю, автор подав дуже невизначні та неповні відомості про ґотів. Нащадки ґотів почасти потатарщилися й досі мешкають тамо-ж, де вони жили за раніших часів, а саме на південному березі Криму (Кекенеїв, Сімеіз, Алупка, Судак і т. ин.). Решту ґотів за часів Катерини II було примусово виселено з Криму, й тії виселенці цілком погречилися. Тепер вони залюднюють Маріупіль та околишні села.

Цей коротенький огляд головних помилок та прогалин у книжці д-ра М. Еберта не має завданням позбавити її жадної наукової ваги. Безперечно, позитивних рис у ній більш, аніж негативних. Перш за все автор влучно використав порівняльну методу, простудіювавши нашу передісторичну старовину на тлі великого загально-европейського матеріялу. Через те він міг завести наші передісторичні культури до загальної археологічної схеми. Ця дослідча метода дозволила авторові висунути та простудіювати цілу низку питань, що їх не було ще зачеплено у приступній йому російській науковій літературі. Досить зазначити хоча-б хронологію передісторичних культур. Гадки автора в цій справі належать у літературі української археології до найліпше обґрунтованих. Так само він міг розвязати питання про національну приналежність багатьох пам'яток нашої передісторії, наприклад, про погребові поля. Крім того, він переглянув низку висновків, зроблених у російській та в західньо-европейській науковій літературі, й деякі з них ґрунтовно переробив на підставі новіших та повніших джерел. Наприклад, його огляд великих скітських могил та їхньої хронології, безсумнівно, найліпший в сучасній археологічній науці. Тому, не вважаючи на зазначені вище хиби та лакуни, книжку д-ра М. Еберта треба визнати за корисне надбання в літературі української археології. Але тая користь стане ще більша, якщо цю книжку буде перекладено в повному її складі, зо всіма додатками, українською мовою. Попит на підручник української археології тепер просто колосальний. Досі тая потреба завдовольнялася студентським виданням мого курсу. Але те видання стало вже дуже рідке, та й самий курс в значній мірі перестарів. Переклад книжки д-ра М. Еберта в певній мірі може завдовольнити тую пекучу потребу.

Проф. Василь Данилевич.

Акад. **А. Кримський: Історія Персії та її письменства.** І. Як Персія, звойована арабами, відродилася політично (IX та X вв.). Київ 1923. Ст. 131. Т. III. Ціна 1 кб. зол. [1]).

Ідея нової праці акад. А. Е. Кримського має за собою довгу історію; і теперішнє видання може вважатися навіть за юбілейне. Буде тому рівно двацять літ, 1903-го року, з'явивсь у Москві перший випуск праці «Исторія Персіи, ея литературы и дервишеской теософіи», як непретенсійне літографоване «предварительное изданіе». За ним пішли дальші видання, а 1909 року з'явилося перероблене видання вже друковане, а не літографоване. Тая «Исторія Персіи и ея литературы» вкупі з однотиповою «Исторіей арабовъ и арабской литературы», що вийшла в світ уперше того самого 1903 року, являються дуже показовим етапом в історії наукової діяльности А. Кримського, як сходознавця: одтоді діяльність його систематично й невідхильно прямує до того, щоб подати широко-задумані підсумкові всезбірки, які-б науково-популярно допомагали вивчати історію та письменство трьох найважніших мусулманських народів — арабів, персів та турків; рівночасно сюди долучалися такі самі праці про ісламу, перед-ісламську Персію та семітів. Густо-часто вкроплювалися в них самостійні авторові екскурси про окремі питання, часом ті екскурси оберталися в цілі книжки, тільки-ж це не порушує загального характеру писань А. Кримського. Раз складені всезбірки—ступенево розростались, перероблялися наново, виходили в світ багатьма раз-у-раз переробленими виданнями,—але основний їхній тип залишавсь той самий, який був накреслений першими виданнями 1900-1903 рр. Можна пожаліти, що через це постраждали його спеціяльні розвідки [2]); але, підсумовуючи результати двацятилітнього працювання А. Кримського в цім напрямі російською мовою (бо з 1917 р. він по-російськи вже не пише), треба зазначити, що ніхто з-поміж сучасних йому російських учених не допоміг у такій мірі серйозному популяризуванню знаттів про мусулманський схід, як це зробив А. Кримський. Його праці розповсюджувалися широко і в великому числі, в різних виданнях, дістаючись і на окраїни і в глуху провінцію. Рецензент з подякою згадує про враження, яке на нього справила—буде тому 25 літ—книжка А. Кримського: «Мусульманство и его будущность» (М. 1899) [3]).

Перенісши свою діяльність в Українську Академію Наук, А. Кримський веде роботу далі в тім самім напрямі з властивою йому енергією. Ми тепер маємо вже аж три його праці по-вкраїнськи («Історія Персії» 1923, «Хафиз» 1924, «Історія Туреччини» 1924), що являють собою дальший розвиток його праць, початих колись мовою російською.

Перший *випуск* української «Історії Персії» Кримського виріс з одного *розділу* російського видання його-ж-таки «Исторіи Персіи» (Москва, 1909, ст. 40-60). З того часу поз'являлося на світ чимало нових матеріялів (арабських і ин.), повиходило в Европі декілька загальних оглядів, і всеньку цю літературу акад. А. Кримський притяг для своєї української «Історії Персії», з тією повністю, яка визначає всі його писання. Таким чином, коли декотрі сторінки являють собою дуже близький переклад російського видання 1909 р., то вже самий обсяг (130 сторінок замість 20) ясно говорить, скільки нового матеріялу довелося йому використати. Своїм звичаєм, А. Кримський захтів дати не в вузькому розумінні наукову розвідку, а науково-популярний огляд, який-би малював собою картину історичного руху, засновуючися переважно на джерелах східніх, оповідаючи часом їхніми-таки власними словами. Попереду подано бібліографічний реєстр джерел і помічних праць (ст. 5-16), далі йде історія поодиноких династій, що повиникали в Персії в IX-X вв. Найголовнішу увагу автор, очевидячки, присвячує династіям найважливішим—тагиридам

[1]) Рецензії на «Історію Персії» та «Історію Туреччини» прислано, щоб надрукувати в «Записках», з Харкова од ВУКСУ. *Ред.*

[2]) «Источники для исторіи Мохаммеда, I» (Москва, 1902, 1906), «Хамаса Абу-Теммама Тайскаго, ок. 805-846, I-II» (М. 1912) і пн.—так і залишилися недопровадженими до краю. [Закінчені, або закінчуються вже по-вкраїнськи. в Українській Академії Наук. *Ред.*].

[3]) Перекладено й на вірменську мову (Ечміядзін 1906), і на сербську (1911). Український оригінал вийшов у світ у Львові 1904. *Ред.*

(ст. 5-43), саманідам (ст. 65-88), буїдам (ст. 104-131). Персію розуміє автор не в її теперішніх політичних межах, а ширше: отже в рамку оповідання увіходить почасти і Туркестан, і Закавказчина, і Месопотамія. Оповідання не обмежається на династійно-політичній історії, а захоплює й історію культурно-побутову. Характеристика цієї останньої часто подається, попросту, як витяг з арабських джерел,—і ці сторінки звичайний читач прочитає з найбільшим зацікавленням; такі, прим., побутові подробиці з епохи тагиридів (ст. 27, 28, 30), саффаридів (ст. 55-58), первопочаток буїдів (ст. 103-104), опис славнозвісної книгозбірні саманідів (ст. 84) і ин. Чимало даних оповідаються у звязку з історією Руси. Такий, напр., нарис саманідської промисловости й торгу (ст. 79-83), наскоки русів на побережжя Каспійського моря 913 р. (ст. 97), і ин.

Основна хиба книжки, якщо її можна вважати за хибу, лежить по-за виною автора: писалася книжка в епоху як-найтяжкішої ізоляції од европейської науки, а через те її треба вважати за підсумок західніх дослідів і виданих там матеріялів не до 1923 р., а тільки до 1917 р. Авторова совісність присилувала його навіть перервати друк (див. ст. 131) через те, що не можна було виписати з-за кордону до Київа нове видання історика ибн-Мискавейга X-XI в., видрукуване в Оксфорді 1917-1922 рр. Таку акрибію міг-би дехто вважати й за надмірну, але її зовсім легко зрозуміти, коли ми знаємо, з якою пильною увагою ставиться автор саме до деталів бібліографічних. Иноді, вважаючи на загальний характер праці, хочеться поставити перед ним навіть іще суворіщі вимоги. Там, де він дає оцінку історії ибн-Мискавейга та аль-Бірунія (ст. 8-9), бажано було-б знайти згадку про їхні рукописи в ленінградському Азіятському Музеї, що про них є статті в «Известиях Россійской Академии Наук». В огляді допомічних праць (ст. 6) варто було-б зазначити й «Histoire des Arabes» Cl. Huart'a; адже-ж і німці недавно її вшанували перекладом на німецьку мову. В реєстрі джерел для ранньої епохи буїдів (ст. 120) вартий згадки історик XI віку Ях'я Антіохійський; що правда, він у цій царині звязаний, як бачиться, з ибн-Мискавейгом, тільки-ж иноді дає Ях'я й цінні варіянти. Через тяжкі теперішні обставини авторові, мабуть, залишилися невідомі статті Sachau про історика аш-Шабуштія (див. у А. Кримського ст. 8) та акад. Бартольда про Кабусову башту (ст. 114).

Користування книжкою дуже полегшено тим, що матеріял розподілено на дрібні відділи та розділи. Як і завсіди воно буває в працях А. Кримського, до книжки додано докладний зміст-перегляд, а це допомагає знаходити потрібні дані негайно, навіть при швидких справках.

Що до стилю та мови, то говорити про них може й не випадало-б тому рецензентові, для якого українська мова не рідна. А. Кримський зайняв в українському письменстві почесне місце з перших своїх виступів, по заслузі оцінений і як письменник, і як поет. І в «Історії Персії» не менше, ніж в його літературних писаннях, відчувається мистецьке володіння мовою, відчувається й усенька тая влучна гострість, нервовість, а часом і нерівність у стилі, яку зазначають літературні його критики. Оповідає-ж А. Кримський як-найприступнішим способом, і навіть той читач, котрий недобре знає українську мову або тему викладу, одразу розуміє А. Кримського без найменших труднощів.

Безперечно, «Історії Персії» А. Кримського суджено одіграти таку саму ролю, що й иншим аналогічним його писанням, тільки тепер тая роля буде ще почесніша й відповідальніша. Коли до 1917 року він своїми науковими працями вдавався переважно до читачів російських, то ця праця одчиняє нову еру в науці українській. Акад. Кримський—є единий український орієнталіст, і його роботи йдуть назустріч як-найпекучіщій потребі українського народу, що вийшов на самостійний шлях. Вони являються першими і в своєму роді единими. Вони для Вкраїни забезпечують утворення солідної школи, яка матиме багато над чим працювати. За цю працю повинні дякувати А. Кримському й усі ті, хто вірить в майбутність української мови. Його трохи чи не 35-літню діяльність в царині рідної літератури й науки варто підтримувати всякими способами.

Гн. Крачковський, академик Російської Академії Наук, професор-арабіст Ленінградського університету.

Акад. **Агатангел Кримський: Історія Туреччини.** Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутности. З 13-ма малюнками, що їх узято побільше із стародруків XVI—XVIII вв. Київ, 1924. Ст. XII + 226. Ціна 1 кб. 50 к. зол.

З огляду на вагу Сходу в сучасному житті нашого Союзу Радянських Республік узагалі, а України зокрема, відчувається неминуча й пекуча потреба, щоб освічені українські кола, а через них і широкі трудові маси України знали як-найближче історію Туреччини та инших східніх країв. Найперші і в своєму роді єдині праці з історії Персії та Туреччини, українською мовою писані,—то праці акад. А. Кримського, одинокого видатного українського сходознавця. Вони, в тому числі й «Історія Туреччини», своїм науково-популярним характером можуть у значній мірі допомогти тому, щоб на Україні витворилися свої власні насущно їй потрібнії кадри спеціялістів для Середнього й Ближнього Сходу, теоретиків і практиків, бо жвавий, вимовний і легко зрозумілий виклад та цікавий зміст книжок А. Кримського повинні викликати в читачах бажання вивчати Схід ближче. Виходячи з таких міркувань, треба визнати, що Кримського «Історія Туреччини» є праця, виразно-корисна з практичного погляду і в значній мірі ударна.

І в давнішій російській редакції своєї праці («Исторія Турціи» т. I, М. 1916; т. II, М. 1910), і в теперішній її українській переробці акад. А. Кримський використав дуже різноманітну й рясну літературу, цілком піддержавши свою твердо встановлену репутацію видатного бібліографа. В жадній із слов'янських літератур нема такої, як оця, всезбірки історичних відомостей про Туреччину, переважно за період XV і XVI вв. Тільки-ж есть у праці акад. Кримського і декотрі хиби: проминуто найсвіжіщий фактичний матеріял і не зазначено ті розбіжні погляди на окремі моменти внутрішньої і зовнішньої історії Туреччини XIV—XVI вв., що висловлено в Західній Европі найновіщими часами (з 1916-го по 1923 рік). Правда, це почасти доводиться пояснити тими труднощами, з якими у нас ішли наукові зносини з заходом за останнього десятиліття, але будь-що-будь тії пропуски зазначити слід. Ще 1916 року вийшла в світ в Оксфорді книга Гіббонса: «The foundation of the Ottoman empire» (379 ст.) з двома цікавими appendix'ами і з цінним бібліографічним матеріялом; Гіббонс робить рішучу спробу розбити традиційні погляди, що закріпилися в европейській літературі—про повстання Османської держави на руїнах Сельджуцької і про події першого віку її існування (приміром, думку про те, як утворилося яничарське військо). Або знов: огляд політичної історії Туреччини в тих самих хронологічних межах, яких держиться праця акад. Кримського, тільки з використанням літератури новішої, ми знаходимо на перших 105 ст. в дуже корисній книжці Маріотта, що вийшла 1918 року в Оксфорді другим виданням: «The eastern question. An historical study in europeаn diplomacy»; корегувати її допомагав і сходознавець Марголіус. 1922 р. в часописі «Zeitschrift der Deutsch. Morg. Ges.» надруковано вступну лекцію Бабінґера: «Der Islam in Klein-Asien»; автор уважає, що і сельджукіди і ранні османіди держалися шіїтського визнання (пор. рецензію Нёльдеке в «Der Islam», т. XIII, вип. 1-2, ст. 70). Нарешті, 1921-1922 р. з'явилися у Відні дуже важливі для історика Туреччини «Mitteilungen zur osmanischen Geschichte», що їх видають Фр. Креліц і П. Віттек (пор. докладну Мордтманову рецензію в «Der Islam», XIII (1923, ст. 152).

Викладаючи історію Туреччини переважно за XV і XVI вв., акад. А. Кримський дуже мало торкнувся внутрішньої її політики та економіки: його здебільша цікавлять події політики зовнішньої, і спеціяльнішу увагу присвячує він слов'янському питанню та релігійно-національним взаємовідносинам. Нераз автор робить екскурси в бік надто близької його серцю історії турецького письменства (ст. 4, 19, 28, 113, 198). Найоригінальнішими і найцікавішими для спеціялістів являються розділи: X («Слов'янський характер Туреччини XI в.», ст. 163-166), розд. XI («Українські невільники в Туреччині», ст. 167-163), розд. XIV («Туркофільство в Европі XVI століття», ст. 200-221); вони забирають значне місце в книзі акад. Кримського і збільшують її наукову питому вагу. Особливо треба підкреслити розділ XI («Українські невільники в Туреччині»), бо він найближче стосується до історії України.

А. Самойлович, професор-тюрколог Ленінградського Університету.

ОФІЦІЙНА ЧАСТИНА

ЗВІДОМЛЕННЯ ВІДДІЛУ ЗА 1924 р.

Перший, Історично-Філологічний, Відділ у минулому 1924 р. далі провадив розпочаті попереду праці, але разом з тим і поширював свою діяльність, нові засновуючи комісії та установи, викликані потребами як науки, так і життя.

Поширився насамперед склад Відділу й дійшов уже до 22 членів: 8 дійсних академиків штатних, 9 позаштатних, 2 директори установ Відділу і 3 члени-кореспонденти.

Опріч членів Відділу, инших співробітників на Відділі було: штатних 49, нештатних постійних 121. Таким чином Відділ мав усього 192 співробітники, не лічучи ще так званих нештатних непостійних, що виконували ті або инші наукові доручення випадкового характеру, але в списках Академії не числяться. З ними число співробітників Відділу напевне далеко сягає за 250 чоловіка.

Президія Іст.-Філ. Відділу лишилася та сама, що була й попередніх років: голова — акад. А. Е. Кримський, секретар — акад. С. О. Єфремов. Засіданнів у минулому році одбув Відділ 23,— себ-то два засідання на місяць, присвячені адміністративно-науковим справам, що виникали чи то по установах Відділу, чи взагалі в сфері належних до його компетенції наукових інтересів. Практичну наукову роботу провадили наукові установи — товариства, комісії та секції.

1. Історичне Товариство Нестора-Літописця, в складі своїх 205 членів, під головуванням акад. М. Василенка, одбуло в минулому році 7 прилюдних засіданнів з 13 доповідями, головним чином з історії України [1]).

---

[1]) Спис прилюдних доповідів по всіх установах І Відділу подано в окремому додатку, так само як і спис надрукованих праць, що вийшли з-під пера всіх наукових співробітників Іст.-Філ. Відділу.

2. Історично-Літературне Товариство, в складі 45 членів, під головуванням акад. С. Єфремова, мало 14 прилюдних засідань, на яких зачитано було 30 доповідів,—переважно з історії українського письменства.

3. Товариство дослідників української історії, письменства і мови (Ленінград) складається з 20 дійсних членів і 3 співробітників, під головуванням акад. В. Перетца. Протягом 1924 р. одбуло воно 16 прилюдних засідань з 31 доповіддю. Товариство, як єдиний представник української науки в Ленінграді, використовує й обробляє багатий український матеріял, що переховується по ленінградських архівах та музеях. Голова Товариства акад. В. Перетц, опріч розшукування матеріялів до історії українського письменства, з доручення Відділу провадить складання наукової бібліографії давнього українського письменства, насамперед огляд рукописів українського походження або таких, що їх читано та переписувано на Україні. Досі описано 820 рукописів з різних бібліотек та музеїв.

4. Постійна Комісія для складання Словника української живої мови під головуванням акад. А. Кримського в складі 6 штатних співробітників (керівничий—В. Ганцов) і 8 нештатних співробітників — минулого року значно одмінила характер своєї роботи. Період самого збирання матеріялу скінчився, настало його оброблення. Що-до нового матеріялу, то праця провадилася над використовуванням термінологічних словників та спеціяльних виданнів, а також творів Л. Українки, Коцюбинського, Куліша, перекладу творів В. Короленка та сучасних письменників — М. Хвильового, Г. Косинки, М. Рильського, П. Тичини та ин.; прибуло також зо 3.000 карток словарного матеріялу безпосередньо з народніх уст. Але головна праця Комісії в минулому році була в складанні й друкуванні російсько-українського словника. Первісний план — дати невеличкий словник на 40-50 арк. — у процесі роботи дуже розсунув свої рамці, і Комісії, власне її редакційній колегії (в ній—Ганцов В., Голоскевич Г., Грінченкова М. та з кінцем року Ніковський А.) доводиться не тільки обробляти й редагувати призбираний попереду матеріял, але й працювати ще над поповненням та поновленням застарілого реєстру російського словника. Справа з виданням згаданого російсько-українського словника стоїть так. Том І, під головним редагуванням акад. А. Кримського (А—Ж) вийшов у світ минулого року. Друкується том ІІ (З—Н) під головним редагуванням акад. А. Кримського і рівночасно т. ІІІ (О—П), під головним редагуванням акад. С. Єфремова, які мають вийти в цьому році. Дуже коштовною бібліотекою Комісії, як звичайно, користувалося протягом року по-над 600 осіб, що брали на читання близько 2000 книжок.

5. Інститут Наукової Мови або Термінологічної—єдиний з усіх установ Академії не дав свого звідомлення в цілому, не вважаючи на

всі нагадування торішньому секретареві Інституту [1]). Сепаратно надійшло звідомлення тільки од Правничого відділу Інститута. Цей енергійний відділ, під головуванням Ір. Черкаського, одбув протягом року 147 засіданнів, збирав правничі терміни з історичних джерел та з уст народа (всього прибуло 7.832 картки) та редагував далі „Практичний правничий словник", довівши його в кінці року до літери С, а на початку 1925 р. доредагував його зовсім (Головна редакція належить акад. А. Кримському).

6. Постійна Комісія Історичного словника української мови під керівництвом директора, проф. Є. Тимченка, в складі 2 штатних і 3 нештатних співробітників—з одного боку провадила далі роботу збирання карткового матеріялу (за рік прибуло 17.000 карток) та уряджала прилюдні засідання з доповідями (4 засідання з 4 доповідями); з другого-ж—приступила вже й до остаточного оброблення та редагування зібраного попереду матеріяла. Директор комісії і разом редактор зредагував і виготував до друку 7 арк. словника.

7—8. Історично-Філологічна Катедра акад. А. Ю. Кримського, в складі двох штатних співробітників підготовила до друку працю „Знадоби до життєпису Руданського" (друкується); призбирала за наперед виробленою програмою чимало лексичного матеріялу з народніх уст на Київщині, переважно народніх правничих термінів, що увійшли до „Російсько-Українського словника" та спеціяльного „Словника юридичних термінів" (друкуються за редакцією акад. А. Кримського). **Кабінет Арабо-Іранської Філології** при катедрі акад. Кримського з його великою спеціяльною книгозбірнею (що цього року знов поповнилася більше ніж на 400 томів) нарешті дістав матеріяльну змогу почати каталогізацію книжок (закаталогізовано турецький та почасти арабський відділи); виготовлено переклад подорожи арабського патріярха Макарія по Україні XVII в. з рукопису, що належить бібліотеці Кабінету й являє редакцію, не раз одмінну од відомих досі редакцій подорожи. Видрукувано три монографії з історії персів та арабів. Дві послано на конкурс ВУКСУ до Харкова (здобули найвищу премію).

9—10. Комісія Етнографічно-Фольклорна під головуванням акад. А. Лободи, в складі 2 штатних і 4 нештатних співробітників, протягом року влаштувала 20 прилюдних засіданнів з 28 доповідями, 5 наукових екскурсій (на Поділля, на північний Кавказ, на Курщину та Чернігівщину, то-що), що дали, опріч українського, матеріял молдавський та болгарський, а також знадоби для діялектологічної й етнографічної карти Путивльського повіту. До збирання етнографічно-фольклорного матеріялу притягає потроху Комісія широкі круги, встановивши звязки з сільським учительством, студентством і вза-

[1]) В 1925 р. замість торішнього неакуратного секретаря обрано нового — Г. Холодного, і тепер є повна надія, що діловодство, як і взагалі всі справи Інституту Наукової Мови, підуть гаразд. Звідомлення Інституту за минулий рік Г. Холодний уже готує, і воно вийде в світ окремою брошурою.

галі селянством. Складено, а почасти й надруковано низку програм та відозв (як от К. Квітки — „Професійні народні співці й музиканти на Україні“, Програма краєзнавчих лекцій, відозва про збирання фольклорного матеріялу і т. ин.). **Музично-Етнографічний Кабінет** при Комісії (керівничий К. Квітка і 1 нештатний співробітник), опріч чільної участи в згаданих допіру експедиціях, працював над дослідом впливу західньої народньої музики, особливо західніх слов'ян, на українську музику та музику східніх слов'ян узагалі, і надо впливом української народньої музики на російську. Зроблено записи народніх мелодій: 160 українських, 8 білоруських, 110 болгарських, 12 кабардинських, 26 айсорських та ин.

11. Постійна Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства під головуванням акад. С. Єфремова, в складі 1 штатного і 11 нешт. співробітників, як і минулих років, була єдиною з академічних установ, що провадила широкі студії з сфери історії українського письменства. В минулому році працювала переважно над виготовленням до друку академічного видання творів Шевченка (т. IV, щоденник, уже друкується), над організацією „Шевченківського Інституту“, що має зосередити в собі матеріяли до історії українського письменства XIX в., та над окремими історично-літературними темами, що подавалися як доповіді на засіданнях „Історично-Літературного Товариства“, яке працювало в тісному контакті з Комісією. З цих праць склався між иншим надрукований вже том І-й збірника „Шевченко та його доба“ (1925), і є думка видавати його регулярно. Комісія заходами своїх членів здобула для своєї роботи чимало нового матеріялу, — серед його перше місце займають автографи Шевченкових повістей, дар Академії од В. Котельнікова.

12. Катедра Історії Українського Народу, з поворотом до Київа акад. М. Грушевського, в складі самого академика і 2 штатних співробітників сталася активним організаторським центром для науково-історичної праці в Академії. Р. 1924 катедра влаштувала низку екскурсій для організації роботи на місцях (Харків, Чернігів, Переяславщина, Кременчук, Катеринослав, Запоріжжя, Вінниця, Житомир, Овруч і т. и.), організувала видання, що виходили під фірмою „Історичної Секції“ (див. нижче), і зібрала в лоні самої Академії знов-же низку установ, що практично розроблюють поставлені катедрою завдання. Отже тісно з катедрою були звязані в своїй роботі — Історична Секція з Історично-Економічною Підсекцією, Комісія Культурно-Історична і Комісія Історичної Пісенности, з комісії порайонного розроблення історії України: — а) Київа і Правобережжя, б) Лівобережжя та Слобожанщини, в) Степової України та Чорномор'я; Археологічна Секція та Археографічна Комісія. Персонально акад. Грушевський працював далі над „Історією української літератури“, друкуючи т. IV її та підготовляючи V; робив підготовчі заходи для продовження „Історії України-Руси“ й видання доку-

ментального матеріялу 2-ої пол. XVII в., зредагував 4 книги „України“ і один том „Записок“ Відділу, вмістивши в них і кілька статтів.

13. Історична Секція, під головуванням акад. М. Грушевського, р. 1924 одбула 20 засіданнів з 38 доповідями, відновила видання історичного трьохмісячника „Україна“ (вийшло 4 книги), друкує „Науковий Збірник за р. 1924“ і склала з своїх праць черговий, VI том, „Записок“ І Відділу, давши цим змогу взагалі багатьом співробітникам Академії випустити в світ свої праці. (Всього в тих виданнях взяло участь 53 автори, надруковано 76 статтів і обговорено 48 виданнів). Нарешті Секція брала діяльну участь в організації територіяльних комісій, що зайнялися розробкою історії свого краю з участю місцевих спеціялістів. Історично-економічна підсекція, під проводом проф. О. С. Грушевського, присвячувала свою працю головним чином дослідженню джерел до історії господарства України XVIII в.; провадила далі оброблення матеріялу Румянцівського опису (5 праць видрукувано, инші підготовляються) та працювала над методологією розроблення економічного матеріялу.

14. Комісія Культурно-Історична, під головуванням акад. М. Грушевського, в складі 2 штатних і 3 нештатних співробітників, провадила дослідження примітивної культури та її аналогій у соціяльній структурі давньої Руси та в сучаснім українськім фольклорі, розробивши, а почасти й надрукувавши низку праць з цієї сфери.

15. Комісія Історичної Пісенности, під головуванням акад. М. Грушевського, в складі 2 нештатних співробітників, збирає й опрацьовує відповідний пісенний матеріял, маючи завдання скласти в першу чергу корпус українських дум та історичних пісень. Перший том „Корпуса дум“ у значній мірі вже підготовлено до друку.

16-18. Комісії порайонного розроблення історії України організувалися для оживлення дослідів над історією України: кожна з таких комісій становить організаційний осередок, що має своїм завданням звязатися з місцевими дослідниками даного району та розгорнути можливо-всебічну працю над його дослідженням. Протягом року організувалися такі комісії: а) Комісія Київа й Правобережжя, під головуванням акад. М. Грушевського, в складі 2 штатних (керівничий В. І. Щербина) і одного нештатного співробітника; збираючися регулярно, вислухувала праці своїх співробітників, брала участь у справах, які подавало на її розгляд комунальне управління Київа, підготовила до друку збірник „Старий Київ та його околиці“, організувала обслідування київського некрополю й систематичний опис праць з історії Київа по місцевих бібліотеках та музеях. б) Комісія Лівобережжя та Слобожанщини, під головуванням акад. М. Грушевського, в складі 3 нештатних співробітників (вик. об. керівничого О. Ю. Гермайзе), розпочала свою роботу власне з Чер-

нігова, організувавши місцевих працівників, провадячи почату ще попереднього року роботу архітектурного обслідування чернігівських пам'яток та підготовляючи до видання збірник „Чернігів і північне Лівобережжя", за котрим має піти збірник присвячений Слобожанщині. в) Комісія Степової України та Чорномор'я, під головуванням акад. М. Грушевського, при участі 3 нештатних співробітників (вик. об. керівничого М. М. Ткаченко) розпочала свою роботу при кінці року й тому поки що обмежилася самими організаційними заходами та притяганням до роботи місцевих сил.

19. Археологічна Секція, під головуванням акад. М. Грушевського влаштувала 6 засіданнів (2 спільно з Історичною Секцією) з 6 доповідями. Деякі з них, як-от про археологічні відкриття останніх часів на Україні, мали популярний характер, ілюструвалися діяпозитивами і збирали численний гурт слухачів.

20. Археографічна Комісія, під головуванням акад. М. Грушевського, в складі 2 штатних і 2 нештатних співробітників, 10 дійсних членів і 13 постійних учасників, — мала протягом року 12 засіданнів, на яких заслухано було доповіді про стан археографічного матеріялу по різних місцях України. Археографічна Комісія поставила своїм завданням провадити далі археографічну працю Костомарова, публікуючи архівні матеріяли від другої половини XVII в. Для цього Комісія виробила план повернення Україні архівних матеріялів, вивезених на північ, та тимчасового користування матеріялами московського походження, зробивши й деякі реальні до зреалізування того плану заходи. В інтересах дослідження матеріялів останніх часів Комісія намагалася тісніше і безпосередньо звязатися з архівними установами і дослідниками на місцях, завести курси архівознавства, скликати Всеукраїнський архівний з'їзд, — на жаль, конкретизації цих заходів стали на перешкоді бюрократизація архівної справи та брак відповідних коштів. Зате реально стала справа опису, з приводу 350-річчя друкарської справи на Україні, всіх без різниці мови й шрифту виданнів, що вийшли на українській території до 1800 р. Обраний на це спеціяльний Комітет енергійно взявсь до роботи і вже має близько 1.000 описаних праць. Підготовлена до друку ціла низка архівних матеріялів (напр. велика збірка документів до історії Коліївщини) чекає коштів на видання.

21. Всеукраїнський Археологічний Комітет охорони і досліду пам'яток старовини, мистецтва та природи, під головуванням акад. О. Новицького в складі 2 штатних, 2 нештатних співробітників і 18 дійсних членів, минулого року реорганізувавсь, поповнивсь новими членами і, діставши в грудні 1924 р. новий статут, узявсь до роботи на ширший, ніж було досі, маштаб. В сфері організаційній, Комітет виготував проєкт нормального наказу про охорону пам'яток, перевів справу з заснуванням у Київі трьохрічних археологічних курсів і нарешті розпочав роботу для скликання Першого Всеукраїнського

Конгресу Археологічного в Одесі (що збереться в серпні 1926 р.). В справі охорони пам'яток Комітет переводив регулярний догляд за земляними роботами в Київі, оглядав спливи (облази), робив безпосередні заходи для вратування київських пам'яток, що були під загрозою знищення (як-от Мазепинський будинок колишньої Духовної Академії, мітрополітанський біля Софії дім, брама Михайлівського манастиря, Видубецький манастир і т. и.); вдавався в тій самій справі на місця (Черкаси, Яготин, замок князів Острозьких, могили Кулішів і Білозерського на Борзенщині, оранжереї в Сокирницях, парк у Тростянці і давні церкви й манастирі по Київщині, музеї у Бершаді, Красносільці, Полтаві, Старокостянтинові і т. и.). Опріч того, Комітет зорганізував Комісію, що керувала роботами Лаврської майстерні по реставрації першорядних пам'яток малярства; провадив далі збирання матеріялу для археологічної мапи та реєстрації пам'яток, брав участь в Ольбійських розкопках; виробив план наукової роботи для дослідження Трипільської культури і т. и. При Комітеті, вважаючи на спеціяльне завдання, відновлено також окрему Софійську Комісію.

22. Софійська Комісія, під головуванням акад. О. Новицького, зосередила свою увагу на дослідженні стародавніх фресок у соборі св. Софії та охороні їх од неминучої загибели, якщо не буде проти цього вжито негайних заходів. Комісія й поставила своїм першим завданням реставрацію цих фресок, між иншим і однієї нової, доти зовсім невідомої, як і инших пам'яток давнього мистецтва; дещо вже й зроблено, як-от реставрація одного образу візантійської доби, — инше за браком коштів одкладено на найближчий час. Опріч того, упорядковано частково Софійський архів та підготовлено до друку в „Софійському Збірнику" архівний матеріял про реставрації собору св. Софії протягом XVIII—XIX вв.

23. Постійна Комісія Історично-географічного Словника Української Землі, під керуванням директора, проф. О. Грушевського, в складі 2 штатних і 2 нештатних співробітників, провадила далі свою роботу збирання матеріялу та його обробки, спиняючись детальніше на невияснених досі питаннях з історії економічного життя та колонізації. Минулого року використано 25 виданнів для визбірування карток і остаточно оброблено в статтях місцевості з Остерського, Кролевецького, Козелецького, Кременчуцького та Київського повітів, з південної Волини та Холмщини.

24. Постійна Комісія для дослідів над громадськими течіями на Україні, під головуванням акад. С. Єфремова, в складі 1 штатного і 4 нештатних співробітників, мала в минулому році 8 прилюдних засіданнів з 17 доповідями, зібрала чимало нового матеріялу (з історії Кирило-Методіївського Братства, з історії 60-х років, архів І. Стешенка, з біографії Драгоманова, то-що). Дещо з своїх матеріялів

Комісія обробила й опублікувала в працях своїх співробітників, розробляла бібліографію до історії громадських течій, нарешті приступила до складання особливої серії соціяльно-економічного змісту, що подавала-б матеріяли та розвідки з історії громадських течій. Досі підготовлено 6 випусків з тієї серії: „Драгоманов у Київі", „Український рух 70-х років в освітленні сучасників", „Публіцистика 60-х років", „Галицька публіцистика 60-х років", „Література РУП (Революційної Української Партії)" і „Листування Кирило-Методіївських братчиків".

25. Постійна Комісія для складання біографічного Словника українських діячів, під головуванням акад. С. Єфремова, в складі 1 штатного співробітника (керівничий — М. М. Могилянський) і 5 нештатних співробітників, за 1924 рік долучила до своєї картотеки 39.785 нових карток, а також і чимало вже цілком готових біографій на перші літери, зібрала нових співробітників у Житомирі та Вінниці: а це з давнішими (Чернігів, Полтава, Катеринослав, Одеса) досить повно охоплює українську територію й допомагає здобувати біографічний матеріял силами місцевих людей (найбільше матеріялу дали Вінниця, Одеса, Чернігів). Щоб зацікавити місцевих діячів та притягти до співробітництва в Комісії, надруковано було в VI кн. „Червоного Шляху" особливу відозву. Приступлено вже до складання основного списку ймень та зведення до альфабету всього зібраного досі карткового матеріялу.

26. Гебраїстична історично-археологічна Комісія, під головуванням акад. А. Кримського, в складі 1 штатного співробітника (керівничий — І. В. Галант) і 3 нештатних співробітників, поставивши собі завданням — розробку матеріялів із унутрішньої історії юдаїзму, обслідувала з цього погляду архіви Київського генерал-губернатора, Київської Шкільної Округи, Губерніяльного Правління, Цензурного Комітету та окремі справи Центрального Архіву. Цим способом не тільки взято на облік матеріяли з історії жидівства на Україні, але й цікавіші з них скопійовано для власного архіву Комісії. Результатом цієї роботи було між иншим 7 прилюдних доповідів, зроблених на підставі зібраного матеріялу.

27. Кабінет Мистецтва з відділом дитячої творчости при йому, під керівництвом акад. Ф. Шміта з 1 штатним співробітником, розробляв питання теорії та соціології мистецтва, виробивши між иншим точні програми та методи дослідчої мистецької роботи та провадячи лекції й планові курси як із загального мистецтва, так і прикладні (художнього виховання та мистецької педології). При Кабінеті працювало 4 семінари (підготовчий, візантійського мистецтва, малюнку дефективних дітей і малюнку нормальної дитини). Опріч того, Кабінет Мистецтва улаштовував при Всенародній Бібліотеці України виставку літератури художнього виховання та дитячої ілюстрованої

літератури й опрацював програму для роботи Бюра художнього виховання та провадив складання бібліографічних покажчиків із загального мистецтва, художньої педагогіки й дитячої творчости.

28-30. Катедра Українського Мистецтва, під головуванням акад. О. Новицького улаштувала в минулому році власний кабінет українського мистецтва з колекцій кол. „Наукового Товариства", заінвентаризувала його і поповняє новими експонатами. В тісному контакті з катедрою працює й **Секція Мистецтва,** головним чином у сфері дослідження художніх цінностей, вилучених із церков та молитовних домів на Україні. **Музей діячів України** при Секції провадить тепер енергійну інвентаризацію зібраного майна: минулого року зареєстровано 1.708 експонатів.

31-32. Науково-Педагогічна Комісія, під головуванням акад. О. В. Корчак-Чепурківського, в складі 1 штатного і 4 нештатних співробітників, провадила далі свою звичайну роботу, студіюючи питання трудової школи (історія, різні напрямки й проблеми організації), методичні проблеми сучасної школи (комплексна система, дальтон-план), методику рідної мови в сучасній школі, освітню справу на Україні в сучасному та минулому. Результати студіювання Комісія, не маючи власного органа, подавала на сторінках журналу „Радянська Освіта". Комісія брала участь у праці Київської Педологічної Станції, III-ої Всеукраїнської Конференції Педагогічної Освіти; зорганізувала Педагогічно-термінологічну Комісію в складі Інституту Наукової Мови (словник педагогічної термінології) й розробила статут Науково-Педагогічного Товариства, переданий на затвердження відповідних органів Академії. **Інститут Фізичної культури** при Педагогічній Комісії, з його допомічними установами (музей фізичної культури; кабінети — анатомо-антропометричний, гігієни, евгеніки та антропосоціології; лабораторії — біохімії, праці та фізіології), в складі 1 штатного директора і 4 нештатних співробітників, переводив збирання матеріялів, вироблювання препаратів, організацію екскурсій та дослідів на місцях, участь у з'їздах, то-що. Інститут, крім того, підготував до друку збірку своїх праць.

Опріч гуртової праці по різних установах 1-го Відділу, наукову роботу індивідуально провадили дехто з академиків при своїх катедрах, а також низка співробітників з спеціяльними науковими дорученнями.

Академик М. Т. Біляшівський (катедра археології) провадив свою працю головним чином у Всеукраїнському Історичному Музеї, де наглядав за переглядом і перегрупуванням колекцій та улаштував кілька десятків лекцій з демонстрацією пам'яток, беручи разом участь і в академічних установах з археологічними завдан-

нями. Академик Ф. І. Мищенко (катедра історії культурно-ідейних течій на Україні XVI—XVIII вв.) працював над принциповим освітленням умов одружіння на Україні в минулому і сучасному з соціяльно-етнічного погляду та збирав матеріяли до инших соціяльно-етнічних праць.

Співробітники з спеціяльними науковими дорученнями: 1. Курило О. Б.—зробила кілька етнографічно-діялектологічних екскурсій і дуже енергійно працювала над редагуванням матеріялів Інституту Наукової Мови; 2. Новицький М. М.—збирав і опрацьовував матеріяли до життя і творчости Шевченка; 3. Попов П. М.—виконував наукові доручення звязані з 350-літніми роковинами друкарства на Україні, а з другого боку провадив далі свої фольклорні досліди (Путивльщина); 4. Проф. Барвінок В. І.—складав реєстр і опис стародруків по київських бібліотеках; 5. Каминський В. А.—виконував спеціяльні доручення що-до збирання і опрацьовування етнографічного матеріялу, переважно з сфери звичаєвого права; 6. Проф. Пархоменко В. О.—досліджував історію київської Руси у звязку з історією Східньої Европи взагалі.

33. Бібліотека Історично-Філологічного Відділу ім. Волод. Антоновича збагатилася минулого року приєднанням бібліотек небіжчика В. Модзалевського (1.833 назви книг та брошур) і колишнього „Наукового Товариства“ (по-над 4.000 томів), не рахуючи инших, не таких значних, дарунків од поодиноких осіб та Полтавської Архівної Комісії. Всього за рік видано було 850 томів на користування членам та співробітникам Академії, а крім того останніми часами бібліотека впорядила в своєму помешканні постійну читальню, де працюють щоденно співробітники Академії, дослідчих катедр, студенти різних ВУЗ'ів та инших наукових установ.

Опріч цієї підручної бібліотеки (та спеціяльних багатих книгозбірень при окремих установах) були під управою 1-го Відділу ще бібліотеки колишніх манастирів—Лаврська, Михайлівська, Никольська, Видубецька та Ссфійська, що їхню головну цінність складають переважно стародруки та рукописні збірки. Завідувала ними спеціяльна Бібліотечна Комісія, що минулого року чимало попрацювала над обліком, регістрацією та впорядкуванням книжних скарбів. Ці бібліотеки брали участь своїми книгами у виставках з приводу 350-ліття друкарської справи на Україні і взагалі завдовольняли наукові потреби київських дослідників. На черзі стоїть концентрація, принаймні декотрих з них, в одному помешканні, а саме в бібліотечному будинкові колишньої Лаври, бо цим способом досягнути буде можна й більшої охоронности книжних скарбів минулого, і доцільнішого їх використовування. Окрім того, І відділ постановив передати ці манастирські книгозбірні в тіснішее відання Всенародньої бібліотеки при Академії Наук.

Окидаючи одним поглядом діяльність І-го Відділу Академії за минулий 1924 рік, можна сказати, що Відділ доходить нині вже повного циклу свого розвитку. Мало не всі катедри обсаджено; робота, яку — тому літ шестеро—Відділ собі ставив за ріа desideria на початку своєї організації, її в більшій або меншій мірі вже виконує низка комісій та инших установ; організаційна пора вже доходить свого краю. І дальші у Відділа завдання будуть не так екстенсифікаційної натури, не так захоплення ширших обсягів у роботі, як її інтенсифікації, розвитку та поглиблення на вже зайнятих позиціях.

Секретар Відділу, акад. **Сергій Єфремов.**

Список прилюдних наукових доповідів, що їх прочитали були співробітники Відділу протягом 1924 р.

I. Історичне товариство Нестора Літописця.

1. Проф. С. І. Маслов, Пам'яти проф. Павлуцького.
2. Акад. М. П. Василенко, Пам'яти Г. Г. Павлуцького.
3. С. О. Гіляров, Павлуцький, як мистецтвознавець і професор.
4. Ф. Л. Ернст, Павлуцький, як історик українського мистецтва.
5. В. М. Базилевич, Георгіївська церква в Київі.
6. Проф. М. К. Грунський, До історії розробки «Слова о полку Ігор.
7. В. О. Кордт, Нова праця з археології України (книга М. Еберта).
8. Проф. Ф. В. Клименко, Книги вечистих справ Люблинського Преображенського манастиря.
9. Ф. Л. Ернст, Кріпацькі оркестри на Україні.
10. В. М. Базилевич, Декабристи в Київі.
11. М. І. Корнилович, Нові матеріяли з історії селянської реформи в Польщі.
12. В. О. Кордт, Лист про становище Росії р. 1698.
13. В. М. Базилевич, Друга Всесоюзна Краєзнавча конференція в Москві.

II. Історично-Літературне Товариство.

14. Акад. С. О. Єфремов, Літературний авторитет Шевченка.
15. „ Шевченко і Куліш.
16. „ Джерела творчости Нечуя-Левицького.
17. „ П. Я. Стебницький.
18. „ Укр. книга в 1798-1916 рр.
19. Акад. В. М. Перетц, Стара українська повість і збірник повістей 1660 р.
20. П. П. Филипович, Шевченко і декабристи.
21. „ Шевченко і Гребінка.
22. Генеза Франкової легенди «Смерть Каїна»,

23. Проф. С. В. Савченко, Анатоль Франс.
24. М. К. Зеров, Лірика і драми Л. Українки.
25. „ З чернігівських матеріялів для історії українського письменства.
26. „ Поезія і проза П. Я. Стебницького.
27. В. П. Петров, Проблема іронії (А. Франс).
28. „ Творчість М. Рильського.
29. М. О. Драй-Хмара, Життя Лесі Українки.
30. К. О. Копержинський, Театр на Поділлі XVIII і XIX вв.
31. П. І. Рулін, Шевченко і Піунова.
32. М. М. Могилянський, Сковорода—Квітка—Шевченко.
33. „ Ненаписана повість Коцюбинського.
34. „ Іронія і скепсис А. Франса.
35. М. М. Новицький, Викуп Шевченка з кріпацтва.
36. Ф. М. Самоненко, Із студій над Шевченковим віршем.
37. С. Г. Козуб, Джерела «Тіні забутих предків».
38. І. Г. Лютий, Коцюбинський і Кононенко.
39. А. Верзилов, Спогади про Коцюбинського.
40. Г. К. Голоскевич, П. Я. Стебницький і укр. книжка.
41. М. І. Корнилович, Діяльність П. Я. Стебницького.
42. Проф. В. В. Виноградов, Хороба і смерть П. Я. Стебницького.
43. Л. М. Старицька-Черняхівська, Спогади про Л. Українку.

III. Товариство дослідників української історії, письменства і мови.

44. П. П. Потоцький, Часопис «Основа» та її фундатори.
45. Акад. В. М. Перетц, Збірник повістей панотця Гр. Шаргородського.
46. А. Й. Лященко, Відгомін укр.-руської биліни про бій Іллі Муромця в старо-німецькім епосі.
47. Проф. В. П. Адріянова, Український паломник кінця XVI в. Данило Корсунський.
48. В. О. Щавинський, Шевченко і Рембрандт.
49. В. Ф. Боцяновський, Гуманізм Шевченка.
50. К. О. Копержинський, Посланіє Шевченка «до мертвих і живих і ненарожденних земляків».
51. Акад. В. М. Перетц, До історії польсько-українських літературних взаємовідносин в XVI в.
52. С. О. Красильников, Рукописне джерело збірника українських пісень Гоголя.

53. Акад. В. М. Перетц, Сліди українського перекладу Печерського Патерика в XIII в.
54. А. Й. Лященко, Новітні студії про Шевченка.
55. Проф. В. П. Адріянова, До історії українського шкільного театру XVII—XVIII вв.
56. А. Й. Лященко, Нові «українїка».
57. „ Биліна про Івана Гостиного сина і українська література XII в.
58. П. П. Потоцький, Історична вага альбому літографій української старовини худ. Сластьона.
59. К. О. Копержинський, Театр на південно-західній Україні за 50 років (1780-1830).
60. Акад. В. М. Перетц, Нова студія Ф. Колесси про походження українських дум.
61. С. О. Щеглова, Видавнича діяльність печерського друкаря XVII ст. Памви Беринди.
62. І. С. Абрамов, Українські пісні в рукописнім співанику Лизаветинської доби.
63. А. Й. Лященко, Замітка до «Слова о полку Ігоревім».
64. Акад. В. М. Перетц, Нова спроба історії української літератури акад. М. С. Грушевського.
65. А. Й. Лященко, Сага про Олафа Тригвассона та літописний переказ про княгиню Ольгу.
66. Акад. В. М. Перетц, З часів гордування українською мовою.
67. К. О. Копержинський, Критичний огляд нових праць з історії українського театру.
68. Акад. В. М. Перетц, Сценічні ефекти в старовинній укр. драмі.
69. І. Ф. Рибаков, «Семеновская история» і арешт Каразина, за новими матеріялами.
70. Д. І. Абрамович, Кутейнинське видання 1637 р. Гісторії про Варлаама та Йоасафа.
71. К. О. Копержинський, Театр на Чернігівщині в другій половині XVIII та першій половині XIX ст.
72. П. П. Потоцький, Значіння праць Д. О. Ровинського для історії українського мистецтва.
73. Б. Л. Богаєвський, Пам'ятки Трипільської культури в музеях України.
74. В. В. Данилов, Російська цензура в справі арешту збірника українських пісень Коципинського.

IV. Постійна Комісія історичного словника української мови.

75. Л. Білозір, Стиль і мова в поезії Пачовського.
76. К. О. Лазаревська, Терміни в цехових організаціях.
77. М. Станиславський, Вплив революційних часів на українську лексику.
78. Проф. Є. К. Тимченко, Поняття форми в реченні.

V. Етнографічна Комісія.

79. М. Білинський, Пісні й оповідання про Кармалюка.
80. В. В. Білий, Архів С. Д. Носа.
81. „ До 40-літнього ювилею наукової діяльности Д. І. Яворницького.
82. „ Етнографічні враження з Запоріжжя.
83. М. П. Гайдай, Етнографічна екскурсія в Валькарію.
84. П. Д. Демуцький, До питання про символізм укр. народн. мелодії.
85. В. А. Камінський, З наукового життя на Поділлі (Краєзнавча праця у м. Вінниці та на Поділлі і підсумки її в сьогочасний момент).
86. „ Свято Купайла на Волині.
87. К. В. Квітка, Спостереження над молдавською піснетворчістю.
88. „ Вплив чехо-словацької народньої музики на українську.
89. О. Кисіль, Спомини про С. Д. Носа.
90. П. Клепатський, З ономастичних спостережень.
91. М. Корнилович, Народні прізвища на Холмщині.
92. Акад. А. Лобода, Краєзнавство на Вкраїні.
93. І. Г. Лютий, Пісні і перекази з Чигирина.
94. А. Онищук, З матеріялів до ономастики.
95. В. П. Петров, Бібліографія слов'янської етнографії за 1918-20 рр.
96. „ Етнографія в школі (Нові програми Гус'а).
97. „ З укр. етнографії 40-х рр. (В. Білозерський і П. Куліш).
98. „ Діяльність Етнографічної Комісії УАН за 1924 р.
99. П. М. Попов, Етнографічна діяльність Деляфліза.
100. „ До методології укр. фольклористики.
101. Е. А. Рихлік, Чехи на Волині.
102. Ю. М. Соколов, До методології збирання фольклорного матеріялу.
103. М. Станиславський, З укр. ономастики.

104. Д. І. Яворницький, З фольклорного досвіду.
105. С. Якимович, Забраковані матеріяли з Кам.-Под. Стат. Комітету р. 1872-го.
106. Л. Шульгина, Другий краєзнавчий з'їзд у Москві.

VI. Музично-етнографічний кабінет.

107. К. В. Квітка, Сім літ музичної культури на Вкраїні.

VII. Історична секція.

108. Проф. О. С. Грушевський, З наукової спадщини Костомарова (рецензії на літературні твори).
109. М. М. Ткаченко, Міжнароднє становище Вел. князівства Литовського в кінці XV в.
110. Проф. О. С. Грушевський, Деякі архівні матеріяли у ВБУ.
111. М. М. Ткаченко, Міжнародні звязки Вел. князівства Литовського в кінці XVI в.
112. М. М. Ткаченко, Рада Вел. князівства Литовського в дипломатичних зносинах з Москвою та Кримом в часи кн. Олександра.
113. „ До генези Шевченківських «Гайдамаків».
114. „ Наукове розроблення Румянцівської ревізії.
115. С. В. Глушко, Погляди Драгоманова на Шевченка.
116. „ Нові історично-літературні матеріяли з чернігівських збірок.
117. „ Київські недільні школи.
118. Акад. М. С. Грушевський, 50-ліття «Исторических песен» Антоновича і Драгоманова.
119. К. М. Грушевська, Передісторична людина Америки, її техніка і культура.
120. В. І. Щербина, З історії київського будівництва і нові будинки Лаври 1720-30 рр.
121. „ До питання про найдавніший список літопису
122. „ Старі київські будинки.
123. „ Два київські генерал-губернатори XVIII в.
124. С. В. Шамраїв, Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р.
125. „ Козаки м. Полтави в 1767 р.
126. П. В. Клименко, До проблеми відношення міста і території на Україні за Гетьманщини.

127. О. Ю. Гермайзе, З чернігівського сучасного наукового життя.
128. К. О. Лазаревська, З історії київських цехів.
129. М. М. Ткаченко, З подорожи по Полтавщині (село Сулимівка та м. Кременчук) та по Катеринославщині.
130. Ю. Луговський, У десятуху.
131. М. Сперанський, Ярославський збірник XIII в.
132. В. А. Шугаєвський, До питання про грошовий обіг на Україні.
133. П. О. Неселовський, Так звані брацлавські тинери.
134. А. Єршов, Осьмаки і «лядські» на Гетьманщині.
135. Д. О. Кравцов, Мазепа в українській історіографії.
136. П. Я. Новицький, Острів Хортиця.

VIII. Історично-економічна підсекція.

137. О. І. Баранович, З волинської економічної старовини.
138. „ Господарство Мнишків у першій половині XVIII в. в Вишневецькім ключі.
139. „ Господарство Мнишків. Оренди.
140. „ Господарство Мнишків. Збори.
141. Проф. О. С. Грушевський, Семенські переходи і гетьманська влада.
142. Проф. О. С. Грушевський, Міські земельні маєтки на Лівобережжі XVIII в.
143. „ Чергові теми в розробленні Румянцівського Опису.
144. В. Д. Юркевич, З історії заселення Білоцерківщини.
145. Д. О. Кравцов, Запоріжжя в перші часи колонізації.

IX. Археологічна Секція.

146. М. О. Макаренко, Скарб з Перещепина, могила Солоха, Мордвинівська могила.
147. „ Городище Манастирище.
148. М. Я. Рудинський, Неолітичне становище в урочищі «Біла Гора» коло Полтави.
149. І. В. Моргилевський, Архітектурні обміри собору Спаса в Чернігові.
150. В. А. Шугаєвський, Самостійна укр. монета за Хмельницького.

X. Археологічний Комітет.

151. Проф. Б. Л., Богаєвський, Нові розкопки в Ольвії.
152. „ Нові англійські студії про Трипільську культуру.

XI Комісія для дослідів над громадськими течіями.

153. О. Ю. Гермайзе, Коліївщина за новознайденими матеріялами.
154. Акад. С. О. Єфремов, З коментарів до Шевченкового щоденника.
155. „ З нової мемуарної літератури (спомини Овсяніко-Куликовського та Тучапського).
156. М. М. Новицький, Процес Шевченка в III Відділі (1847 р.).
157. О. О. Тулуб, До біографії кирило-методіївця О. Тулуба.
158. В. В. Мяковський, До історії Української Громади 60-х рр.
159. „ Народолюбець 60-х рр. (Б. Познанський).
160. Ф. Сенгалевич, Золота грамота.
161. С. О. Буда, З настроїв перед польським повстанням.
162. „ Український елемент у народництві 70-х років.
163. В. Ігнатієнко, Українська преса періоду війни і революції.

XI'. Гебраїстично-Історична Комісія.

164. Проф. В. А. Рибинський, До історії цадикізму в 60-70-х рр. XIX в.
165. „ Початкові моменти історії сіонізму на Київщині (з документів Жандарм. Упр.).
166. Д. І. Вайнштейн, Ружинський цадик Фридман (з архіву генерал-губ.).
167. „ Військова цензура та жиди.
168. „ До історії ружинського цадика.
169. Д. П. Бродський, До справи р. Фридмана (про пожежу в Зимовому палаці та образу царя).
170. „ Додатки до справи Фридмана.

XIII. Секція мистецтв.

171. Д. М. Щербаківський, Золотарська оправа книги на Україні.
172. Акад. О. П. Новицький, Г. Г. Павлуцький.

Бібліографія писаннів співробітників І Відділу, що друкувалися рр. 1918 - 1925.

Багалій Дмитро, акад. 1) Історія Слобідської України, Х. 1918. стор. 308.

" " 2) Заселення південної України, Х. 1920. Стор. 110.

" " 3) Нарис української історіографії, т. І, вип. 2. К. 1923.

" " 4) Український мандрований філософ Г. С. Сковорода. Істор.-літер. розвідка. Х. 1925.

" " 5) Т. Г. Шевченко і методіївці. Іст.-літ. розвідка. Х. 1925.

" " 6) Нарис української історіографії, т. І, вип. 2. К. 1925. Ст. 108 + IV.

Барвінок Володимир, 1) Загальний огляд стародруків київських бібліотек (Бібліологічні Вісті за 1924 р. ч. 1-3. стор. 132-149 й окремо, 1924, 8^2 стор. 1-20).

Берло Ганна, 1) Українська граматика, Видавництво «Сіяч», Черкаси, 1919 р.

Білий Володимир: 1) Григорій Сковорода. Життя й наука. К., 1924.

" " 2) Забута справа. «Зоря», ч. Ш. 1925.

" " 3) Рокове весілля «Зоря», ч. IV 1925.

" " 4) «Забутий друг» (С. Д. Ніс) — друкується в «Бібліологічних Вістях».

" " 5) «Глібів та Ш отделение» (за новими архівними матеріялами) — друкується в «Зорі», ч. 7. 1925.

Буда Сергій. 1) Перед польським повстанням 1863 р. («Україна», 1925 р., ч. 3).

" " 2) До історії революційно-народницького руху 70-х рр. на Україні («Україна», 1925, ч. 4).

Галант Ілля: 1) «Два ритуальных процесса» (за актами центрального архіву київського університету). К. 1924 г., с. 37.

„ „ 2) Житомирський погром 1905 р. (за архівними даними). — Друкується в «Україні», 1925 р.

Ганцов Всеволод: 1) Рецензія на «Курс украинского языка» Ів. Огієнка (2 вид., Київ, 1918) — «Книгар» ч. 2, Травень 1919 р., 1400-1406.

„ „ 2) Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку — «Записки Іст.-Філ. Відділу УАН», кн. II—Ш, 1920-1922, ст. 116-144.

„ „ 3) Діялектологічна класифікація українських говорів— там-же, кн. IV, (1924), стор. 80-144 і окремо Київ, 1923, 67 стор. (з картою).

„ „ 4) «Російсько-український словник», т. I (Редактори: Вс. Ганцов, Гр. Голоскевич, М. Грінченкова, Головний редактор акад. А. Кримський), Київ, 1924, ст. XIV + 290.

„ „ 5) Рецензія на «Коротку історію української мови ч. II. П. Бузука (Одеса, 1924) — «Записки Іст.-Філ. Відділу» кн. V (1925), ст. 252-267.

„ „ 6) Рецензія на «Очерки истории русского языка» Ник. Дурново (Москва—Ленінград, 1924 — «Україна» 1925 р. ч. 1-2, ст. 185-190.

Гермайзе Осип: 1) «М. Чорнухи, Лохвицького повіту», історично-географічний нарис, «Вісті Лохвицького повітвиконкому», 1922.

„ „ 2) «Методичні уваги до навчання історії». «З практики трудової школи», ч. I, К. В-во «Слово», 1923.

„ „ 3) «Шевченківська демонстрація в Київі р. 1914» (за матеріялами архіву Київ. Губ. Жанд. Упр.) «Черв. Шлях», 1924, кн. 3.

„ „ 4) «Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів», «Україна», 1924, кн. 1-2.

„ „ 5) «Противоєнні прокламації часів світової війни», «Україна», 1924, кн. 3.

„ „ 6) «Нові непорозуміння з Шевченком», «Україна» 1925, кн. 1-2.

„ „ 7) «Нелегальні відозви з приводу Шевченкових роковин». Д. В. У. К., 1925.

Гермайзе Осип: 8) «Політичне виховання в трудовій школі», «Педагогічний Збірник».—З практики трудової школи, в. II, К., 1924. В-во «Слово».

„ „ 9) «Костомаров в світлі автобіографії», «Україна», 1925, кн. 3.

„ „ 10) «З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII ст.» Записки Іст.-Філ. Відділу У. А. Н., кн. VI, 1925.

„ „ 11) «Українські соціялісти та основоположники наукового соціялізму». «Життя й революція», 1925, кн.1-2.

„ „ 12) «Двацятип'ятиліття Р. У. П.» «Життя й Революція», 1925, кн. 3.

„ „ 13) «М. І. Костомаров», «Життя й Революція», 1925, кн. 5.

„ „ 14) «Історичний огляд становища України на початку XIX ст.», «20-40-ві рр. в українській літературі», II, Д. В. У., К. 1924.

„ „ 15) Науково-популярні статті в київській пресі («Більшовик» за р. 1925).

„ „ 16) Рецензії в «Україні» за р. 1924.

„ „ 17) «П. Куліш і М. Костомаров, як члени Кирило-Методіївського братства», — збірник «Шевченко та його доба», 1925, Д. В. У.

„ „ 18) За редакцією видано три частини перероблені і доповненої «Всесвітньої історії», з основним текстом проф. Віппера, Д. В. У., 1924.

Глушко Сильвестр: 1) «Куліш про свої зносини з поляками» («Україна», 1924 р. № 3).

„ „ 2) «Драгоманів і недільні школи» («Україна» 1924 р. № 4).

„ „ 3) «Іван Брик. Слов'янський з'їзд у Празі в 1848 р. і українська справа (рецензія) («Україна» 1925 р., кн. 3).

„ „ 4) «З селянських рухів на Чернігівщині в 1905 р.» (друкується в «Україні» за 1925 р. кн. 4).

Голоскевич Григорій: 1) Український правописний словничок з короткими правилами правопису. Київ, ДВУ. 4-те вид. 1922 р. 5-те вид. 1924 р.

„ „ 2) Російсько-український словник. Т. І. Редактори: Ганцов В. М., Голоскевич Г. К., Грінченкова М. М. Головний редактор А. Е. Кримський. Р. 1914. «Черв. Шлях», ст. XIV+290.

Грінченкова Марія: 1) Спомини про Івана Нечуя-Левицького («Україна», 1924, кн. 4, ст. 111-127).

„ „ 2) Російсько-український словник. Т. І. Редактори: Ганцов В. М., Голоскевич Г. К., Грінченкова М. М. Головн. редактор А. Е. Кримський. К., 1924. Вид. «Червоний Шлях». Ст. XIV+290.

Грушевська Катерина: 1) Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки, ст. 192, 1923 р.

„ „ 2) З примітивної культури, розвідки і доповіді, з передм. ак. М. Грушевського, ст. 17-224, 1924 р.

Рецензії в журналі «Україна»:

„ „ 3) E. Cosquin, Etudes folkloriques, 1924, кн. 3, ст. 53-155.

„ „ 4) Folk-lore, a quarterly review, за 1923 р.—1924, кн. 4, ст. 177-179.

„ „ 5) The sociological review за 1924 р.—1925, кн. 1-2, ст. 206-210.

„ „ 6) W. O. Oesterleg, the sacred dance, 1925, кн. 3, ст. 155-158.

„ „ 7) Anthropos, за 1923—1925, кн. 3, ст. 173-175.

„ „ 8) M. Gaster, Roumanian popular legends of the lady Mary, 1925, кн. 4.

„ „ 9) К. Квітка, Професіональні народні співці й музиканти. 1925, кн. 4.

„ „ 10) Révue d'ethnographie et des traditions populaires, 1925, кн. 5.

„ „ 11) Програма для збирання матеріялів, що виясняють значіння вогню у світогляді укр. народу. (Культурно-історична комісія У.А.Н., програма вип. I).

„ „ 12) Програма для збирання матеріялів до українського народнього словника. (Там-же вип. 2).

Грушевський Михайло, акад.: 1) Abrégé de l'histoire de l'Ukraine, ст. VIII+256, 1920.

„ „ 2) Всесвітня історія в короткім огляді, в. двох книгах, ст. 202+216, 1920.

„ „ 3) Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIX siècle зложена спільно з Катериною Грушевською, з передмовою А. Мейе), ст. XXIV+144, 1921.

Грушевський Михайло акад.: 4) Початки громадянства (генетична соціологія), ст. 328, 1921.

" " 5) З початків соціялістичного руху на Україні. Драгоманов і Женевський соціялістичний гурток, ст. 212, 1922.

" " 6) Історія України-Руси т. VIII, ч. I, II і III, ст. 335+224+288, вид. друге, з доповненнями, 1922.

" " 7) Історія української літератури, част. I, т. I, II і III, ст. 360+232+296, 1923.

" " 8) Те-ж т. IV с. 689, 1924—5,

Грушевський Олександер, проф.: 1) З міського господарства XVI в. Топниця, воскобійня і воскові комори — «Зап. Іст.-Філ. відд.», кн. VI (1925), ст. 1-9.

" " 2) Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. — «Україна» 1924, кн. I-II, ст. 82-87.

" " 3) Господарство київської мітрополії та манастирів у XVI в. — «Україна» 1924, кн. III, ст. 14-22.

" " 4) З промислового життя XVI-XVII вв. Ватаги Дніпрових уходів і старостинська адміністрація — «Науковий Збірник за рік 1924», т. XIX (1925), ст. 70-78 [1]).

Данилевич Василь, проф.: 1) О. Я. Єфименкова (Наше Минуле. К. 1918 р., ч. 3, с. 105-110).

" " 2) О. Я. Єфименкова (Книгар, К. 1919 р., ч. 19, с. 1167-1172).

" " 3) Життєпис проф. В. Є. Данилевича (Склав він сам) з додатком реєстру його праць (Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Р. 1919, кн. I. К. 1919, с. LXXXV—LXXXIX).

---

[1]) Про наукову працю О. С. Грушевського 1919-1924 рр. див. взагалі передмову акад. М. С. Грушевського — «Зап. Іст.-Філ. Відд.», кн. VI (1925), ст. V і д.

Данилевич Василь, проф.: 4) Графіка українська і графіка ucrainica (Книгар. К. 1919 р., Ч. 25-26, с. 1667-1672).

„ „ 5) Археологічна минувшина Київщини (К. 1925, ст. 170).

„ „ 6) Суспільні та господарські явища в історії українського друку (Життя та Революція. К. 1925 р., кн. 6—друкується).

„ „ 7) Проф. Д. Багалій, Історія Слободської України, Вид-во «Союз». Х. 1918 (Україна, К. 1918 р., кн. 1 і 2, с. 91-96).

„ „ 8) В. А. Шугаевскій, Монета и денежный счетъ въ лѣвобережной Украинѣ въ XVII вѣкѣ. Т-во «Сіверянська Думка». Чернігів, 1918 (там-же, с. 96-97).

„ „ 9) К. Широцький, Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 році). К. 1918 (Наше Минуле. К. 1918 р., Ч. 3, с. 168 і 169).

„ „ 10) М. Сумцов, Слобідсько-українські історичні пісні. Видання друге. Черкаси. 1918 (там-же, с. 171).

„ „ 11) В'ячеслав Будзиновський, Як Москва нищила Україну. На підставі старих українських пісень. Відень. 1917 (там-же, с. 171).

„ „ 12) Професор М. І. Ростовцев, Давнє минуле нашого півдня. Видання друге. Переклад Л. Чикаленка. К. 1918 (там-же, с. 171-172).

„ „ 13) М. Костомаров, Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII. Переклад з передмовою Б. Грінченка. Видання М. Грінченкової. 2-е вид. К. 1918 (Книгар, К. 1919 р., ч. 18, с. 1137-1138).

„ „ 14) М. Грушевський, Старинна історія. Грекоримський світ. К. 1918 (там-же, ч. 19, с. 1181-1183).

„ „ 15) Микола Костомарів, Істория України в житєписях визначнїйших єї дїячів. Переложив Олександер Барвінський. Друге виданє. Накладом Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка. У Львові. 1918 (там-же, ч. 23-24, с. 1611-1615).

Данилевич Василь, проф.: 16) Prof. Dr. R. F. Kaindl, Polen. Zweite verbesserte Auflage. Verlag und Druck von B. G. Teubner in Leipzig und Berlin. 1917 = 547 Bändchen з серії «Aus Natur und Geisteswelt» (там-же, ч. 25-26, с. 1724).

„ „ 17) Michel Lozynski, Les «droits» de la Pologne sur la Galicie. Lausanne. 1917 (там-же, ч. 27, с. 1840-1841).

„ „ 18) K. Weule, E. Bethe, B. Schmeidler, A. Doren, P. Herre, Kulturgeschichte des Krieges. Verlag und Druck von B. G. Teubner in Leipzig und Berlin. 1916=561 Bändchen з серії «Aus Natur und Geisteswelt» (Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Р. 1919, кн. І. К. 1919, с. 120-121).

„ „ 19) Д. Дорошенко, Коротенька історія Чернігівщини. Чернігів. 1918 (Літературно-Науковий Вісник. К. 1919 р., кн. II, с. 238-239).

„ „ 20) М. И. Ростовцевъ, Эллинство и иранство на югѣ Россіи. Общій очеркъ. Изд. «Огни». Птгр. 1918 (Книгар, К. 1919 р., ч. 28, с. 1912-1913).

„ „ 21) Николай Макаренко, Художественныя сокровища Императорскаго Эрмитажа. Краткій путеводитель. Изданіе Общины Св. Евгеніи. Птгр. 1917. (Книгар, К. 1920 р. ч. 1-3, с. 42-43).

„ „ 22) Д-р М. Лозинський, Галичина в життю України. Відень. 1916 (Наше Минуле. К. 1919 р., Ч. 1-2, с. 223).

„ „ 23) Записки Історичної і Філологічної Секції Українського Наукового Товариства в Київі. Кн. XVIII. К. 1918 (там-же, с. 228-229).

„ „ 24) Труды Совѣта Обслѣдованія и Изученія Кубанскаго края. Том I. Выпуски 1-4. Библіографія Кубанскаго края. Екатеринодаръ, 1918-1919 (Голос Друку X. 1921, с. 160-161).

„ „ 25) Історично-Революційна Бібліотека Державного Видавництва у Київі, Ч. Ч. 1-4, К. 1920-1921 (там-же, с. 171-172).

Данилевич Василь, проф.: 26) Постернак, Із історії освітнього руху на Вкраїні за часи революції 1917-1919 рр. К. 1920 (там-же, с. 174).

„ „ 27) С. А. Жебелев, Введение в археологию. Части I-II. Птгр. 1923 (Червоний Шлях. X. 1925 р., № 3, с. 275—277).

„ „ 28) P. Vidal de la Blache, Principes de Géographie humaine. Paris (там-же, с. 287).

„ „ 29) Max Vasmer, Osteuropäische Ortsnamen. Dorpat. 1921 в «Acta et commentationes Universitatis Dorpatensis. B. Humaniora. I. Tartu. 1921 (Україна. К. 1924 р., кн. 1-2, с. 184-185).

„ „ 30) Іван Каманін та Олександра Вітвіцька, Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566-1651). К. 1923=Збірник Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, ч. 11 (там-же, с. 188-189).

„ „ 31) Dr. Max Ebert, Südrussland im Altertum (Bücherei der Kultur und Geschichte herausgegeb. von Dr. Seb. Hausmann. Band 12). Kurt Schroeder, Bonn und Leipzig. 1921 (Україна. К. 1925 р., кн. 1-2, с. 179-183 — текст дуже переинакшений редакційними змінами та скороченнями).

„ „ 32) Dr. Max Ebert, Südrussland im Altertum (Bücherei der Kultur und Geschichte herausgegeb. von Dr. Seb. Hausmann. Band 12). Kurt Schroeder, Bonn und Leipzig. 1921 (Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, 1925 р., кн. V. К. 1925, с. 279-283).

Демуцький Порфир: 1) Народні українські пісні «З репертуару Охматівського Крестьянського Хору». Власне видання. 3-й десяток, Київ, 1919.

„ „ 2) Українські народні пісні з нотами. 1-ша збірка, Держвидав, К. 1925.

„ „ 3) Українські народні пісні з нотами. 2-га збірка. Держвидав. К. 1925.

Дем'янчук Василь: 1) Українська Академія Наук. — Наше Минуле, 1918, Ш, ст. 137-139; 1919, I-II, ст. 167-174.

Дем'янчук Василь: 2) Переклад статті акад. О. Шахматова: Короткий нарис історії української мови — Акад. Ол. Шахматов—Акад. А. Кримський, Нариси з історії укр. мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв. К., 1914.

„ „ 3) Гнат (Ватрослав) Ягіч. 1838-1923. Короткий нарис його життя й наукової діяльности — Зап. Іст.-Філ. Відділу, 1924, кн. IV, (й окремою відбиткою).

„ „ 4) Бібліографічна замітка про Slavia — Зап. Іст.-Філ. Відд., кн. IV, (1924), ст. 246-248.

„ „ 5) Видавнича діяльність Української Академії Наук — Бібліологічні Вісті 1923, ч. II, ст. 8-19, ч. III, ст. 18-22.

„ „ 6) Редагування: а) Наукові Записки, Орган Київських науково-дослідчих катедр. Т. I. К., 1923, б) Наукові Записки. Т. II. К., 1924; в) низка популярних брошур для Вид-ва «Черв. Шлях».

Дубровський Віктор: 1) Словник хімічної термінології до книги І. Мінца та І. Кухаренка. Інструкція для хіміків цукроварень. К. 1920, ст. 34. 8° і К. 1923, ст. 34. 8°.

„ „ 2) Словник селекційно-сортівничої термінології до книги Ю. Д. Любченка. Уряджения лабораторій для вибору селекційних буряків. К., 1921, ст. 22. 8°.

„ „ 3) Словник технічної термінології до книги І. Мінца. Як провадити техно-хімічний контроль на цукроварнях. К., 1920, ст. 31. 8°.

„ „ 4) Словник агрономічної та селекційно-сортівничої термінології до книги С. Городецького. Цукробурякове насіннярство на Україні. К. 1921, ст. 71. 8°.

„ „ 5) Словник цукроварницької термінології до книги Ю. Д. Любченка. Рафінадне виробництво в майбутньому. К. 1921, ст. 35. 8°.

„ „ 6) Словник техно-хімічної термінології до книги І. Мінца. Маляс українських цукроварень. К. 1922, ст. 66. 8°.

Дубровський Віктор: 7) Словник термінів з обсягу культури та технології цукрових буряків до книги проф. С. Городецького, Культура цукрових буряків. К. 1925. Ст. 64. 8°.

Дурдуковський Володимир: 1) Передмова і загальна редакція збірника «З практики труд. школи», ч. І.«Слово», К. 1923.

„ „ 2) Наша школа, — ib.

„ „ 3) Дитяче шкільне самоврядування, — ib.

„ „ 4) Про клубну працю в трудовій школі, — ib.

„ „ 5) Передмова і загальна редакція збірника «З практики трудової школи, ч. II. В-во «Слово», Київ, 1924.

„ „ 6) Шевченківська школа — Шевченкові. «Радянська Освіта», 1924 р., кн. 3-4.

Дорошкевич Олександер: 1) Критичні замітки про «Преніе Панагіота съ Азимитомъ». Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. II-Ш (1923), ст. 60-76.

„ „ 2) «Хрестоматія укр. літератури», т. II, К. 1920.

„ „ 3) «Українська література» Київ, 1922.

„ „ 4) «Підручник історії української літератури». Київ 1924, ст, XVI+304.

„ „ 5) З Кулішевого архіву — «Україна», 1924. Кн. IV, ст. 83-88.

Ернст Хведір: 1) Про українську архітектуру XVII-XVIII в. — в II т. Хрестоматії О. Дорошкевича.

„ „ 2) Контракти і контрактовий будинок у Київі. 1-ше вид. К. 1923; 2-ге вид. К. 1924. Ст. 112+IV (з 19-ма малюнками). — Рец. Ів. Кревецького у львівському «Ділі» 1925, № 4, 4-го січня.

Єфремов Сергій, акад.: 1) Дорогою синтезу. Огляд історіографії українськ. письменства. Записки Іст.-Філ. Відд., кн. II-Ш.

„ „ 2) Без синтезу. До життьової драми Куліша. Там-же-таки, кн. IV.

„ „ 3) Академик Андрій Лобода. Життєпис. Там-же-таки (без підпису).

„ „ 4) Перед судом власної совісти. Громадська й політична робота В. Б. Антоновича. Ib:, кн. V.

„ „ 5) Коцюбинський. Критично-біографічний нарис. «Слово», Київ 1922 р. Передруковано в «Загальній Бібліотеці». Київ-Ляйпціг 1923.

Єфремов Сергій, акад.: 6) Гармонійний талант. Передмова до 1-го тому творів М. Коцюбинського, Київ 1922.

„ „ 7) Великий гуманіст (передмова до І тому творів В. Короленка), Київ 1923.

„ „ 8) Сковорода на тлі сучасности (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові) (Ювилейний том).

„ „ 9) На славній постаті. На 40-літній ювилей М. К. Заньковецької.

„ „ 10) Карпенко - Карий. Критично - біографічний нарис. Вид. «Соробкоп», Київ 1924 р.

„ „ 11) На нерівних позвах (Шевченко і самодержавіє) «Шевченківський Збірник», т. І. Вид. «Соробкоп», Київ 1924 р.

„ „ 12) Українська прокламація царської Росії. «Україна», 1924 р. кн. 1-2.

„ „ 13) Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методієвського братства. Там-же-таки.

„ „ 14) Рецензія на книгу Д. Овсяннико-Куліковського «Воспоминанис». Там-же-таки, кн. 3.

„ „ 15) До історії «Галицької Руїни». 1914-1915 рр. Там-же-таки, кн. 4.

„ „ 16) Рецензія на кн. П. Тучапського «Из пережитого». Там-же-таки.

„ „ 17) Рец. на кн. М. Грушевського «Драгоманів і женевський соціялістичний гурток». Там-же-таки.

„ „ 18) Некрологи (частина підписана *С. Є.* і непідписані). Там-же-таки.

„ „ 19) Спадщина кобзаря Дармограя. Там-же-таки 1925, кн. 1-2.

„ „ 20) Поет і плантатор. Збірник «Шевченко та його доба», т. І. Київ 1925 р.

„ „ 21) Про автора цих сатир (передмова до кн. Франка—Сатири). Київ, 1924.

„ „ 22) Історія українського письменства. Вид. 4, два томи. Київ—Ляйпціг 1919-1924 р.

„ „ 23) Коротка історія українського письменства. Вид. 2. Берлін 1924 р.

„ „ 24) Нечуй-Левицький. Критично-біографічний нарис. Вид. «Слово». К. 1925.

Заглада Ніна: 1) «Жнива». Програм для збирання стнографічних матеріялів. Вісник С.-Г. Науки, том 2, вип. 3-4.

„ „ 2) До питання про справу збирання прокламаційно-афішного матеріялу. Бібліологічні Вісті, № 4. Київ 1923.

Іваниця Григорій: 1) На порозі нової школи. («Вільна Українська Школа» 1918/19, № 8-9).

„ „ 2) Рецензія на кн. «М. Грушевський. Стариннa історія. Греко-римський світ» («В. Ук. Шк.» 1919/20, №1-3).

„ „ 3) Бібліографія українського вчителя (за 1919 р.). («В. У. Шк.» 1919/20, № 1-3).

„ „ 4) Рецензія на кн. «Черкасенко. Під землею» («Книгар» 1919, № 24).

„ „ 5) Український дитячий та шкільний театр. («Книгар» 1919, № 25-26).

„ „ 6) Рецензія на кн. «Калишевський. Латинська граматика» («Книгар» 1919, № 28).

„ „ 7) Трудова школа. — Праці Комісії Трудової Школи при Т-ві Шкільної Освіти (Огляд праці Комісії та загальна редакція). Видання Т-ва, К. 1920.

„ „ 8) Рецензія на кн. «Зеров, М. Антологія римських поетів («Голос Друку» 1921, № 1).

„ „ 9) Місце й роля Г. С. Сковороди в історії освіти й педагогії на Україні (Ювил. число Лохвицьких «Вістей», 1922).

„ „ 10) Комплексний метод. (До питання про форми педагогічної праці в новій школі). Київ. В-во «Всеувито» 1923.

„ „ 11) Передне слово до українського видання кн. «Блонський. Педагогіка». 1923. Д.В.У.

„ „ 12) «Шляхом життя». — Читанка для старших (6—7) груп трудової школи, робфаків, шкіл для дорослих і т. и. «Книгоспілка» (в співробітництві з Я. Чепігою та Б. Якубським), К. 1923.

„ „ 13) До спроб конкретизувати працю в трудовій школі («Більшовик» 1923, № 239).

„ „ 14) «Життя та слово». Читанка для середніх груп трудшколи. Част. 1. «Книгоспілка», К. 1924.

„ „ 15) «Життя та слово». Читанка для середніх груп трудшколи. Част. II, «Книгоспілка», К. 1924.

Іваниця Григорій: 16) «Шляхом життя». Читанка для 6—7 гр. трудшколи, робфаків, то-що. Ч. І. Вид. 2-е (в співр. з Я. Чепігою та Б. Якубським), К. 1924.

„ „ 17) «Шляхом життя». Частина ІІ. (те-ж), 1924.

„ „ 18) «До світла». — Підручна книга для праці в сільській трудовій школі за комплексною системою. Перший рік навчання. Вип. І-ІІ. Д. В. У. (в співробітництві з Астрябом О.л., Догою В., Соколовським Ол.), К. 1924.

„ „ 19) Методичні уваги до «До світла» (теж).

„ „ 20) Комплексне навчання («Рад. Освіта» 1924, № 1-2).

„ „ 21) З педагог. журналів 1924 р. («Рад. Осв.» 1924. №3-4).

„ „ 22) Нові праці до питань трудової школи («Рад. Осв.» 1924, № 5-6).

„ „ 23) Три порадники до перепідготовки робітників освіти («Рад. Осв.», 1924, № 8).

„ „ 24) ІІІ Всеукраїнська конференція по педагогічній освіті («Рад. Осв.» 1924, № 9-10).

„ „ 25) З конкретних матеріялів переведення дальтон-плану в англійській школі («Рад. Осв.» № 9-10).

„ „ 26) Рецензія на кн. «Панченко. Червоний шлях». («Рад. Осв.», 1924, № 11-12).

„ „ 27) Масова трудова школа та виробництво. (Чергова громадсько-педагогічна проблема) («Більшовик» 1924, № 214).

Крім зазначених було видрукувано в 1923—24 рр. низку дрібніших статтів та замітток у журналі «Радянська Освіта» та газ. «Більшовик».

Калинович М. проф. «Шляхи новітньої французької поезії. «Слово», 1924.

Квітка Климент: 1) Українські народні мелодії (Етнографічний Збірник: Українського Наукового Товариства в Київі т. ІІ). 1922.

„ „ 2) М. Лисенко як збирач народніх пісень (Повідомлення Музично-етнографічного кабінету Української Академії Наук Ч. 1). 1923.

„ „ 3) Ритмічні паралелі в піснях слов'янських народів (часопис «Музика» за 1923 рік, Ч. 1).

„ „ 4) Пісенні форми з удвоєє збільшеними ритмічними групами («Музика» за 1923 р. Ч. Ч. 2-5).

„ „ 5) Рецензія на кн. «А. Финагин. Русская народная песня» та три менші рецензії в Ч. 1-3 часопису «Музика» за 1924 р.

,, ,, 6) Професіональні народні співці й музиканти на Україні. Програма для досліду їх діяльности й побуту (Збірник Історично-Філологічного Відділу Укр. Академії Наук Ч. 13, вип. 2). 1924.

,, ,, 7) Сім років музичної етнографії на Україні. «Музика», 1925 р. Ч. 1.

,, ,, 8) Потреби в справі дослідження народньої музики на Україні. «Музика» 1925 р. Ч. 2-3.

,, ,, 9) Рецензія на видання «Труды Государственного Института Музыкальной Науки. Песни Крыма, собр. А. Кончевским». Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук, кн. V (1924-1925).

,, ,, 10) Вступні уваги до музично-етнографічних студій. Записки Етнографічного Товариства в Київі, кн. І. 1925.

Козловська Валерія: 1) «Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштова Віта на Київщині». Наук. Збірн. за рік 1924, т. XIX.

,, ,, 2) «Ще про Сушківські точки трипільської культури». Музейний Збірник. 1925 (готується до друку).

,, ,, 3) «Таврований посуд слов'янської доби». Збірник пам'яти проф. Х. Вовка, 1925 (готується до друку).

,, ,, 4) «Сторінка з обсягу культів. Свячений дуб слов'ян-полян».

Корнилович Михайло: 1) Заповіт Олександра II й окраїнна політика — «Україна», 1924, кн. 1-2, ст. 161-163.

,, ,, 2) Плани возсоединенія галицьких уніятів в 1914-1915 рр. — «Україна, 1925, кн. Ш, ст. 134-152.

Кравцов Дмитро: 1) Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. — «Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.» кн. VI, 1925, ст. 234-246.

Кримський Агатангел, акад.: 1) Історія Персії, т. I (IX та X вв.). Київ 1923, ст. 131 + Ш (зміст). Рец. акад. І. Крачковського в ленінградському «Востоке» 1924, кн. IV, ст. 187-188, та в «Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Ак. Н.», кн. V (1925), ст. 284-285.

,, ,, 2) Хафиз (бл. 1300-1389) — в «Записках Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Н.», кн. II-Ш, 1923, ст. 145-193.

Кримський Агатангел, акад.:

3) Хафиз та його пісні, Київ 1924 Ст. VIII+204. Рец. акад. І. Крачковського в «Востоке», кн. IV, 1924, ст. 188-189.

„ „ 4) Про книжку Євг. Бертельса «Персидский театр», Ленінград 1924 — «Зап. Іст.-Філ. Відділу», кн. V (1925), ст. 274-279.

„ „ 5) Перський театр, звідки він узявсь і як розвивавсь. Розвідка акад. Аг. Кримського. К. 1925 (Зб. Іст.-Філ. Відд. Ак. Н., № 6). Ст. 96 + I.

„ „ 6) Історія Туреччини, т. I, Київ 1924, ст. XII + 226. — Рец. проф. А. Самойловича — «Зап. Іст.-Філ. Відділу», кн. V, ст. 286-287.

„ „ 7) Акад. Ол. Шахматов та акад. Аг. Кримський: Нариси з історії української мови та хрестоматія XI-XVIII вв., Київ 1924. Ст. IV + 208. — Рец. на арабську частину хрестоматії див. І. Крачковський в «Востоке», кн. V, (1925), ст. 269.

„ „ 8) Найголовніші правила українського правопису. Київ 1921, ст. 1-16. Офіційно ухвалене Спільним Зібранням академічне видання, затверджене Народнім Комісаром Освіти Гриньком. Головна редакція — акад. Аг. Кримського. 2-ге видання, К. 1924. 3-є і 4-е вид. 1925 (60-та тисяча).

„ „ 9) Російсько-український словник, т. I, А — Ж. Головний редактор акад. А. Е. Кримський, К. 1924. Ст. XVI + 290.

„ „ 10) Правничий словник (термінологічної правничої комісії), за головною редакцією акад. А. Кримського (друкується).

Кримський Агатангел, акад.: 11) Етнографічна мапа Української Соціялістичної Радянської Республіки. Редагування та видання Народнього Комісаріяту Внутрішніх справ УСРР. Географічну номенклатуру переглянув акад. А. Е. Кримський. К. 1925.

" " 12) Акад. А. Кримський і М. Левченко: Знадоби для життєпису Ст. Руданського. З 4-ма малюнками (друкується).

" " 13) Передмова до кн. проф. Хв. Тітова: «Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI-XVIII в.». К. 1924.

" " 14) Передмова до кн. проф. Хв. Тітова: «Стара вища освіта в київській Україні кінця XVI — поч. XIX в.». К. 1924.

" " 15) Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, за головним редагуванням акад. Агат. Кримського. Кн. II-III (1920-1922), Київ 1923; кн. IV—К. 1924; кн. V. (1924-1925) — К. 1925.

" " 16) Советская власть и просвещение (інтерв'ю з акад. Кримським) — «Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета Рабочих Депутатов», 1919, № 7 (п'ятн. 21 лютого).

" " 17) Заява проф. Кримського про майбутнє Української Академії Наук (слово в слово те саме інтерв'ю, що в «Известиях») — «Борьба» 1919, ч. 12(69) (суб. 22 лютого).

" " 18) Перший піврік існування Укр. Ак. Наук у Київі та начерк її праці до кінця 1919 р. Київ, 1919. Ст. 1-25 («Піврік») склали всі троє секретарів Відділів з участю Невідмінного Секретаря (А. Кримського). Ст. 27-176 = протоколи №№ 1-41 Спільн. Зібр. Ак. Н. до кінця 1919 р., усі подав А. Кримський.

Кримський Агатангел, акад.: 19) Звідомлення про діяльність Укр. Акад. Наук до 1 січня 1920 р. Київ 1921, ст. I-LXXI.

" " 20) Українська Академія Наук в газеті «Вісті Київського Губерського Революційного Комітету» 1921, № 70 (5 лютого). Це — огляд усього найцікавішого, що зроблено в Академії Наук.

" " 21) Сумні сторінки в житті Академії Наук — «Вісті Київ. Губер. Револ. Ком.» 1921, № 82 (20 лютого). Це вступ до річної промови на урочистому засіданні Акад. Наук.

" " 22) Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук за 1923 р. К. 1924. А. Кримському належать: «Загальний огляд» (ст. 3-42), «Особовий склад» (ст. 147-161) та «Список праць Акад. Н.» (ст. 162-166).

" " 23) Лист до ред. «Більшовика» 1924, № 53 (4 березня) з приводу наклепів Клепатського на Ак. Н. — На це відповідь Клепатського в ч. 67. На те новий лист Кримського в ч. 70 (28 березня 1924).

" " 24) Всеукраїнська Академія Наук і закордонні жалі над її долею. «Більшовик» 1924, ч. 67, фельєтон (чимало додатків і вкорочень поробив од себе редактор «Більшовика»). Лист цей передрукувало львівське «Діло», 1924, № 76 та № 77 та низка американських часописів.

" " 25) Пятилетие Украинской Академии Наук — розмова з кореспондентом київської «Пролетарской Правды» 1924, ч. 60.

" " 26) Звідомлення Української Академії Наук у Київі за 1924 р. У Київі 1925. Кримському належать ст. 1-34. («Загальний огляд») та головна редакція всього.

Кримський Агатангел, акад.: 27) Белетристичні писання А. Кримського: І. Повістки і ескізи з українського життя. П'яте видання, повне й переглянуте автором (ст. 1-278). ІІ. Бейрутські оповідання, видання друге (ст. 279-352). Київ, 1919.

" " 28) Белетристичні писання: Ш. Пальмове гилля, екзотичні поезії, частина І (1898-1901) й ч. ІІ (1903-1908). Видання третє. Київ 1923. Ст. 168.

" " 29) Пальмове гилля, частина Ш (1917-1920). К. 1922, ст. VШ + 232. Зміст: а) В Трапезунті (ст. 1-9); б) З давньої перської лірики перед-Фирдовсієвих часів (ст. 10-19); в) Поет Фирдовсій, з Гайневих «Романсеро» (ст. 20-25); г) «Шагнаме» (ст. 28-118); д) Троє вчених поетів X-XI в. (ст. 119-130); д) З «Робаіййят» Омара Хейяма 1040-1123 (ст. 131-144); е) З перської поезії XI-XII в. Сенаій та Енверій (ст. 145-148); ж) Са'дій та Джеляледдін XIII в. (ст. 149-165); з) З Хафизових пісень XIV в. (ст. 166-222); і) З ліричної поезії XV в. (ст. 223-231). — Рец. Ів. Кревецького у львівській «Свободі», 1922, № 18 (19 листопада), акад. І. Крачковського в «Востоке» 1923, кн. 2, ст. 148, Юноші (= П. Єфремова) — «Вир революції», Катеринослав, 1921, М. Могилянського «Книгар», 1919, ч. 28.

" " 30) В збірці «Нова українська поезія», що уложив М. Зеров (Київ 1920 — Універсальна Бібліотека № 7) подано з Кримського на ст. 25-28: а) Горді пальми, думні лаври; б) Стоять зачаровані, сяйвом облиті, в) Я не жалую, що кину світ оцей, г) Не люблю гучних я цвинтарів (все — з безліччю

грубих, аж диких помилок, з заміною одних слів на инші).

Кримський Агатангел, акад.: 31) В газеті «Боротьба» 1919 р. № 79 (136) за 22 травня В. Коряк умістив статтю: «На руїнах міщанства», де він виходить з оповідання «Батьківське право» А. Кримського.

" " 32) В «Історії українського письменства» С. Єфремова, вид. 4-е, т. II (Ляйпц. 1919) про Кримського диви ст. 229-232 (з портретом).

" " 33) У Дм. Рудика в його «Короткому огляді українського письменства». (Гумань 1920) на ст. 184-186: «Агатангел Кримський», — короткий життєпис і характеристика, далі вірші: а) «По грозі», б) «По піску, по золотому» та уривок «Іменинник» з «Бейрутських оповідань».

" " 34) В варшавській газеті «Українська Трибуна» 1921, № 36 (7 черв.) стаття Андр. Ніковського: «Агатангел Кримський (В п'ятидесятиліття народження» (4 стовпці). Її цілу передруковано в американській газеті «Канадійський фармер» 1921, 14 липня.

" " 35) У. М. Плевако, в «Хрестоматії нової української літератури», т. II (Х. 1923, на ст. 179-180 подано життєпис та бібліографію А. Кримського, а на ст. 181-186 вибір поезій з «Пальмового гилля» (19 №№).

" " 36) У харківських «Вістях ВУЦВК», в літер. додатку № 11-16 грудня 1923, є комічний портрет акад. Кримського (малював Ол. Довженко) з приводу нового вибору акад. Кримського до київського Горсовєта, а вірші дав Вал. Проноза.

Кримський Агатангел, акад.: 37) Сатира на Кримського — Вал. Проноза: «І моя кримська усмішка» — в харківських «Вістях ВУЦВК» 1924, ч. 149 (4 липня), — з приводу довгого невиходу в світ «Російсько-українського словника», що редагує акад. Кримський.

" " 38) В стінному календарі «Час» 1924, під 3 січня подано цитату з циклу «В Трапезунті» та коротенький життєпис А. Кримського.

" " 39) В «Підручнику історії української літератури» Ол. Дорошкевича (К. 1924) на ст. 209-211, § 274, обмальовано А. Кримського як повістяра, а на ст. 273-274, § 352, дано йому характеристику, як ліричному поетові.

Курило Олена: Підручники:

1) Початкова граматика української мови, част. I. Вид. 4-е ДВУ, К., 1921 р., 5-е — 1922 р., 6-е, 7-е — 1923 р., 8-е, 9-е — 1924 р., 10-е — (друк.).

" " 2) Початкова граматика української мови, част. II. Видання 4-е та 5-е — К. 1923 р., 6-е та 7-е — 1924 р. — Книгоспілка. Вид. 8-е (друкується) — ДВУ, Київ.

" " 3) Наше письмо, Книгоспілка, К. 1924.

Наукові праці:

1) Уваги до сучасної української літературної мови, вид. II. Збірник Іст.-Філол. Відділу УАН ч. 8. Друкувала Книгоспілка. К., 1923 р.

" " 2) Те саме, видання III. 1925 р.

" " 3) Словник хімічної термінології. Видання Інституту української наукової мови УАН. Друкував ДВУ. К., 1923.

" " 4) Програми для збирання етнографічних матеріялів: I. Початки мови: а) жести, б) міміка, в) природні та перекличні (ономатопоетичні) вигуки, г) дитяча мова. II. Таємні мови. III. Ономастика. IV. Початки письма. Збірник Іст.-Філол. Відділу УАН. ч. 13 (=Праці Етнографічної Комісії). Друкарня УАН. К. 1923.

Курило Олена: 5) Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів на Чернігівщині. Збірник Істор.-Філол. Відділу УАН ч. 21 (= Праці Етнографічної Комісії). Друкарня УАН. К. 1924 р.

Рецензії:

1. Проф. С. М. Кульбакинъ. Украинскій языкъ. Записки Іст.-Філол. Відділу УАН 1923, кн. II-Ш.

„ 2) О. Синявський. Курс украинского языка, Харків 1923. Записки Істор.-Філол. Відділу УАН, 1924, кн. IV.

„ 3) М. Йогансен. Курс украинского языка. Харків, 1923. Ibid.

Лазаревська Катерина: 1) Матеріяли до історії цехів на лівобережній Україні XVII-XIX вв. — Зап. Іст.-Філол. Відд., кн. VI (1925), ст. 20-33.

Левченко Микола: 1) Мохарремські те'зії в Маку — додаток до праці акад. А. Кримського «Перський театр» (К. 1925), ст. 91-93.

„ „ 2) (вкупі з акад. А. Кримським): Знадоби до життєпису Ст. Руданського (друкується).

„ „ 3) (вкупі з акад. А. Кримським): Бібліографічний покажчик тих писань, що їх надрукували співробітники Історично-Філол. Відділу Акад. Наук за рр. 1918-1925 — Зап. Іст.-Філ. Відд., кн. V (1925), ст. 309 і далі.

Лобода Андрій, акад.: 1) Рецензія на «Українські народні мелодії». Зібрав К. Квітка. «Наука на Україні», 1922 р. ч. 3, дві стор.

„ „ 2) Голод у народньо-поетичному освітленні. «Наука на Україні», кн. 4. стор. 318-322. 1922 р.

„ „ 3) До літературної історії «Записок о южной Руси Кулиша», Записки Іст.-Філ. Відділу УАН, кн. 3-4. 1923 р. ст. 111-115.

„ „ 4) Між двох стихій. До психології творчости Т. Г. Шевченка. «Шевченківський Збірник» том I, 1924 р. стор. 18-24 in 4°.

„ „ 5) Краєзнавство на Україні (Бюлетень Комісії Краєзнавства) ч. 2, 1 грудня 1924 р. ст. 1-5.

„ „ 6) Шевченко і Некрасов — «Шевченко та його доба», т. 1, 1925 р., ст. 99-108.

Лобода Андрій, акад.: 7) Короленко — Отблески — літер.-художн. наук. додаток до газети «Пролетарська Правда» 26 лютого 1922 р.

Лозіїв Павло: 1) Віршовані переклади з Хафиза (з перського оригінала) — в монографії акад. А. Кримського «Хафиз та його пісні» (К. 1924), ст. 68-70, 75-78, 85-86, 100-101.

Макаренко Микола: 1) Досліди над Чернігівським Спасом — Зап. Іст.-Філол. Відд., кн. IV (1924), ст. 240-244.

" " 2) Найдавніша стінопись княжої України — «Україна», 1924, кн. I, ст. 7-13.

" " 3) Запорозькі клейноти в Ермітажі — «Україна» 1924, кн. Ш, ст. 25-38.

" " 4) Городище Манастирище — Науковий Збірник за р. 1924, ст. 3-23.

" " 5) Провідник по Музею мистецтв при Укр. Акад. Наук (б. ім. Ханенків), Київ 1924, ст. 142.

Марковський Михайло, проф.: 1) Наталка Полтавка й Москаль-Чарівник І. П. Котляревського — «Літературно-Науковий Вісник» 1919 р., кн. Ш, ст. 250-256.

" " 2) Помийниця. Українська гумористична часопись 1863 р. — «Наше Минуле» 1919 р., ч. 1-2, ст. 79-121.

" " 3) Шевченко в Кирило-Методіївськ. братстві. «Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Ак. Наук», кн. IV (1924 р.), ст. 49-57.

" " 4) Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та Івана Білика — «Записки Істор.-Фід. Відд. Укр. Акад. Наук», кн. V та окремо з доповненнями — «Збірник Істор.-Філ. Відд.» № 22. 1925 р., ст. 77 + 184.

" " 5) Невідома драма П. Мирного — «Україна» 1924 р., № 1-2, ст. 163-168.

" " 6) M. Tyszkiewicz. La littérature ukrainienne, там-же.

" " 7) Шевченко і Микола Маркевич — «Україна» 1925 р., № 1-2, ст. 37-42.

Марковський Михайло, проф.: 8) І. С. Левицький і І. С. Тургенєв, там-же № 3, ст. 130-134.

„ „ 9) Рецензія на підручник М. Гладкого «Украинский язык» вид. 2. — «Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», кн. V (1925), ст. 267-274.

„ „ 10) Рецензія на книжку проф. А. Белецького «Старинный театр в России», там-же, ст. 234-235.

Мищенко Хведір, акад.: 1) З історії східньо-візантійської культури. Етюд I (друкується).

Міяковський Володимир: 1) Вірш Павлина Свєнцицького на перші роковини смерти Шевченка. — «Наше Минуле» 1919, № 1-2.

„ „ 2) Лист В. Доманицького з останніх місяців його життя. — «Наше Мин.» 1919, № 1-2.

„ „ 3) Книжка про М. Вовчка. — «Літер. Наук. Вісник» 1919, кн. 7-9, стор. 132-139.

„ „ 4) З просвітньої діяльности П. О. Куліша. — «Літ.-Наук. Вісн. 1919», кн. 7-9, ст. 93-107.

„ „ 5) Культурні здобутки — «Літ.-Наук. Вісн» 1919, № 4-6, ст. 66-75.

„ „ 6) Неизданныя строки Л. Н. Толстого. Ночь весною 1855 года въ Севастополѣ. — «Братсіво» Київ, 1920, № 2.

„ „ 7) Из нелегальной литературы о Л. Н. Толстом. — «Братство» Київ, 1920, № 2, ст. 6-7. [Підп. В. М—й].

„ „ 8) Как готовились к известию о смерти Л. Толстого в Киеве. — «Братство». 1920 № 2, стор. 7-8. (Підп. В. Порський).

„ 9) М. Коцюбинський в його листах. — «Книгар» 1919, ч. 22. ст. 1442-1448.

„ „ 10) «Мистецтво» — «Книгар», 1919, ч. 25-26, ст. 1714-1720.

„ „ 11) З історії української книжки. I. Цензурні умови. — «Книгар», 1919, ч. 27, ст. 1819-1828.

„ „ 12) З історії української книжки. II. Видавничі плани Кирило-Методіївського товариства. «Книгар» 1919, ч. 28, ст. 1895-1902.

Міяковський Володимир: 13) Сторінка з історії боротьби за народню школу.— «Слово» 1919, № 26.

„ „ 14) Д-р Омелян Огоновський.— «Слово» 1919, № 29.

„ „ 15) Доля архівної справи. — «Слово» 1919 № 29.

„ „ 16) Літературні нариси. І. Нові листи М. Коцюбинського. — «Слово». 1919, № 43.

„ „ 17) О. П. Стороженко — «Слово». 1919 № 51.

„ „ 18) З документів минулого — «Промінь» 1919, № 56.

„ „ 19) Шевченко перед київською цензурою (Справка)—«Боротьба» 1919, № 56. (Підп. В. М.).

„ „ 20) Шевченківські роковини 1914 р. — «Памяти Тараса Шевченка», Київ 1920, ст. 7-8. (Підп. В. Порський).

„ „ 21) Революційні відозви до українського народу 1850-70 рр. К. 1920.

„ „ 22) Друкування революційних відозв у друкарні Київо-Печерської Лаври (1862). — «Голос Друку», Харків 1922, кн. 1, ст. 102-119.

„ „ 23) Побольше внимания документам революции. — «Коммунист», 1922, № 196 (788).

„ „ 24) До історії журналістики на Україні (Проєкт першого часопису «Київська Газета» 1833 р.). — «Бібліологічні Вісті». Київ 1923, кн. І.

„ „ 25) Ucraiiniica в останньому виданні творів О. І. Герцена. — «Бібліологічні Вісті» 1924, № 3, ст. 1-14.

„ „ 26) Невідомі твори М. В. Лисенка (за ненадрукованими матеріялами) — «Черв. Шлях» 1923, № 2, ст. 220-225.

„ „ 27) В. Б. Антонович перед слідчою комісією. — «Черв. Шлях», 1923, № 3, ст. 234-244.

„ „ 28) З нових матеріялів до історії Кирило-Методіївського братства. І. Записка В. Біловерського про сільські школи. ІІ. Записка М. Костомарова про панславізм. ІІІ. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич» — «Україна», 1924, № 1-2, ст. 121-134.

Міяковський Володимир: 29) Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича (Вступна замітка). — «Україна», 1924, № 1-2, ст. 151-160.

„ „ 30) З молодих років К. Михальчука. (З нагоди десятиліття його смерти) — «Україна», 1924, № 4, ст. 98-107.

„ „ 31) «Киевская Громада» (Из истории украинского общественного движения 60-х годов) — «Летопись Революции» 1924, № 4, 127-150.

„ „ 32) Костомаров у Рівному — «Україна» 1925, № 3, ст. 28-66.

М. Могилянський: 1) Іван Франко. Чернігів, 1919 р. Видавнич. Відділ Губнаросвіти.

„ 2) М. М. Коцюбинський (До біографії письменника). Чернігів, 1921. В-во «Десенські Хвилі».

„ 3) Ненаписана повість Коцюбинського. «Червоний Шлях», кн. 3, 1925 р.

„ 4) Формальний метод — «Життя й Революція», кн. 3, 1925 р.

„ 5) Рецензія на кн. «Сині Етюди» Хвильового. «Нова Громада», 1923, № 9.

„ 6) Рецензія на кн. «Крокове коло» Йогансена — «Нова Громада», 1923, № 15-16.

„ 7) Реп. на «Поет української інтелігенції» Коряка. «Нова Громада» 1924, № 17.

„ 8) Рец. на «Сміх» Коцюбинського. — «Нова Громада», 1924, № 18.

„ 9) Рец. на «Нове українське письменство» Зерова — «Нова Громада» 1924, № 19.

„ 10) Рец. на «Осінні зорі» В. Сосюри — «Нова Громада» 1924, № 20-21.

„ 11) Рец. на «Талант» С. Васильченка — «Нова Громада» 1924, № 23.

„ 12) Рец. на «Шляхи новітньої французької поезії» М. Калиновича — «Нова Громада» 1924, № 24.

„ 13) Рец. на Джованьйолі «Спартак» — «Нова Громада» 1924, № 28-29.

Могилянський М.: 14) Рец. на «Про твори Лесі Українки» — «Нова Гром.» 1924, № 28-29.

„ 15) Рец. на «Осінь» Миколи Хвильового — «Нова Громада» 1924, № 35.

„ 16) Рец. на «Вітер з України, нова збірка П. Тичини» — «Нова Громада» 1925, № 2.

Московською мовою:

„ 17) Творческий путь М. М. Коцюбинского — в двотижневому органі Чернігівського Губнаробраза «Просвещение» 1919, № 3.

„ 18) Леся Українка — «Просвещение», 1919, Чернигов № 4.

„ 19) Гр. Чупринка «Летопись Дома литераторов», Ленинград, 1922.

„ 20) Последний из могикан (В. Г. Короленко) «Новая Книга», I, Ленинград 1922.

„ 21) П. Тичина (Страничка из истории новой украинской поэзии) — «Книга и Революция», № 11-12 (23-24), 1923, Ленинград.

„ 22) Рецензія на книгу акад. С. Єфремова «Коцюбинський», — «Книга и Революция» 1923, № 3 (27) Ленинград.

„ 23) Современная художественная литература — «Книга и Рев.», № 3 (27) и № 4 (28). Ленинград 1923.

„ 24) Библиотека русских романов — «Книга и Револ.» Ленинград 1922, № 4 (28).

„ 25) 90-тые годы «Былое» (Ленинград) 1924, №№ 23-24.

Модзалевський Вадим: 1) Докладна записка про програму й порядок видання Біографічного Словника діячів українського народу й української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху) — «Перший піврік існування Академії Наук» (1919), ст. 68-72. На ст. 77-81 подано спис друкованих праць В. Л. Модзалевського за рр. 1903-1919.

„ „ 2) Перший військовий підскарбій Роман Ракушка — Зап. Істор.-Філол. Відд., кн. I (1919), ст. 18-52; кн. II-III (1923), ст. 29-59.

Модзалевський Вадим: 3) Про давній Генеральний суд — Зап. Іст.-Філол. Відд., кн. I (1919), ст. XCIV-XCV.

„ „ 4) Докладна записка про видання міських актових книг Лівобережжя — Зап. Іст.-Філол. Відд. кн. II-III (1923), відд. II, ст. 3-6.

„ „ 5) До історії українського ліярництва — Збірник секції мистецтв, Київ 1921.

6) До біографії українського штихаря Григорія Левицького — там-само.

Моргилевський Іполит: 1) Досліди собору Спаса у Чернігові — Зап. Істор.-Філол. Відд., кн. IV (1924).

„ „ 2) Досліди Успенської церкви Єлецького монастиря у Чернігові — «Україна» 1924, кн. 3.

Ніковський Андрій. 1) Історична белетристика. «Л.-Н. Вісник», 1919, кн. VII-IX, стор. 121-132.

„ „ 2) Ліра П. Куліша. «Книгар» 1919 р. Ч. 23-24, стор. 1537-1544.

„ „ 3) «Музагет», «Книгар», 1919 р. Ч. 23-24, стор. 1587-1595.

„ „ 4) Vita nova. Критичні статті. В-во «Друкар». Київ, 1920. Стор. 144.

„ „ 5) Рецензія на «Ellipse im Ukrainischen» проф. Келлера. «Записки Істор.-Філолог. Відділу Укр. Академії Наук», т. V (1925), ст. 251-252.

Новицька Марія: 1) Рецензія на «Історію українського мистецтва» Голубця. «Україна» 1925, кн. I.

Новицький Олекса, акад.: 1) Рецензія на «Збірник Секції Мистецтв» — в Записках Істор.-Філол. Відд. УАН, кн. IV (1924), ст. 257-259.

„ „ 2) Муміфіковані тіла в Седневі. «Україна», 1924, кн. I-II, ст. 16-18.

„ „ 3) Проф. Гр. Павлуцький — там само, 1924, кн. I-II, ст. 203-205.

„ „ 4) Автопортрети Т. Г. Шевченка — «Шевченківський Збірник» (вид. Соробкопу), К. 1924.

„ „ 5) Шевченко та Рембрандт — «Україна», 1925, кн. I-II.

„ „ 6) До портрета Шевченка, опублікованого В. О. Щавинським. — Там само.

Новицький Олекса, акад.: 7) Примітки до малюнків «Шевченко та його доба» — у Збірнику, вид. Держвидав. 1925.

„ „ 8) Шевченко та друкарська справа — «Бібліологічні Вісті» (друк.).

„ „ 9) Вступне слово до видання Миронова (у Москві) «Воспоминания М. Ф. Каменской (друк.).

„ „ 10) Символічні виображення на ритинах київських стародруків. — «Збірник з приводу 350 років українського друку», вид. Інституту Книгознавства (друк.).

Новицький Михайло: 1) «Шевченко і поляки» (Рец. на кн. Щурата). Записки Іст.-Філ. Відд. УАН кн. II-III. К. 1923, стор. 220-230.

„ „ 2) Поема Т. Шевченка «Мар'яна Черниця». — Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. IV. К. 1924, ст. 19-35.

„ „ 3) Арешт Шевченка в 1859 році. — Шевченківський Збірник. К. 1924 р. Вид. «Соробкопу».

„ „ 4) Нові листи Т. Шевченка. — Ibid.

„ „ 5) До тексту Шевченкового «Кобзаря». «Україна», кн. IV, стор. 73-82. К. 1924 р.

„ „ 6) До історії арешту Шевченка 1850 р. — «Шевченко та його доба. Збірник перший». К. 1925. ДВУ.

„ „ 7) З недрукованих листів Т. Г. Шевченка. Журнал «Глобус». 1925 р. ч. 5.

„ „ 8) Шевченко в процесі 1847 р. і його папери, «Україна» 1925, кн. 1-2.

Носів Анатоль: 1) О. Г. Алешо. «Вісник Сільсько-Господарської Науки» 1922, № 1, ст. 3.

„ 2) Антропо-Етнологічне вивчення людини — населення України — «Червоний Шлях» 1924, № 1-2 (Харків), ст. 5.

„ 3) Музейна справа в краєзнавчій роботі «Бюлетень Комісії Краєзнавства УАН», 1924 № 2 (Київ), ст. 5.

Пархоменко Володимир, проф.: 1) «Початок історично-державного життя на Україні». ДВУ 1925.

„ „ 2) «У истоков русской государственности», вид. Ленінград. ДВ. 1924.

„ „ 3) Олег та Ігор — в Записках Іст.-Філол. Від. У. А. Н, кн. IV (1924), ст. 145 147.

Пархоменко Володимир, проф.: 4) В «Известиях отд. русск. языка и словесности Рос. Академии Наук»: а) «Из древн. истории Восточного Славянства», б) «Норманизм и антинорманизм» (1920 і 1924 рр.).

„ „ 5) Происхождение Руси — в збірнику «Русское Прошлое» 1923.

„ „ 6) О происхождении русского государства — «Накануне» (Берл.) 1924.

Перетц Володимир, акад.: 1) Нові дані для історії школярських братств на Україні — Зап. Істор.-Філол. Відд., кн. II-III, 1923, ст. 77-78.

„ „ 2) Грамота царя Олексія Михайловича київським міщанам — Зап. Іст.-Філол. Відд., кн. II-III, 1923, ст. 194-196.

„ „ 3) Найдавніша згадка про театр на Україні — «Україна» 1924, кн. I-II, ст. 14-15.

„ „ 4) Українська паралель до повісти Горе-Злосчастье—«Україна» 1924, кн. III, ст. 23-24.

„ „ 5) В. О. Щавинський (некролог)—«Україна» 1925, кн. III, ст. 188-191.

„ „ 6) Іван Вишенський і польська література XVI в.—Науковий Збірник за рік 1924. (К. 1925), ст. 37-54.

Петров Віктор: 1) Огляд літератури про село—«Книгар», 1919 ч. 29-30.

„ „ 2) Нова генетична теорія походження заговорів (Н. Познанский. Заговоры. П. 1917) — Записки Істор.-Філол. Відд. Акад. Наук, кн. III-IV, 1923, ст. 230-236.

„ „ 3) Потебня і Лотце. (Про «Мысль и язык» Потебні і «Мікрокосм» Г. Лотце)—Записки Іст.-Філ. Відд. кн. V (1924), ст. 259-263.

„ „ 4) Етика Гр. Сковороди. (А. Ковалевський. «Розвиток етичних поглядів Сковороди»).— Зап. Іст.-Філол. Відд., кн. V (1925), ст. 229-233.

„ „ 5) Переклад трьох новел з німецької в збірникові Г. Гайм, Новели Київ. 1924.

„ „ 6) Куліш, Шевченко і Вас. Білозерський. Їх перші стрічі—«Україна», 1925, кн. I-II.

Петров Віктор: 7) Куліш і Шевченко. (До історії їх взаємовідносин в 1843-44 роках)—у збірнику «Шевченко та його доба», в. І, Київ. 1925, ст. 57-79.

„ „ 8) Сучасні завдання краєзнавства й етнографії.—«Життя і Революція» 1925, ч. I-II, ст. 86-90.

„ „ 9) Сучасна література про село (Огляд).—«Життя і Революція» 1925, ч. IV.

„ „ 10) Старий і новий побут (з етнографічних спостережень)—«Життя і Революція», 1925, ч. VIII.

Підгаєцький Володимир: 1) Охайність шкільних помешканнів. «Вільна Українська Школа», 1919.

„ „ 2) Шкільні колонії влітку 1919 р.—там-же.

„ „ 3) Сучасні завдання фізичної культури «Мед. журнал». К. 1922, № 6.

„ „ 4) О попечении детями в Германии «Профилактическая медицина» 1923, № 1 та 2.

„ „ 5) Впливи умов праці на інтенсифікацію виробництва. «Збірник досл. катедр» т. І. К. 1923.

„ „ 6) Фізична культура, К. 1923, 48 ст.

„ „ 7) К вопросу о характеристике условий труда работников леса «Лесовод». М. 1924, №1.

„ „ 8) НОТ на медфаках «Гигиена труда» М. 1924, № 12.

„ „ 9) Бюджет времени работников леса. «Время» М. 1924 № 12.

„ „ 10) Условия рационализации труда на сельхозах Сахаротреста. «Бюллетень Сахаротреста». М. 1924, №№ 6, 7, 8.

„ „ 11) Харчування сільсько-господарських робітників України «Земельник», Х. 1924, ч. 3.

„ „ 12) Проблеми раціоналізації праці в с.-г.—«Агроном», Х. 1924, № 2-3.

„ „ 13) Евгеніка або спадковість—«Шлях Освіти». 1923, ч. 12 та окремо.

„ „ 14) Що таке НОП? Х. 1924, ст. 118.

„ „ 15) Научная организация труда в сельском хозяйстве. 1924, ст. 125.

Підгаєцький Володимир: 16) Матеріяли за режим робочого дня та організацію праці в сільському господарстві в звязку з проблемою продукційности. К. 1925, ст. 52.

„ „ 17) Управління робочою силою в робочому господарстві, Київ, 1925, 84 ст.

„ „ 18) Робочий день в сільському господарстві «Агроном». К. 1925, ч. 1.

„ „ 19) Рабочий день и производительность труда на Сельхозах Сахаротреста і 1924 г. «Бюллетень Сахаротреста». М. 1925.

„ „ 20) Харчування та продукційність праці в с.-г. 1924 року. «Мед. Журнал», 1925, К. т. I.

Полонська Н.: 1) Одно из культурных начинаний Вольного Экономического Общества (садівництво та винарство в Тавриді при кінці XVIII ст.)—Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.

„ 2) Первые десять лет Симферополя,—там-же.

„ 3) «Палеоліт» (гектографована частина курсу, викладуваного в Археол. Інст.—вид. слухачів його).

Попов Павло: 1) Замітки до історії українського письменства XVII-XVIII вв. I-III в Записках Іст.-Філ. Відд., кн. 4 (1924), ст. 213-233.

„ „ 2) Початки друкарства у слов'ян. «Бібліологічні Вісті», 1924, ч. I-II.

„ „ 3) Слов'янські інкунабули київських бібліотек —там-же.

„ „ 4) Рецензія на книгу Ів. Свєнціцького: «Початки книгопечатання на землях України». Записки Іст.-Філ. Відділу, кн. V (1925), ст. 235-237.

„ „ 5) Друкарство, його винахід і поширення в Европі, К. 1925

„ „ 6) Матеріяли для словника українських ритовників (друкується в збірнику, що видає його з приводу 350-літнього ювилею укр. друкарства ДВУ.

Постернак Степан: 1) Постановка справи підготування вчителів за часи революції в Росії й на Україні—«Вільна Укр. Школа» 1918-1919 р., № 8-9.

Постернак Степан: 2) Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр., Київ 1920, ст. 128. Вид. Книгоспілки.

„ „ 3) Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії Наук у м. Київі. 1923. Вид. УАН. Ст. 64.

„ „ 4) Звідомлення Всенародньої Бібліотеки України в Київі. Київ, 1924 р. Відбиток із звідомлення УАН за 1923 рік; ст. 16.

„ „ 5) Всенародня Бібліотека України (До п'ятирічного ювилею)—«Бібліологічні Вісті» 1924, ч. 4.

„ „ 6) Ювилей Всенародньої Бібліотеки України—«Література, Наука, Мистецтво», 1923, ч. 7.

„ „ 7) Краєзнавча комісія першого Всеукраїнського з'їзду в справі дослідження продукційних сил та народнього господарства України—«Культура і побут», 1925, № 1.

„ „ 8) Всенародня Бібліотека Україні, 6-ий рік існування—в звідомленні УАН за 1924 рік.

„ „ 9) Популяризування проблеми продукційних сил та народнього господарства України.—«Життя й Революція», 1925, кн. 3.

„ „ 10) Стан і перспективи наукової праці на Україні та погодження її з працею наукових установ СРСР.—«Життя й Революція», 1925, кн. 1-2.

„ „ 11) Краєзнавство, розвиток продукційних сил України й бібліотеки—«Бюлетень № 6 Орг. Ком. З'їзду в справі дослідження продукційних сил та нар. господарства України».

Опріч цих робіт, за 1922-1925 рік уміствив кілька десятків статтів про Всенародню Бібліотеку України в різних часописах Київа, Харкова, Москви.

За редагуванням С. Постернака Всеукраїнський Кооперат. Видавничий Союз розпочав був видавати в 1918-1920 рр. педагогічно-психологічну бібліотеку. Видано такі твори:

1) Музиченко О. Ф. Сучасні педагогічні течії в Західній Европі й Америці.—Педаг.-Психол. бібліотека № 1.

2) Каптерев П. Нові течії в царині народньої освіти й середньої школи.—Пед.-псих. б-ка № 2.

Постернак Степан: 3) Родників В. П.: Дитяча книжка в системі трудового виховання. Години оповідань—Пед.-псих. б-ка № 3.

4) Володимирський А.: Школа природнього розвитку—Пед.-псих. б-ка № 4.

5) Зіньківський В.: Про соціяльне виховання—Пед.-псих. б-ка № 5.

Він-же редагував 2 книжки Педагогічно-психологічної Бібліотеки, що її розпочав видавати в 1921 р. Держвидав України:

1) Монтесорі М.: Метод наукової педагогіки та практика його в «домах для дитини».

2) Шарельман Г. Трудова школа.

Ревуцький Дмитро: 1) Українські думи та пісні історичні. К. 1919. ст. 300.

„ „ 2) Живе слово (теорія виразного читання). К. 1920, ст. 162.

„ „ 3) Збірка пісень з нотами (250 пісень)—друкується.

Рудинський Михайло: 1) Архітектурне обличчя Полтави. 1918.

„ „ 2) Дюнні станції неолітичної доби з лівобережжя Ворксли—Записки Київського Науков. Товариства дослідження та охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині, вип. I, 1919, ст. 79-94.

Рулін Петро: 1) Пант. Куліш, як дослідник та критик Гоголя, «Книгар», 1919, ч. 23-24, ст. 1563-1574.

„ „ 2) Драматичні спроби Шевченка—у збірнику «Шевченко» під ред. П. Филиповича та Є. Григорука, ДВУ. К., 1921, ст. 91-102.

„ „ 3) Рецензія на книгу Киселя «Шляхи розвитку українського театру»—Зап. Іст.-Філол. Відд., кн. II-Ш, 1923, ст. 236-239.

„ „ 4) Українська пісня в старовинному російському співаннику—там само, кн. IV, 1924, ст. 148-199.

„ „ 5) До «Москаля Чарівника»—там само, ст. 237-239.

„ „ 6) Л. П. Лініцька, життя й праця—«Нова Громада», 1924 ч. 19.

„ „ 7) Рецензія на кн. С. Єфремова: «Карпенко Карий». «Нова Гром.» 1924, ч. 23.

„ „ 8) Рец. на Г. Гаєрмана «Надія» «Нова Гром.» ч. 28-29.

Рулін Петро: 9) Рец. на Горбенка «Революційний театр»—«Нова Громада», ч. 37.

„ „ 10) Рец. на Вітвогеля «Червоні салдати»—«Нова Громада», ч. 37.

„ „ 11) К хронологии и библиографии комедий Сумарокова «Известия Отд. Русск. Яз. и Слов. Росс. Ак. Наук», т. XXVIII, ст. 131-144.

„ „ 12) К методологии изучения русской комедии—там само, ст. 413-420.

„ „ 13) Українські сюжети в А. Н. Островського—«Україна», 1924, ч. 4, ст. 59-93.

„ „ 14) Шевченко і К. Б. Піупова—«Україна» 1925, ч. 1-2, ст. 129-135.

„ „ 15) До сценічної історії Назара Стодолі—там само, ст. 154-156.

„ „ 16) Шевченко і театр у збірці: «Шевченко і його доба», І, Київ 1924, ст. 109-140.

„ „ 17) Анджело де Ґубернатіс про український театр—Зап. Істор.-Філол. Відд., кн. V (1925), ст. 13-19.

„ „ 18) Студії з історії українського театру—там само ст. 208-229.

Савченко Хведір: 1) Note su Scevcènko quale artista e critico—«L'Europa Orientale», 15 Settembre 1921, Roma).

„ „ 2) Une prosodie inédite de Bossuet—«La Revue de l'Histoire littéraire de la France», 1918, vol. II.

„ „ 3) Une lettre de Kostomarov sur la question ukrainienne—«Le Monde Slave», 1918, nº 1º.

„ „ 4) Esquisse d'une Bibliographie ukrainienne.—Répertoire méthodique d'ouvrages en langue française relatifs à l'Ukraina—«Le Monde Slave», 1918, avril.

„ „ 5) L'Ukraine et la question ukrainienne (avec deux cartes) Édition du Cercle d'Études Franco-Ukrainiennes, Paris, 1918, 72 pp.).

„ „ 6) Бальзак на Україні (1847-1850)—«Україна», 1924, № 1-2, ст. 134-150.

„ „ 7) Рецензія на книгу Bern. Leïb, Rome, Kiev et Bysance à la fin du XI siècle, Paris, 1924—«Україна», 1925, № 1-2.

„ „ 8) Рецензія на журнал L'Europa Orientale—«Україна», 1925, кн. 3, ст. 169-172.

Савченко Хведір: 9) Дещо з споминів родини Т. Г. Шевченка—«Україна», 1925, кн. 1-2.

„ „ 10) Обрядовість найпримітивніших (пігмеї та бушмени)—Науковий Збірник за 1924 р., К. 1925, ст. 217-230.

Стебницький Петро (†): 1) «Кобзар» під судом—Зап. Істор.-Філол. Відд., кн. IV (1924), ст. 36-48.

«Життепис і реєстр праць П. Я. Стебницького» (за рр. 1893-1919) надруковано в «Першому піврокові існування Української Академії Наук» (1919), ст. 95-102.

Сушицький Теоктист (†): 1) Оповідання про Михайлика й Золоті ворота та про Батия—Зап. Істор.-Філол. Відд., кн. I (1919), ст. 85-103; кн. П-Ш (1923), ст. 3-28.

„ „ 2) Рец. на С. А. Щеглової «Описаніе рукописей кіевскаго художественно-промышленнаго и научнаго музея—Зап. Іст.-Філ. Відд., кн. I (1919), ст. 129-132.

„ „ 3) Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури, К. 1921, ст. 136.

„ „ 4) Западно-русскія лѣтописи какъ памятники литературы, К. 1921; ст. 84.

Тимченко Євген, проф.: 1) Переклад книжки Сандфельд-Єнсен: «Язикознавство», Кам'янець 1920.

„ „ 2) Рец. на О. Колесса: «Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII-XVI в.»—«Україна» 1924, кн. I-II, ст. 187-188.

„ „ 3) Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині—«Україна», 1924, кн. Ш, ст. 3-9.

„ „ 4) Рец. на «Slavia» 1923—«Україна» 1924, кн. Ш, ст. 177-180.

„ „ 5) Рец. на Вс. Ганцова «Характеристика поліських дифтонгів».

Тимченко Євген, проф.: 6) Та на його-ж таки «Діялектологічну класифікацію українських говорів»—«Україна» 1924, кн. 4, ст. 153-158.

„ „ 7) Огляд «Revue des études slaves» 1921-23—«Україна» 1924, кн. 4, ст. 173-177.

„ „ 8) Рец. на Meillet, «Le slave commun»—«Україна» 1925, кн. I.

„ „ 9) Рец. на Дурново «К истории звуков русского языка»—«Україна», 1925, кн. I.

„ „ 10) Вказівки, як записувати діялектичні матеріяли на українськім язиковім обширі, К. 1925, ст. 18.

„ „ 11) Локатив в українській мові, К. 1925, ст. 71+1.

„ „ 12) Співрядне сполучення речівників—«Науковий Збірник» за рік 1924, ст. 194-203.

„ „ 13) Байрон: Каїн (переклад), Київ, 1925.

„ „ 14) Номінатив і датив в українській мові. К. 1925. IV+64.

Ткаченко Михайло: 1) Рец. на О. С. Грушевського «Города Вел. Княжества Литовскаго въ XIV-XVI вв.—«Книгар» 1920, ч. 1-3.

„ „ 2) Рец. на В. Р-ського «Од Київа до Канева»—там само.

„ „ 3) Про Київські стародруки XVII і початку XVIII ст. (1616-1721 рр.)—«Бібліологічні Вісті» 1924, ч. 1-3.

„ „ 4) Рец. на Н. Мірзи-Авак'янц «Читанку з історії України» ч. I, в. I, 1922—«Україна» 1924, кн. I.

„ „ 5) Наукове розроблення Румянцівської ревізії—«Україна» 1924, кн. 3, ст. 39-52.

„ „ 6) Рец. на статті Крипякевича та Кордуби з історії Хмельниччини — «Україна» 1924, кн. 4, ст. 160—162.

„ „ 7) М. Остер в XVII-XVIII вв. (за Румянцівською ревізією та иншими матеріялами)—Зап. Іст.-Філол. Відд., кн. VI (1925), ст. 151-207.

Ткаченко Михайло: 8) Рец. на Е. Загоровського «Очерк истории Северного Причерноморья»—«Україна» 1925, кн. 3, ст. 159.

Тулуб Олександер: 1) Листи А. А. Шахматова до І. М. Стешенка (З його-ж архіва)—«Україна» 1924, кн. I-II, ст. 175-176.

„ „ 2) Матеріяли до Словника псевдонімів українських письменників (800 псевдон.) (друкується).

Филипович Павло: 1) Історично-літературні матеріяли до Шевченка. І. Листи Максимовича до Шевченка. П. Нові рядки Т. Шевченка. «Наше Минуле», 1919. № 1-2.

„ „ 2) Молода українська поезія—«Літ.-Наук Вісник», 1919, № IV-VI.

„ „ 3) Леся Українка, — вступна стаття до видання «Поем», ДВУ. К. 1920.

„ „ 4) Поет огненного слова—у збірці Т. Шевченко, за редакцією Є. Григорука і П. Филиповича, ДВУ. К. 1921.

„ „ 5) М. К. Заньковецька—у ювилейному виданні, присвяченому М. К. Заньковецькій, К. 1922.

„ „ 6) А. Майков про Шевченка — Зап. Іст.-Філ. Відд. УАН, кн II-III (1923), ст. 196-198.

„ „ 7) Леся Українка»—«Нова Громада», 1923, № 7-8.

„ „ 8) Шевченко і романтизм—Зап. Іст.-Філ. Відд., кн. IV (1924), ст. 3-18.

„ „ 9) Нові матеріяли до життя й творчости Котляревського: І. Котляревський і «Вольное общество любителей российской словесности», II. До тексту «Москаля Чарівника»—там само, кн. IV (1924), ст. 234-237.

„ „ 10) Шевченко і декабристи у «Шевченківському збірнику», під ред. П. Филиповича, вид. Соробкоп», К. 1924.

„ „ 11) До студіювання Шевченка — «Нова Громада» 1924, № 20-21.

„ „ 12) Рец. на О. Дорошкевича «Підручник історії укр. літератури»—там само № 30.

Филипович Павло: 13) Генеза Франкової легенди «Смерть Каїна» — вступна стаття до видання поеми, вид. «Слово». К. 1924.

„ „ 14) До історії раннього українського романтизму— «Україна» 1924, кн. 3, ст. 71-76.

„ „ 15) Рецензія на книгу В. Гіппіуса «Гоголь»— «Україна» 1924, кн. 4, ст. 168-170.

„ „ 16) Шевченко і Гребінка—«Україна» 1925, кн. 1-2.

„ „ 17) Шевченко в звязку з його добою—«Нова Громада», 1925, № 5-6.

„ „ 18) До студіювання Шевченка та його доби у збірці «Шевченко та його доба», К. 1925, т. I (під ред. ак. С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича).

„ „ 19) Байрон—вступна стаття до видання «Каїна», вид. «Слово», К. 1925.

„ „ 20) Дрібніші рецензії та замітки в виданнях: «Нова Громада», «Книгар», «Життя й Революція», «Пролетарська Правда» та инш.

Харлампович Костянтин, акад.: 1) Листування запорозьких козаків із султаном—Зап. Істор.-Філол. Відд., кн. IV (1924), ст. 200-212.

„ „ 2) Пл. Мих. Жукович (некролог) — там само, кн. VI (1925), ст. 247-258.

„ „ 3) Малоросійська пісня 1791 р.—«Україна» 1925, кн. 3, ст. 111.

Холодний Григор: 1) Словник української фізичної термінології (Холодний—голова термінологічної комісії), Київ 1918, ст. 133.

„ „ 2) Рец. на Шіндлера «Фізику»—в «Вільній Українській Школі» 1918, XI.

„ „ 3) Японський землетрус — «Красное Знамя» (Чернігів) 1923. X.

„ „ 4) Низка популярних статтів — Черніг. «Селянське Життя» 1924, чч. 1-15.

„ „ 5) Чи не помилка—Черпіг. «Красн. Знамя» 1924, V.

Черкаський Іринарх: 1) До питання про українську правничу термінологію — «Вестник Советской Юстиции» 1924, № 24 (15 грудня).

Черкаський Іринарх: 2) Правничий український словник, склали Г. Д. Вовкушевський, В. І. Войткевич-Павлович, А. А. Дроб'язко, І. Ю. Черкаський (друкується).

„ „ 3) Повалання над трупом забитого (Збірник праць Ком. Зах.-рус. та Вкраїн. права, т. І. К. 1925).

Шамрай Сергій: 1) Економічний стан козаків Полтавського полку в 1760 рр. за Румянцівським описом — «Наук. Збірник за 1924 р.», ст. 88-160.

„ „ 2) Козаки міста Полтави в 1767 р. за Румянц. описом—Зап. Істор.-Філол. Відд., кн. VI (1925), ст. 91-112.

„ „ 3) Рец. на статтю Чубатого «Україна і Рим в XIII ст.»—«Україна», 1924, кн. 3, ст. 162-164.

Крім того друковано наукові замітки та рецензії в газеті «Більшовик» за 1923-1924 і в Нью-Йоркських «Робітничих Вістях», всього до 80 №№.

Шміт Хведір, акад.: 1) Искусство, его психологія, его стилистика, его эволюція.

„ „ 2) Мистецтво старої України-Руси. Х. 1919.

Шульгіна Лідія: 1) Городництво. Програма для збирання матеріялу з народнього сільсько-господарського побуту—«Вісник С.-Г. Науки» 1924, ч. 5-6 (т. 3), ст. 72-78.

„ „ 2) Пасічництво. Програми для збирання матеріялів К. 1925, ст. 70+IV.

„ „ 3) Народній календар: Великодні свята. К. 1925, ст. 32.

Щербаківський Данило: 1) Рецензія на І. І. Огієнко, Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу —«Наше Минуле» 1918, № 1.

„ „ 2) Рецензія на: К. Шероцький, Старовинне мистецтво на Україні—«Наше Минуле». 1918, № 2.

„ „ 3) Рецензія на: Микола Голубець, українське мистецтво (вступ до історії)—«Наше Минуле» 1918, № 2.

Щербаківський Данило: 4) Рецензія на: Ѳеодоръ Эрнстъ, Художественныя сокровища Кіева, пострадавшія въ 1918 г.— «Наше Минуле» 1918, № 2.

„ „ 5) Символіка в українському мистецтві. І. Виноградна лоза, з 11 рисунками на окремих таблицях і 1 в тексті—Збірник секції мистецтв Україн. Наук. Товариства т. І. К. 1921.

„ „ 6) Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання—Збірник секції мистецтв У. Н. Т. К. 1921, т. І.

„ „ 7) Микола Йванович Петров (1840-1921)— Збірник секції мистецтв У. Н. Т. К. 1921, т. І.

„ „ 8) Спис головніших праць академика М. Й. Петрова що-до археології та історії мистецтва— Збірник секції мистецтв У. Н. Т. т. І. К. 1921.

„ „ 9) Нові придбання рукописного відділу бібліотеки Першого Державного Музею у Київі— Бібліологічні Вісті. 1923, грудень, ч. 4.

„ „ 10) Золотарська оправа книжки в XVI-XIX ст. на Україні – «Бібліологічні Вісті». 350 років українського друку 1574-1924, К. 1924, ч. 1-3.

„ „ 11) Рецензія на: а) Пам'ятки українського мистецтва. Будівництво. Таранушенко С. Хата по Єлисаветинському пр. під ч. 35 в Харкові, Харків, 1921; б) матеріяли до історії українського мистецтва, І. Будівництво. Таранушенко С. Старі хати Харкова. Х. 1922.—«Україна» кн. 3, 1924.

„ „ 12) Набор півчих в 1790 році в Малоросії для придворної капели—«Музика», К. 1924 ч. 1-3.

„ „ 13) Оркестри, хори і капели на Україні за панщини—«Музика» 1924, ч. 7-9; ч. 10-12.

„ „ 14) Програм до збирання відомостей про кріпацькі капели—«Музика» 1924, ч. 9-12.

„ „ 15) Виставка українських килимів, К. 1924.

Щербаківський Данило: 16) Ґотичні мотиви в українському золотарстві (з 12 малюнками на окремих таблицях) - «Україна». К. 1924, ч. 4.

„ „ 17) Рецензія на: Таранушенко С. Пам'ятки м стецтва старої Слобожанщини. Харків «Україна», 1924, ч. 4.

„ „ 18) Сторінка з української демонології, з трьома ілюстраціями в тексті—«Науковий Збірник» за рік 1924, т. XIX, К. 1925.

„ „ 19) Український портрет до кінця XVIII ст.— Український портрет XVII-XX ст., К. 1925.

„ „ 20) Разом із Ф. Л. Ернстом, каталог виставки українського портрета XVII-XX ст.— Український портрет XVII-XX ст., К. 1925.

„ „ 21) Відділ народнього мистецтва у Всеукраїнському історичному музею імени Т. Г. Шевченка у Київі — Етнографічний збірник, К. 1925.

Щербина Володимир, член-кореспондент: 1) Лаврентій чи Діонісій? Чиїм іменням належало-б називати найстарший список літопису? — «Україна» 1924, кн. 3, ст. 10-13.

„ „ „ 2) Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку (кн. Д. М. Ґоліцин та М. І. Леонтьев)— «Науковий Збірник за р. 1924», ст. 79-87.

„ „ „ 3) Рец. на Н. Семейкіна «М. Ѳ. Берлинскій, бывшій ученикъ и учитель Кіевской Духовной Академіи и его учено-литературная дѣятельность» — «Україна» 1924, кн. 4, ст. 167-168.

„ „ „ 4) Київ в 20-х роках XIX століття (з матеріялів жандармського архіву), — «Україна» 1925, кн. 3, ст. 112-118.

„ „ „ 5) Україна й російський уряд у середині XVIII віку (з додатком камерфур'єрського журналу подорожи цариці Лизавети до Київа р. 1744).—Зап.

Іст.-Філол. Відд., праці історичної секції під ред. акад. Мих. Грушевського, кн. VI (1925), ст. 50-90.

Щітвський Іван: 1) Пам'ятник Шевченкові в Київі—в збірнику ДВУ «Тарас Шевченко», К. 1921.

„ 2) Забута революційна пам'ятка—«Україна» 1924 кн. 3, ст. 109-111.

„ 3) Пам'ятник Т. Шевченкові в Київі та Київська адміністрація (з архівних джерел)—«Україна», 1925, кн. 1-2.

Якимович Сергій: 1) Устин Кармалюк в судових актах — «Червоний Шлях» 1923, № 8.

„ „ 2) До композиції романів Нечуя-Левицького—«Червоний Шлях» 1925, № 3.

Бібліографічні матеріяли для цього величенького-таки покажчика (ст. 308—349) ми здобули в значній частині од самих авторів, і такі матеріяли живовидячки докладніші. Але дуже багато бібліографічних вказівок довелося нам призбирати зовсім самостійно, без найменшої допомоги од авторів, а через те і автори і читачі нехай нам вибачають, коли в таких випадках виявлятимуться прогалини та недогляди в нашому покажчикові.— *Акад. А. Кримський та М. Левченко.*